

8/2135

N. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

MÁSODIK KÖTET.

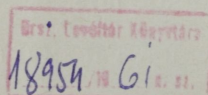
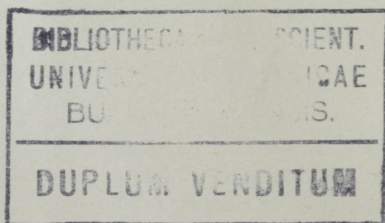
(3. 4. SZÁM.)

BUDAPEST, 1873.

KIADJA RÁTH MÓR.

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI KÖNYVTÁR ÉS
TANÁRI KÖNYVTÁR

Pm901/959

TARTALOM.

III. SZÁM.

	Lap
WESSELÉNYI FERENCZ NÁDOR ÖSSZEESKÜVÉSE. — Pauler Gyulától	1
A KERESKEDELMI POLITIKA LEGUJABB FORDULATA. — Matlekovics Sándortól	45
AZ ÉG SZERKEZETÉRŐL. — Proctor R. után. — J. B.	68
GROTE ARISTOTELESE. — Az Edinb. Review után Baráth Ferencztől	88
AZ ARTHUR MONDAKÖRBŐL. — Tennyson idylljei: I. <i>Helén.</i> — II. <i>Ginevra.</i> Szász Károlytól	104
HELYTÖRTÉNETI MONOGRAPHIÁK. — Ferenczytól	171
KÉPZŐMŰVÉSZETI SZEMLE. — Keleti Gusztávtól	183
AZ ÁLLATOK ÁLOMKÖRSÁGÁRÓL. — H. I.	198
ÉRTESÍTŐ. — <i>A magyar nemzet politikája.</i> — Dunyov István: <i>A föld és fokozatos meghódítása; a földrajz és kereskedelem története; Boccardo Jeromos felolvasásai.</i> Hunfalvy Jánostól. — Vutkovich Sándor: <i>Magyar írók albuma.</i> Dörmötör Jánostól. — Fábián Gábor: <i>Argonautikon, Cajus Valerius Flaccus hőskölteménye</i>	202

IV. SZÁM.

RÓMA A KÖZÉPKORBAN (II). — Danielik Jánostól	225
AMÉRIKA DÉLI ÁLLAMAI A HÁBORÚ ÓTA. — Az <i>Edinburgh</i> <i>Review</i> után. Steiner Zsigmondtól	284
AZ ERDÉLYI HÓDOLTSÁG ÉS VÉGVÁRAI. — Szilágyi Sándortól	299
AZ ERDŐ BEFOLYÁSA AZ ÉGHAJLATRA. — Hunfalvy Jánostól	323
A SCHWEIZI ALKOTMÁNY ÚJ TERVE. — Duvergier de Hauranne után a l.	356
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Kóbor Tamás (Tam O' Shanter).</i> Burns után Arany Jánostól. <i>Jó tanácsok.</i> Lévy Józseftől	389
A TRAGÉDIA ÉS KOMÉDIA KÖZÖTT. — Névy Lászlótól	398
JUNIUS EMLÉKEZETE. — Hegedűs Sándortól	410
AZ ANGOL TÖRVÉNYEK A SZEGÉNYEKRŐL. — György Endrétől	417
ÉRTESÍTŐ. — Sayous: <i>Histoire des Hongrois et de leur littérature politique.</i> — y. Plimsoll: <i>Our Seamen.</i> m. a. — Szaraniewicz: <i>Kritische Blicke in die Geschichte der Karpathen-Völker. Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte.</i> — yi. Sz. Brankovics György: <i>Shakespeare jellemképei.</i> — r. — s.	427

WESSELÉNYI FERENCZ NÁDOR ÖSSZE- ESKÜVÉSE.

(1666—1667.)

A mohácsi vész után Magyarország nádorai között csak hárommal találkozunk, kik a királylyal vagy a királyi kormány-
nyal tényleges ellenkezésbe jöttek. Forgách Zsigmond, bár
nem őszinte lélekkel, Bethlen Gábor zászlói alatt állott. Nap-
jainkban egy királyi herczeg, mint nádor, kénytelen volt szem-
beszállni ellenfelekkel, kik talán nem ok nélkül hivatkoztak a
király parancsára, helyeslésére. A közben eső Wesselényi Fe-
rencz nevéhez egy összeesküvésnek emléke fűződik, mely te-
kintve akár bonyolodott voltát, akár titokszerűségét, a Catilina
vagy Bedmar herczegféle velencei összeesküvés mellé fog-
ható, és még azon kiváló érdekléssel is bír, hogy a vallásháborúk
századában, ez volt nálunk az első, legalább kezdeményeiben,
és a legfőbb vezérek szándéka szerint, *tisztán politikai* szövet-
kezés, mely a Habsburgháznak túlkapásai ellen, a magyar sza-
badtság oltalmára keletkezett. Életében a szövetkezés szerző-
jének kevés örömet okozott: halála után, osztrák részről, re-
bellis nevet szerzett neki. Szereplésének *részleteit* csak újabb
időben ismerjük teljesebben, mióta a bécsi titkos állami és ud-
vari, és a budai kamarai levéltárnak eddig féltékenyen őrzött
kincsei megnyitultak a bűvárok előtt. Ezeknek és más több-
nyire kiadatlan okleveleknek alapján szándékunk elmondani
összeesküvésének történetét, talán teljesebben és hitebben mint
elődeink, kik e forrásokat fel nem használhatták.

I.

Wesselényi Ferencz ötvenhetedik évét járta, tizenegy év
óta ült már a nádori széken, midőn egy dicsőség- és munka-
teljes élet alkonyán a magyarországi összeesküvés élére állott.

Nem valami nagy családnak ivadéka, szerencsével és ügyességgel nagyra vitte. Unokája volt Wesselényi Ferencznek, ki Báthory Istvánnal Lengyelországba ment, Danczka alatt és az oroszok ellen harczolt, Békés Gáspár özvegyét elvette, lengyel indigenává, Debno vár urává lett, és 1590-ben Báthory Zsigmondtól Hadadot és Zsibót kapta adományúl. Utódai később a Lubomirskiak-, Koriczinszkiak-, Veloglovszkiaktól még több lengyelországi jószágot szerettek, úgy hogy 1643-ban, osztály utján Ferenczünk csak azokat tartotta magának, az erdélyi jószágokat pedig átengedte testvére fiának, Istvánnak, ki az erdélyi református ágnek alapítójává lön; míg Ferencz Miklós öcsésével már ifjan — tizenhét éves korában — katholizált. E valláscsere döntött a két testvér életpályája felett. Miklós jezsuitává lett, Kassán rectorkodott, és 1666-ban halt meg.¹⁾ Ferencz pedig az osztrákház szolgálatába állott, és karddal mozditotta elő új vallásának érdekeit.²⁾ 1642-ben néhány hónapig Németországban harczolt a svédek és francziák ellen, hol a magyar és horvát csapatok gyászos és rettentő emléket hagytak maguk után; és vitézsége jutalmául, a fővezér, Leopold Vilmos osztrák főherczegtől arany lánczot — mintegy mai rendjelt — és dicsérő oklevelet kapott, melyen még mai nap is olvashatók kezétől e szavak: „Meglássák az én gyermekeim holtom után, hogy a méltóságos ausztriai házbeli kegyes fejedelmeket nagy hűséggel és szeretettel szolgálják, ha istennek haragját el akarják kerülni, s a hatalmas Hector szívű vitéz fejedelem (Leopold Vilmost érti) alázatos szolgájának adatott levelet tartsák meg, s igyekezzenek ők maradékinak, ha nem szebbet és jobbat,

¹⁾ Kőrmöczbányán a barátoknál temették el, márczius 5-én 1666. Wesselényi Ferencz levele Csáky Ferenczhez. 1666. márcz. 3. A Csáky-család kassai levéltárában.

²⁾ V. ö. Toldy, *Irodalmi berek*, 23, l. A Zsibói adománylevél eredetiben megvan a Wesselényi-család kolozsvári levéltárában, honnan Horváth Mihály szivessége által kaptam meg; a lengyel jószágokról számos oklevél szól a budai kamarai levéltárban. Ferencz és Miklós megtérésére nézve l. Fabó *Mon. Evang.* II. 136 l., és Wesselényi Ferencz levelét dd. 1655, április 27, Hevenessy keziratai közt 34. köt., 251. l.

ehhez hasonlót szerezni.¹⁾ A következő években — 1643, 1644-ben — mint füleki főkapitány, I. Rákóczy György és a honi protestánsokkal verekedett, és sikerült Széchy Mária szerelmével Murányt, Baloghot, és a Széchy családnak felvidéki jószágait megszereznie. E javak által helyet foglalt a felvidéki dynasták közt. Murányi örökös gróffá, majd felvidéki főkapitánynya lett, és végre tekintélye annyira nőtt, hogy 1655-ben a nádorságot is elnyerte.

Wesselényiben nem hiányoztak mindazon tulajdonságok, melyek tömegek-, felületes emberek- és nőkre hatni szoktak. Szép ember volt. Csatározásaiban derék vitéznek mutatta magát. Volt szónoki tehetsége és épen annyi ravaszsága, hogy az udvar sikamlós terén, rendes viszonyok közt megállhasson, a viszálkodó vallásfelekezetek, országgyűlések és megyei összejövetelek zajában pedig egyik féllel se veszzen össze. A katolikusok, kivált a papok, szerették, mert minden alkalommal kimutatta hitbuzgalmát. Vallási dolgok nagyon érdekelték; különös védője volt a szeplőtelen fogantatásnak, melyet akkor az egyház még nem vett fel dogmái közé, és bőkezűségéről sok kolostor tehetett bizonyosságot. A protestánsok sem gyűlölték e férfit, ki hő vallásossága mellett sem állott soha — mint annyi más főúr kortársa — üldözőik közé, és udvarában, sőt legmeghittebb emberei közt is sok protestánst számlált. Az 1662-iki országgyűlésen — midőn a protestánsok nem akartak a királyi propositiók tárgyalásába bocsátkozni, mielőtt gravameneik el nem intéztetnek, s e szándékuknál megmaradtak, bár a király, Lipót maga volt Pozsonyban, sőt végre az országgyűlést is elhagyták — a költő Zrinyivel osztozott a protestánsok bizalmában, s ugyanekkor kapta az aranygyapjas rendet is, melyet a császárneki, szolgálatai jutalmául a spanyol királytól kieszközölt. Külső sikere mellett is azonban mélyebbreható szem könnyen észrevehette, hogy Wesselényi nem tartozott a legkitünőbb emberek közé. Kicsinyben, részletekben, jól betölté helyét: de nem volt képes nagy, általános szempontokra emelkedni. Indulatos és hirtelen haragú ember lévén, nem volt mindig következetes tetteiben. Könnyen hajlott mások szavára, és elhatározásaira nem ritkán nagy befolyást gyakorolt nem kis mértékű

¹⁾ A levél Wesselényi jegyzetével megvan a budai kam. lev. N. R. A. fasc. 721. n. 66.

hiusága.¹⁾ Ama válságos években, melyek 1657 után Magyarországra és Erdélyre nézve egyaránt bekövetkeztek, nem tudott a helyzet emberévé lenni, és tekintélye — fennt és alant — lassanként bár, de sokféle csorbát szenvedett. Midőn 1658-ban a porta II. Rákóczy Györgyre és Erdélyre török-tatár sereget küldött, és a fejedelem segélyért a bécsi udvarhoz fordult, melynek érdekében állott megakadályozni, hogy a török magát jobban mint eddig, Erdélyben meg ne fészkelje: Wesselényi, bár nem barátja Rákóczy Györgynek, mint magyar kívánta, hogy Erdély, e hű bajtárs jó, rossz időkben, függetlenségét megtartsa, és török pasalikká ne süllyedjen. A mód azonban, melyet a bécsi udvar ez ügyben követett, nem tetszett neki. Ellene volt, hogy német hadak jöjjenek az országba, Erdély védelmének színe alatt; s midőn azok mégis bejöttek, helyzete felette megnehezült. Az udvar követelte, bírja rá a magyarokat, hogy tartsák szállással, étellel, fuvarral az idegen katonaságot, míg az ellenkező vármegyék szintén rá hivatkoztak, mint a törvény őrére, utasítsa vissza, torolja meg a németeknek törvénytelen, erőszakos követeléseit. Három évi folytonos küzdelemnek elvégre az lett vége, hogy a magyarok közül sokan nehezteltek rá és a bécsi udvariak gyanúsíták, hogy kétszínű játékot játszva, a helyett hogy csillapítaná, felvilágosítaná, maga izgatja a vármegyéket a németek ellen.²⁾ Ily helyzetben találta őt 1663-ban a török háború, mely kitört, bár a bécsi udvar mindent elkövetett a béke fenntartására, és neki a felvidékre, a mostani Tiszán inneni részekre kellett menni mint főkapitánynak, de itt semmikép sem tudott sereget összehozni és csak kiáltványokkal harcolhatott a török, és Erdélynek új, törökös fejedelemre, Apaffy Mihály ellen, ki Érsekújvár alól behódolásra, Ausztriától való elszakadásra hívta fel a magyarokat.

¹⁾ II. Rákóczy György 1655. sept. 11. írja róla Lippaynak: „Kinek, mivel természete is változó, jó akaratja, barátsága sem lehet állandó.“ Kam. lev. V. ö. *Századok* 1868. folyamában foglalt, talán Zrinyi Miklóstól vagy környezetétől származó utasítást a 638. és 642. ll., melynek, bár ellenséges indulatú, felfogását igazolják az események.

²⁾ Bajoskodása bőven meg van írva *Orteliusban*, továbbá a *L'histoire des Troubles de Hongrie*-ban I. 9, 17, 25 és kk. ll. 37 48—50. ll.

Kiáltványaiiban fegyverre, kardra, bárdra hívta fel a hazafiakat, „mert itt az idő, hogy elpusztúl az a kis rész is, mely még a magyaré Magyarországból, ha elpuhult ivadékaik eleiknek“: míg ellenben, ha méltók őseikhez, kiverhetik a pogány ebet az egész országból. Apaffy ígéreteire, hogy kegyelmet szerzett a magyaroknak a szultán előtt, a fejedelem gyalázatos rabszolga sorára utalt. Emlékeztette őket, mily hitetlen, telhetetlen, zsarnok úr a török, ki alattvalója szájából még a harapó falat kenyeret is kiveszi, és biztatta, hogy a töröknek meggyül a baja Ázsiában, míg Magyarország oltalmára már közeledik nagy keresztyén had. Jobb meghalni, karddal a kézben, mint összetett kezekkel, gyalázatos hirnévvel, vérét, lelkét a török igája alá adni, „mert a magyar nemzet szabad nemzet“ és „nehezebb a nemes vérnek iga alatt nyögni, mint más megszokott hitvány kötés csorbáját bodzafüstivel nyelni!“ Apaffy csábítása ugyan majdnem nyomtalanul hangzott el és magyar fegyveres nem igen mutatkozott Köprili Amhád táborában: de Wesselényi sem látott maga körül hadat, és hiába fenyegette a vármegyéket, a nemességet: „gyalázatos legyen minden nemzetségük, átkozott minden maradékuk; ha isten életben megtartja, meg fogja tanítani istenét, hazáját, és annak törvényeit szeretni, magistratusainak parancsát megbecsülni.“¹⁾ A felvidéket csak az a körülmény mentette meg, hogy a török ár a dunai részekre omlott. Wesselényi saját szavai szerint, „mint számkivetett, haszontalan kárvalló, hamvafolta vénült szemeivel áztatván ősz szakállát“ nézte Szepesből a hazafiak belső visszavonását, a válásfelekezetek egymás iránti agyarkodását, mely őt tétlenségre kárhoztatá és „bakküzű tótjai“ közt, kiknek nyelvét, most vénségére törni kényszerült, egyedüli öröme a fényes tettek híre volt, melyeket Zrínyi Miklós a horvát bán a Duna és Dráva mentében véghez vitt, s melyekkel a magyar söt keresztyén fegyverek becsületét 1663-ban megmentette.²⁾ Végre valahára october havában sikerült Szendrőre, Borsodban,

¹⁾ Wesselényi némely levelei, *Uj magy. muzeum* 1854. III. 43.—58. ll.; Apaffy érsekújvári táborozása u. o. 1859. I. 50—64. ll. Wesselényi levelei Nográdhoz, *Tört. Tár.* X. 151. 157. ll.

²⁾ Wesselényi egy levele dd., Teplicze, máj. 17. 1664. *Századok*, 1869. foly. 743. l., Hantho Lajos úr közleménye, melyből az idézőjelbe zárt helyeket vettem.

Beregh, Ungh, Szathmár, Zemplén, Ugocsa és Sáros vármegyék-ből 4—5000 főnyi felkelő sereget összehozni: de a vasvári béke utját szegte minden hadműveletnek. A bécsi udvar — bár serege aug. 1. Sz. Gotthardnál a nagyvezéren fényes győzedelmet nyert, melynek Lepanto óta (1571) nem volt párja a török-keresztyén háborúk történetében — oly békét kötött, mintha a keresztyéneket verték volna meg a Rábaparton. Meghagyta Apaffyt Erdély fejedelmi székén, török kézen hagyta az erdélyi zavarok alatt elfoglalt Nagyváradot, és a mult évben elvesztett Érsekujvárt, mi által fél Magyarország, a morva szélekig védelem nélkül ki lőn téve a török pusztításainak. Mert a török úgy értelmezte a békét már száz esztendő óta, hogy őt nem szabad megtámadni, de az ő rablói szabadon járhatják, sarczolhatják, foglalhatják a magyar földet. Csak egy-egy hatalmasabb vár volt képes, harcra és védelemre kész őrségével, félelemben és féken tartani rabló kalandjait; s a béke a Tiszán túli résznek és a Dunán inneninek épen védbástyáját szolgáltatva ki az ellenségnek. Meg is látszottak a következmények mindjárt, meg is ujultak a dülások a béke után ismét oly hévvel, oly mértékben mint azelőtt sohasem, s beteljesült mind az, mit a magyar urak — köztök Wesselényi — a béke ellen felhoztak (1664—1665). Hozzá járult, hogy az udvar az ország védelmére — bár igérte — kellő számú magyar katonát nem tartott, hanem németeket hagyott Szathmárban, Tokajban, kisebb számmal Ónodon, Szendrőn, a bányavárosokban és a dunai végekben, kik a töröknek kevesebb kárt tettek, mint a magyar föld népének, s kikre méltán volt a gyanú, hogy eszközül fognak felhasználtatni, a magyar szabadságnak még nagyobb megnyirbálására; különösen a protestánsok féltették lelki szabadságukat, mely drágább volt nekik a testi szabadságnál.¹⁾ Ezt pedig, a bécsi, linzi békekötések ellenére — mintegy a jövő előhírnökekép — folyvást sértegette II. Rákóczy Györgynek özvegye Báthory Zsófia, kit mint gyermekleányt, ipájának, napájának, a nagy reformata Lorántfy Zsuzsánnának pressiója megtántorított régi hitében: de az özvegyi fátyollal Ferencz fiával együtt újra visszatért a katolika vallásra, és a Báthory

¹⁾ V. ö. Gömör megye feliratát Wesselényihez 1662. sept. 30. (nem 1667. mint a kiadó hibásan olvasta, mert akkor Wesselényi már halva volt.) *Sárospataki füzetek.* 1860. 946. és kk. ll.

fajnak egész erélyével tagadott meg minden szolgáltatást, minden kedvezményt a protestáns papok- tanítók- és iskoláktól, melyekre ezek Lorántfy Zsuzsánna végrendelete és adományai alapján igényt tartottak. A sértett felek megperelték, Zemplén megye az országos törvények alapján el is marasztalta a vallásháborítót (1664); de Zsófia Bécsből mandatum inhibitoriumot, sőt fegyveres oltalmat is kapott minden végrehajtási lépés ellen, mely ellene netán meg fogott kísértetni. A protestánsok méltó lármája betöltte az országot, és hozzájuk csatlakoztak a katolikusok közül is számosan, kik meg a törökök pusztítása, a német őségek garázdasága és a sérelmes, törvénytelen, mert az ország tudta, beleegyezése nélkül kötött vasvári béke miatt keseregtek. Mind e panaszok a nádornál folytak össze, kinek a bajt, mint közvetítőnek, király és nemzet közt, orvosolni kellett volna; de az osztrák királyok alatt e hatalom már rég kiveszett a nádorok kezéből. Wesselényi semmit sem tehetett; tétlenségét az avatatlanok roszaikatnak tulajdoníták, és hallani lehetett, hogy a nádor kő a magyarok előmenetelében, melyet el kell majd tenni láb alól.¹⁾

Wesselényi legmeghittebb körében is voltak elégtelteknek, köztük legelső sorban mindenese, jószágkormányzója, Borfői Bory Mihály, királyi táblabíró és korponai főkapitány.²⁾ Protestánsból lett katolikussá mint ura, mégis szított az ellenzékhez és már régebben gondolkodott, mikép lehetne változtatni Magyarország állapotján. A török háború idején, 1663—4. telén, Wesselényi megbízásából Regensburgban járt a német birodalmi gyűlésen és levélben közeledni próbált Schönborn János Fülöp, mainzi választó fejedelemhez, ki a német birodalomban a francziákhoz szító, osztrák-ellenes pártnak vezetője volt. Az érsek érdeklődött Magyarország iránt, felelt is Borynak, de második levelére már nem válaszolt, mi Boryt nagyon megdöbbenettette, mert tartott, hogy második levele nem is jutott el az érsekhez, hanem rossz kézbe került, és levelezése a bécsi udvar tudomására jut. Félelme azonban alaptalan volt; gyenge kísérlete titokban maradt, titokban még Wesselényi előtt is, ki előtt az óvatos, rókatermészetű férfi a dolgot szintén

¹⁾ Széchy Mária vallomása; a *kam. lev.*

²⁾ Kinevezése 1665. márcz. 9-ről, és utasítása Csery J.-nél, Korpona városa történetében, *Győri füzetek*, IV. köt., 181. és kk. ll.

takargatta. Boryt egyébiránt nem valami magasztos hazaszeretet vezérelte. Hideg, skeptikus ember volt, ki mindenütt csak saját érdekére tekintett, csak saját sérelmeire jött dühbe, a midőn aztán éktelen szitkokban tört ki. Ő a mint a dolgok állottak csak nyerhetett, ha a magyarok ügye jobbra fogott fordulni, és azért a változásnak embere volt. Bármi célra szentelte is azonban erejét, a míg hű maradt, igen jó hasznát lehetett venni. Beteges testében vas erély lakott. Tudott, ha kellett, merész lenni; értett a fegyverhez, és 1663-ban a korponaiak élén szép csatát nyert a dúló tatárokon.¹⁾ Otthonos a cselszövésben szintoly képes volt merész tervekét kifőzni, mint azokat végre hajtani. A nádort teljesen hatalmában tartá, s a praefectus pórázon vezette urát, a nélkül, hogy az azt észrevette volna. Az elégületlen vármegyék nem is jutottak előbb célhoz, míg Bory ügyöket fel nem karolta.²⁾

Bory mellett a nádori udvarban még nagy befolyása volt Leszenyei³⁾ Nagy Ferencz, nádori ítélőmesternek; most — 1666 elején — mintegy 36—38 éves, barsmegyei nemes ember. Ha Bory a nádort, úgy Nagy Ferencz a nádornét tartá hatalmában, ki mindenható volt Wesselényinél. Nagy Ferencz semmikép sem volt Boryhoz fogható; nemzetsége nem nyult fel az Árpádok koráig, bár több nagyobb családdal sógorságot tartott. Birtoka kevés volt; pályáját vármegyei szolgálatban kezdé, és alispánból lett 1660-ban ítélő mesterre. Jellemtelenségben hasonlított ugyan Boryhoz, de míg a korponai főkapitány önzésében volt valami démoni vonás: Nagy Ferencz csak a mindennapi, haszonleső gazemberek közé tartozott. Boryban legalább megvillant a gondolat, más irányt adni az ország sorának: Nagy soha sem gondolt másra, mint hogy hivatalában előre menjen, ura és urnője kegyét megtartsa, öregbitse, s a legrosszabb esetben is a felszinen maradjon. E célra a természet több adománynyal látta el, melyek jobb használatra lettek

¹⁾ Bél, *Notitia* II. 484. l. az 1667-ik évnél, minek azonban nagy tollhibának kell lenni, mert akkor nem jártak tatárok a fel-földön.

²⁾ Széchy Mária i. h. Jellemzésem egyes vonásait az események folyása igazolja.

³⁾ Leszenyeit irok, Lessenyei helyett, mert így mondják azt Hontban még máig napig is.

volna érdemesek. Sima, megnyerő modorával, mely néha csúszás-mászásig aljasult ¹⁾, tudott alkalmazkodni mindenkihez, minek következtében igen gyakran, igen sok ember hozzá alkalmazódott. Veszélyes, bonyolodott dolgokban tele volt leleményességgel; tevékenysége soha sem lankadott. Lélekébersége, bátorsága soha sem hagyta el. Jelleméből nemesebb vonások sem hiányoztak. Jószivű, hálás, szolgálatra kész volt, a mennyiben önérdékének megsértése nélkül lehetett, s e tulajdonságok nem csak megyéjében, de az egész országban is számos barátot szereztek neki, egyengetvén útját további előmenetelre. ²⁾

Nagy Ferencznek nem jutott eszébe Bory izgatását el-lensúlyozni, mert urnője, a nádorné maga is nagyon hajlott arra a gondolatra, hogy az ország helyzetén változtatni kell. Wesselényiné, daczára több mint ötven évének, daczára gyakori betegeskedéseinek, még mindig a nyughatatlan, tette vágyó Széchy Mária volt, kinek ifju éveit szerelmi kalandok oly változatossá és botrányossá tévék. Első férje Bethlen István volt Erdélyből, kivel hat évig élt, de midőn 1633-ban

¹⁾ Jellemző erre nézve az a levél, melyben Báthory Zsófiának meghívóját Rákóczy Ferencz lakodalmára megköszöni: „Gratiájáért s érdemem felett való nagy kegyelmességéért teljes életemben Ngodnak és fejedelmi házának, csekély állapotom és tehetségem szerint, alázatos, hálaadó igaz szolgája maradok.“ (Trencsény feb. 25. 1666.) Ered. a kam. lev.

²⁾ Nagy Ferenczet legjobban jellemzik tettei, s ezek czáfolják meg legjobban Botka Tivadarnak egyébiránt igen érdekes értekezését (*Századok* 1869. 73.—84. ll.), mely őt ártatlanúl rágalmazott martyrnak akarja, némely kiszakított, összefüggéstelen adatok nyomán feltüntetni. Jellemzik őt 1670-ben Lőcsén és Bécsben tett vallo-másai, melyek a bécsi titkos levéltárban, de részben a budai kama-rai és esztergami primási levéltárban is őriztetnek. Nevezetes mit sept. 14. 1670. lőcsei vallomásában mond, hogy ő csak eszközkép cselekedett: „ex debita erga eos (urai) observantia et reverentia, ac iisdem complacendi studio, augendoque meo apud eosdem credito et existimationis et gloriae!“ Igaz, hogy ezt akkor mondá, midőn feje koczán állott, de jellemes ember még ily helyzetben sem védte volna magát ilyképen. Állítólagos szerelmi viszonyáról Széchy Máriával adatok hiányában nem merek nyilatkozni, de valószínűnek tartom.

meghalt, úgy szólván már ravatalánál, viszonyt kezdett sógorával, Zólyomy Dáviddal. Kevéssel utóbb Rozsályi Kún István nejévé lőn, de a gyorsan kötött frigyet gyorsan meg is unta, és férjét elhagyván Dévára szökött. A felbőszült férj fegyveres erővel akarta visszahozni, de Mária kisiklott kezéből, s az ügyből országra szóló per lett, mely a házasságnak teljes felbontásával végződött.¹⁾ Hazamenvén 1634-ben Magyarországra, izetlenségbe keveredett saját édes anyjával, Drugeth Máriával, ki őt egy darabig Murányban fogva tartotta²⁾, sőt anyjának halála után is inkább csak türt vendég volt³⁾ Illésházy Gábor sógoránál, ki mint protestáns 1644-ben I. Rákóczy György pártjára állott. Mária tehát kapott az alkalmon, midőn Wesselényi, a királyi vezér szerelmes ajánlatokkal megkereste, és rögtön kész volt férjért és várért, Murányt kedvesének kezére játszani. Az éjjel, melyen Wesselényi néhány hű emberével, a Mária által kijelölt helyen, a várat megmászta, volt egy percz, midőn úgy látszott, hogy Wesselényi eltévedt, és a terv meghiusúl, s e perczben Mária maga is pisztolyt ragadott, cselédségét összehívta és el volt határozva, Illésházy embereit egyenkint lakára hívni, lekonezoltatni és Wesselényi nélkül is elfoglalni a várat.⁴⁾ A murányi kaland megszerző neki családja rovására atyjának — Széchy Györgynek — jószágait és elhagyván a reformata vallást összekelt kedvesével, miután Lippai primás, korábbi házasságát, a még életben levő Kún Istvánnal, a katolika egyház szempontjából is semmisnek nyilvánítá. Házasságát Wesselényivel azonban már nem zavarák meg botrányos jelenetek. A nádor egész lélekkel ragaszkodott a nőhöz, kinek — jól tudta és elismerte — gazdagságát köszönhette, ki költségeire annyit adott a magáéból, hogy szinte szegénynyé lett, ki őt, a beteges, köszvényes, korai aggastyánt, a legnagyobb áldozatkészséggel és figyelemmel ápolta. Miatta viszályba keveredett bárgyú, esetlen fiával, Lászlóval — kit első neje, a szent emlékü Bosnyák Zsófia

¹⁾ Kemény *Önéletírása* 246. l., Szalárdy *Síralmas krónikája*. 92. l.

²⁾ L. Széchy Mária tiltakozását Homonnai Drugeth János országbíró előtt, az ekkor tőle kicsikart reversalis ellen, 1641. *Kam. lev.*

³⁾ Látjátok — mondá ekkor Mária — mily alárendelt állásban vagyok itt a várban. *Vasárnapi ujság* 1865. foly. 603 l.

⁴⁾ *Vasárnapi ujság* u. o.

szült — és őt még életében a lengyelországi birtokok egy részével, és az ősi jószágokkal kielégítette, csak hogy az özvegyet majdan ne bántsa; viszont Mária (ha talán nem épült is ki teljesen fiatalságának szerelmi vágyaiból) női kötelességein kívül más, korához illőbb dolgokra fordította figyelmét. Nagyon szívéen feküdt, ki fogja elvenni Zrinyi Péter legöregebbik leányát ¹⁾; mert Péter gróf, anyja Széchy Magdolna után, első izbeli unokatestvére volt. ²⁾ Rokonszenvvvel kísérte a másik Zrinyi Miklósnak hadi tetteit, sajnálkozván hogy nincsen pénze, melylyel gyámolithatná ³⁾ és ismerte, fájdalommal ismerte azon változásokat, melyeken az országnak ez időtt át kellett mennie. ⁴⁾ Bory benne buzgó pártolóra akadt, s ő kész volt mindenféle külföldi hatalomhoz fordulni, csak hogy segítve legyen Magyarországon. ⁵⁾ Hármuk egyesített befolyásának sikerült végre — bár sokára — Wesselényit is megnyerni a mozgalomnak, ki engedett, annál is inkább mert maga is átláthatta, hogy a nemzet sérelmei nem alaptalanok, orvoslásuk, a király részéről nem várható, és az ország — a török torkában — ma-holnap elvész, ha rajta más, vagy maga nem segít. Határozattá lőn, hogy szövetségbe gyűjtik a hazafiakat. (1666 elején.)

Az első lépés nagy óvatosságot igényelt. A magyar urak közt annyi volt a viszálykodás, és szétágazó érdek, hogy az udvar mindig talált készséges kémekre, kik ez által kegyre szert tenni, ellenségeiket pedig megrontani törekedtek. A két legfontosabb ember az országbíró, Nádasdy Ferencz és Zrinyi Péter, horvátországi bán voltak. Azonban Nádasdy eddig nem igen tapasztalta volt a nádor barátjának, s őt lassanként kellett megnyerni, mire Nagy Ferencz készítgeté az utat: Wesselényiék tehát Zrinyire a rokonra fordíták figyelmöket, ki ép most jött a felföldre leánya lakodalmára Rákóczy Ferenczczel. Széchy Mária Zsolnára eléje ment, Beszterczebányára — hol Wesse-

1) Vitnyédy levelei. *Magy. tört. tár.* XV. 252. l., XVI. 7. l.

2) Wagner, *Collect. Gen.* II. D. 123. l. Nagy Iván, X. 533.

1. Katának nevezik Zrinyi Györgynét, de hogy Magdolna volt, kitűnik egy okleveléből.

3) Vitnyédy levelei i. h. XVI. 22 l.

4) Nagy F., lőcsei vallomása l. sept. 14-ről pr. levélt.

5) Nádasdy II. vall. Titk. lev. *Magy. kancz. levéltár.* 196. sz. 1667.

lényi mint nádor lakni szokott — kísérte és megállapodott vele, hogy az esküvő után, mely márcz. 1. Makoviczán, Sárosban ment végbe, Turóczmegyébe, a stubnyai fürdőbe jöjjön, hová Wesselényi is ment köszvényes testét „áztatni“ ¹⁾. Zrinyi Péter tekintélyét nem eszének, hanem katonai érdemeinek köszönhetette. Még legszebb férfikorában — ekkor 44 éves — bátyjával Miklóssal, a keresztyénség oroszlánya nevét vivta ki külföldre, míg honn tudákos emberek bátyját a magyar Hectornak, őt a magyar Achillesnek nevezék. ²⁾ Volt is benne valami, mi őt a myrmidon hőshöz, vagy a középkor paladinjaihoz hasonlítóvá tev. Athletai természetű férfi volt, és oly erős, hogy egyszer egy vadkan fejét egy kardcsapással leütötte; oly bátor, hogy csak a mult háborúban is, 1663-ban Jurjevestene mellett, 30—40 kísérvél 7—8000 török közé rohant. Bátyja már 28 éves korában elmondhatta róla a Zrinyiaszban, hogy retteggettette Boszniát és Herczegovinát, s az udvar, midőn 1665-ben bánná kinevezte, Selimir, Crescimir, Zvonimir régi horvát hősökhez hasonlítá, és elismerte, hogy csak ő mentette meg 1663-ban Styriát, Krajnát, Karinthiát a végpusztulástól. ³⁾ A csaták zaján kívül azonban a vasmarkú hős, sem bámulatra, sem szeretetre nem volt méltó. Megvolt benne a szigetvári Zrinyinek erőszakos, brutalis természete. Haragjában — mi gyakran történt — lábbal tapodott törvényt, szokást, de hozzá kell tennünk nem csak gyengéssel, hanem erősekkel és hatalmasokkal szemben is, és tömördek volt mindig ellene a panaszbécsben a magyar udvari kancellárián. Az ország dolgaira nézve nem volt önálló felfogása, de gyűlölte a törököt, mint gyűlölte azt minden Zrinyi, és látta, hogy a vasvári béke, mely hatalmukat megerősíté, igen rossz dolog, melyet jó volna felforgatni. A részletekben egészen bátyjára, Miklóssra bízta magát, kihez a legtisztább szeretet és bámulat kötelei fűzték. Nyomába lépni volt czélja kissé ingatag ambíciójának, melynek útját néha bizonyos

¹⁾ Széchy Mária i. h. „Ad 6. aprilis még itt ázódom“ írja Wesselényi Csáky Ferencznek Stubnyáról, márcz. 19. 1666. Kassai Csáky-levéltár.

²⁾ Így az *Austriaca austeritas* című röpirat. „Leoni di christianità“, mondja Sagredo velencei követ. *Fontes rerum aust.* k. l.

³⁾ A kinevezési oklevél. Jan. 24. 1665 a Liber. Regiusban. *Kancz. lev.*

együgyű ravaszsággal próbálta egyengetni; rendesen azonban, mióta Miklós meghalt, annak befolyása alatt volt, annak akaratját teljesíté, ki hozzá épen legközelebb állott. Ilyen volt férfias neje, Frangepán Katalin, ilyen volt Gremonville lovag, a bécsi francia követ, s ilyené volt válandó a jövőben Leszenyei Nagy Ferencz. ¹⁾

Zrinyi Péter Miklós bátyja nyomán már régen gondolkozott, hogy kellene valamit tenni az ország megmentésére: és az orvosszert nejével a francia király oltalmában vélte feltehlálhatni. XIV. Lajos 1664-ben sereget küldött vala Magyarország oltalmára a török ellen és e hadnak volt köszönhető nagy részt a szentgotthárdi diadal. Ő maga követei, tisztei által a legnagyobb elismerést és rokonszenvet tanusította a Zrinyiek iránt, úgy hogy mindjárt a vasvári béke után Péter Gremonvillenek, a bécsi francia követnek, bejelenté, hogy ő barátjaival a francia oltalmába akarja magát adni, sőt később fiát is felajánlá kezesül. A francia udvar azonban — bár szerette, hogy Magyarországbán nyugalanság forr, mely alkalmatlanságot szerez Ausztriának — nem akarta még törésre vinni a dolgot, mert támogatásukra még most nem akart fegyveresen közben lépni, a nélkül pedig a felkelésnek nem igen lehetett sikere. Vissza sem akarta azonban utasítani a magyarokat és így Gremonville szép szóval, némi pénzegélylyel biztatta, de vissza is tartá Zrinyit, hogy az valami hirtelen lépésre el ne kapassék. ²⁾

Minderről azonban Wesselényi és társai, kik most a bánt Stubnyán fogadták (április 5.) még mit sem tudtak. Ott voltak: Bory, Nagy Ferencz, Keresztury László, alnádor, nyitrai alispán és nagyidai Székely András, abaujmegyei ügyvéd. Keresztury, Bory nagybátyja, 1663-ban megjelent volt Apaffy táborában — mi ellen annak idejében Wesselényi annyira mennydörgött — és törökös hirben állott; Székely András pedig a felvidéki protestánsoknak volt egyik coriphaeusa, főellenzéki szónok 1662-ben a pozsonyi országgyűlésen, tehetséges, de nem

¹⁾ Zrinyi Péterre nézve l. szerző cikkét a *Századok* 1867-iki folyamában, s az ott idézett kútfőket.

²⁾ *Jelentés* a bécsi hadügyi levéltárban, mely Gremonville fel-fogott leveleiből, Zrinyi, Nádasdy vallomásai, és más titkos iratokból van, elég hiven, bár kissé zavarosan összeállítva.

épen jellemes férfiú, kit nagy szája daczára nem minden ok nélkül gyanusítottak két kulacsos szereppel.¹⁾

A bánnal folytatott beszédek a haza veszedelmes és siralmas sorsára vonatkoztak és mindenek előtt szükségesnek látszott, hogy a két fő úr egymás közt esküvel, kézadással, titoktartás mellett, ünnepélyes okiratban szövetséget kössön, mi meg is történt, és ketten megigérték egymásnak, hogy egymást az ország ezen szomorú állapotjában el nem hagyják, hanem kölcsönösen, utolsó csepp vérök kiontásával is, segítik. „Isten őket úgy segélje, úgy legyen irgalmas lelkeknek!” Czélul — a szövetséglevélben — a hazát fenyegető veszélyek elhárítását jelölék ki, az ország törvényei, szokásai és a királyi diplomák értelmében.

Midőn a szövetségeselek az ország törvényeire hivatkoztak, ez nem volt pusztá phrazis; jogilag még fennállott az arany bullának ellentállási záradéka, habár az osztrák ház abban mindenkor csunya visszaélést látott, és nem is hiányoztak törvények, melyek titkos conventiculumokat, confoederatiókat tilalmaztak. Ép azért a dolgot a legnagyobb titokban akarták tartani és levelezésükre chiffereket, álneveket — Wesselényi legyen Osvald, Zrinyi Péter Ferdinánd — állapítottak meg. A további teendők tekintetében elhatározták, hogy XIV. Lajoshoz folyamodnak oltalomért és mindenek előtt pénzt fognak kérni, a mely Zrinyi Péternek soha sem volt, a nádornak pedig fényüzése miatt már elfogyott, melyre azonban pártjoknak gyarapítása, fegyvereseknek szerzése végett okvetlenül szükségük volt. Wesselényi tehát a magyar nemzet nevében megbízást adott Zrinyinek, menjen el jó ismerőse, Gremonvillehez, terjeszsze elé a magyarok szándékát és kérjen tőle száz ezer frtot, melyet fel is vehet, de azt csak a magyar rendek nála levő követeinek utasítása szerint költse el.

A követ ez uttal Iványi Fekete László, füleki alkapitány, vén kipróbált katona volt, ki 21 év előtt Wesselényivel a murányi sziklákon mászkált és a nádornak legmeghittebb, legbi-

¹⁾ Kereszturyról: Bethlen János I. 68. l., Rozsnyay Dávid művei. *Mon. Hung.* VIII. 333. és 366. ll. Makay György Nádasdynak, 1666. jul. 31. *Kam. lev.* Székelyre nézve. Vitnyédy levelei. i. h. XVI. 75. l. *Anemonen* I. 130. l.

zalmasabb emberei közé tartozott.¹⁾ Utjokat azonban a kívánt siker nem koronázta. Zrinyi bemutatta Feketét Gremonville-nak, annak biznyságaul, hogy a nádor is a francia pártra állott. A füleki kapitány azonban se nem tudván, se nem értvén francziául, néma tanúja volt más fél órai beszélgetésöknek. Zrinyi kért, kezdjen XIV. Lajos háborút Ausztriával, küldjön pénzt és katonákat; de Gremonville azt felelte, hogy királya most a békét még meg nem szegheti; vigyázzon Zrinyi a nádorra, nehogy elárulja; semmi esetre se fedezze fel neki, mi-féle összeköttetésben áll a francia udvarral és vele Gremonvillelel.²⁾

Zrinyi Péter Bécsbe hivatta volt még Vitnyédy Istvánt, sopronyi ügyvédet és „híres lutheránus főembert“, ki bátyjának bizalmas embere volt és esze, tudománya miatt országos hirre vergődött. Általa, ki már rég összekötetésben állott Gremonvillelel, javaslatot készítettett, ama beszélgetések és eszmecserék alapján, melyek Vitnyédy tudtával még Zrinyi Miklós és a szentgotthardi csata idejében a Magyarországon megfordult francia urak közt folytak és azt átadta Gremonvillenek, szerezzen rá harmincz nap alatt udvarától határozott, igenlő vagy tagadó választ. A terv szerint Magyar-, Horvát-, Tótország, Dalmatia, Erdély, Havasalföld és Moldva, melyeknek hoszpodárjai a mult háborúban titokban a keresztyének felé hajlottak — szövetséget fogtak kötni, mely XIV. Lajos közbenjárása által a római szent birodalomba felvétessék, a birodalmi gyűlésen szavazatot nyerjen, egyebekben azonban alkotmányát, szabadságát megtartsa. E szövetséghez járuljon, ha lehet, Lengyelország is, hol már a francia politika és a jelenlegi trónját megunt király Kázmér János rég azon működtek, hogy francia hercegezt ültetessenek a királyi székbe. A törököt, hogy e szövetséget ne akadályozza, évi adóval lehetne lekenyerezni, mely hogy tulságos nagy ne legyen, a francia és hollandi követek által Konstantinápolyban könnyen ki volna eszközölhető. Francia- és Magyarország közt legyen — minden időre vagy bizonyos számú évre — véd- és daczszövetség. Ha a francia

¹⁾ Széchy Mária i. h. Fekete László vallomása a bécsi cs. k. titkos levéltárban. *Petrovich gyűjteménye* IV. köt. 3. l. Magy. akad. A szövetséglevélnek egyik latin eredetije a *bécsi titk. lev.*

²⁾ Gremonville, április 12. 1666. *Jelentés* i. h.

még nem támadhatná meg Ausztriát: megteszi azt Magyarország maga; kiállit a sikra 15,000 lovast és ugyanannyi gyalogot, csak küldjön a francia király pénzt, előleges költségre 100.000 forintot, ügyes tiszteket, hadi mérnököket és tüzéreket. Magyarország kész hála fejében szövetségeivel Lajost támogatni, hogy a császárságot elnyerje ¹⁾ és fiai közül egyet vagy házának valamelyik hercegét királylyá választani, de szabad választási jogának fenntartása mellett, oly kikötéssel, hogy az is köteles legyen hitlevelet adni, s a nemzetet régi szabadságaiban és jogaiban megtartani. Az országnak — írá Vitnyédy — mind erre joga van az arany bulla értelmében, mert az osztrák ház, mióta csak a trónon ül, az ország szabadságát nem tisztelte, s a helyett, hogy védelmezné, martalékkul oda dobta a törököknek. ²⁾

Iványi Fekete László haza jövén, keveset tudott mondani, de az a kevés sem igen tetszett Wesselényinek. Főkép nem akart tudni semmit, hogy francia választassék királynak. Hozzájárult még egy más körülmény, mely őt teljesen elidegeníté Gremonvilletől. Magyarországon ez idétt, már évek óta, Nógrádban és a szomszéd megyékben sok izgágát okozott a hóbortos gr. Balassa Imre. A mult évben, 1665, Kassán Wesselényi nádori ítélőszékén harminczkét czégéres büntényben, a rablás, gyilkolás, házfeltörés, erőszakoskodás tényeiben bűnösnek találtatván, a pozsonyi várba záratott, de onnét 1665 végnapjaiban megszökvén divényi várába menekült és félő volt, hogy a törökkel szövetkezvén, nekik várát átadja és utat nyit rabló csapatjaiknak a bányavárosokba. Wesselényi gyűlölte e férfit, ki ellen most — juniusban — mint notorius gonosztevő ellen fegyverkezett. Beszélték, hogy a garázda gróf személyesen is megsértette, azt üzenvén neki, midőn tőle, mint nádor és királyi helytartó egy török foglyot kért, kinek őrzése nem magán embert illet; „ha kell török, bujjék ki felesége mögül és fogjon magának!“ ³⁾ Gremonville ellenben e rabló kalandorban

¹⁾ „Summam imperii Monarchiam, quam non immerito prae-tendit.“ *Jelentés.*

²⁾ *Jelentés* i. h. Szóról szóra úgy Petrovichnál i. h. Fekete vallomása.

³⁾ Cserey, *Nemzeti könyvtár*. 63 l. kissé vastagabb kifejezéssel.

jó eszközt látott arra, hogy Magyarországon a zavarok meg ne szűnjenek, sőt alkalmasabb pillanatban lázadássá fajuljanak.

Azon volt tehát, hogy Balassa valamikép ki ne béküljön a törvényes hatalommal, mi pedig könnyen megtörténhetett volna, mert Balassának bűnei ellenére is sok barátja és némi rokonszenves tulajdonságai voltak, nem is annyira vele született gonoszság, mint rosz nevelés, rosz társaság tevék az eszelősséig büszke és szenvedélyes férfit gonosztevővé. Már Zrinyi Péter által üzentetett volt Gremonville Balassának: ne siessen a meghódolással; jöhet idő, hogy ellentállása által szolgálatot tehet a francia királynak. Vitnyédy által valami extravagans lépésre akarta csábítani, mely lehetetlenné tegyen minden kibékülést: Wesselényinek pedig irt, ne üldözze Balassát. A levél roszkor jött; a haragos nádor válasz helyett felküldte az udvarhoz — és julius elején bárköszvénye miatt kezét, lábát sem birta — magyar és német zsoldosokkal, megyei hadakkal Divény alatt termett. Néhány ágyulövés a kised, emberekkel zsufolt várra meggyőzte a bennlevőket, hogy ellentállniok lehetetlen. Hiába irt azonban Balassa neje, Barsay Judith öt bennszorult gyermeke nevében a nádornak, „induljon könyörülésségre Jézus Krisztus kinjáért“, hiába kérte fel közbenjárónak Fekete Lászlót: a nádor nem is felelt, serege pedig visszairt a várbelieknek jul. 6-án, hogy ha virradóra kötözve átadják Balassát, kegyelmet kapnak, ha nem, senki se reméljen gratiát ¹⁾, és Divény csakugyan másnap feltétlenül kaput tárt. Az ostromlók serege betört, mindent fenekestől felforgatott és roppant károkat okozott, míg a vár urát maga a nádor vitte mint foglyot diadalmasan a murányi várba. ²⁾

Ide Murányba hívott most Wesselényi aug. 23-ára több tekintélyes férfit ³⁾ a Dunán innenről, hol Bory és Nagy Ferencz gyülekezetekben, összejövetelekben igyekeztek propa-

¹⁾ Az erre vonatkozó igen érdekes levelezés a *kam. lev. Acta Publ. fasc. 22. n. 17. v. ö. egyébiránt a kam. lev. számos oklevele mellett Balassa J. folyamodását a N.-Muz. kéz. közt. és Bethlen M. Önéletírását. 348. és kk. ll.*

²⁾ „Balassa ex leone factus est meretrix. Tegnap adta meg magát ő felsége és az én discretiomra“, írja Wesselényi Csákynek jul. 8. *Divényről. Kassai Csáky-levéltár.*

³⁾ Csáky Ferencznek szóló meghívó dd. Murány jul. 16. 1666. *Kassai Csáky levéltár.*

gandát csinálni a francia szövetség mellett, és szítani az elégtelenséget ¹⁾, és a 13. vármegyéből, hol a szenvedélyes protestáns népség közt, az efféle mesterséges eszközök már nem is voltak szükségesek. Gremonvillenek hideg kitérő felelete nem csüggesztette el és ő folytatta megkezdett tervét, melynek kivitelére egy új, Zrinyinél sokkal hatalmasabb szövetsége akadt.

Nádasdy Ferencz az összeesküvéshez csatlakozott. Itélő-mestere, Szenthe Bálint, olyan Nagy Ferencz-féle ember, julius végnapjaiban megjelent Murányban és elhozta hitlevelét, melyben titoktartás feltétele mellett megfogadta, hogy Wesselényivel közösen fogja végezni mind azt, mi „uruknak, a hazának, a nemzetnek“ javára szolgál; támogatni fogja, ha ilyesmit az udvar elé akarna vinni, támogatni fogja, hogy ebbeli szándékát az óhajtott siker koronázza. ²⁾

Nádasdy — legalább Wesselényi szemében — nagy nyereség volt a szövetségre nézve. Ő nem csak az országnak leggazdagabb embere volt, kinek javai a Murától a Hegyaljáig terjedtek, kinek jövedelmei 200.000 frtra rugtak, sőt gondos kezelése alatt mindegyre szaporodtak; de észre, tudományra nézve sem volt hozzá fogható, mióta Zrinyi Miklós a kursaneczi erdőben a vadkan agyara alatt elvérzett. A haszon, melyet hajthatott, hamar elfelejteté, hogy eddig legalább nem volt népszerű ember, és nem minden ok nélkül sokkal több vala elensége mint barátja. A protestánsok gyűlölék őt mint apostátát, ki, buzgó protestáns ősök gyermeke, mint 17 éves ifjú katolizált, Eszterházy Juliának szép szemei miatt, mondák a protestánsok, Eszterházy Miklós, az apának, nyomós okai következtében, mondák a katolikusok. Ugy látszik azonban, hogy a katolikusoknak volt igazuk, mert Nádasdynak fellépése új hite mellett oly lángbuzgalmat tanusított, mely egyaránt alig ismert határt a protestantismus üldözésében, és a katolicismusnak s intézményeinek támogatásában. Mint politikus az udvari párthoz tartozott, és Bécsből vette az erőt, tekintélyt, melyet hazája fiai közt Wesselényi és a Zrinyiek ellen — kikkel irigykedve versenyezni akart volna — nem talált. Egy időben, 1661-ben Wesselényi annyira haragudott rá, hogy

¹⁾ Gerhard vallomása. *Kam. lev.* N. R. A. fasc. 517. N. 8.

²⁾ Szövetség-levél, egyik példánya a titkos levéltárban, másik Budán, a *kam. lev.*

Zrinyi Pétert akarta nyakára küldeni, hívja ki egy szál kardra, s ha nem jö ki, nevezze alávaló gyávának, de Wesselényi haragja nem szokott állandó lenni s Nádasdy is lassan-lassan politikát változtatott. Ő — ki látta, hogy a nádor ma-holnap ki-dül — közeledni kezdett a nemzeti felfogáshoz, mert népszerűség nélkül nem várhatta, hogy a nádori tisztet — az ország leg-főbb méltóságát és nagyravágásának főczélját — elnyerhesse. Örömet hallgatott Nagy Ferencz szavára, ki neki e polczot biz-tos kilátásba helyezte és már június második felében annyira volt, hogy megírta a szövetség-levelét, melyet most Szenthe Murányba hozott. Legroszabb esetben — gondolá, sőt alkalmi-lag Szenthének meg is mondá — az a haszna meg volt e lépés-nek, hogy behathatott a szövetségesek titkaiba, azokra befolyást gyakorolhatott, azokat — ha érdeke úgy kívánta — az udvar-nak felfedezhette, az udvarnál a mindentudó, mindenható béke-angyal szerepét játszhatta. ¹⁾

Nádasdy tudta, hogy sok az irigye, ellensége, azért kikö-tötte, hogy Wesselényi vagy mindketten a hamis hirhordozó-kat egymásnak feladják, s azokon példát állítsanak. ²⁾ Azon-ban sem a nádorné, sem férje nem kételkedtek az országbíró őszinteségében. Wesselényi a számító önzés e tettében a legtisztá-bb hazafiérzést látta, melyre Nádasdyt a vágy vitte, „hogy a késő ivadékokat, mint a haza oszlopait, a haza romlásával ne vádolja, felőlők idegen emlékezettel ne legyen!“ és nincs okunk kételkedni, hogy nem teljes őszinteséggel írta, a szövetség megkötése után az országbírónak: „állhatatosan nyulván a haza javához, szeressük és értsük egymást. Higye, bennem az áll-hatatos jó igyekezetnél egyebet nem talál, hanem tapasztal igaz szolgájának, apjának“. ³⁾

¹⁾ Szenthe Bálint vallomása, melyet csak a primási levéltárban levő másolatból ismerek. Nádasdy vallomásai, a *titk. levélt.* és több más apróbb forrás, melyeket itt hosszú volna, mind felsorolni, me-lyekre nézve a Wesselényi-Nádasdy-Zrinyi-féle összeesküvésről meg-jelenendő nagyobb, lehetőleg kimerítő munkámra utalok.

²⁾ Szövetséglevél i. h. Wesselényiné már 1666. jun. 10. örö-mét fejezi ki Nagynak a „Judex curiae jó intentióján“.

³⁾ Wesselényi levele Nádasdyhoz. Murány, jul. 29. 1666. *Kam. lev.*

Szent István napja körül nagy számmal jelentek meg a meghívottak Murányban, hogy — mint a nádori meghívóban állott — jelen lehessenek a teljes kibékülésen Wesselényi és fia László közt. A megbízhatóbbakkal azonban Bory és Nagy Ferencz hajnalonkint, Murány alján, egy pajtában titkos gyűlekezeteket tartottak, honnan örül kiállított hajdúk távol tarták az avatatlanokat. E gyűlésekben részt vettek a többi közt: Vitnyédy, Keresztury, Székely András, Fekete László, Kende Gábor Szathmárból, Ispán Ferencz Abaujból, a sebes nyelvű Keczer Menyhért, a felvidéknek legszájasabb, legmocskosabb szónoka¹⁾ a szépeszü Fáy László, a nádori hadaknak vitéz kapitánya Figedi Nagy András és barátjai: Szuhay Mátyás abauji táblabíró, a protestánsoknak egyik legszenvedélyesebb vezére, hajdan vitéz harczos II. Rákóczy Györgynek seregében,²⁾ a csendesebb, de azért szintoly erélyes és fáradhatatlan Szepessy Pál, borsodmegyei alispán, mindannyian buzgó, sőt tulzó protestánsok, kik készséggel hajlottak a gondolatra együvé tartani az ország dolgaiban.³⁾ Esküvés sem hiányzott, s a szövetségesek felvevék az *interessatusok* nevezetét tanácskozásuk eredményét fel-fel üzenvén a várba, hol a nádor az urakkal — köztük gróf Csáky Ferencz felvidéki főkapitány, egy Rákóczy, Bartakovich János, honthi alispán — kártyázott és vendégeskedett.⁴⁾

A felvidéki *interessatusok* épen nem gyűlölék úgy a törököt, mint Zrinyi Péter. Voltak a 13. vármegyének részei, hová a török dúlás soha sem hatott el, és a protestantismus nem feledé, hogy a török segítette Bocskayt, Bethlent, és még most is türelmesebb vallási dolgokban, mint a katolikus honfiak vagy az ausztriai ház. Még nem volt három éve — 1663-ban, Kassán — hogy Zemplén nyíltan behódolást indítványozott a 13. vármegye közgyűlésén, ép' akkor, midőn Wesselényi oly szenvedélyesen menydörgött Apaffy ellen.⁵⁾ Azóta a hangulat nem változott, de megváltozott maga Wesselényi. Bármint gondol-

¹⁾ Ilyennek jellemzi Rákóczy Ferencz egy levelében a *kam. lev.*

²⁾ Szalárdi e. h. 359. l.

³⁾ Széchy Mária i. h. *Jelentés, s a kam. levéltárnak számos adata, melyek fennemlített rövidke jellemzéseimet igazolják.*

⁴⁾ A kártyajátékot különösen Bartakovich említi vallomásában a *kam. lev.*

⁵⁾ Vallom. a *kam. lev.* Bethlen János I. 365.

kodott, csak visszatért a magyar ellenzéknek régi elyére, hogy Ausztria ellen a török nélkül nem boldogulhatni. Érintkezési pontokat keresett tehát a törökkel, hogy tervét a porta tudtára adhassa és figyelmét Apaffyra fordítá, kinek emissariusai most vendégei voltak a murányi várban.

Erdélybe már rég áthangzott a magyar protestánsok panasza, kik megszokták vala itt keresni oltalmat s Erdélyből a helyzet tanulmányozása végett még májusban két férfiú jött át: Teleky Mihály, kövárvidéki kapitány, ki nagy szerepre volt még hivatva a két haza történetében és a 24 éves Bethlen Miklós, Bethlen János, erdélyi kancellárnak fia, élénk eszü, tanult, országot világot látott fiatal ember, kinek nagyravágyása azonban tovább ért tehetségeinél. Mindketten sokféle ismeretségben állottak a magyar urakkal, és Bethlennek két év előtt még szerencséje volt Zrinyi Miklóssal is megismerkedhetni, de csak, hogy halálának szemtanuja legyen. A velencei carnevalról hazajöve, 1665. megfordult Gremonvillenél is Bécsben, és beszélt neki módokról, mikép lehetne Magyarországon ismét fellobbantani a török háborút; de a francia nem tartá Miklós úrfit ilyen nagy dologra valónak, s csak igyekezett őt haza tukmálni, nehogy még valami bajt okozzon.¹⁾ Magyarországon azonban nagyobb elismerésre talált. Miután társával magát Késmárkon Tökölyi István részeges udvarában kimulatta, a nádorhoz szállott, ki tárt karokkal fogadta. Ott volt Divény alatt Balassa ellen és most Wesselényivel és Fekete Lászlóval tervet készített, minemü alkura kelljen Magyarországnak a törökkel lépni. Wesselényi szövetséget akart a törökkel, hogy az ne zaklassa többé az országot, ne csipdesse el várait, falvait, ne sanyargassa mindegyre a hódoltságot. Legyen az ország védnöke, de ne avatkozzék a nemzet belügyeibe, ne akadályozza szabad mozgását kifelé sem. Köthessen a magyar szövetséget, kezdhessen háborút, a kívül akar; és ne legyen köteles, messze külföldön a török hatalom terjesztésére török seregkép szolgálni. Azért, hogy a szultán a magyar nemzet védnöke — nem *ura*, mely czímmel nem volna szabad élnie —, hogy megvédje Erdélylyel együtt

¹⁾ Bethlen János i. h. 365. l. „Oka volt titkos követség Apaffy fejedelemtől“ írja Bethlen Miklós 1666-iki útjára nézve. V. ö. Gremonville leveleit 1665. április 7. és 12-ről. *Jelentés.*

minden küellenség ellen, kapjon addig, míg a feltételeket megállja, évenként 50—100.000 tallért tiszteletdíjúl, mely azonban semmi szín alatt se viselje az adónevet. Megajánlott 100.000 tallért, ha minden föld, melyet a törökök végváraikon túl elfoglaltak, vissza fogna adatni; 70.000-et ha a zsitva-toroki béke, 60.000-et, ha a Bethlen Gábor idejebeli határok állíttatnak vissza. Legroszabb esetre, 50.000 tallér mellett ama határvonalat követelte, mely Tiszántúl Szaboles, Szathmár és a Hajduság határaival összeesett, Ónodtól Diós-Győr, Putnok, Füleke, B.-Gyarmath, Palánka, Léva, Nyitra, Sempte-Sellyén át Gutáig, a Dunáig, innen pedig Komárom, Tata, Gesztes, Győr, Szt.-Márton, Pápa, Veszprém, Szentgyörgyvár, Szentgrót, Egerszegh, Nempti, Alsó-Lendva mellett a Muráig terjedt; a Muraköz- és Horvát-, Tótországban a jelenlegi állapotot fenn tartá, „mert különben a magyarok a töröknek mitsem fizethetnek, hajlamukat a török meg nem nyerheti.“¹⁾

Wesselényinek e tervezetben — mely aug. 22. kelt — fő és részletekig menő gondja volt, hogy a parasztot kunyhójában, a falusi nemest védtelen udvarházában a török folytonos, előbb-utóbb végső romlásra vezető dúlásaitól, melyeket sem az ország, sem a király német hadaival nem tudott elhárítani, megmentse. Gondoskodása a behódolt részekre is kiterjedt. „A spahiak, török hűbérurak, ne növeljék évenként a kivetett adót, mint eddig tévők; a behódolt magyarok is viselhessenek fegyvert, vagy legalább azok, kik a török végváraikon innen lagnak; lakhelyeiket pedig akadály nélkül változtathassák.“ Törekedett az ország állami függetlenségét lehetőleg megóvni: mind a mellett érzé, hogy azt teszi, mire három év előtt ország-világ előtt kárhozatot mondott, mi „Isten és világ ítélete szerint hitetlenné és árulóvá tenné a magyart.“ Az egész keresztyén-világ — mondá fájdalommal Bethlennek, midőn a tervezetet neki átadá — csodálkozni fog, hogy legkegyetlenebb ellenségünket tevők urunkká, koronás királyunktól pedig elpártolunk, de nincs más módunkban! Be kell hódolnunk, jöjjön a minek jöni kell.“²⁾

¹⁾ A tervezet a *títk. levéltárban*, másolatban, magyarul, németül; a *Jelentésben* deákul.

²⁾ Wesselényi tervezete i. h. Fekete László és Széchy Mária e. h. röviden. Bethlen János i. h. 366—369, patheticus beszédet mondat Wesselényivel, mely híven festheti érzelmeit, ha nem is szavait.

Hogy a dolog sikerüljön, Ausztria időnek előtte meg ne tudja, és a magyar urakat egyenként váraikban meg ne lepje, le ne verje: a legnagyobb titoktartás volt szükséges, s ezt Bethlen és Teleky nagy esküvéssel meg is fogadták. Wesselényi a portánál is úgy akarta kezdeni a dolgot, hogy eleinte csak Apaffy lépjen fel, mintha csak a buzgalom vezérленé, terjeszteni a szultán birodalmát, és a török barátjává tenni az eddig ellenséges magyar nemzetet. Ha aztán a török hajlandónak látszanék a szövetségre, de kérdés, hogy mire alapítja Apaffy reményeit? feleljen, hogy vannak barátai az országban, de neveket ne említsen. Követül legjobban Bethlen Miklóst szerette volna, kiben ügyszeretetet és buzgalmat látott: a közlekedés fenntartását Erdély és Magyarország közt pedig Tökölyi Istvánra bízta, kinek Erdélyben is birtokai voltak, és jó hazafi, eszes ember volt, ha eszét el nem itta, mi azonban rendesen mindennap megtörtént. ¹⁾

Midőn a követek szeptember elején Erdélybe visszatértek: Apaffy meglepetéssel értesült a nádor szándékáról. Ő nyugalom- és békeszerető ember volt: de nem mert oly alkalmat elszalasztani, mely talán a portának inyére lett volna, nem akarta protestáns hitfeleit támogatás nélkül hagyni. Tanácsa tehát elhatározta, hogy titokban tartván a dolgot az erdélyi katolikusok előtt, kik meg az osztrák háznak voltak barátjai, követet küldenek Törökországba, s e tisztre nem Bethlent, hanem Balló Lászlót szemelték ki, ki már sokat járt vala Törökországban, s az ottani viszonyokat jól ismerte. ²⁾

Balló nagyon bizott a dolog sikerében, de mint a portán jártas diplomata jól tudta, hogy boldogulásra nélkülözhetetlen a pénz, még pedig 40,000 tallér, megvesztegetésre és ajándékokra: azonban még az utiköltségre való 500—600 tallért sem tudta egy könnyen megkeríteni.

Az erdélyiek közül senki sem akart adni, nehogy a pénz oda vesszen, ha a magyarok a németekkel valahogy kibékülnének. Nem volt kedvök — mint Kende Gábor, Bánffy Dénesnek, a hatalmas tanács urnak sógora, és mint láttuk az

¹⁾ Wesselényi utasítása i. h. Tökölyi Istvánra nézve. Bethlen Miklós *Önéletirása* I. 345—347. ll.

²⁾ Bethlen János i. h. 370. l.

interessatusok egyike, haza irta — maguk pénzén más kosarába szedni az epret. Minthogy pedig Balló 3000 frt nélkül el sem indulhatott, Kende tanácsolá a szövetségeseeknek, hogy Tökölyi István kezességére kérjenek pénzt, kinek volt hitele Erdélyben. Wesselényi tehát csakugyan a késmárki grófhhoz fordult, ki háromezer aranyat kölcsönzött, melyekkel Balló aztán november havában utnak indult. Utját a magyarok nem aggodalom nélkül kísérek, mert tudták, hogy az osztrák kormány is a portán sok pénzzel — huszonöt ezer tallérral mondák — rendelkezik, és a portai főtolmácsban, Panajottiban oly barátot birt, kinek a szultánra és nagyvezérre a legnagyobb befolyása volt, s e befolyását soha sem mulasztá el Ausztria mellett latba vetni.¹⁾

Időközben Vitnyédynek merész, furfangos esze, mely nem volt válogatós eszközeiben, merészebb, vagy legalább kalandosabb terven járt. Köztudomásu dolog volt, hogy Lipót király, mint szenvedélyes vadász, gyakran csekély kísérettel, messze el szokott bolyongani a bécsi Praterben, Laxenburg vagy Ebersdorf berkes környékén: úgy hogy néhány merész ember könnyen megleshetette, kíséretét leverhette, és őt magát, élve vagy halva, kézrekerithette volna. Erre készült most Vitnyédy, hogy ez által a magyarokat, — a mint legalább reménylő — egy csapással a helyzet uraivá tegye. A fogoly királyt Trencsény megyébe, Kaszavárra akarta vinni, melyet a vár ura, b. Petrőczy István, Tökölyi István sógora és nagy lutheranus, rendelkezésére bocsátott: hol aztán Lipótot mindenre rá lehetett volna kényszeríteni, a mit csak az összeesküdtek kívántak volna.

Vitnyédy meg volt győződve, hogy a terv sikerülni fog, és sokáig nem is fogja tudni senki hová lett a fejedelem: a

¹⁾ Kende Gábor jelentése, titkos jegyekben, megfejtéssel; Nagy Ferencz bécsi vallomása okt. 16-án 1670. *Titk. levéltár.* Bethlen János szerint Balló már augusztusban elment, de az csak a Horányiféle kiadás hibája lehet, vagy a kancellár nagyot tévedett, mint Balló második utjánál is. Balló egyébiránt, Rozsnyay szerint (Tört. Eml. VIII. 304. l.) decemberben ért Drinápolyba, mi szinte a novemberi indulás mellett szól.

legroszabb esetre pedig, üldöztetés, ostrom esetére, a király személye, élete kezében volt, és védpajzsául szolgálhatott.¹⁾

Wesselényi ugyan, kinek szándékát Petrőczyvel bejelenté, megtiltott minden merényletet a király személye ellen, „ki jó, csak rossz tanácsosok vezérlik!” de ő azért nem hagyott fel tervével, melynek kivitelére új és kedvező alkalom kínálkozott. Lipót házasodott. Arája, Margit, a spanyol király leánya, Olaszországon és Belső-Ausztrián át lassu menetekben Bécshez közeledett. Novemberben Stajerországban járt, és a programm szerint, Lipótnak, csekély kísérettel, incognito, eléje kellett mennie, a stajer határszélig, a semmeringi Schottwienig. Vitnyédy most ez útjában akarta megrohanni, és elfogni, s a kellő fegyveres erő végett egy szolgáját Csáktornyára, Zrinyihez küldé, ki nem viseltetett oly tisztelettel a király személye iránt mint Wesselényi, sőt egyszer úgy nyilatkozott, hogy saját kezével megölné Lipótot.²⁾

A hírnök 40—50 huszárt kért tőle Vitnyédy nevében a vállalatra: de Zrinyi megütközéssel hallá a kérést, megtagadta, és majdnem bottal verte el a gyanus kinézésű követet. Ez azonban még nem csüggedett, hanem Légradra ment Selley György kapitányhoz és Nyitray Györgyhöz, Zrinyi lovászához, és kérte — mintha Zrinyi parancsolta volna — rendeljenek melléje 40—50 huszárt. Nyitray nem hitt szavának, s előbb megkérde Zrinyit, ki most haragra gyulva megparancsolá, hogy verjék vasra Vitnyédy emberét, vagy dobják a Drávába: ez azonban még jókor (nov.) tovább állott.³⁾

Zrinyi Péter, Bory, Nagy Ferencz hóbortnak tarták Vitnyédy kalandos eszméjét, és jóízűen nevettek rajta: de Wesselényi szörnyen megharagudott az ügyvéd üzelmeire, és

¹⁾ Abaffy árvai nemes vallja (*Kam. lev.*) hogy Lipótot esetleg megakarták ölni, minek másutt ugyan nincs nyoma, de bensőleg valószínű.

²⁾ Zrinyi Péter e nyilatkozatát Vitnyédyvel szemben, Nádasdy emliti I. vallomásában, mint a kinek azt Vitnyédy mondta volna. Zrinyi ugyan mindig tagadta, és bizonyos, hogy soha sem volt szándéka Lipót életére törni, de Zrinyitől nagyon is kitelik, hogy ilyesmit a beszéd hevében kiszalasztott.

³⁾ Nádasdynak I. és IV., Zrinyinek utolsó, Nagy Ferencznek bécsi két, Fekete László, Baranyay Mihály vallomásai a *tők. levéltárban* bőven szólnak Vitnyédy merényletéről.

megkérte Zrinyit — ki őt most novemberben Stubnyán meglátogatta, ölesse meg Vitnyédyt, ha Csáktornyára jő, mit az meg is ígért, bár esze ágában sem volt bátyjának régi, kedves emberét bántani. Maga Wesselényi el volt határozva, őt, ha Pozsonyba jő — hová a nádor november végén tartott, s a hol Vitnyédynek háza volt — megfogatni, és rövid uton a Dunába dobatni. ¹⁾

Pozsonyból Wesselényi felment Bécsbe, nejével, Naggyal, Boryval, Lipót menyegzőjére, melyet Vitnyédy oly ki-méletlenül akart megzavarni. Ugyanott voltak Zrinyi, Nádasdy, és a magyar urak közül többen, kik aranyos, ezüstös ruhákban, pánczélosan, kaczagányosan, fényes csatlósaik-, gazdag szerszámu lovaikkal, nagyban növelték a spanyol herczeg-asszony bevonulásának (decz. 5.), és a nászünnepnek fényét, pompáját. ²⁾

Mig egész Bécsnek, s úgy szólván az egész mivelt világnak szeme az ünnepélyeken csüngött: Zrinyi és Wesselényi ismét Gremonvillehez fordultak. Zrinyi tudott a murányi dologról. Korlátlan meghatalmazást adott Wesselényinek, belátása szerint járni el Apaffyval szemben, csak azt kötven ki, hogy az oly készséggel adott megbizással visszaclés ne történjék, ő és a vele tartó *interessatusok* bajba ne keveredjenek, és annak idején erre nézve biztosító levél adassék. ³⁾ Mind a mellett nem tudott megbarátkozni a török szövetséggel, melyről egyik küldötte Wesselényinek mondá: Medicina peyor

¹⁾ Nádasdy I. vallomása, Zrinyi Péter utolsó vallomása. *Titk. levéltár*. A datum tekintetéből: Zrinyi mondja, hogy Wesselényi őt Stubnyán vagy Lipsén kérte fel Vitnyédy megöletésére; a kassai Csáky levéltárban pedig van Wesselényinek egy 1666. nov. 11-ik *Stubnyáról* kelt levele, melyben írja Csáky Ferencznek, hogy 21-én indul Pozsonyba: a történeteket tehát novemberre kellett tennem, annyival is inkább, mert Zrinyi sem előbb — legalább nem sokkal — sem később nem járt azon vidéken.

²⁾ Rink *Leben Leopolds* I. 502. l., és számos más chronista könyvben.

³⁾ Zrinyi levele dd. Csáktornya, aug. 15. 1666. Német fordításban, azon iratok közt, melyeket Nagy Ferencz bemutatott. A titk. tanácsnak 1669. jan. 30. felvett jegyzőkönyve a *Titk. lev.*

morbo: ¹⁾ és rendületlen hive maradt a francziának, kihez Wesselényit a pénzszüke vitte. Mindketten kérték a franczia követet, írja meg urának, mint saját gondolatát, hogy a magyarok többé nem várhatnak. Ha tehát Lajos még most nem akar háborút, küldjön csak pénzt, százezer vagy legalább is hatvan-hetven ezer tallért, hogy a szükségesekekről magok gondoskodhassanak. (decz. 16. ²⁾)

A franczia udvar most háboruban állott Angliával, mint Holland szövetséges, és már törte fejét ama gyalázatos mérényleten, mely Belgiumot el fogta ragadni Spanyolországtól, alkalom, mi könnyen összeütközésre vezethetett Ausztriával. Hajlandósága tehát több volt most, mint két év előtt, legyeztetni a magyar elégteleneket: de Gremonville bizalma a nádor iránt nem növekedett, sőt ha lehet, csökkent a Balassával történt eset óta. Meg volt győződve, hogy ha a nádor pénzt is kap, még sem lesz hive a franczia királynak, mint Zrinyi, hanem alkalmilag mindent fel fogna fedezni császárának. Mielőtt tehát vele valamibe kezdeni lehetett, meg kellett őt kötni úgy, hogy többé vissza ne léphessen, s e szándékát Gremonville nyíltan megmondá feltétlenül hű Zrinyijének. Válasza a nádor és bán levelére ez volt: írják meg tisztán, világosan, sajátkezűleg, mit akarnak voltaképen, hogy királyának megírhasssa; és feleletüket meg sem várva — nehogy a magyarok és titkára közt ismét semmire sem vezető himezés hámozás folyjon — egy nap későn este maga ment el Wesselényi szállására. A nádor hiveivel, Boryval és Nagygyal, tanakodott, midőn a váratlan vendég belépett, s azonnal a dolog derekához fogott. Felhozta Vitnyédy pontjait, és kérdé, helybenhagyják-e azokat a magyarok? készek-e felmondani a császárnak az engedelmességet? Wesselényi kitérőleg felelt; meglepetten látta most egész kiterjedésében Vitnyédy művét, és kijelenté, hogy ennyire őt soha fel nem hatalmazta. Azonban az ügyes franczia tele volt biztatással, a nélkül azonban, hogy királyát egyenesen bele keverné. Királya — mondá — egyelőre még nem bonthatja meg a békét a császárral: de ha Anglia és Ausztria közt a célba

¹⁾ Nagy Ferencz bécsi vall. okt. 16. 1670. *Titk. levélt.*

²⁾ A levél Petrovičnál, i. h. Gremonville (decz. 23.) levele szerint: a nádor és Zrinyi bizonyos iratot küldtek új ajánlatokkal, melyeket mintegy ő indítványozzon. *Jelentés.*

vett szövetség létrejő, ki fog törni a háboru, és akkor Franciaország segélyére bizton számolhatnak. Addig is résen kell lenniök, hogy a kedvező alkalommal óvatosan lehessenek. Szavainak sikerült rávenni a nádort, hogy rögtön leüljön, és iratot szerkesztszen XIV. Lajoshoz, melyben felemlíté, hogy Gremonville eddig csak szóval tartá a nemzetet, jöllehet Oswald Ferdinandot s az ország legnagyobb részét a szövetségnek megnyerte. E halogatás miatt a magyarok nyugtalankodni, Lajos őszinteségében kétkedni kezdenek, és azt hiszik, hogy a távoli francia sem a török, sem a német ellen nem nyújthat kellő oltalmat, miért is sokan, kivált felföldiek a törökhöz akarnak csatlakozni, de Oswald azt minden erejével gátolni igyekezett, tudván, hogy ha Magyarország a törökhöz szegődik, soha többé tőle meg nem szabadul: s így ők nem tettek a török felé lépéseket, sem azokkal, kik azt tenni akarják, meg nem egyeztek. Ők ismétlik korábban tett ajánlataikat, de kérik a királyt viszonzásul, adjon vagy ígérjen legalább már most, szerencsétlenség esetére mindegyiköknek valahol a Rajna mentében 40—50,000 tallért érő jószágokat, siker esetére pedig szintén már most határozza meg jutalmokat. Kezében van életök; ők készek esküt tenni, fiaikat kezesül adni, katonáit váraikba fogadni; de maradjon minden a legnagyobb titokban, mert különben Ausztria el fogna készülni, ők pedig el fognának veszni!

E levelet mind Wesselényi, mind Zrinyi aláírták, megpecsételték, és esküvel megerősítvén, hogy a háborúig is hívei lesznek XIV. Lajosnak, a követnek átadták. Szerettek ők volna mindjárt pénzt is, hogy a budai basát — mint mondták — lekenyerezzék, nehogy ügyeiket zavarja: de Gremonville mondá, ne keverjék a törököt a dologba. Nagyjában meg volt nyugtatva Wesselényi iránt, de nem teljesen, és haza irt: „hogy a nádor nem oly őszinte, mint Zrinyi, kinek barátságát adományok- és kegydíjjal meg kell tartani, hogy másokat könnyebben lehessen kijátszani, annyival is inkább, mert félő, hogy a nádornak adandó pénz talán keveset fogna használni, sőt talán annál később fogna lenni, mindent elárulni a császárnak!” (decz. 23. ¹⁾)

¹⁾ Petrovich i. h. 5. l. Közli Wesselényi levelét, de úgy, mintha csak 1667. januárban adta volna át Gremonvillenek, mi

Itt Bécsben Nádasdy is nyíltan közeledett a nádorhoz, bár barátságos, bizalmas érintkezése honfiaival nem maradt észrevétlen a vizsga udvariak szemében, és rá is a gyanu némi árnyékát vonta.¹⁾ Zrinyi és Nádasdy eddig nem voltak barátok: most azonban kibékültek és mindhárman decz. 19. „mint a kik az ország első oszlopai, hogy az egykor oly híres magyar nemzetnek végső romlását valami szabados uton meggátolják“ szövetségre léptek, és leveleket adtak egymásnak, hogy az ország megtartására, melyet „hol a nyilván ellenség, hol közvetve, de feltett czéllal az, kinek oltalmaznia kellene, nyomott meg ennyire“, teendő lépéseiket titokban tartják, senkinek semmi okból fel nem fedezik; mit Magyarországnak és a nemzetnek javára, megmaradására, előmenetelére elméjükkel feltalálhatnak, és megcselekedni képesek lesznek, megteszik „ha másokhoz való folyamodással kell is annak meg lenni“, végre a mit tesznek, közösen teszik, egymást, sőt azokat is, „kik az ő akaratjokból tudósak e dologban akárkitől, senkit sem véve ki, lenne persecutiója“ minden uton, módon, minden tehetségükkel támogatni, s a „galibából“ kisegíteni fogják!²⁾

Írás, pecsét, szó, eskü még nem volt elég Nádasdynak. Bécsből hazamenvén, Pozsonyban Zrinyi és Széchy Mária még külön leveleket is cseréltek ki az országbiróval. A bán megesküdött az ország-birónak, hogy a szövetségben holtig megmarad, a szövetségeseinek érdekeit és javát mindenben előmozdítja, titkait el nem árulja, s ha vét ez ellen, büntesse meg isten a világnak rettenetes példájára. „Ezt — így irt Zrinyi, így Nádasdy — ha kívántatik, nagyobb biztosság okáért, véremmel is subscribálom, sőt arra is felelek, hogy mindenből pártját fogom, neki élek, halok, mind szerencséiben mind szerencsét-

által Szalayt is tévedésbe ejté. Azonban Wesselényi januárban többé nem volt Bécsben, és Gremonville már decz. 23. 1666. — *Jelentés* — küldött XIV. Lajosnak egy levelet, melyet Wesselényi aláírt, megpecsételt, mi mind a Petrovich által közlött iratra illik, melyet már azon okból is — mert benne Nádasdy még nem emlittetik — 1666. decz. 19-ike előtti időre kell tennünk.

¹⁾ Nádasdy levelei Szenthéhez 1667. jan. 2. 4. *Titk. lev.*

²⁾ Magyar eredeti, egy példány a *titk. levéltárban*, egy másik a *kam. lev.*

lenségben, ha valamit hallok ártására valót, róla mint esküdt öcsére, megintem. Ugy segéljen isten, valamint ezeket szívből kívánom!“ Széchy Mária pedig (decz. 29.) megfogadta, hogy Nádasdy jóakarátában megnyugodván — Nádasdy pedig az övében — javára mindent úgy, „mint egy tökéletes szívű emberhez kívántatik“ hiven és igazán el fog követni.¹⁾

Itt Pozsonyban állapíták meg azt is, hogy Wesselényi márczius elejére Besztercebányára nádori ítélőszéket hirdessen, melynek ürügye alatt az összeesküdtek összejöhessenek és, mert addig már Erdélyből és Törökországból kellett hírnek érkezni, a további teendőkről tanácskozhassanak.²⁾

A külszövetség mellett Wesselényi az ország belügyeit sem tévesztő szem elől, melyek, kivált a vallásos kérdés, mind inkább bonyolultak. Báthory Zsófia országgyűlésre hivatkozott. „Adják elő a protestánsok — írta már 1666. nov. 8. Wesselényinek — dolgukat, ha gyűléskor az ország színe ott lesz, bírálják meg! Valamit végeznek, rá állok engedelmesen. Mit kívánhatnak többet?“³⁾ de a protestánsok más véleményen voltak, sőt Zemplén-vármegye kijelenté, hogy nem is fogna sok haszontalan költséggel követeket küldeni, mielőtt a politikai és vallási sérelmek meg nem orvosoltatnának. Sok konc papirt irtak már össze panaszaikkal. A felség tudja mi bajuk van, segítsen királyi teljhatalmával, hajtsa végre a világos törvényt, hogy ne kelljen az országgyűlésen oly kérdésekkel molestálni őt, melyek által csak viszály támasztatik. (Nov. 4. 1666.⁴⁾)

A király a kényes ügy kiegyenlítésére biztosokat küldött ki: Wesselényit, Zrinyit, és gróf Rottal János német urat, de magyar indigenát, ki ugyan nem volt valami nagy barátja a magyar alkotmánynak, de az ország viszonyait ismerte, és a nemzetet, melyet meg kellett nyugtatnia, ritka kivételkép a bécsi kormányférfiak közt, nem gyűlölte. A felett, hogy miként járjon el tisztében, Wesselényi most jan. 9. Pozsonyba

1) A szövetség-levelek egyik példánya Bécsben, a *titk. lev.* a másik Budán, a *kam. lev.* Eredeti magyar.

2) Széchy Mária e. h. *kam. lev.*

3) Báthory Zsófia Wesselényinek dd. Borsi nov. 8. 1666. *Kam. lev.*

4) Zemplén felirata nov. 4. 1666. S. A. Ujhelyről; *Kabóthy gyűjtemény*, az akadémia birtokában.

gyűjté az ország legfőbb tanács urait. Megjelent a kanczellár Szegedy Ferencz, egri püspök, pap, de a mellett jó magyar; a hasonszellemű, de erélyesebb kalocsai érsek és győri administrator, Széchenyi György, a primás Szelepcshényi, testestül leskestül az udvar hive, mely őt majdnem porból — nem egészen érdemetlenül — az ország legmagasabb egyházi polezára emelte; Nádasdy Ferencz, veje, a tüzes Draskovich Miklós, János, a nádor fia és mosonyi főispán; a hóbortos, vitéz, de harczáiban jobbára szerencsétlen Forgách Ádám, tárnokmester, az ildomos, sőt ravasz kamarai elnök, Zichy István és gróf Csáky Ferencz, a felvidéknek ifju, vitéz, de szintoly feslett életű és elv nélküli főkapitánya. Itt, hol a többség a dynastia feltétlen hiveiből állott, tünt csak ki igazán, mily nagy az elégtelenség Magyarországon. Mindnyájan megegyeztek abban, hogy a veszély nagy. Mondák, hogy a budai vezérutasítást kapott volna Apaffyval megtámadni Rákóczyt, kit ha a császár segítene, háboru fogna támadni, mely, ha a török győz, a felvidéket Erdélyhez vagy a portához fogná csatolni: ellenben ha a császári fegyverek diadalmával végződnek, szolgaságot fogna hozni az egész országra; érdemes-e Rákóczyt miatt ily veszélynek tenni ki a hazát? Kérdés csak az volt, mit és mennyit kelljen a protestánsoknak engedni? A többség a teljes kielégítés mellett volt, mert a királyhoz csak az illik, hogy vagy mindent, vagy semmit se adjon, s e nézet mellett főleg Wesselényi és Nádasdy kardoskodtak Széchenyi ellen. Az országbíró — ki, mióta conspirálni kezdett, abban, mit ő maga is gyakorlott vala, a vallási üldözésben csak az udvar divide ut vinctes-féle elvét látta¹⁾ — vitatá, hogy a predikátoroktól, kik most a katolikus plebánusok tisztét töltik be, azt, mit egykor élveztek, többé elvenni nem lehet, Wesselényi pedig mondá: akár van az eretnekeknek gyökeres joguk, akár nincs: mint-hogy a király birtokaik megtartását esküvel fogadta, hitét meg kell tartania. Az utasítás, melyet e gyülekezet tervelt a nádor számára, bár tekintettel a katolikusokra, legtöbben engedett a protestánsoknak. Hivja össze Wesselényi, a besztercei nádori szék után a protestánsokat, és igyekezzék mindenek előtt barátságos uton egyeztetni a feleket, mi ha nem sikerülne, és

¹⁾ Oratio, melyet Nádasdy iratai közt találtak Pottendorfban.
Titk. lev.

a hazát, a királyt, a Rákóczy-házat különben vész fenyegetné, adja vissza a predikátoroknak a parochialis jövedelmeket. A gyűlés egyuttal megbotránkozását fejezé ki, hogy Pethő Zsigmond, felvidéki alkapitány, ki nem rég a büszke aristocrata Wesselényi nem kis megbotránkozására grófi rangra emeltetett ¹⁾, a bécsi nagy uraknál a nádorra árulkodik, ellene gyanut támaszt és ohajtá, hogy e rossz nyelvű ember — bár nem hiszik, hogy ily ocsmány besugások legkisebb hitelre is találtak volna — ezért példásan megfenyítették. (Jan. 10. ²⁾)

Zrinyi e tanácskozmányban nem vett részt; mert mindjárt új év után visszament Bécsbe, és jelentést tett Gremonvillenek az új szövetségesről, mi annak nem igen volt inyére. Gremonville gyanítá Nádasdy indokait. Figyelmeztette Zrinyit, hogy jó barátságban van a császárral; önző érdekei végett könnyen árulóvá leszen; legyen tehát vele szemben is óvatos, és ne fedezzen fel semmit arról, hogy a francia király tudós a dologban. ³⁾ Mind a mellett, midőn Zrinyi és a Pozsonytól visszatérő Nádasdy értekezletre kérték, megjelent. Találkozóul az achau-i kocszmát választák, közel Laxenburghoz, mert — jóllehet az udvarnál táncz és szánkázás közt kezdék felejtetni a magyar urak felől való rossz híreket ⁴⁾, még sem látszott tanácsosnak magában Bécsben jőni össze. Zrinyi és Nádasdy Pottendorfból kocsin jöttek (jan. 14.): Gremonville álrühában, mint valami kereskedő jelent meg. Gremonville, híven politikájához, határozott, írásbeli nyilatkozatot kért tőlök és a nádortól: „Mi oka felkelésüknek? Mit kívánnak királyától? Mit ajánlanak viszonszolgálatul? Mit tehetnek ők hárman?” Iratukat eredetiben megtartja, másolatban pedig urának megküldi: míg attól válasz nem érkezik, maradjanak veszteg és ki ne törjenek. Egyébiránt biztatta őket és a nádort, hogy a legkedvezőbb választ fogják kapni, és reményét fejezé ki, hogy ha újra beszélhetne Wesselényivel, — ki már unta a pusztá ígéreteket — teljesen ki fogná őt elégíthetni. Zrinyi és

¹⁾ „De bezzeg én nem élek többé a grófi titulussal“ írja Csáky Ferencznek kelet nélkül, midőn Pethő grófságát megtudá. *A kassai Csáky-levéltár.*

²⁾ E gyűlésről való igen zavaros fogalmazványok a *kancz. lev.*

³⁾ Gremonville jan. 6. 1667. e. h.

⁴⁾ Nádasdy idézett levelei jan. 2. 4-ről. *Ttk. lev.*

Nádasdy a követ határozott kérdéseire habozva feleltek: e dologról még egymás közt tanácskozniok kell. Felkelésüknek nincs más célja, mint lábbal tiprott szabadságukat helyreállítani, elvesztett végváraikat visszafoglalni, a minek kivitelére a magyarok magok is képesek, ha a császár erejét kifelé más valami hatalom is foglalkoztatja. Határozottabb választ adtak a kérdésekre, melyeket Gremonville a Lubomirsky herceg, — lengyel nagy marsall — ügyében tett. E férfi feje volt Lengyelországban a francziaellenes pártnak, és már két ízben fogott fegyvert szerencsésen, a francziákhoz szító királya ellen. Vitnyédy tehát már 1665 tavaszán ajánlkozott Gremonvillenek, hogy e veszedelmes, alkalmatlan embert láb alól elteszi, s e célra a kövétől kétezer forintot kapott: de működésének nem vala semmi láttatja. Az achau-i találkozás idejében ugyan a nagy marsall már békét kötött a királylyal és mintegy önkénytes számkivetésben élt Boroszlóban: de azért még elég veszedelmes ember volt, és nagy akadály a francia törekvéseknek, úgy hogy Gremonville gyilkos tervét újra meg újra felvevé, és élvén a gyanupörrel, hogy Vitnyédy csak pénzt akart tőle kicsalni, helyette most a két grófhoz fordult: tudják meg, miben áll Vitnyédy dolga? mit tehetnének ők Lubomirsky megöletésére? Mire ezek felelték, hogy azt ők nem képesek végrehajtani. ¹⁾

Pottendorfban — hazajövet — hosszas beszélgetés folyt Zrinyi és Nádasdy közt, irjanak-e a francziának? Végre elha-

¹⁾ Majláth, *Geschichte des österr. Staates* című művét részben a titkos levéltár adatai nyomán dolgozván, szokott pontatlanságával ezen januári találkozást a később Wesselényi halála után véghez ment két találkozással egy időbe helyezvén — roppant zavart okozott a chronológiában, és tévedésbe ejté legjelesebb íróinkat. Legkimerítőbb e találkozásra nézve Zrinyi és Nádasdy levele jan. 15. 1667. és egy kelet nélküli levél, úgy látszik Nádasdytól, e napokból, német fordításban, a titkos tanácsnak 1669. jan. 30-iki jegyzőkönyve mellett. Baranyai Kiss Mihály vallomása a titk. levéltárban — másolatban és részleg a nemzeti muzeumban is 2539. fol. lat. kézirat — csak külsőségeket tartalmaznak. Nádasdy I. vallomásában szépiteni igyekszik magát. Ugyan ő említi Vitnyédy korábbi terveit is Lubomirsky ellen, melyekre nézve Gremonville-nek 1665-iki némely levelei a Jelentésben nyújtanak felvilágosítást.

tározzák, hogy igen, de oly módon, hogy ha a levél idegen kézbe kerülne is, ne lehessen tudni, kitől és mi dologban iratott legyen. Felelet helyett, csupa kérdésekkel állottak elő. Bizhatnak-e XIV. Lajos segélyében, ha igaz okaikat felfedik? Mit kíván a király a segélyért? Számithatnak-e segélyére, ha a lengyel ügy nem menne is a király kívánsága szerint? és miképen, mily módon fogna e segély nyújtatni? (Jan. 15.) Gremonville azonnal felelt (jan. 16.) küldjék csak el feltételeiket, majd fognak kapni kielégítő választ minden kérdésükre, és újból ajánlá Lubomirsky dolgát, újból kért tudósítást Vitnyedy viselt dolgairól. ¹⁾

Gremonvillel szemben most már nem Zrinyinek bizalomteljes, hirtelen, hanem Nádasdynak fontoló, gyanakvó szelleme volt irányadó: de maga Nádasdy sem érté, hogy Wesselényi miért haboz tovább folytatni a tárgyalásokat a francziával. Még nem volt kezében Gremonville válasza, már irt a Zrinyivel való achauvi találkozásáról (jan. 15.) és kérte a nádort, jöjjön fel, vagy küldje emberét, neki hinni fog Gremonville, s azonnal, mihelyt valami effectust lát, egy nagyobb összeg pénzt fog rendelkezésükre bocsátani. Minden esetre jó volna, még a beszterczebányai gyűlés előtt tisztába hozni a dolgot, hogy a pénzt megkaphassák. Ne habozzon. Küldje fel a confoederatio pontjait, mert előbb mit sem kapnak a francziától, pedig a magyaroknak nincs veszteni való idejük. A törökök megint kezdik dúlásait. Isten bünteti őket a török által. ²⁾ Lubomirskyra nézve úgy vélték — úgy vélte főkép Zrinyi, — hogy legjobb volna Bory Mihályt hozzá küldeni, kipuhatolni, mi czélja tulajdonképen? Királyságra vágyik-e? Nincs-e talán megsértve a császár által? Nem lehetne-e a franczia részre vonni? Ha erre volna remény, találkozzék vele a nádor és vegyen tőle hitlevelet, feltételeket: ha ellenben hajthatatlannak tapasztalnák, lenne a nádorné körül ember, ki a francziának szándékát végrehajtaná. ³⁾ Wesselényi azonban nem tudta magát elhatározni, hogy Gremonvillenek a kívánt confoederatiót megküldje.

¹⁾ A már jegyzetileg említett kelet nélküli jelentés, *titk. lev.*

²⁾ Zrinyi és Nádasdy idézett levele. *Titk. lev.*

³⁾ E kérdések megvannak a titk. levéltárban, magyarul, Nádasdy keze által írva; német fordításuk mellé meg van jegyezve, hogy Zrinyi véleményét fejezik ki.

Hallgatott és hallgatása legnagyobb zavarba hozta Nádasdyt, ki most, — minthogy Zrinyi mindjárt az achauai találkozás után hazament — egymaga vitte az alkut, és nem tudott mit felelni Gremonville ismételt sürgetéseire. Lubomirsky ügyében is habozott. Már ki volt jelölve bizonyos Ruby János a lengyel marsall meggyilkolására, midőn Wesselényi a tettet végrehajtani nem engedte.¹⁾ Csak Vitnyédy ellenében volt következetes és gyűlölete találkozott Nádasdyéval. Nádasdy évek óta ellensége volt az ügyvédnek; és csak nem rég mondá „nem szánná valami falba dugni, hogy soha senki sem tudná meg hova lett!“²⁾ Most Vitnyédy Gremonville szemében úgy tűnt fel mint csaló, és csak ártalmára válhatott a hazai ügynek. Hozzá járult a félelem, hogy izgágát fog csinálni Besztercebányán, ha a török szövetségről értesül, és el fogja mondani, hogy a francziával is alkudoznak. Ezt pedig a töröknek nem igen volt szabad megtudnia, mert nem jó szemmel nézte ha a keresztyének szövetkeztek, tartott XIV. Lajos nagyravágásától az aegai tengeren, és nem akart franczia herceget látni a lengyel trónon.³⁾ Elküldék tehát Zrinyi után Csáktornyára, hogy ott sirját lelje; azonban Zrinyi kitért a gyilkos megbízás elől, és Buccariba utazott. Midőn Vitnyédy Csáktornyára ért, figyelmeztetést vőn, melyet maga Zrinyi sugalmazott, hogy élete veszélyben forog, mire a szemes ügyvéd, a nélkül, hogy tisztán tudná, mely oldalról fenyegeti veszély, azonnal visszasielt.⁴⁾

Széchy Mária, Bory és Nagy nem lankadtak úgy mint Wesselényi. Ők úgy találták, hogy minden jól van, holott voltaképen a szövetségesek ügye semmikép sem tudott előbbre menni.⁵⁾ Nagy Ferencz irt a nádor nevében Mária Ludovica lengyel királynénak, kiben Széchy Mária sok rokonszenvet velt

¹⁾ Rottal és Zrinyi jelentése 1669. jun. 21.-ről. *Titk. lev.*

²⁾ Nádasdy Szenthének, jun. 21. 1666. *Titk. lev.*

³⁾ A török nézeteit, l. Leslie követi jelentésében. *Archiv f. öst. Geschichte.* XX. 322. és kk. ll.

⁴⁾ Zrinyi és Nádasdy utolsó vallomásai. A titkos tanácsnak 1669. jan. 30. jegyzőkönyve. *Titk. lev.*

⁵⁾ „Minden jól megy!“ írja Széchy Mária 1667. febr. 18. Lipcse. Bory pedig egy keletnélküli levélben szép eredményről szól, és biztosítja Nádasdyt a nádor erélyéről. *Titk. lev.*

fölfedezhetni a magyarok iránt, és bejelenté szövetségüket Gremonvillelel. Kérdé: volna-e hajlandó a királyné a magyarokat támogatni? és mit kívánna viszonszolgalat fejében? Nádasdynak — midőn értesült róla — nem tetszett a dolog. Nem bízott a ravasz királynében, és tartott, hogy elárulja az összeesküvést: de aggodalma alaptalannak bizonyult. A királyné udvariasan felelt, titkos jegyekben, mint a nádor és biztosítá Wesselényit jó indulatáról, bár azt még most tetteiben ki nem mutathatja. Nagy Ferencz válaszolt, s aztán még kétszer háromszor írtak egymásnak, a nélkül azonban, hogy ebből a nemzeti ügyre akár valami kár, akár valami haszon háramlott volna.¹⁾

Ballóról, a portáról mitsem lehetett hallani. Erdélyből csak gyér hírek érkeztek, és Tökölyi postásai oly lassan végzik dolgukat, hogy, Bethlen Miklós szerint, hireik időközben Párist is megjárhatták volna. Szepessy Pál tehát a nádor utasítására Egerbe ment Kara Ibrahim nevű tekintélyes törökhöz és jó barátjához, ki által már régebben akartak némelyek a portára hatni, mozdítsa elő a magyarok ügyét. Nagy baj volt azonban, hogy a negyvenezer tallért még most sem tudták összeteremteni. Nádasdy, ki most már az egész ügyet ismerte, Nagy Ferencztől a töröknek ajánlott pontokat megkapta, és nem úgy mint Zrinyi, helyeselte, először Tökölyre gondolt, és tanácslá a nádornak, vegyen fel tőle pénzt Likavára vagy Rosenbergre, melyeket Tökölyi már birtokában tartott. Jutalmul a pénzért Rákóczy Ferencz jószágait volt hajlandó a grófnak odaadni, ha Rákóczy nem fogna a mozgalomhoz csatlakozni; ha ellenben csatlakoznék, neki kellene majd öreg Rákóczy György és Báthory Zsófia kincseivel tartani a forradalmi célokat, Tökölyt pedig más valami módon fognák majd kárpótolni. Legtöbbit várt azonban Gremonvilletől és biztosítá a nádort, hogy mihelyt a Lubomirsky ellen való merénylet véghez ment, a francia a negyven ezer tallér legnagyobb részét megadja és a Kandíába menő követ — mert mire Balló Drinápolyba ért, a török birodalom lelke, a nagyvezér már Kandíába ment a velen-

¹⁾ Nagy Ferencz lőcsei vallomása 1670. sept. 14-ről. A lengyel királynénak egy levele a Nádasdynál elkobzott iratok közt. 1669. január 30. Titkos tanácsi jegyzőkönyv. *Titkos lev.* Széchy Mária, *kam. lev.*

czeieket ostromolni — azt Velenczében átveheti. Javaslataiban csak a legegyszerűbbet nem említé, hogy ő, a magyar Croesus, segíti pénzével a nemzetet; ily áldozat sem politikájával, sem takarékoságával nem fért össze, bár meghozni módjában lett volna. ¹⁾ Tökölyi sem akart pénzt adni, melyet félt, hogy soha sem fogna visszakapni. A francia pénz iránti remény is elenyészett Lubomirsky halálával, mely gutaütés miatt 1667. jan. 31. következett be Boroszlóban. Vitnyédy és a nádori udvar ²⁾ ugyan megpróbálták, elhíttetni Gremonvillelel, hogy a lengyel nagy marsallt ők mérgezték meg, adja tehát meg a pénzbeli jutalmat, de a szemes francia már nem hitt nekik, és a mi még rosszabb volt, pénzt sem adott. ³⁾ Nem sokkal szerencsésebb volt Nagy Ferencz a trencsényi gyűlésen, hová Pál fordulása napjára, holmi magán ügyek rendezése végett, a dunáninneni megyék több kitünőségét meghívta. Ott voltak: Sándor István, Gosztonyi Miklós, Simoncsics Horváth János, Simonyi Imre, Hunyady Ferencz, Szerémy István, Raymann János, Jeszenszky Miklós, Giczey Pál, Mednyánszky Jónás István fiával, híres lutheránus főember, II. Rákóczy Györgynek egykori ügyvivője — Ferencz testvére, Leszenyei Nagy Mihály és Nádasdynak meghitt, furfangos embere, Hidvéghy Mihály nyitrai megyei lutheránus ügyvéd, kit a közvélemény ördögös bűbájosnak tartott, s az olvasottabbak a Zrinyász fekete lovon röpülő és a pokolbeli lelkeknek parancsoló Alderanjához hasonlítottak. ⁴⁾

¹⁾ Nádasdy egy levele kelet nélkül, de ez időből, az 1669. jan. 30-iki jegyzőkönyv mellett. Később 1669-ben Nádasdy az udvar előtt érdemül említé fel, hogy, ámbár könnyen megtehetette volna, a negyven ezer tallért még sem adta meg.

²⁾ „Nádori udvart“ és nem nádort mondok, mert nem tudom elhinni, hogy e család kísérletet — melynek valóságát nincs okunk kétségbe vonni — Wesselényi maga, vagy legalább magától követte volna el.

³⁾ Nádasdy I. vallomása. *Titk. lev. Theatrum Europ.* V. 529, Lubomirsky haláláról egyébiránt akkor sok mindenfélét beszéltek.

⁴⁾ „Ein loser Mensch und Schwarzkünstler“, mondja Majthényi János Szelepchényinek. *Titk. lev.* A nemz. muz. egy kéziratában, melyet Illésházy Györgynek vagyok hajlandó tulajdonítani, hasonlítottat Alderanhöz (*Zrinyász* XIV. Ének 13. és kk. versek) az „ördögös“, „hitetlen“ ember.

Elvégezvén dolgaikat, Nagy Ferencz elkezdé, hogy a nádor parancsára hívta őket össze, kik a török torkában laknak, hogy tanakodjanak megmaradásuk felett, mert a végvárak elvesztek és a mi őrség a határokon van, az inkább a népnek romlására, mint oltalmára szolgál. Hogy azonban — folytatá — őszintén és bizton szólhassanak, jó volna mindenek előtt magokat egymás iránt esküvel lekötelezni; ez azonban többeknek nem tetszett. Észrevették, hogy Nagy a kormány ellen akarja őket felhasználni és meghökkentek. Veszélyes dolog ez — mondá Mednyánszky Jónás — mely még csak növelhetné bajainkat és Gosztonyi a csehek, morvák sorsára utalt, kik az ausztriai ház ellen feltámadván, ugyancsak pórúl jártak. Nagy Ferencz tehát sietett megjegyezni, hogy esze ágában sincs valamit az ország vagy a törvényesség ellen tenni, és csak úgy sikerült a jelenlevőket az esküre rávenni, hogy a hallottakat idő előtt ki nem beszélik, megmaradásukra minden telhetőt elkövetnek. Végre pedig követekül választák Nagyot és Hidvéghyt a nádorhoz, kérjék meg, járjon közbe mellettük ő felsegénél, nehogy a török igája alá kerüljenek.¹⁾

Ily körülmények közt Wesselényi — bár Bory biztosítá Nádasdyt erélyéről — mind inkább elkedvetlenedett. Nyugalmat, békét óhajtott az ausztriai házzal, mely iránt a kegyelet még nem halt ki szívéből. Szerette volna békés úton megorvosolni az ország bajait, de sem fenn sem alant nem talált kellő támogatásra. Az udvarnál már teljesen elveszté hitelét. Roszul szóltak róla és unták folytonos panaszait, a nélkül, hogy valami elégtételre gondoltak volna. Ő azonban nem szünt meg írogatni, és most, február elején még egy levelet küldött Rottalnak, adja át ő vagy Szegedy a felségnek — mert kötelességének tartá. „Tudom — írá a comitivában (febr. 12. Besztercebányáról), — hogy annyi haszna, mint a többinek, de nekem lelkem nyugalomára, becsületem s főkép hazánk hervadhatatlan megmaradására praeservativám.“²⁾ Írá pedig ezt akkor, midőn értesült, hogy Balassa neje a királynénál jár, könyörögni férjéért, hogy Imre urat szabadon akarják bocsátani „törvény-szegéssel“ és nyakára akarják ültetni: ez esetre azonban kész

¹⁾ A jelen volt Sándor István vallomása. *Kam. lev.*

²⁾ A levél magyar eredetije a titk. lev. Erre látszik ezélozni Hormayr az *Anemonen*. I. 131. lapján.

volt letenni szolgálatát, hadd kapjon a császár árulót hű szolgáló helyett.¹⁾ Egyáltalában véve hajlama volt kolostorba zárkozni és ott várni be a hazára törő vészek leviharzását²⁾, de neje és környezete — úgy a hogy — elüzte e csüggeteg, komor gondolatokat. Befolyásuknak sikerült őt megtartani az ország és a szövetség élén, legalább névleg, mert a mire márczius 1-én a besztercebányai gyűlés megnyílt, testileg, lelkileg betegen már semmire sem volt képes, és az összeesküvésnek bonyolódott kérdései helyett még csak családi viszonyok és végrendelete foglalkodtatták megtört szellemét.³⁾

A besztercebányai gyűlés tehát mindjárt kezdetben fejét veszté. Zrinyi Péter nem jött el, nem *akart* eljönni, mint Nádasdynak már egy hónappal előbb megírta volt. Nádasdy megjelent, de nem valami vérmes reménynyel⁴⁾ és ott találta az *interessatusok* közül: Szuhayt, Szepessyt, Fáy, Keresztúryt, Keczer Menyhértet, Boryt, Nagy Ferenczet, Nagy Andrást és

¹⁾ Wesselényi idézett levele Rottalhoz. *Titk. lev.*

²⁾ Szelephényi Barkóczy István nyomán, 1668. sept. 30. titkos tanácsi jegyzőkönyv. *Titk. levéltár.*

³⁾ Hogy Wesselényi ki akart békülni az udvarral, s talán bűnbánólag felfedezni összeesküvését, alig szenved kétséget, bár adataink igen hézagosak. Nádasdy II. vallomásában — a *titk. lev. tár.* — mondja: „Wann der verstorbene Palatinus noch länger gelebt hätte, wäre alles vermieden blieben, dann er *Palatinus schon alles Ihro Kays. Mt. überschrieben, aber solches sey von dem Nagy Ferencz verhindert worden!*“ A *Palatini Regni Hungariae*, 192. l., szintén említi Wesselényi szándékát „orsam conjurationis telam retexere, regique detegere“, de Széchy Mária „quae maritum pro arbitrio omnem in partem versare didicit, boni ignis scintillas sopivit!“ Hasonlót mond Kornéli Katonánál XXXIII. 692. l. és erre látszanak vonatkozni Nagy Ferencz levelének szavai Nádasdyhoz, febr. 1. Nyitra-szegről. „Kezdet volt az úr alterálódni az uton, de a mint hallom, elmúlatta ő nagysága,“ t. i. a nádorné; ezt már Szalay is ismerte (V. kötet. 111. l. jegyzetben). Az *Anemonen* I. 131. lapja szerint — nem tudom mi kútfő alapján — Bory Mihály rávette volna Szegedyt, hogy a fennemlitett feb. 12-iki — az *Anemonen* szerint 13-iki iratát a nádornak „über die Pacification Ungarns“ át ne adja.

⁴⁾ Nádasdy Szenthének Pottendorf feb. 13. 1667. „Ugy látom, mindebből semmi sem lesz.“ *Titk. lev.*

Vitnyédy Istvánt, ki még kellő időben érkezett meg, nagy de nem izgága tevékenységet fejtett ki, az összeesküvési iratokat szerkesztette, a jegyzőnek, Fáynak tollba mondta. ¹⁾ Gyűléseit a nádorné szállásán tarták, anélkül, hogy a beteg nádor „ki már halál fia volt“ valamit tudott volna tanácskozásaikról. ²⁾

A felvidéki protestáns főemberek most először állottak szemben Nádasdyval, mint baráttal, kit eddig legnagyobb ellenségüknek szoktak tekinteni. Örültek ily hatalmas férfi támogatásán, de mégis többen nem igen bíztak benne. Vitnyédy osztatá aggodalmaikat ³⁾ és márczius 9. létrejött a szövetség-lel köztük és Nádasdy közt, melyben az országbíró megígérte, hogy velük szemben mind azt meg fogja tartani, mit Bécsben Zrinyinek és Wesselényinek kötelezett vala és alkalmas időben közre fog működni, hogy az országnak sérelmei, világi és egyházi dolgokban, bárki által lettenek is elkövetve, az országnak törvényei, szabadságai és a bécsi békének pontjai szerint orvosoltassanak, és minderre uri szavával, lelkének üdvösségére megesküdött. Hitlevelét a szövetségeselek Széchy Máriánál tevék le őrizet végett és viszont őt is esküvel biztosíták barátságukról. ⁴⁾

A szövetségeselek közül senki sem habozott a megkezdett ösvényen; a kérdés csak az volt, mikor? és mily eszközök által lehet czélt érni? Némelyek azon véleményben voltak, hogy előbb a dunai részeket is be kell vonni a szövetségbe, ámbár az nem volt könnyű és veszélytelen dolog; mások ellenben mondák: ha bátran fellépünk — és felléphetünk, mert velünk van Erdély és segít a külföld — a nélkül is velünk fog tartani az egész ország, hozzánk fognak csatlakozni azok is, kik még haboznak; míg az ellenfél bátorságát fogja veszteni, és az ország miénk lesz, mielőtt Bécsben jó formán még csak hirt is vettek volna. Szóba jött a pénz dolga is, és elhatározzák, hogy

¹⁾ A jelenvoltakat Széchy Mária említi: Voltak — mondja — mintegy 13-an. A fentiek Nádasdyval 10-et tesznek; úgy látszik, ott volt még Radics András, és más senki, mert Nagyidai Székely Andrásról bizonyosan tudjuk, hogy nem volt jelen. Vitnyédy működésére nézve. V. ö. Fáy László vallomását a *kam. lev.*

²⁾ Széchy Mária i. h.

³⁾ Fáy vallomása a *kam. lev.*

⁴⁾ A hitlevel a *kam. lev.* Széchy Mária i. h.

ha majd a bányavárosokból Bécsbe pénzt küldenek, azt fogják elfogni és a szövetség céljaira felhasználni.¹⁾

Tanácskozásaiknak legfontosabb tárgyát azonban az utasítás képezé, melyet a portára menő új követnek voltak adandók.²⁾ Balló ugyanis nem találván Drinápolyban a nagyvezért, és nem mervén utána irni Kandiába, nehogy a levél velencei czirkálók kezébe essék, 1667. jan. 27-én haza fordult, némi ígéretekkel, némi reménnyel és a hirrel, hogy a török udvar tud a magyar alkudozásokról a francziákkal és abból, hogy e hódító, hirtelen nemzet késlekedik, nem épen kedvező következtetéseket von a magyar barátság értékéről. Apaffy kész volt őt márcziusban újra beküldeni, oly utasítással, hogy a szultánnal az aegai tengerig menjen, és onnan igyekezzék valamikép Kandiába jutni, mi ha nem sikerülne, a nagyvezér helytartójánál, a kajmakamnál kezdje a dolgot. Apaffy szándékáról, és a történetekről Bethlen Miklós értesíté a szövetségeseket (márcz. 9. Fogarasról), és figyelmezteté őket, hogy írásbeli választ a portától ne várjanak, mert azt nem szoktak adni. Míg a törökkel az egyezés létre nem jött, az Isten szerelméért ki ne törjenek, ha azonban már tisztában lesz a dolog, valaki menjen ki az athnameért, mert Balló csak Apaffy nevében beszélhet. Ő maga — Bethlen — kész a követségre, csak adjanak neki megbízást, mert a török az ilyenben nagyon szörszálhasagató. A megbízást Gyulaffy László hozza — Szathmár megyei tekintélyes nemes ember, a negyven ezer tallérral se késse-nek, leveleiket pedig Bocskay, zempléni főispán, a Keczerék, Ispán, Farkas László vagy Kende Gábor útján küldjék Erdélybe. Végül pedig tanácslá, hogy legrosszabb esetre kérjék a szultánt, maradjanak a törökök semlegesen, csak engedessék meg nekik Erdélyben, Moldva és Havasalföldön hadakat toborzani.³⁾

A beszterczebányai *interessatusok* helyeslék Apaffy intézkedéseit és maguk részéről keveset adtak hozzá. Ők szükség-

¹⁾ Hogy már itt jött szóba a pénzfelverés, bizonyítja Nagy Ferencz, 1670. oct. 10-iki bécsi vallomásában. A többire nézve lásd a *Jelentést*.

²⁾ Nagyidai Székely András vallomása. *Kam. lev.*

³⁾ Bethlen Miklós levele, márcz. 9. Fogaras, német fordításban a *titk. lev.*

gesnek látták, hogy a követ, ha magán a portán nem kezdheti a dolgot, *minden esetre* a nagyvezérhez igyekezzen. Óvakodjék különösen Panajottitól, kire nézve már Apaffy is utasításul adta Ballónak, mondja meg neki, hogy egri Kara Ibrahim és a nagyvezér hadsegéde — a kihaja — is tudnak a dologról, fejével játszik tehát, ha valamit eláruland. Balló az erdélyi fejedelem nevében kezdje a dolgot. Ha a török irást nem ad, be kell érni szavával, de határozott nyilatkozatot és ígéretet kell tőle kérni: Kész-e Magyarországot oltalmába fogadni? barátjává lenni? ellenségei ellen megvédeni, segíteni, hogy elszakadt részei visszaszereztesse és kész-e minderről athnamét adni? Ha a török a császárral kötött békére fogna hivatkozni, utasítá Apaffy Ballót, feleljen, hogy a béke nem a német császár és a porta, hanem Magyarország és a porta közt kötöttet, nem szegik tehát meg, ha Magyarországnak segínyt nyújtanak a német ellen, mely szörszálhasogató megkülönböztetéshez a beszterczebányai *szövetségesek* azon politikai okot csatolák, hogy, ha a török nem fogja pártját a magyarnak, a nemzet más fejedelemhez fordul, s így elszalasztja a porta az alkalmat jó szerével nyerni meg az országot, melyet fegyverrel mind e napig nem tudott még meghódítani. Hozzátevék, hogy nekik elég a végbeli török hadak segélye, úgy hogy a kandiai táborozást félben sem kellene hagyni; de arról, hogy a követ csak a törökök neutralitását kérje, mit sem akartak tudni, sőt kívánták, hogy arról említés se tétessék. A legkényesebb pontra nézve, a pénz dolgában, utasítandónak vélték Ballót, tulajdonítsa a nádor betegségének, hogy a negyven ezer tallér még nincs meg, de meglesz mihelyt létre jön az egyesség. Azon kérdésre pedig, kiknek nevében, kinek megbízásából beszél Apaffy? Kikre támaszkodik? feleljen, „hogy *interessatusok* irtak neki, kik nem kételkednek gr. Nádasdy Ferencz igaz magyarságában“, de, mint már Apaffy is rendelé, senkit se nevezzen meg a magyarok közül. Észrevételeiket a szövetségesek marc. 22. írásba foglalván Erdélybe küldék, Nádasdy pedig mint a ki dolgát elvégezte — haza ment. Alig távozott el, jött Apaffynak egy embere, kinek Bory és Nagy Ferencz csak azt ismételték, mit az utasításban már megírtak.¹⁾

¹⁾ A Ballónak szóló utasítások, német fordításban a titk. tanács 1669. jan. 30. jegyzőkönyvében. *Titk. tan.* Nagy Ferencz levele Nádasdyhoz, április 29. 1667. Murányból, u. o. egy másolata a

Mig társai, legalább még névleg azok, a felkelésről tanakodtak, Wesselényi, Szakmárdy János királyi személynök előtt márcz. 16. megerősíté azon végrendeletet, melyet már a mult évben a thúróczy convent küldöttei előtt tett. Mindenét nejjére hagyta, ki őt, majdnem mint szolgáló, ápolta. Fiát Lászlót — ír — már 1660-ban Sztrecsénynyel, Szendrővel, a füleki és surányi anyai, és a lengyelországi gdovi és blazovai jószágokkal végkép kielégítette, bár a fiú később az egyességnek a jászai convent előtt ellentmondott. „Ha merné bántani mostoháját, legyen rajta az apai átok és verje meg őt a mindenható!“ Gondoskodásában özvegye iránt, azt a király és az ország oltalmába ajánlá. Barátainak némely hagyományokat, kolostoroknak és szegényeknek alamizsnákat hagyott. Szigorúan megparancsolta nejjének, hogy minden fény és pompa nélkül temessék el, de beszédet tartsanak felette és sirjába, a murányi kápolnába, barátruhában fektessék. ¹⁾ E szomorú rendelkezések nem voltak koraiak, mert alig oszlott fel a gyűlés és hagyá el Wesselényi Beszterczebányát, midőn márczius 28-án a közel Tótlipcsén a halál utolérte ²⁾. Vele sirba szállott a hármas szö-

nemzeti muzeumban is. A beszterczebányai gyűlésről tömérdek valótlanságot olvashatni legjobb történeti műveinkben is, minek oka C. K. de N.-nek majdnem egykorú, de kevés kritikával és szóbeszéd után irt műve, melyet Kornéli — e kornak eddig úgy szólván egyetlen kútforrása — vakon követett. Való valótlannal össze van zavarva elbeszélésében és sok különböző időben és helyen történt dolgot egy keretbe foglal. Szerinte Wesselényi beszédeket mondott, ki Széchy Mária szerint már félholt volt, és a dologról mit sem tudott. Zrinyi — ki el sem jött — a német szövetség mellett plaidoyalt, mi úgy látszik reminiscencia a Vitnyédy-féle tervezetre. Rákóczyt fővezérré választatja, ki pedig csak 1669-ben avatott az összeesküvésbe. Hogy Nádasdy a szövetség kancellárjává, Boer Ferencz (ki vagy Bori, de akkor Mihály vagy Ferencz, de akkor Nagy) titkárává választott, mind csak mese, minek az érdekeltek vallomásaiban, a hivatalos nyomozásokban semmi nyoma.

¹⁾ A végrendelet egyszerű másolata a Wesselényi család kolozsvári levéltárában, a honnan Horváth Mihály történetirónk közlé velem; meg van a kamarai levéltárban is, Szalay pedig a liber regiusból vette kivonatait.

²⁾ Jelentés. A datum a *Palatini Regni Hungariae* című műben és Kornelinál Katona i. h. 85. lap., a hely — Német Próna — hibás.

vetségnek nem legokosabb, nem legvitézebb, de legildomosabb, és mintegy kapcsot képző tagja és az összeesküvés, melyet elhagyni készült, vezér nélkül maradt. „Requiescat in pace — írta három nappal halála után Rottal — adjon Isten a felségnek sok oly hivet!” és Lipót külön levelet írt a nádornénak, melyben fájdalmát halála felett kifejezé.¹⁾

Négy évvel később azonban a pozsonyi iudicium delegatum, ugyancsak Rottal elnöklete alatt, örököseit perbe idézván, emléket, mint rebellisét elítélte, jószágait elkoboztatta, és özvegyét, kit annyira szeretett, kegyelemkenyérre szoritotta. Hiába mondta Nádasdy, hogy Wesselényi mindent rendbe akart hozni halála előtt: nem használt sem neki, sem Wesselényi emlékének és csak a történelem ítéletét hozá zavarba! Felfedezte volna-e Wesselényi összeesküvését a császárnak? nehéz megmondani, de annyi bizonyos, hogy ha teszi, nem tette volna önző célokból vagy önmagának megmentése végett, mint később Nádasdy Ferencz, nem együgyű ravaszkodásból, mint Zrínyi Péter. Összeesküvésében nem vezérlé önérdék, hanem a hazaszeretet, s ez az, mi gyöngesége, fogyatkozásai mellett is, tisztos emléket biztosít neki történetünkben.

PAULER GYULA.

¹⁾ Rottal Csákynek. Bécs, április 1. 1667. Csáky levéltár, a király levele a *kamarában*.

A KERESKEDELMI POLITIKA LEGÚJABB FORDULATA.

I.

1860. január 23-án írta alá Cobden Richárd királynője megbízásából a Nagybritánia és Franciaország közt kötött kereskedelmi szerződést. A kereskedelmi szabadság kifáradhatlan bajnoka így saját maga nyomta a megszületés jellegét azon oklevélre, mely hivatva volt a kereskedelmi szabadságot a mivelt világ minden részében meghonosítani, és az egykor a *cornlawleague*ban csak Nagybritániára szorítkozott mozgalom eredményét az összes nemzetközi forgalomba átültetni.

1860-ban a legvérmesebb free-trader-ek, talán maga Cobden sem hitte mily gyorsan terjed el a kereskedelmi szabadság, és mily kedvező eszköz a kereskedelmi szabadság terjesztésére a nemzetközi szerződések kötése; alig mult el egy évtized és a nemzetek legnagyobb része a kereskedelmi szerződések köteléke által egymáshoz fűződött; minden nemzet ki kötötte magának, hogy a legnagyobb kedvezményben részesülő nemzettel egyenlő bánásmódot élvezzen; minden újabb szerződésnél a szerződő nemzetek valami újabb kedvezményt követeltek s így, akarva nem akarva, az előbbi védvamos kereskedelmi politika a szabadság ösvényére szorítottatott és a közgazdaság megszabadult azon békóktól, melyekbe jóakaró de szűkkörű felfogás kényszerítette.

III. Napoleon, Franciaország egykori császára, kereskedelmi politikájában ép oly önkénnyel járt el, mint a politika egyéb ágaiban. A nemzet legnagyobb része a Lajos Fülöp óta rendszeresített, és a tilalommal határos védvámokat a francia

ipar fentartására és virulására multhatatlanul szükségesnek tartotta; a Bastiat által alapított szabadkereskedelmi társaság nagy eredményt, különösen az iparosok körében, felmutatni nem tudott, és csak az u. n. oekonomisták (les économistes) vagyis a nemzetgazdaságtan tudományos művelői és a közgazdák társulata küzdött állandóan a kereskedelmi szabadság mellett. Napoleon ez utóbbiakra hallgatott s különösen Chevalier (Michel) tanácsával élve elhatározta magát, hogy Nagybritániával kereskedelmi szerződést köt, még pedig oly szellemben, hogy általa a forgalom és a kereskedelem Nagybritánia és Franciaország között élénküljön.

Franciaország iparosai följajdultak volna bármely nemzettel kötöttettné volna is ily szerződés; de Nagybritániával, azon állammal, mely mindenekelőtt iparos állam, mely gépei és tőkéi miatt a világ első iparos állama, mely iparcikkeinek olcsósága által a világ minden piaczn uralkodó, mely ellen csakis roppant védvámok mellett lehet a nemzeti ipar elnyomását elhárítani: Nagybritániával szerződést kötni a legnagyobb esztelenségnek tekintették. A mint a közönség a szerződés tárgyalásának csak legkisebb hírére vette, azonnal az ország minden vidékéről kérvények érkeztek a kormányhoz, melyek óva figyelmeztették azt a netán teendő lépés káros voltára, és esdekelve kérték, ne juttassa a francia ipart ily meggondolatlan lépéssel a bukás örvényének szélére és ne tegye tönkre az annyi áldozattal és fáradsággal növesztett, de Nagybritánia iparával versenyezni képtelen francia ipart.

A kérvényezés mitsem használt. III. Napoleon megkötötte a szerződést és a franciaországi vámdíjszabályzatot nagy mértékben s több tételeiben mérsékelte. Kimondatott, hogy brit árucikkek irányában a fenálló beviteli tilalmak megszűnnek és helyettük kezdetben 30%-os értékvám alkalmazandó, mely később 25%-ra leszállítandó és sulyvámra átváltoztatandó. Nagybritánia fő cikkei különösen a kőszén, vas, vasöntvény, az aczél és gépek kedvezőbb vámok alá soroztattak. De a császár meg nem állapodott a Nagybritániával kötött szerződésnél, hanem ugyanazon alapon, és folytonos engedmények mellett szerződések kötöttek Belgiummal (1861), Olaszországgal (1863.), Svájc czsal (1864.), a német vámszövetséggel (1862.), Németalfölddel (1865.), Svéd- és Norvégországgal (1865.), Spanyolországgal (1865.), Ausztriával (1866. decz. 11.), Portugaliával (1865.), a pápai állammal (1867.); és azon országok,

melyek Franciaországgal a legsűrűbb kereskedelmi forgalomban állnak, mindinkább élvezték a kereskedelmi szerződés előnyeit és Franciaország védvámi díjszabályzata épen az ország főforgalmánál szabadabb felfogásnak engedett helyet. Az így némikép meghonosodott kereskedelmi szabadság betetőzése céljából 1866-ban az u. n. *surtax de pavillon* is megszüntetett. Ez illeték a nem francia lobogó alatt járó hajóktól szedtetett és hasonló elvek alapján keletkezett, mint a védvám. A *surtax* hivatása ugyanis a nemzeti hajózást a külföldi hajózás ellenében védelmezni. A forgalom ezen akadályát ép úgy megszüntették az újabbkori törvényhozások, mint megszüntették annak idejében a tilalmi vámokat. A szabadabb irányu kereskedelmi politikával Napoleon sem tarthatta megegyezőnek ez illeteket.

A Franciaországban megkezdett szabadabb irány az összes európai államokra kedvező hatással volt. 1860 előtt csak oly államok hódoltak a szabadkereskedelmi elvnek, melyeknek már is virágzó iparuk volt. Élükön Nagybritánia állt, s ez természetesen hirdette is a szabad kereskedés előnyeit, mert — mint a védvám pártiak oly gunyorosan megjegyzék — saját iparcikkeit csakis a szabadkereskedés elvének meghonosodásával kínálhatta tömegesen; de Nagybritánia mellé sorakozott Belgium, Németalföld és különösen Svájc, mely utóbbi védvámok nélkül a teljes kereskedelmi szabadság mellett fejleszté ki nagy terjedelmű iparát. Európa zöme, jelesen a német államok, az osztrák magyar birodalom, Olaszország, Spanyolország és Portugália, nem is említve Oroszországot, a védvám, sőt többé-kevésbé a tilalmi rendszer elveinek hódolt.

A dolgok azonban csakhamar más fordulatot vettek. 1860-ban Napoleon a porosz királylyal Baden-Badenben találkozott, s ez alkalommal szóba jött a két ország közti kereskedelmi forgalom s Napoleon nem tett kifogást ellene, hogy a német vámegylettel is egy olyan kereskedelmi szerződés kötessék, mely mindkét fél számára épen olyan előnyöket nyújthat, mint a Nagybritániával kötött szerződés. A diplomatiái tárgyalások megkezdődtek és az év vége felé a francia kormány késznek nyilatkozott a német vámegylettel kereskedelmi szerződésre lépni. Poroszország felszólítása következtében a német vámegylet tagjai is hajlandóknak nyilatkoztak a szerződés kötésére s így megkezdődtek a tárgyalások. Németországnak mindenképen érdekében feküdt, hogy iparcikkei ugyan-

azon föltételek mellett mehessenek Franciaországba, a mint Nagybritániába és (1861 óta) Belgiumba s ennél fogva természetesen is, hogy az egyes államok kormányai habár nagyobbbrészt még most is a védvám elve mellett kardoskodtak, a szerződés megkötését ohajtották.

Franciaország a maga részéről szintén késznek nyilatkozott a már más államoknak nyújtott kedvezményeket a német vámszövetségre is kiterjeszteni, de ez engedményekért viszont Németország részéről hasonló engedményeket követelt s így a vámegyletet, mely eddig csak az osztrák császársággal, mint amugy is részben német állammal kezdeményezett (1853) valamivel kedvezőbb és szabadelvűbb vámpolitikát, kényszerítette a védvám rideg helyzetéből kilépni. Franciaország meghatalmazottjai ugyanis a szerződés alapelveül következőket követeltek: az átvitelnél kölcsönös vámmentességet, a kivitelnél, a rongyok kivételével, szintén kölcsönös vámmentességet, a bevitelnél pedig a legnagyobb kedvezményben részesülő nemzet előnyeit és a vámdíjszabályzatoknak kölcsönös kiegyenlítését; jelesül ez utóbbi pontra nézve oly módon, hogy a német vámdíjszabályzat azon tételei, melyek Franciaország kiviteli cikkeit képezik, a francia vámdíjszabályzat tételeinek összegére szállíttassanak. Franciaország kívánsága nagyon természetes volt és Poroszország, mely a német vámegylet nevében a tárgyalásokat vezette, engedett is azoknak. A szerződés ily föltételek alapján megállapított, és a porosz törvényhozás által elfogadtatván, Poroszország részéről 1862 augusztus 2-án aláíratott. A szerződéshez utóbb a többi szövetségi államok is hozzá járultak s így a szabad kereskedelmi irány Németországban is fejlődésnek indult, és csakhamar más államokkal újabb és újabb szerződések kötöttek, és mindannyiban újabb és újabb engedmények tétettek és a védvámi díjszabályzat most már szabadelvűbb tételeket mutat fel.

A véletlen úgy akarta, hogy az osztrák császárság kormányfőiről is, a francia császárság szabadelvűbb kereskedelmi politikája által, akarattuk ellenére is a szabad kereskedelmi politika mezejére tereltesse. A prohibítív rendszerrel ugyan már 1853-ban szakítottak, de az ez évi vámdíjszabályzat még mindig túlzott védvámi volt. Midőn az osztrák kormányfőiről 1860-ban hírt vettek annak, hogy Poroszország felszólítására a német vámszövetség Franciaországgal

kereskedelmi és vámszerződést kíván kötni, ismét elérkezettnek hitték a pillanatot, melyben Ausztria befolyását Németországban megalapíthatják, és Poroszországot azon elsősegről leszoríthatják, melyet a német vámegyletben elfoglalt. A szerződés pontozatai elég anyagot szolgáltatottak arra, hogy a védvám rendszerben felnövekedett egyes német államok előtt a szerződés megkötését vésteljesnek lehetett hirdetni. És Ausztria e szerepre vállalkozott; előidézte ama válságot, mely a német vámszövetséget fölbomlással fenyegette ugyan, de melyből végre is, Poroszország eszes és erélyes magatartása következtében, a vámszövetség ujult erővel kibontakozott, Franciaországgal a kereskedelmi szerződés megkötetett, sőt Poroszország politikai állása Németországban még szilárdabbá vált, mint előbb volt.

Sőt Ausztria, mely a védvám fentartásának és a németországi ipar védelmének örve alatt feluszította a német államokat a francia kereskedelmi szerződés megkötése ellen, saját maga kénytelen volt a védvám politikájáról lemondani, és az 1865. ápril 11-én a német vámegylettel kötött szerződésben védvámi díjszabályzatának számos tételeit szabadabb felfogás szerint módosítani. E szerződés alapját képezte a további kereskedelmi szerződéseknek és a szabad kereskedés felé való közeledésnek. Ausztria kereskedelmi és vámszerződéseket kötött Nagybritániával (1865. decz. 16.), Franciaországgal (1866. decz. 11.), Belgiummal (1867. febr. 23.), Németalfölddel (1867. márcz. 26.), Olaszországgal (1867. ápril 23.), Liberia köztársasággal (1866. sept. 1.), Svájc czsal (1868. július 14.), Spanyolországgal (1870. márczius 24.) és azonkívül egyes ázsiai és dél-amerikai államokkal.

Olaszország a francziák által támogatva egységes állammá alakult; ez átalakulása alkalmával szabadabb kereskedelmi politikát kezdeményezett, és szintén kereskedelmi szerződések kötése által módosítá vámdíjszabályzatait. Spanyolország a legújabb időben, de szintén csak Franciaországgal kötött kereskedelmi szerződése óta és annak alapján hagyta el rideg tilalmi vámrendszerét; példáját követte Portugal, mely hasonlóképp több állammal kereskedelmi szerződésre lépett.

Szóval a francia kereskedelmi szerződés létrejötte általános mozgalmat indított meg a vámpolitikában és a szabadkereskedés elve oly általános elismerésnek örvendett, hogy még maga Oroszország és az északamerikai államszövetség is

legalább némileg eltért az eddig követett rideg protectionismustól. Oroszország 1868. július 5-én új vámdíjszabályzatot bocsátott ki, mely számos czikknél, különösen iparczikknél vámleszállítást foglal magában az 1857-iki vámdíjszabályzathoz képest. Az egyesült északamerikai államok pedig, melyekben a különszakadás háborúja leginkább a déli államok részéről csak nagyon is terhesen viselt védvami rendszer folytonos szilárdulása miatt tört ki, legújabban szintén eltértek a rideg védvám rendszerétől és az 1872. június 6-án kelt törvény (an act to reduce duties on imports and to reduce internal taxes, and for other purposes) igen sok tételnél vámengedményeket léptettek életbe.

A kereskedelmi szabadság ily viszonyok mellett a mivelte világ legtöbb nemzetét egy közös családdá fűzte egybe, mely most azon törekedett, hogyan támogathatná legjobban a kereskedés világérdekeit, mert meggyőződött arról, hogy a világkereskedés emelkedése a nemzeti kereskedelmet is emeli és a posta, távírda, a vasutak, a vám eljárás körül nemzetközi egyezmények létesültek, nemzetközi pénzrendszer állapítottatott meg, melynek egységeül sok állam a frankot fogadta el, nemzetközi mértékrendszerül pedig a méterrendszer alkalmaztatik, mely ellen, mivel tudományos alapja van, nemzeti viszketegből nem mutatkozik oly ellenszenv némely államok részéről, mint a frank-rendszer ellen. Közös törekvés mellett világra szóló fontosságu közlekedési eszközök létesültek, így a suezi csatorna, a montcenisi alagut, a szt.-gotthardi vasut tervezete stb. Sőt még magok kelet elzárkózott népei is a nyugati hatalmak közös erélyes föllépése következtében megnyitották az *idegenek* előtt kikötőiket. China az 1858. és 1860-ki szerződések alapján Kantontól Nintschwangig, és az annyira elzárkózott Japan 1868 óta főbb kikötőibe szintén akadály nélkül bocsátja be az idegeneket.

A kereskedelmi szabadság ez általános elismerése mellett alig vétettek többé figyelembe azon, Carey Henrik amerikai író nyomán újabb időben oly erősen hangoztatott követelmények, melyek a nemzeti erő fentartása és védelmezése céljából a védvám rendszer husos fazokai után sovárogtak. A gyakorlati élet tapasztalatai hangosan megecfolták ezeket a nemzetiség álarczája alá rejtelkedő tanokat, és a szabadkereskedés tana soha sem nyert oly általános méltatást mint a lefolyt tized utolsó éveiben. A kormányok és törvényhozások letértek

a gyámkodás teréről, és csak a kereskedés útjában levő akadályok elhárítására ügyeltek, az iparosok pedig, kik előbb a védvám legcsekélyebb leszállításánál is iparuk tönkrejutásától tartottak, most a tényleges viszonyok mellett maguk is átlátják, hogy aggodalmaik alaptalanok voltak és a szabadabb kereskedelmi politika mellett jól érzik magukat.

Mint villámcsapás felhőtlen égből, úgy hatott e viszonyok közt a francia köztársaság és különösen elnöke Thiers törekvése, mely a szabadkereskedelem helyett ismét a védvámot kívánja Franciaország közgazdasági rendszerében meghonosítani. Mielőtt e fontos és a világ kereskedelmi politikájában fordulópontot képező törekvést közelebbről fejtegetnők, mulhatatlanul szükséges tudnunk, mily hatásu volt a Napoleon által kezdeményezett irány Franciaország kereskedelmére, közgazdasági viszonyaira, s különösen iparüzikneinek forgalmára.

II.

A közgazdasági és kereskedelmi állapotot, annak fejlődését és hanyatlását, statisztikai számok, adatok tükrözhetik leghivebben vissza. A francia vámhivatalok hivatalos összeállítása nyomán (Direction générale des douanes: tableau général du commerce de la France avec ses colonies et les puissances étrangères) Franciaország külkereskedésének értéke volt:

évben	bevitel	kivitel
1855—1859-iki átlag	2421. ₆ millió frk	2616. ₃ mil. frk
1860.	2657. ₃ " "	3147. ₅ " "
1861.	3085. ₄ " "	2660. ₂ " "
1862.	2899. ₂ " "	3049. ₉ " "
1863.	3236. ₄ " "	3526. ₄ " "
1864.	3407. ₄ " "	3921. ₂ " "
1860—1864.	3057. ₁ " "	3261. ₀ " "
1865.	3527. ₄ " "	4086. ₅ " "
1866.	3845. ₁ " "	4281. ₀ " "
1867.	4030. ₈ " "	3934. ₂ " "
1868.	4258. ₂ " "	3720. ₉ " "
1869.	4008. ₇ " "	3993. ₆ " "
1865—1869.	3934. ₀ " "	4003. ₂ " "

Ez összeállításból világosan kitűnik, hogy Franciaország általános kereskedelmi forgalma, és pedig mind a beviteli mind

a kiviteli kereskedés, a kereskedelmi szerződések megkötése óta (1860) tetemesen növekedett, úgy hogy a bevitelnél a kereskedelmi szerződések kötése előtti öt év átlagához képest az azutáni első öt év átlaga 635.₃ millió franknyi vagyis 26.₂ %-nyi, a második öt évi átlag pedig 1572.₄ milliónyi vagyis 62.₄ %-nyi, sőt az 1869-ik évi bevétel 1587. milliónyi vagyis 65.₃ %-nyi emelkedést tanusít. A kivitel hasonlóképen gyors fejlődést mutat; így az 1860 előtti öt évi átlaghoz viszonyítva az azután következő évek első öt évi átlaga 644.₂ millió franknyi vagyis 24.₃ %-nyi, — a második öt évi 1386.₄ millió franknyi vagyis 52.₉ %-nyi, sőt az 1866-ik évi kivitel 1664.₂ millió franknyi vagyis 63.₆ %-nyi nagyobbodást mutat.

Az ipareczikkek kivitele szintén emelkedést tanusít; a vámhivatali kimutatások szerint ugyanis a kivitt iparárak értéke tett:

1860. évben	1428 millió frankot		
1861. „	1181 „	„	„
1862. „	1360 „	„	„
1863. „	1490 „	„	„
1864. „	1705 „	„	„
1865. „	1674 „	„	„
1866. „	1715 „	„	„
1867. „	1530 „	„	„
1868. „	1484 „	„	„
1869. „	1639 „	„	„

az emelkedés tehát 14.₉ %-ot mutat, sőt ha a belső fogyasztás tekintetbe vétetik, az ipar emelkedése Franciaországban épen a kereskedelmi szerződések léte óta roppant arányokban haladt. Ez kitűnik különösen a gépek számának növekedéséből, ugyanis:

1855. évben	11.620 gép	341.368 lóerővel
1868. „	31.094 „	827.216 „

állt működésben vagyis 13 év alatt a gépek 19.474-gyel azaz 167%-kal, lóerejük pedig 486.148-czal vagyis 142%-kal emelkedett. A közgazdasági jóllét minden ága kettőzött mértékben fejlődött, mit a következő példák elég világosan tanusítanak. Így a bortermés átlaga 1854—1859-iki években 27.₇ millió hektoliterről az 1861—1866-iki átlagban 50.₂ millióra emelkedett; — a széntermelés 37.₆ millió hektoliterről 39.₂ hektoliterre, a sörtermelés 6.₇ millió hektoliterről 7.₂ millióra; a kö-

széntermelés 74.₉ millió métermázsáról, 109.₂ millióra, a nyers vasöntvény előállított mennyisége 878 ezer tonnáról 1.148,000-re, másnemű vastermények mennyisége 545,000 tonnáról, 757,000 tonnára, az előállított aczélé 22,000 tonnáról 41,000-re, a réz 7000-ről 15 ezerre. Ugyanazon évek átlaga szerint a posta által szállított levelek száma 243 millió darabról 297 millióra emelkedett. Ez adatok, melyeket a londoni Cobden-klub által kiadott *La politique commerciale de la France ou le traité de 1860 avec l'Angleterre* még többel szaporít, elég világosan mutatják, hogy Franciaország közgazdasági állapota a szerződések kötése által kezdeményezett szabadabb irányu kereskedelmi politika következtében nemcsak nem hanyatlott, hanem ellenkezőleg folytonos emelkedésnek örvendett.

Midőn így a kereskedelmi szerződések hatása a közgazdasági állapotokra semmi esetre sem mutat kedvezőtlen eredményeket, még azt sem lehet mondani, hogy az egyik vagy másik nemzet irányában a kereskedelmi forgalom akár általában, akár különösen Franciaország ipara tekintetében hátrányos alakulást vett volna föl.

Ugyanis Angolország és Franciaország közt a kereskedelmi forgalom következő eredményeket mutat. Angolországból bevitetett Franciaországba:

évben	nyersanyag	iparczikk	összes
1859.	202. ₉ millió frk	53. ₃ m. frk	278. ₂ m. frk
1860.	219. ₂ „ „	63. ₂ „ „	308. ₄ „ „
1861.	212. ₆ „ „	115. ₁ „ „	438. ₇ „ „
1862.	292. ₀ „ „	188. ₄ „ „	525. ₆ „ „
1863.	367. ₈ „ „	198. ₇ „ „	592. ₆ „ „
1864.	381. ₂ „ „	165. ₈ „ „	578. ₇ „ „
1865.	426. ₀ „ „	177. ₉ „ „	638. ₂ „ „
1866.	421. ₂ „ „	200. ₄ „ „	652. ₉ „ „
1867.	336. ₀ „ „	181. ₈ „ „	568. ₁ „ „

E szerint tehát az angolországi bevétel 140%-kal, és pedig az iparczikkak bevétele 231%-kal, a nyersterményeké pedig 51%-kal emelkedett. De szintén nagy arányokban emelkedett a franciaországi kivitel, Angolországba ugyanis kivitetett:

évben	nyerstermény	élelmi czikk	iparczikk	összesen
1859.	29. ₁ m. frk	221. ₄ m. frk	325. ₄ m. frk	591. ₂ m. frk
1860.	40. ₆ „ „	213. ₂ „ „	330. ₃ „ „	598. ₈ „ „

évben	nyerstermény	élelmi czikk	iparczikk	összesen
1861.	36. ₈ m. frk	135. ₀ m. frk	267. ₈ m. frk	456. ₄ m. frk
1862.	83. ₀ " "	148. ₂ " "	364. ₄ " "	619. ₅ " "
1863.	103. ₀ " "	188. ₁ " "	481. ₅ " "	799. ₆ " "
1864.	126. ₁ " "	218. ₅ " "	551. ₆ " "	904. ₉ " "
1865.	133. ₀ " "	294. ₉ " "	569. ₈ " "	1006. ₂ " "
1866.	118. ₉ " "	396. ₁ " "	637. ₉ " "	1153. ₄ " "
1867.	94. ₅ " "	296. ₈ " "	510. ₂ " "	907. ₀ " "

Összehasonlítással az 1859-iki és az 1866-iki évet véve föl, miután az 1867-iki év mint szűk termésű, melyben általában Franciaország közgazdasági állapota szabályszerűnek nem tekinthető, összehasonlítási alapot nem képez, a kereskedelem emelkedése tett: az összes forgalomnál 95%-ot, az iparczikkeknél 96%-ot, az élelmi czikkeknél 78%-ot s a nyersanyagoknál 309%-ot. Ez minden esetre kedvező világot vet a francia iparviszonyokra, és bizonyítja, hogy a kereskedelmi forgalom szabadabb alakulása még a kétségtelenül nagyobb és erőteljesebb iparral rendelkező Angolország irányában is fokozta a francia iparczikkeknél Angolországba való kivitelét.

Belgium, a második iparállam, melylyel Franciaország szerződést kötött, s melytől a francia iparosok annyira féltek, szintén nem volt káros hatású a francia forgalomra és iparra. Ugyanis Belgiumból Franciaországba vitetett:

évben	összesen	köztük iparczikk
1859.	160. ₂ millió frk	21. ₃ millió frk
1866.	304. ₇ " "	52. ₉ " "

Az összes bevétel tehát 90%-kal, az iparczikkék bevétele 147%-kal emelkedett. Ezen emelkedés tette egyszersmind lehetővé a francia kivitel fejlesztését is; Franciaországból Belgiumba ugyanis kivitetett:

évben	összesen	e közt iparczikk	nyersanyag
1859.	168. ₆ m. frk	96. ₀ m. frk	15. ₆ m. frk
1866.	262. ₃ " "	103. ₅ " "	72. ₁ " "

Az emelkedési arány tehát az összes kivitelnél 55%, az iparczikkeknél 7%, de a nyersanyagoknál 362%.

A német vámegegylettel folytatott forgalom következő volt a német vámegegyletből Franciaországba bevitetett:

évben	összesen	e közt iparczikk
1859.	106. ₈ millió frk	12. ₇ millió frk
1867.	257. ₆ " "	43. ₃ " "

az emelkedés tehát az összes forgalomnál 141%, az iparczikk-bevitelénél pedig 249%. A kivitel Franciaországba volt:

évben	összesen	köztük iparczikk	nyerstermény
1859.	147. ₆ m. frk	112. ₆ m. frk	16. ₆ m. frk
1867.	212. ₉ „ „	115. ₉ „ „	60. ₇ „ „

az emelkedés tehát az általános kivitelnél 44%, az iparczikk-kivitele nem változott, de a nyersterményeké 265%-kal emelkedett.

Olaszországgal Franciaország úgy is sűrűbb forgalomban volt tengeri kereskedését illetőleg, a szárazföldi forgalom pedig mindeddig az alpesek által akadályoztatott, s így a szerződések kötése alapján sem mutatkozik nagyobb kivitel, annyival kevésbbé, miután Olaszország a francia iparczikkekre nem igen szorul; ellenkezőleg azonban a bevétel Olaszországból, főkép a nyerstermények (selyem) bevitel, tehát a francia ipar egyik feltételének támogatása, a kereskedelmi szerződés megkötése óta tetemesen emelkedik. Olaszországból Franciaországba ugyanis bevitetett:

évben	összesen	köztük iparczikk	nyers termék
1861.	177. ₅ m. frk	102. ₂ m. frk	28. ₄ m. frk
1867.	318. ₇ „ „	186. ₃ „ „	38. ₃ „ „

Az összes bevételnél az emelkedés 119%-nyi, a nyerstermékénél 82%, az iparczikkénél 34%-nyi. A kivitel Franciaországból Olaszországba csak keveset emelkedett, sőt az 1867-ik évben csak néhány százezer franknyi emelkedés mutatkozik az 1861-ki kivittelhez képest; de ennek oka egyrészt Olaszország folytonos zilált állapota, s az ott viselt háborúk, másrészt az, hogy Franciaország maga sem volt ez évben a legkedvezőbb gazdasági helyzetben; ennél fogva a kivitel összehasonlításánál több évet kell felvennünk. Kivitetett ugyanis:

évben	összesen	köztük iparczikk	nyers termék
1861.	179. ₅ m. frk	116. ₀ m. frk	16. ₂ m. frk
1864.	275. ₁ „ „	162. ₆ „ „	51. ₀ „ „
1867.	179. ₇ „ „	108. ₁ „ „	42. ₃ „ „
1869.	220. ₉ „ „	—	—

Szembeötlő kedvező hatást tanúsít a Svájcczal kötött kereskedelmi szerződés, és pedig mind a ki- mind a bevételnél. Svájcba Franciaországba hozatott ugyanis:

évben	összesen	köztük iparczikk	nyeretermény
1859.	52. ₃ m. frk	9. ₁ m. frk	32. ₃ m. frk
1867.	106. ₉ " "	24. ₃ " "	50. ₃ " "

az összes behozatal tehát 104%-kal emelkedett, a svájci iparczikkek behozatala közel 200%-kal, a nyers anyagoké 53%-kal. — Hasonló emelkedést tanúsít a kivitel Svájcba, ugyanis kivitett:

évben	összesen	köztük iparczikk	nyersanyag
1859.	115. ₇ m. frk	61. ₀ m. frk	10. ₀ m. frk
1867..	232. ₉ " "	96. ₉ " "	83. ₅ " "

vagyis a kivitel 101%-kal emelkedett, az iparczikkeké 58%-kal, a nyers terményeké pedig 735%-kal.

Németalfölddel sűrűbb forgalom s főképp kivitel csakis a kereskedelmi szerződés megkötése óta kezdődött. A behozatal Hollandból Francziországba ugyan majdnem egyenlő maradt, sőt több években csökkent, de ennek oka részben az ország fekvésében, leginkább azonban abban található, hogy Németalföld kereskedése inkább gyarmati czikkekre irányul, melyre nézve pedig Francziaország másunnán és olcsóbban látja el magát; de annál inkább emelkedett a kivitel Hollandiába. Ugyanis kivitett:

évben	összesen	köztük iparczikk	nyersanyag
1859.	14. ₈ m. frk	2. ₁ m. frk	1. ₄ m. frk
1867.	30. ₉ " "	6. ₂ " "	7. ₆ " "

Az általános emelkedés tehát 109%-nyi, az iparczikkek kivitelenél közel 200%-nyi, a nyersanyagoknál pedig 442%-nyi.

Ha valamely állammal, ugy az osztrák-magyar monarchiával kötött kereskedelmi szerződés bizonyítja leginkább azon előnyöket, melyeket az országok kölcsönösen egymásnak nyújtanak a forgalom megkönnyebbítése által. Mig az előbbi években Francziaország s az osztrák-magyar birodalom közt közvetlen összeköttetés csak igen csekély mértékben nyilvánult, 1866 óta, részint a kereskedelmi szerződés megkötése, részint a tengeri hajózásnál megszűnt különkezeti illetékek következtében, mind a kivitel mind a bevitel szembeszökőleg emelkedett. Ugyanis az osztrák-magyar birodalomból Francziaországba bevitetett:

1860. évben	14. ₅ millió frank érték	-
1861. " "	20. ₁ " " "	" "

1862. évben	30. ₈	millió	frank	érték
1863. „	20. ₇	„	„	„
1864. „	23. ₆	„	„	„
1865. „	26. ₄	„	„	„
1866. „	40. ₃	„	„	„
1867. „	47. ₉	„	„	„
1868. „	52. ₃	„	„	„
1869. „	44. ₉	„	„	„

az emelkedés tehát ezen tíz év alatt 264%-nyi. Főkivitelünk természetesen nyersanyagokban, különösen építőfában (28.₂ millió frank értékű), gabnában és lisztben (5—16 m. frk) nyers gyapjában (2.₆ m. frk) és nyers bőrökben (1.₉ m. frk) jelenkezik, jelesen a nyertermények kivitele tett:

1860. évben	13. ₆	millió	frankot
1865. „	20. ₂	„	„
1866. „	38. ₀	„	„
1867. „	33. ₅	„	„
1868. „	45. ₉	„	„
1869. „	37. ₈	„	„

vagyis tíz év alatt az emelkedés 177%-ra rugott.

Ezen eredménynél még kedvezőbb volt Franciaország közvetlen kivitele az osztrák-magyar monarchiába, melynél az emelkedés a lefolyt tíz év alatt 325%-ra rug. Ugyanis Franciaországból az osztrák-magyar birodalomba kivitetett:

1860. évben	4. ₈	millió	frk	érték
1861. „	4. ₈	„	„	„
1862. „	5. ₃	„	„	„
1863. „	8. ₈	„	„	„
1864. „	5. ₄	„	„	„
1865. „	5. ₅	„	„	„
1866. „	4. ₇	„	„	„
1867. „	10. ₂	„	„	„
1868. „	13. ₁	„	„	„
1869. „	20. ₄	„	„	„

Franciaország kivitelénél pedig leginkább iparcikkek szerepelnek.

A felsorolt adatok eléggé hangosan tanuskodnak a mellett, hogy Franciaország közgazdasága általában, de különösen kereskedelmi forgalma a kereskedelmi szerződések meg-

kötése óta tetemesen emelkedett. 1852—1860-ig az összes kereskedelmi forgalom 29.995.₆ millió frank értéket képviselt, miből a kivitelre 15.960.₉ millió, a bevitelre pedig 14.034.₇ millió frank jut; holott 1861—1869-ig tehát a kereskedelmi szerződések korában az összes forgalom 49.209.₆ millió frankra, és pedig a kivitel 24.695.₃ millió frank, a bevitel 24.514 millió frankra emelkedett.

Tagadni nem lehet, hogy a szabadabb kereskedelmi irány meghonosítása némely iparágakra kedvezőtlenül hatott; de meg nem kell feledkezni arról, hogy átmenetek alkalmával — már pedig a tilalmi rendszer felhagyása és a szabadabb kereskedés meghonosítása fontos átmeneti korszak — egyes fenállt viszonyok mindig szenvedni fognak. A gépek meghonosultával a kézmívesek, a vasutakéval a fuvarosok üzlete komolyan fenyegettetett, s jóllétük csak utóbb az átmeneti időszak kellemtelenségeinek eltűrése után öregbedett. Így kell ennek minden közgazdasági reformnál történnie. De maga e reform csak akkor lenne kárhoztatható, ha teljes romlást, vagy legalább a közgazdaság terének nagyobb részén tespedést idézne elő; már pedig ezt a védvámok legnagyobb imádói sem állíthatják Franciaországról, s mint azt a fenebb kimutatott adatok tanúsítják, ily állítás csak a tények teljes elferdítése vagy tagadása mellett volna lehetséges.

III.

Az 1870-iki háború Franciaország politikai helyzetét felszabadította a Bonapartismus kényuri hatalma alól, a császárság helyét 1870 szeptember 4-én a köztársaság foglalta el; de a közgazdaság terén a kényur által meghonosított kereskedelmi szabadság helyébe a védvám elve helyeztetett.

Az 1870-iki köztársaság tagadhatlanul sokkal kedvezőtlenebb körülmények közt proclamáltatott, mint elődjei. A nemzet hatalmát s annyira dicsőített *gloire*-ját a német hadak letiporták, elhomályosították; a belviszály átka s a commune szörnyűségei a legnagyobb szigor alkalmazását tették szükségessé; a köztársaságot első hónapjaiban a vidám ünnepélyek zaja helyett, gyászruhába öltözött polgárság hallgatagsága fogadta. Ehhez járult az állam költségvetése; 2 milliárdnál többet igényelt; a háború 3 milliárdnyi összegekbe

került, a hadi sarcz majdnem kétszer akkorrára rugott, az ország legszebb két tartományát a németek elszakíták Franciaország szívéből, s miután a háboru szintere Franciaország vala, a pusztítás és dúlás a nép jóllétének számos milliárdnyi kárt okozott.

A pénzügyi helyzet nagyon szomorú volt, a már amugy is terhes adókat fölemelni nem lehetett, s így nem maradt más hátra, mint új és új adókat honosítani meg. Es elkezdődött a rendszer nélküli adó-meghonosítás, mely onnan vette az adó tárgyát a hol találta, tekintet nélkül pénzügyi vagy éppen közgazdasági alapelvekre. Megadóztatott a lőpor, kártyák, gyufák, papír, kávé, cukor, petroleum; adó alá vettek a tekeasztalok, az egyesületi tagság, hintók, lovak, s egyéb, csak némileg is fényűzéshez tartozó tárgyak. Ha már az adók is általában súlyosan terhelték a polgárságot, s a forgalom több nélkülözhetlen tárgyát érintették: még kedvezőtlenebbekül tekinthetők azok az új adók és adófelemelések, melyek közvetlenül a forgalmat és az üzleti életet illetik. Pedig itt is számos új adó honosított meg, így a számlákat ezentúl bélyegezni kell, különben érvényességük elvész, a patens adó (üzleti adó) felemeltetett, a vasuti menetjegyek adója nagyobbított, a postadíj, a távirda-díj, a biztosítási kötvények után fizetett adó, a kereskedelmi oklevelekre alkalmazandó bélyegdíj felemeltetett, a postai vévényeknél bélyegdíj honosított meg, s így más egyéb kisebb jelentőségű új adóval szaporított az üzleti élet adóterhe.

Mindez adók és adófelemelések mindazáltal csak igen parányi összeget szolgáltatottak a köztársaság költségvetésének szükségéhez képest, és így alkalom nyílt Thiersnek, pénzügyi czélok ürügye alatt, rég kedvelt eszméjét: a védvám elvét indítványba hozni. Thiers sokkal jobban ismeré hazáját s a közvéleményt, semhogy ne tudta volna, hogy a védvámi rendszert oly könnyen, vagy minden nehézség nélkül még a köztársaság első napjaiban is meg lehetne honosítani; sőt nagyon is jól tudta, hogy az országban a szabadkereskedés éppen a Napoleon által meghonosított kereskedelmi politika kedvező eredményei következtében sokkal mélyebb gyökeret vert, semhogy azt egyenesen és nyíltan meg lehessen támadni. De másrészt sokkal szilárdabban elhatározta magában a szabadkereskedelmi rendszer megszüntetését, semhogy a legnagyobb akadályoktól is visszarettenjen, és csakis Thiers diplomaticus természetének,

de még inkább hajthatatlan akarátának lehet tulajdonítani, hogy a közvélemény határozott nyilatkozata ellenére a francia köztársaság elhagyta a szabadkereskedés elvét és a védvám táborába ment át.

Két nehézséggel kellett Thiersnek megküzdenie, midőn a kereskedelmi politikában a védvámrendszert kívánta meghonosítani; az egyik a szabadkereskedelmi párt tulsúlya, a másik a fennálló szerződések, melyek a szabadabb vámdíjszabályzatot 1877-ig biztosítják. De mind kettő ellen teljes önbizalommal szállt síkra a köztársaság elnöke. A szabadkereskedelmi nézetet azzal vélte tönkre tenni, hogy nem a szabad kereskedés ellen s a védvám mellett szólalt föl, hanem szándokát egy a francia nép önállóságának és szabadság-érzetének leginkább hizelgő phrasisba burkolta és azt vitatta, hogy a nemzetet minden irányban teljesen szabaddá kell tenni, ennél fogva meg nem lehet engedni, hogy nemzetközi forgalmában és a vámügyi politikában más nemzetekkel kötött szerződések által akadályoztassék, kereskedelmi szerződések tekintetében pedig azt hitte, hogy diplomatiái uton főkép Franciaország pénzügyi állapotának élénk színben való feltüntetése által majd rábírra a szerződéses nemzeteket, hogy a szerzett előnyökről lemondjanak.

Ily szándokkal és tervekkel bizton lépett föl a kamara előtt. A pénzügyi helyzet, a rendkívüli költségek nagyobb fedezetet igényeltek. Thiers nem aggódott új tervei miatt, s 1871 végén hármas javaslattal lépett föl; mind a három a nemzetközi forgalom szabadsága ellen volt intézve.

Először is követelte, hogy minden csomag, láda, hordó, vagy bármely más ily szállítmány után, mely az ország határain kivagy bevitetik 10 centimes, a nem ily módon szállított áruknál pedig 1000 kilogramm után 10 centimes, élő állatoknál minden 10 darab után hasonlókép 10 centimes fizetessék „a kereskedelmi statistika költségének fedezése“ céljából. A törvényhozás elfogadta az indítványt (1872. jan. 22.), s habár a külföldi hatalmak ezen, a kereskedelmi szerződések határozmányaival egészen meg nem egyeztethető eljárás ellen óvást tettek, a francia kormány tekintettel arra, hogy az összeg ugyis csak csekély, hogy francia áruktól is szedetik, és hogy Nagybritánia annak idejében a fennálló szerződések mellett is ily statistikai díjakat szedett, az óvások ellenében is továbbra fenn tartá a törvény intézkedéseit.

Másodszor a kereskedelmi tengerészet védelme céljából, — állítólag pedig a nemzetnek tengerészeti ügyekben leendő ismét önállósítása végett — az 1866-ban megszüntetett különbözeti hajóilletékek ismét meghonosítottak (1872. január végén), a mennyiben elrendeltetett, hogy a nem francia lobogó alatt francia kikötőkbe érkező hajóktól következő illetékek (surtaxe de pavillon) szedettessenek és pedig az érkezett áruk 100 kilogramjától fizetendő: a) európai tartományokból és a földközi tenger partjairól eredő árukról 0.75 frank, b) Európán kívüli, de a Horn fokán innen eredőknél 1.50 frk. és c) más áruknál 3 frk. Ugyanekkor a hajók bevitelénél magas vám szabott ki. Ez intézkedések egyelőre a szerződéses államokra nem alkalmaztatnak, és e tekintetben leginkább az osztrák és magyar kormányok magatartása volt döntő befolyásu, mint az utolsó vörös könyvben közlött tárgyalásokból kivehető. Az 1866-ban Franciaország és Ausztria között kötött vám- és kereskedelmi szerződés ugyanis az egyedüli, mely (10. §.) a különbözeti illeték megszűnését és a hajók bevitelének vámmentességét magában foglalja (a szerződés A melléklete), mivel pedig a többi szerződéses nemzetek a legnagyobb kedvezményben részesülő nemzet előnyeit élvezik, az ausztriai szerződés előnyeiben is részesülnek, s így az új törvény szerződésszegés nélkül egyetlen egy szerződéses nemzet ellen sem alkalmazható mindaddig, míg az osztrák-magyar birodalom ezen előnyéről le nem mond. A francia kormány ennél fogva külügyi ministeriumunkhoz fordult, előadta, hogy az osztrák és magyar hajózás és kereskedelem nem is szenvedne, ha a szerződésszerű előnyökről lemondana, ellenkezőleg pedig Franciaországnak e lemondás által nagy pénzügyi előnyt nyújtana, miután Nagybritánia, Svéd- és Norvégország ellenében a különbözeti illetékek szedését alkalmazhatná. De a külügyi ministerium a két államterület kereskedelmi ministeriumainak egyhangú nyilatkozata alapján határozottan kijelenté, hogy az osztrák-magyar monarchia szerződéses előnyeiről nemcsak saját hajózása és kereskedelme érdekében, de a kereskedelmi szabadság általános elvének fentartása szempontjából is sem mond le. Ily viszonyok közt a különbözeti illetékekről szóló törvény egyelőre csak papíron marad.

A harmadik és leghevesebb támadás, melyet Thiers a kereskedelmi szabadság ellen intézett, a nyers anyagadó (impôt sur les matières premières) törvényjavaslata volt. Maga az adó-

nak ezime igen ártatlan; egy neme a fogyasztási adónak, de ez ártatlan jelleg alatt a legravaszabb védvámterv rejlett, melyet csak Thiers kigondolni képes volt. Bizonyos számú nyersanyagokra, azért mert általános fogyasztásnak örvendenek, mint a gabnafélék, a fonalak, vegyi szerek stb. beviteli vám vetették. Ámde ezen nyersanyagokból a francia ipar gyakran oly czikkeket készít, melyek nem benn az országban fogyasztottnak, ezek után tehát koránsem lehet fogyasztási adót szedni, mert különben a francia czikkek a külföldi piacokról egészen elzártnának; de e bajon lehet segíteni, a nélkül hogy az elv a nyers anyagok fogyasztási adó alá vettetése megsértetnék; az iparczikkek ugyanis a kivitelnél egyszerűen viszvámban vagyis vámvisszatérítésben (drawback) részesülnek, s a francia ipart fenyegető veszély el van háritva. A francia ipart mindazáltal még egy más veszély fenyegeti, ha a nyers anyagadó meghonosítatnék, és ez a külföldi ipar versenye; ha ugyanis a belföldi ipar a nyersanyagadó által megdrágult anyagokból állít elő czikkeket, mulhatatlanul drágább áron kell azokat adnia, mint azok a külföldi iparosok tehetik, kik ily adó nélkül gyártanak; az innen jövő versenyt csak úgy lehet elhárítani, ha a nyersanyagadó alá eső nyersanyagokból készült külföldi iparczikkek a behozatalnál hasonlókép bizonyos vám alá vetetnek. Ime mily természetes egymásután, s mily következetesen, minden védvámi szándok nélkül, jutunk a védvámokhoz!

A kamara Thiers indítványát lehetőleg hidegen fogadta, többen határozottan roszták a nyersanyagadót elvben, még azon esetben is, ha az tényleg oly magas (180 millió francnyi) jövedelmet nyujtana is, mint azt Thiers állítá, és az általános jövedelmi adó (impôt sur le revenu) meghonosítását ajánlták. A köztársaság elnöke minde mellett sem akart eltérninézetétől, sőt az elnöki tisztnek tovább megtartását kötötte a nyersadó behozatalához, s így végre január 19-én elvileg elfogadta a nemzetgyűlés a nyersanyagadó meghonosítását, de a törvénybe igtatandó vámdíjak megállapítása és az egész tárgy tüzetesebb megvitatása s tanulmányozása czéljából Cordier elnöklete alatt egy tizenöttagú bizottságot küldött ki.

És most kezdődött Franciaországban amaz élénk mozgalom, mely részint az irodalomban és különösen a *Journal des économistes*-ban, részint a társadalmi életben és szaktestületek kebelében a szabad kereskedés fentartását és Thiers védvámi szándokainak megsemmisítését tüze ki czéljául.

Adatokkal mutatták ki, mily káros a francia iparra és forgalomra, és mily egészen indokolatlan épen a nyersanyagokat szemelni ki adótárgyúl, s különösen beviteli vám tárgyául. A nyersanyagok bevitelle a szerint emelkedett, a mint maga a bel-földi ipar nagyobbodott és erősbödött, s különösen az utolsó idők a kereskedelmi szerződések korában az iparczikkék számára szolgáló nyersanyagok behozatala folyvást és rendkívüli arányokban emelkedett, habár a főpiacz, melyre előbb a francia ipar czikkeit vitte — az északamerikai államok szövetsége — tilalmi vámokhoz határos védvámtelek által ép Franciaország főbb czikkeire nézve teljesen elzáratott. E nyersanyagokat vámok által sujtani, az ország ipari érdekeinek teljes félreismerésére mutat, s a francia ipar tönkre jutását fogná eredményezni.

Megczáfolták Thiers amaz állítását, mely szerint Nagybritánia és az északamerikai egyesült államok is vámok felemléséből és magas vámokkal segítettek pénzügyi zavarukon, s az ez uton befolyt jövedelem által rendezték pénzügyeiket. Kimutatták, hogy Nagybritánia 1842 óta soha nem fordult a vámokhoz, mint rendkívüli jövedelemforráshoz, s hogy a pénzügyi helyzet egyedül a jövedelmi adó, az „income tax“ meghonosítása folytán javult. Bebizonyították, hogy Amérikára sem lehet hivatkozni; a vámügy a pénzügyi helyzet javítására itt sem volt lényeges hatással. Igaz ugyan, hogy az utolsó két évben az egyesült államok roppant államadósságaikból évenként közel 100 millió dollárt törlesztettek, de nagyon téves lenne azt hinni, hogy e törlesztés a vámügyi politika által éretett el. Amerika kedvező pénzügyi helyzete egészen más okokból származott; Amerika először is a katonaságot a háború után nagy mértékben leszállította, egy millió főre rugó hadserege jelenleg csak 45.000 főt számlál, hadi hajóinak legnagyobb részét eladta, szóval hadi czélokra szánt kiadásait a lehető legcsekélyebb fokra szállította le; másodszor új adórendszer, jövedelmi és fogyasztási adónemekkel, honosított meg, s ezen adók évenként 400 millió dollárt eredményeztek, holott a vámjövdelem még soha sem adott többet 180 millió dollárnál. Amerika példája tehát szintén nem vethető latba, vagy legalább nem oly mértékben, mint azt a védvám pártiak óhajtanák.

A kereskedelmi szabadság pártolói közé tartozó képviselők egy külön együletet alakítottak (reunion des députés parti-

sans de la liberté commerciale), melynek elnökévé Say Leon választatott meg, tagjainak száma pedig 180-ra rugott és belükben Franciaország legjelesebb államférfiait, minők Wolowski, Laboulaye, André, Forcade s mások, egyesítették. E társulat Franciaország minden vidékén kihallgatta az érdekelt szakegyéneket, iparosokat ép úgy mint kereskedőket. Mindenütt a nyersanyagadó ellen nyilatkoztak a nézetek. Maga a kereskedelmi minister egy szakértekezletet hívott egybe (conseil supérieur consultatif des arts et manufactures), s kihallgatta az érdekelt iparosokat a nyersanyagadó alkalmából meghonosítandó viszávmok tárgyában, s itt is a kihallgatottaknak legnagyobb része a szándékba vett adóreform ellen nyilatkozott. De még a mezőgazdasági egyesület is (reunion des agriculteurs), mely tagjai közé Franciaország legjelesebb gazdáit számítja, egy 150 tagu gyűlés alkalmával a nyersanyagadót károsnak nyilatkoztatta ki.

Mig így a közvélemény majdnem általában a kormány terve ellen nyilatkozott, és csak egyes, a kormány parancsának alávetett lapokban nyilatkozott szorványosan az új adó védelme: elkészült az e tárgyban kiküldött bizottság terjedelmes jelentése. A jelentés 197 negyedréti nyomatott lapra terjed, és az egyes iparágakra s terményekre nézve szakértők külön nyilatkozataival ellátott és adatokkal telt mű.

A bizottság a kormány által előterjesztett törvényjavaslatot a legkisebb részletekig megvizsgálta. A kormány összesen 538 cikk iránt ajánlt újabb vámdíjtételeket; a bizottság ezen számból 52-öt törölt, de helyökbe 51 kevésbé fontosat helyezett. Az így megmaradt 537 cikk közül 122 cikk közvetlenül fogyasztási, a többi mind nyersanyag, mely az iparnál közvetlenül szükséges. Azonkívül az említett cikkek közül csak 74 tartozik azon cikkek közé, melyek az általános vámdíjszabályzatban vannak kizárólag, holott a többi cikkek mind olyanok, melyek a fennálló szerződések alapján ugys kedvezményes vámdíj alá esnek, melyeket tehát 1877-ig a szerződések sértése nélkül ug sem lehetne megváltoztatni. A köztársasági kormány a nyersanyagadóból remélt jövedelmet évi 180 millió frankkal számítá ki; a bizottság minden egyes adatot felhasználva s tekintetbe véve a vámhivataloknál jelenkező kimutatásokat, okadatolt részleteivel kimutatja, hogy a legnagyobb jövedelem még az esetben is, ha a törvényt azonnal egész terjedelmében, tehát a fennálló szerződések határoza-

tainak figyelmen kívül hagyásával lehetne alkalmazni, csak 88.5 millió franknyi lenne. Mivel pedig a szerződéseket megsérteni a nemzetközi jogot sértő oly cselekmény, melyet a francia nemzetről föltetni nem lehet, az általános vámdíjszabályzatban előforduló tételeket lehet egyelőre csak figyelembe venni és ezek összesen is csak 11.5 millió franknyi évi jövedelmet szolgáltatnának. Tehát a Thiers által kilátásba helyezett 180 millió frank az eddigi forgalom mellett egyelőre 1.15 millióra törpül le.

Ezen eredmények kimutatása és igazolása után következő szavakkal végződik a jelentés: „A bizottság egyetlen egy tagja sem ismerte félre azon kellemetlenségeket, melyek az új vámdíjak meghonosítása következtében az ipar és kereskedelem terén jelenkezni fognak. A bizottságnak öt tagból álló kisebbsége azonban áthatva azon szükség érzetétől, hogy az országra nehezedő oly súlyos és számos terheket új segélyforrások által ki kell elégíteni; és föltéve azt, hogy az új adó faggatásoktól lehetőleg ment, és hogy a kiegészítési vám által a belöldi ipar a külföldi versenytől kellőleg megóva leend: a nyersanyagadót mint átmeneti adót, sokkal célszerűbbnek találja mint mindazon más adónemeket, melyeknek meghonosítása indítványba hozatott. A többség mindazáltal ezentúl is azon nézetéhez ragaszkodik, hogy az adónak ezen rendszere a kereskedelmi forgalomra a legkomolyabb akadályokat fogja maga után vonni; hogy a nyersanyagnak megdrágítása el fogja zárni a francia iparcikkek elől a külföldi piacokat, hogy különben is az új törvény által az általános vámdíjszabályzatban előforduló tárgyak után csak kevés jövedelem eredményeztetik, és hogy végül a szerződések felmondása igen problematicus és így kár volna oly zavarokat idézni elő, melyek minden haszon nélkül a munka tevékenységét gátolnák és a kereskedést akadályoznák. Ez indokoknál fogva elveti a javaslatba hozott adónemet és inkább pártolja az adónak bármely más alakját.“

Ily véleményekkel szemközt, a nemzet nagy részében nyilvánult ellenszenv mellett és a nemzetgyűlés által kiküldött bizottság többségének kárhóztató nyilatkozata után — Thiers mégis keresztül vitte nézetét. Nem adatok nyomós érveivel kelt küzdőtre, nem számokkal harczolt a bizottság nézete ellen, fegyvere egyedül a lemondással való fenyegetés volt, és ez döntött.

1872. július 26-án a nyersanyagokról szóló törvény kihirdetett. A törvény tartalma röviden következő: a) nagy számú nyersanyagokra az ediginél magasabb vámdíj szabatik ki; b) a megvámolt nyersanyagokból készült iparcikkek a kivitelnél viszvában részesülnek; c) a megvámolt nyersanyagokból készült külföldi iparcikkek a behozatalnál kiegészítési illetékül (à titre de compensation des taxes établies sur les matières brutes) vámdíj alá vettetnek; d) némely áruknál az esetben, ha azok nem hozatnak be közvetlenül származási helyeikről, 100 kilogram után egy franknyi különbözeti illeték (surtax) szabatik ki; és e) végül a köztársaság elnöke megbíztatik azzal, hogy az egyes vámdíjak alkalmaztatásának idejét meghatározza. Ez utóbbi megbízás alapján Thiers 1872. augusztus 18-án kibocsátott rendeletével már is kijelölt némely, habár csekélyebb jelentőségű cikkeket, melyekre nézve alkalmazandó az új vám, ha nem szerződéses államokból érkeznek.

A törvény tehát egyelőre nem alkalmaztatik egész teljében, és csakis a védvámi elvnek elvi kimondásában nyilvánul egyelőre jelentősége. Tényleg és a gyakorlatban ez elv következetes keresztülvitelét egyelőre még a külhatalmak szerződési akadályozzák, és attól függ egész terjedelmében való alkalmaztatása, vajon az egyes hatalmak ráállanak-e arra, hogy a szerződések által nekik nyújtott kedvezményekről lemondjanak, és e végből a köztársaság már is megtette a kezdeményező lépéseket.

Az Angolországgal és Belgiummal kötött szerződések tartama már lejárt volt, s azoknak megszűnése csak egy évi felmondási időhöz volt kötve. Thiers e kedvező alkalmat el nem szalasztotta s mindkét szerződésre nézve a nemzetgyűlésnél a felmondásra való felhatalmazást kinyerte. Együttal azonban Nagybritániával egy újabb szerződés iránt azonnal meg is kezdtek a tárgyalások, s az új szerződés 1872. november 5-én meg is kötött.

A Franciaország kezdeményezte vámpolitika, melynek nyíltan vallott célja a nemzetet a kereskedelmi szerződések által létre jött kényszerállapotból felszabadítani, s a kereskedelmi politikában a nemzet akaratának teljes szabadságát megalapítani, — tényleg azonban ismét visszatérés a védvám rendszer ösvényére: az összes forgalmi élet jövőjére nézve igen rossz példa, és már is mutatkozik a példa hatása egyes, pénzügyileg tönkre jutott nemzeteknél, kik — mint például Spa-

nyolország — a fennálló szerződések kijátszásával új vámdíjakat szabnak a végből, hogy az állam jövedelmét szaporítsák és a folytonosan mutatkozó deficitet megszüntessék.

Fog-e sikerülni a vámsorompók hatalmát ismét azon fókig megszilárdítani, melyen a kereskedelem és a közgazdaság élénkségének csökkenése mellett a csempészet virágzó kora fog ismét meghonosulni, vagy mint azt a rajongó védvám pártiak mondani szokták, melyen a vám az iparfejlesztés eszközévé emelkedik: — ez oly kérdés, melyre egyes államokat illetőleg igennel — de általában nemmel kell felelnünk. A kereskedelmi politika azon iránya, mely 1860 óta egész Európában meghonosult, sokkal jobb eredményeket szült, a nemzetek közjólléte ez időszak alatt sokkal gyorsabban és gyökeresebben emelkedett, semhogy a rendszer általános elhagyásától tartani lehetne.

A kereskedelmi szabadság jótékony hatása oly kétségtelenül bebizonyult, hogy midőn Franciaország védvámi szándokait nyilvánította s azok ellenében egyesek visszatörlesztésül a francia cikkeknek az egyes országokban vámokkal való megterheltetését indítványozták: a közvélemény hangosan kárhóztatta a rendszabályt és sem Nagybritánia sem Belgium nem alkalmazott visszatörlesztéseket, tudván azt, hogy ily rendszabályok által a visszatörlesztő ország ép úgy szenved mint a megtörlesztő.

Franciaország a védvám rendszer mellett közgazdasági erejét soha sem fogja tovább fejleszteni; be fogják-e ezt látni a most kormányon levő államférfiak, vagy a megkezdett makacssággal teljesen meghonosítják-e a védvámrendszert: az egyelőre még a külföldi hatalmak engedékenységétől függ, de Thiers vasakarata ezen is fog tudni győzni. De bármi történjék is, a kereskedelmi politika most jelzett legújabb fordulata meggyőződésünk szerint csak kivételes törekvés, mely valószínűleg rövid idő alatt teljesen meg fog szűnni, és ismét helyet ad a kereskedelmi szabadság továbbfejlesztésének.

MATLEKOVICS SÁNDOR.

AZ ÉG SZERKEZETÉRŐL.¹⁾

Sajátságosnak látszik talán, de mindamellett igaz, hogy bár e név „csillagászat“ azt a tudományt is magában foglalja, mely a csillagok beosztása ²⁾ törvényeit kutatja, mégis a csillagászok kara csak kevésbé fordította figyelmét e törvények megvitatására, vagyis más szóval az ég szerkezete problémája megoldására, mint szakmájának bármely másik ágára. A csillagok megfigyelése nagy részét tette ugyan a csillagászok munkásságának, ámde e megfigyelés inkább csak az égboltozaton levő egyes testek helyzete pontos meghatározására volt irányozva. A nyilvános nagy csillagdákban e munkát, — melynek jelentőségét, jól megjegyezzük, semmikép sem vonjuk kétségbe — száz meg száz ügyes csillagász űzte sok évi türelmes szorgalommal. Vannak katalogusaink és égabroszaink, melyekben százezerekre rugó csillag helyzete van meghatározva, nagyságuk, színök, saját mozgásuk, évi parallaxisuk és más viszonyaik gondosan lajstromozva. De mindezek a munkálatok nem azért tétettek meg, hogy a csillagvilág szerkezetéről nyerjünk ismeretet. Azok mindig csak az egyes csillag megismerése és pontos elhelyezése körül forgolódnak, úgy hogy, nagyítás nélkül elmondhatjuk, hogy azok inkább földi czéloknak szolgáltak, semmint ismeretünknek az égi viszonyokra való kiterjesztésére.

¹⁾ „Quarterly Journal of Science“ Nr. XXXV. July 1872. London. *The construction of the Heavens.* By Richard A. Proctor. E jeles angol czikket majdnem egész terjedelmében közöljük.

²⁾ „Distribution“, t. i. hogy mikép vannak a csillagok a világ-
egyetem ürében elhelyezve és rendezve.

De különösen figyelmet érdemel, hogy oly csillagászok közül is, kiknek neve magasan áll a tudományos hírnév jegyzékében, mily keveset érdekeltek különösen a csillagos ég által elénk adott problémák. Hipparchus és Ptolemaeus, a csillagokat csak azért vizsgálták, hogy földünkre vonatkozólag nyerjenek felvilágosítást. Copernicus sem állította fel, sőt felállítani meg sem kísértette a csillagok rendszere theoriáját. Ki-fejezte ugyan azt a nézetét, hogy a csillagok világa gömb-alaku, de e véleményét oly elmélkedésekre támasztotta, melyeket nem a csillagos ég vizsgálása sugallott. Kepler szintén nem fordított figyelmet a csillagok beosztására, sem arra a tanúságra, melyet ez a beosztás szolgáltatna az ég szerkezete felől; valamint Copernicus: úgy ő is felállította ugyan véleményét a csillagok sphaerájáról, de a vélemény képzeletes analogiákra, nem pedig megfigyelt tényekre volt építve. Galilei pusztán a csillagoknak az ő távcsöve által való szemléltetésére szorítkozott, mindössze azt az elméletet mondván ki, hogy a téjút számtalan csillagból áll, a mint ezt vizsgálódásai bizonyítják. Hevelius egyáltalában nem tárgyalta a csillagok által mutatott viszonyokat. Huyghens azonban *Cosmotheoros* című művében sok helyes észrevételt nyújt a csillagok rendszerére nézve, és sok figyelemre méltó eszmét, melyek megfigyelt tényekre voltak gondosan alapítva. Neki köszönjük annak az elméletnek határozott kinyilatkoztatását, hogy a csillagok ép oly napok, mint a miénk, és valószínűleg ép úgy szolgálnak bolygó-rendszerek központjai gyanánt, mint ez. Huyghens, mint szintén elődei, elmulasztotta az akár pusztá, akár fegyverzett szemmel látható csillagesoportokon mutatkozó képeket megvitatni a végett, hogy törvényeket kutasson ki, melyek a csillagegyetem szerkezetét illetik. Newton, Halley, Flamsteed és kortársaik szintén keveset vagy éppen nem vesződtek azzal a feladattal, melynek megoldását később Herschel V. tűzte ki „vizsgálódásai végcéljául“. És hogy áthaladjunk egy lépéssel azon az időközön, mely Newtont saját korunktól elválasztja, azt mondhatni, hogy a Herschelek s az idősebb Struve voltak az egyetlenek, kik a világegyetem szerkezetéről nagy és kapcsolatos eszméket törekedtek nyerni, és még csupán egy fél tuczat névvel kellene talán amazokéit szaporítani, hogy mindazokat elősoroljuk, kik a világrendszerre vonatkozó, de alárendeltbb kérdésekre fordítottak figyelmet.

De a mult csillagászainak e közönyösségénél is feltűnőbb az a tény, hogy az érintett feladatra való első figyelmeztetés, és az annak megoldására irányuló első nevezetesebb törekvés, oly férfaktól jött, kik a szó szorosabb értelmében nem is voltak csillagászok, és kiknek nevei egyetlen egy kivétellel (nem érdemlett) homályban maradtak. Mily ritkán halljuk Wright, Lambert és Michell nevét a Herschelé és Struveé mellett! De általában mily ritkán halljuk őket említeni! és ha Kant neve nagy tiszteletben tartatik, mily csekély mértékben köszöni ő azt a csillagászáttal való foglalkozásának! Pedig bátran mondhatjuk, hogy Wright, Kant, Lambert és Michell többet tettek az embereknek a csillagrendszerre vonatkozó eszméi fejlesztésére, mint az összes csillagászok, kik Herschel V. előtt éltek.

Wrightnak köszönjük a felállítást annak az elméletnek, melyet csaknem minden csillagászati kézikönyvben meglegünk, és a mely, úgyszólván, az idősb Herschel munkáinak kiindulási pontját teszi. És ezt az elméletet Wright nemcsak kimondta, hanem a látszatok és tények megfigyelésére is alapította. Feltevés az ő okoskodásában mindössze csak az volt, hogy a csillagok a csillagrendszerben bizonyos egyformasággal vannak elhelyezve. „Nem bírom megegyeztetni — mondá — a természetben különben mindenhol észlelhető öszhangzattal azt, hogy a csillagok egyik képlete teljes symmetriával legyen rendezve, míg a másik szabálytalanul volna szétszórva.“ Sokkal biztosabb — így okoskodék tovább Wright — a téjútnek, mely kétségkívül csillagokból álló öv, látszólagos egyenetlenségéből azt következtetni, hogy azt csupán csak szemléletünk tökéletlen természete okozza, mint a mi térben és időben egyformán korlátolt. „Ha figyelembe vesszük a bolygók különböző konfigurációját és a változásokat, melyeknek folytonosan alávetvők, akkor biztosak lehetünk felőle, hogy csak is a csillagoknak ily középponton kívüli helyzete okozhatott ily zavart a különben annyira szabályos világtestek között. Hasonlóképen szabad következtetnünk, hogy valamint a bolygók rendszere a napból nézve, teljesen symmetrikusnak tünnek fel, úgy bizonyára lehet egy pont a világegyetemben, honnan a csillagok helyzete és mozgása a legszebb képet nyújtaná. Ha felteszszük, hogy a nap egy, csillagokból álló, rengeteg, de többi méreteihez képest csekély vastagságu rétegbe van vegyülve: nem nehéz átlátni, hogy bizonyos középpontra nézve az ég tapasztalt lát-

szatát összeegyeztethetni az ily rendszert alakító testek harmonicus elrendezésével, kikötve egyszersmind annak megengedését is, hogy a csillagok mindnyájan saját mozgásuak. Világos, hogy az ily rendszerben a csillagok beosztása annál szabálytalanabbnak tűnnék fel, minél távolabb volna a nézőhely a réteg bármely oldala felé annak középpontjától. Világos továbbá, hogy a csillagok leggyérebben úgy mutatkoznának, ha a néző a réteg temérdekségén nézne egyenesen keresztül, mert a látás vonala így legrövidebb lenne; és hogy a látható csillagok mennyisége annál nagyobb lenne, minél nagyobb vastagságán át nézne a szem, míg végre a csillagoknak egymás mögött való összetorlódásánál fogva, a réteg egy fény-öv képét venné fel.“

Szembeszökő, hogy itt már teljesen ki van mondva az, a mit a csillagrendszer köszörűkő-féle elméletének ¹⁾ szoktak nevezni. Wright okoskodását megfigyelt tényekre alapítá épen úgy, mint később Herschel V. más megfigyelt tényekből indult ki. Az elmélet felállításában ha van valami érdem, azt bizonyára Wrightnak kell tulajdonitnunk, mint a ki már 1750-ben okoskodta ki és állította fel azokat a nézeteket, melyekre Herschel csak 1784-ben jött. Wright azonban nem bírta meggyőzni a korabelieket, vagy mivel nem voltak hajlandók megvizsgálni az ő okoskodását, vagy mivel nem bírták felfogni érvei szilárdságát.

Kant speculatióit, a mennyiben a világegyetem jelen szerkezetére vonatkoznak, úgy nézhetni, mint a Wright elméletének csak bővítését. Hogy Wright okoskodása nem volt reá hatás nélkül, azt Kant maga is bevallja, midőn írja, hogy olvasta a Wright művét: *A világegyetem elméletét* ²⁾, de nem tudná megmondani, hogy „az ő rendszere mennyiben ismétli vagy bővíti a Wrightét.“ A legnevezetesebb pont, melylyel Kant szaporította, az, hogy más rendszerekre is, melyeket a vizsgálat nem fedezett volt még akkor fel, kiterjesztette. Wright azt tartotta, hogy a nebulák (ködfoltok, mint égi testek) más rendszerek létét árulják el, melyek nem szükségkép

¹⁾ Grindstone, *theory of the stellar system*. Ezen elmélet szerint ugyanis a csillagvilág egyetemessége olyan kör alakú hasábot képez, milyen a köszörűkő. Mások „lencse alak“-nak nevezik.

²⁾ *Theory of the Universe*.

hasonlók a mi csillagrendszerünkhez, de a teremtés tervében azon rendűek. Kant ellenben egy magasabb rendű új rendszer tagjainak tartotta ezeket a csillagrendszereket.

Lambert is, épen úgy mint Huyghens, Wright és Kant, a csillagokat napoknak tekintette, melyek jelentőségükre nézve a mi napunkhoz hasonlítanak, és szintugy mint ez, bolygórendszerektől vannak környezve. Minden nap a maga bolygócsaládjával, Lambert elméletében *egy elsőrendű rendszert* alkot. Szerinte a mi napunk a csillagoknak egy roppant gömbalaku csoportjához tartozik, mely *másodrendű rendszert* alkot, és az ég minden részében szétszórt mindazon csillagokat magában foglalja, melyek nem a téjúthoz tartoznak. Azt állította továbbá, hogy számos ily másodrendű rendszer létezik, és hogy ezek nem az egész világűrben vannak szétszórva, hanem egy bizonyos fölap vagy középszin (niveau) körül csoportosulnak, és temérdeken lévén egymás mögé rendezve, összehalmazódásuknál fogva képezik a téjutat. Ez azután a *harmadrendű rendszer*. Az analogia — így mondá — oda enged következtetnünk, hogy a világegyetemben több ily téjut van; „például talán az Orionban látható ködfolt is egy ilyen téjut, mely közelebb van hozzánk a többinél. Ha ez csakugyan így van, akkor a távcső még sok mást tehet ránk nézve láthatóvá, melyek együttesen a *negyedrendű rendszert* alkotnák.“ Innen azután még tovább ment állításaiban, mondván, hogy még magasabb rendű rendszerek is létezhetnek.

Megjegyzendő, hogy Lambert, midőn a téjutat nem csupán sok csillag, hanem sok *csillagcsoport* összetorlódásából eredőnek tekintette, annak természete felől egészen más nézetet állított fel, mint Kant, kitől abban is eltért, hogy sem ezen, sem más nézeteit nem alapította pusztán speculatióra. Abból a megfigyelt tényből indult ki, hogy a téjut szabálytalan képű; különböző részeiben különböző fokozatokban sűrűek benne a csillagok, és hogy alakja szétágazó.

Lambert a következő szavakkal írja le a rendszerek egyetemességének roppant voltát az ő elmélete szerint:

„Bármily magasra vigyük is a fokozatot, végre valahol mégis csak meg kell állnunk. De hol? — A középpontok középpontjánál, mely a teremtés középpontja, és melyet én hajlandó volnék a világegyetem fővárosának nevezni, a mennyiben innen ered a mindennapi mozgás, és itt áll ama nagy kerék, melybe kapaszkodnak a többiek mindnyájának a fogai.

Innen adódnak ki azok a törvények, melyek a világegyetemet kormányozzák és fenntartják, vagy is inkább itt oldódnak fel egyetlen egy, mindnyájok közt legegyszerűbb, törvénybe. — Ugyde ki bírná méregetni az űrt és időt, melyet mind e gömbök, mind e világok, mind e világok világai ama roppant test — a természet trónusa és az istenség zsámolya körül sűrűve betöltenek! Melyik festő, melyik költő, mily képzelet volna eléggé emelkedett, hogy leírja nekünk a minden szép, nagy és magasztos forrásának szépségét, nagyságát és magasztosságát, honnan a rend és összhang örökös folyamokban özőnlik a világegyetem összes határain át!“

Michell a tulajdonképi fénylő csillagokra szorítkozott figyelemével, de a tényleg vonatkozólag semmi teljes elméletet nem állított fel. Az ő elméleti nézeteinek, vagy is inkább az általa constatatált tényeknek legfontosbika az, hogy a csillagok, még a pusztá szemmel láthatók is, bizonyos törvények szerint vannak elrendezve, úgy hogy a csillagok egymástól viszonylag üres terek által különített rendszereket alkotnak. „Azt szabad következtetnünk — írja, — hogy a csillagok bizonyos helyeken csoportokba lévén gyűjtve, bizonyos rendszereket alkotnak, holott más helyeken vagy csak gyér számmal, vagy általában nincsenek, bármi legyen is ennek oka, akár kölcsönös nehézkedésük, akár a teremtőnek valamely más törvénye avagy szándéka.“ Azután azt a kérdést vizsgálja, hogy „vajon a nap szintén egy ilyen rendszerhez tartozik-e?“ Szerinte ez valószínűnek látszik, és ő elválasztani törekszik azokat a csillagokat, melyek valószínűleg ahhoz a rendszerhez tartoznak, melyhez a mi napunk, azoktól, melyek nem e rendszer alkotó részei. „Vannak bizonyos jelek — úgy mond — melyeknél fogva nagy valószínűséggel lehet befoglalni némelyeket, és kizárni másokat, míg a többiekre nézve kétség marad fenn. Azok a csillagok ugyanis, melyeket csoportokban és sok másokkal tőlük csekély távolságra körülvéve látunk, valószínűleg nem a mi rendszerünkhöz, hanem másokhoz tartoznak. És a ködfolttól körbezett csillagok valószínűleg csak igen nagy csillagok, melyek tulságos nagyságuknál fogva külön látszanak, holott a többiek, melyek azon rendszer többi részét teszik, oly kicsinyek, hogy a miatt egyenként láthatatlanok. Azok a ködfoltok végre, melyekben a legjobb távcsövek segélyével is csak igen kevés csillagot bírunk megkülönböztetni, valószínűleg még a többinél is távolabb levő rendszerek.“ Másfelől a követ-

kezőt állítja: „Azok a csillagok, melyek egymástól távolabb állván, a nagyobb constellatiókat képezik, és melyek közelében távesövnön át nézve vagy épen semmi, vagy csak kevés kisebb csillagot láthatunk, valószínűleg a mi rendszerünkhöz tartoznak.“ Ugyan e rendszerhez tartozóknak tekintette ő a színváltó csillagokat is, ámbar az okoskodást, melyre e nézetét támasztotta, ma már nem helyeselhetjük.

Áttérve Herschel V. művére, elsőbb is csodálkozásunkat kell kifejeznünk azon, hogy oly kevés tétetett eddigelé munkáinak a kellő módon való közzétételére. Az ő iratai, csak amugy egyszerűen összegyűjtve is bizonyára nagy mértékben gazdagítanák a csillagászati irodalmat. — De ha sorrendben adnák ki, és fia műveivel illusztrálnák, valamint azokéval is, kik a kutatásnak azon mezején munkálkodtak tovább, akkor e kiadvány többebb lenditene a csillagok tudományán, mint bármely mű, mely száz év óta megjelent. Hozzá kell még tenünk, hogy mindaz, a mi eddig Herschel szavának és művének nyilvánosságra hozatala érdekében tétetett, inkább igazságtalanság volt az ő emléke iránt, semmint elismerés vagy tisztelet. Mintha biz' az ő saját munkálatáról való számadásával ugy lehetne bánni, mint például a Sir John Herschel könyvével: *A csillagászat körvonalai*-val; és mintha bizonyos értekezés bizonyos helyéről kivonatokat lehetne készíteni ugy, hogy ne tüntessük ki azt a helyet, melyet az az értekezés a többiek egész sorában elfoglal.

Ugy látszik, hogy senki sem figyelt arra, hogy a nagy csillagász nemcsak előrehaladott mind munkáiban, mind eszméiben, hanem hogy dolgozatai folyamában véleménye tökéletes változáson is ment keresztül. Innen van az, hogy nézetei, melyeket korábbi értekezéseiben fejezett ki, gyakran mereven ellentétben állnak a későbbi műveiben olvashatókkal; gyakran azt, a mit bizonyos időben egészen helyesnek és biztosnak tartott, később néhány évi újabb munkálkodás után önmaga valószínűtlennek, sőt helytelennek tünteti fel. Így van az a világ-egyetem szerkezetéről szóló theoriával is, melyet 1785-ben meglehetősen határozottsággal állított fel, és melyet 1811-ben nemcsak elhagyott, feladván még az elveket is, melyeken az alapult, hanem még azt sem hitte magára nézve lehetőnek, hogy e tárgyra vonatkozó szintoly határozott elméletet állítson fel valaha.

Azonban előre kell még bocsátanunk, hogy maga az 1785-ben felállított elmélet is meglehetősen el van ferdítve csillagászati kézikönyveinkben.

Ennek az elméletnek csak egyetlen egy pontja látszik némileg megfelelni a kézikönyveinkbeli előadásnak, t. i. az a feltevés, melyre a *csillag-köbözés* elve van alapítva. Herschel a csillagok beosztásának bizonyos egyenletességét veszi fel a csillagok rendszerében, hogy e rendszerről bizonyos megfelelő képet alkothasson. Ha ez az egyenletesség csakugyan léteznék, akkor csak a távcsövet kellene egymásután az ég különböző tájékaira szegeznünk, hogy a csillagrendszer kiterjedéséről e különféle irányokban eléggé megfelelő képet alkossunk magunknak; mert szembeszökő, hogy minél távolabb fekélnék a rendszer széle egy bizonyos irányban, annál több csillag volna abban az illető irányban látható. Azonban habár Herschel e szerint oly elvet állított fel, mely hasonlít a csillag-köbözés módszerében alkalmaztatni szokotthoz, és habár az eredmény is, melyhez jutott, hasonlít némikép az ugynevezett „köszörűkő“-féle elmülethez; mégis csak felületes olvasás szülhet oly nézetet, hogy akár az egyenletes beosztás elve, akár az a következtetés, miszerint csillagrendszerünk hasogatott réteget alkot, azonos volna Herschel valódi véleményével. Ő elismerte egész terjedelmében azt a nézetet, hogy csillagrendszerünk több alsóbb rendű rendszert foglal magában. Kiténik ez ama megjegyzéséből, melyet csillagrendszerünkre nézve tesz, mondván, hogy „egy sok millió csillagból álló roppant kiterjedésű, szétágazó és tömör halmaz, mely eredetét nagyon valószínűen sok nevezetes nagy, valamint meglehetősen sűrűn elszórt apró csillag halmozódásából vette, vonhatta össze a többieket is.“

Fordítson olvasóm gondos figyelmet a következő szakaszra, melyet a Herschel V. 1785-ki értekezéséből vettem ki, s úgy fogja találni, hogy az nagyon zavartnak és homályosnak látszik, ha a csillagrendszert pusztán szépen és egyenletesen beosztott csillagokból álló hasogatott rétegnek tekintjük, míg másfelől teljesen világossá (és csodásan meglepővé) válik, ha reá emlékezünk arra, hogy ő a téjutat alakában részekből állónak és alakjában szétágazónak tekintette:

„Ha lehetséges volna különbséget tenni egy határtalan terjedelmű egész részei között, azt lehetne mondanunk, hogy a mi ködfoltunk a nagy ódonságnak kevesebb nyomait viseli magán, mint a többi. E gondolat lehető világossá tétele végett

gondoljuk meg, hogy a csillagesoportok összesűrűdését fokozatos közeledésnek tulajdonították; a ki tehát elgondolja: mily roppant időnek kellett eltelni, míg némely ily csoport annyira összesűrűdhetett, a milyennek jelenleg találjuk, az nem fog csodálkozni rajta, ha én a csillagréteg némely gyér csillagu vidékeinek bizonyos fiatalságot tulajdonítok.“

De még szembetűnőbben ellenkeznek a Herschel korábbi elméletéről közönségesen bevett felfogással a következő szavak, melyek Herschelnek 1785-beli értekezéséből vették: „A mi rendszerünk számtalan évek után valószínűleg úgy fog megoszlani, hogy belőle egy-két vagy háromszáz ködfoltból álló réteg fog keletkezni; mert nem volna nehéz kimutatni benne ugyan annyi kezdődő és gyűlöfélben levő csoportot. A tárgyak ily módon való tekintése jókora világot vet azon sok száz ködfoltokból álló nevezetes csoport tüneményére, melyet Berenice hajában láthatni. A mi ködfoltunk kiterjedt és szétágazó alakjából úgy látszik, hogy egy korábbi nagy ködfoltból foszlott ki, apróbb foltok számára van elég hely, hogy közeledhessenek hozzánk oldalról inkább, mint más részről. Sőt meglehet, hogy volt eredetileg egy más kiágazás, mely idővel a csillagok összesűrűdésénél fogva külön szakadt, és ez volna oka annak, hogy rendszerünknek ép azon a helyen csak csekély szélessége maradt. Mert a Berenice hajabeli réteg ködfoltjai igen fényesek és épen a mi helyzetünkkel szemben, vagyis rendszerünk sarkánál a leghalmazottabbak. Mihelyt ez az eszme felvillant bennem — írja továbbá — azonnal az ellentett pólust vettem vizsgálóra, hol, mint vártam is, nagy számú, bár szétszórtabban álló, ködfoltokat találtam.“

Ugy hiszszük, kiviláglik ezekből, hogy Herschelnek ebben az időben egészen más eszméi voltak, mint a minőket neki közönségesen tulajdonítanak. Különösen meg kell jegyeznünk, hogy a ködfoltokat ez időben kétféléknek tartotta. Vannak ugyanis olyanok, melyeket ő más, sokkal nagyobb ködfolt, talán épen a mi téjutunk részeinek tartott, míg másokról azt állította, hogy azok rendszerünkön kívül fekvő téjutak, és magok is alsóbbrendű ködfoltokból állnak. Elmélete fejlődésének e szakában ő, úgy látszik, semmikép sem kételkedett azon, hogy minden ködfolt csillagokból áll.

E nézetei 1789-ben sem változtak meg, midőn a különböző rendű ködfoltokat a növés különböző koraiban levő növényekhez hasonlította. „Az ég szemlélésének ez a módja“ —

igy szól, vonatkozással arra a nézetre, hogy a ködfoltok különféle látszatait az óságok közti különbség magyarázza ki — „új világot látszik vetni azokra. Így tekintve egy dus virágos kerthez hasonlíthatni, mely különféle ágyakban legkülönbözőbb növényeket tartalmaz. És huzhatjuk belőle legalább azt az egy nyereséget, hogy tapasztalásunkat méretlen időtartamra terjeszthetjük ki. Mert — hogy a kertről vett hasonlat mellett maradjak — nem egészen egy: vajon *egy* növény csírázásának, hajtásának, levelezésének, termésének, hervadásának és elkorhadásának vagyunk-e egymásután tanui, vagy pedig a növényi élet minden mozzanatait példázó rakás növényt állítanak szemünk elé egyszerre.“

Azonban közeledett az idő, midőn Herschel egészen más nézeteket állított fel az ég szerkezetére nézve. Tekintsük pl. 1802-diki értekezésének következő helyét: „A csillagok, melyeket mi elszigetelteknek tekintünk, szintén körül vannak véve számtalan csillagok pompás gyűjteményével, melyet téj-utnak nevezünk, és a melynek ellenvonzalmak erős súlyegyenét kell okoznia, hogy a közbeeső csillagokat nyugalomban tartsa. Mert ámbár azt mondhatjuk, hogy a mi napunk és mind az általunk látott csillagok a téjút síkjában vannak, mégis hosszas megfigyeléseim után arról vagyok meggyőződve, hogy maga a téjút egészen másként szórt csillagokból áll, mint azok, melyek közvetlenül körülöttünk vannak.“ . . . „Már csekély megfigyelés is azt mutatja, hogy e roppant csillaghalmoz semmikép sem egyenletes. A csillagok, a melyekből áll, nagyon különbözőleg vannak szétszórva, és határozott jeleket mutatják annak, hogy több külön önálló csoportokba sűrűdvék.“ . . . „A téjútfele jelenségeket csoportosodó gyűleményeknek nevezhetni, minthogy közepük táján minden bizonynyal fényesebbek, mint elmosódó széleiben. Mert én meggyőződtem róla, hogy a téjút fényessége csupáncsak csillagokból ered, és hogy a nagyobb fény nagyobb sűrűsége mutat.“

A tér szűke arra kényszerít bennünket, hogy elhagyjuk Herschelnek a ködfoltokra vonatkozó nézeteit, és áttérjünk azokra, melyek az ég szerkezetét illetőleg a legfontosabbak. Herschel most szellemi fejlődése tetőpontján állt. Tapasztalása roppant terjedelmet nyert. Körülményei olyanok valának, hogy egész figyelmét tudományos munkára fordíthatta. Ezen felül átlátta, hogy tanácsos dolog, hogy az embert csak jól ismert

tények vezéreljék, miután 23 évvel azelőtt alkotott elméleteivel kelle hagynia.

Munkával telt kilencz év mulék el, mielőtt valamit bővebben szólott volna a csillagos réteg temérdekségéről. Mégis csaknem figyelem nélkül hagyták elhangzani 1811-ben kelt értekezése bevezetésének ime meglepő szavait: „Őszintén be kell vallanom, hogy az ég csillagai számbavételét folytatva, a csillagok elhelyezésére és nagyságára, valamint némely más pontokra vonatkozó véleményem fokozatos változáson ment keresztül; és valóban, ha tekintetbe vesszük a tárgy újdonságát, nem lehet csodálkoznunk a fölött, hogy sok dolog, 'a mit előbb, nem eléggé óvatosan, bizonyosnak tartottunk, behatőbb vizsgálatra egészen másként tűnik fel. Így például megengedhető, hogy bizonyos számításokban a csillagok elszóródása egyenletesnek vétessék fel; de ha vizsgáljuk a téjutat vagy általában a tömött sűrűségű csillagcsoportokat, fel kell hagynunk az egyenletes elszóródás feltett eszméjével. Szabad volt azt is gyanitnunk, hogy a ködfoltok nem egyebek, mint nagyon távol levő csillagcsoportok; de hosszabb tapasztalásnál és a ködfoltok természetének alaposb megfigyelésénél fogva, már nem állithatjuk általánosnak ezt az elvet, jöllehet bizonyos, hogy egy csillagcsoport csakugyan ölthet ködfolt alakot, ha annyira van tőlünk, hogy az egyes csillagokat már nem lehet megkülönböztetnünk benne!“

Magában az értekezésben azonban, mely kirekesztőleg annak a megvitatására van szánva: mikép álltak elé a ködfoltokból csillagok? nem foglalkozik Herschel az ég szerkezetével. Csak 1814-ben kezdé ismét a csillagok csoportosulására terjeszteni ki okoskodását. Többek közt megmagyarázza: mit értett ő az „alakuló félben levő csoportok“ kifejezés alatt. T. i. „hogy különböző helyzetű, de mind egynehány középonti csillag felé irányuló vonalakban rendezett bizonyos csillagok azt az eszmét sugallják, mintha ez utóbbiak amaz elébb mondottakhoz közelednének folytonos haladással. Ez a csoportosulásra való hajlam főkép a csillagokban rendkívül dús helyeken látszik mutatkozni. Ennélfogva ilyes csoportosító erő létezését puhatolandók, legtöbb kilátással a téjutban és közeleben kereskedhetünk.“

Ezután a csillagok szabálytalan csoportulatait írja le, különösen megjegyezvén, hogy „jöllehet, általán véve, nagyon vegyülten vannak szétszórva, mégis vannak eléggé közel gyül-

tek is, úgy hogy külön csoportoknak tekinthetni,“ holott némely helyen a csoportot környező csillagok hiánya vagy csekély száma „ezutáni elszigetelésre való hajlamot“ mutat. „Azokat a csillagcsoportokat, — úgy mond, — melyek a téjútban s annak közelében vannak, úgy tekinthetni, mint a nagy tömegnek megannyi részeit, melyeket az általok is tanúsítható csoportosító erő hozott összebb. A szabálytalan csoportok leírásában különös gonddal emleget Herschel *sorokat* és *sávokat*, *barázdákat* és *lejtőket*, melyek mind a csoportosító erőre mutatnak szerinte.

Herschel, fájdalom! nem fejezhette be azt a nagy munkát, melylyel, mint az idézetekből látszik, 1814 körül foglalkozott, t. i. annak a kutatását: mikép vannak az összes világtestek az űrben elhelyezve. Későbbi éveiben ¹⁾, midőn nem ugyan bámulatos szellemi ereje, hanem igen is szellemi rugékonysága csökkenni kezdett, leginkább a láttani eszközeink által elérhető legnagyobb távolságok mérésével volt elfoglalva. Az elv, a melyből erre nézve kiindult, lényegében az volt, hogy a távcső ereje, mely bizonyos csillagcsoportok felbontására, azaz: a bennök levő egyes csillagok megkülönböztetésére kíváncsít, egyszersmind a távolságról is ad felvilágosítást, melyben ama csoportok tőlünk vannak. Az elv helytelenségét könnyű volna kimutatni, de mint tárgyunktól távolabb fekvő dolgot el kell azt hagynunk, hogy Sir John Herschelre térjünk át, ki általában nem foglalkozott ugyan az ég szerkezte kérdésével, de kinek művéből két pontot még sem szabad figyelem nélkül hagynunk.

Az első vonatkozik a fényesebb csillagoknak az égen való beosztására. *Outlines of Astronomy* ²⁾ művében S. J. Herschel azt mondja, hogy az e rendbe tartozó csillagok, (mely rendhez a puszta szemmel láthatók és az azoknál csak kevés-
 sel gyengébbek tartoznak) számra nézve nagy mértékben növekednek a szerint, a mint a téjúthoz közeledünk. Egy másik „*Observations at the South Cape*“ czimű művében épen az ellenkezőt állítja, mondván: „Általánosan tekintve, úgy látszik, hogy azt a jelenséget, mintha a csillagok a téjút közelében számosabbak lennének, vagy hova-tovább sűrűbben volnák

¹⁾ Meghalt 1824-ben.

²⁾ A csillagászat körvonalai.

nak elhelyezve, a nyolczadik rendűeknél nagyobb csillagokra nézve épen nem lehet észrevenni; és kivéve a téjutnak épen a szélét, már a 8-ik rendű csillagokról is alig mondhatni, hogy a sűrűsbödés általános törvényét követnék. A mi a 9 és 10-ik rendű csillagokat illeti, ámbár szaporodásuk a téjuttól mindkétfelé mintegy 30 foknyi övön kétségtelenül észrevehető, de korán sem meglepő. Csak a 11-ik rendűeknél lesz e szaporodás szembeötlővé, bár még itt sem oly nagy a 11-ik rendnél kisebb csillagokéhoz képest, melyek együttesen a téjút körül 30 foknyira látható összes csillagoknak mintegy $\frac{16}{17}$ részét teszik. Ebből kikerülhetetlenül következik, hogy a nagyobb csillagok *általánvéve* — nem tekintve az egyes kivételeket — csakugyan közelebb vannak hozzánk, mint a kisebbek. “ (Ha igaz a következtetés, a legnagyobb fontosságu lenne.)

Az eltérés a két nézet közt annyira felöltő, hogy én el nem mulasztottam magához S. J. Herschelhez fordulni felvilágosításért, bár meglehetősen határozottsággal sejtettem az ellenmondás kutforrását. Felelete következőleg szólt:

„Köszönöm, hogy művem e részére figyelmessé tett. Itt kétségekivül *van* ellenmondás önmagam állításai közt, melyet tisztáznom kell. Az *Outlines* című műben inkább csak a pusztaszemre tett benyomásról van szó, mintsem valódi megszámlálásról. “ Világos, hogy S. J. Herschel fenntartja egyszerre mindazt, hogy a fényesebb csillagok valóban meg vannak gyűlve a *látható* téjuton; mind másfelől a téjutra mint egész övre vonatkozva, az ellenkező állítás igazságát. Ezzel kétségen kívül helyesen van felvilágosítva az ügy.

A fényesebb csillagok, le a 11. nagyságuakig, kétségekivül sűrűdnek a valódi téjuton, a csillag-sávok és halmazok szabálytalan vidékén, melyet találóan hasonlítottak egy báránnyal felhő szalaghoz; de ha nem tekintünk a szabálytalanságokra; ha egyenlően széles övnek vesszük a téjutat és az e zónában levő fényesebb csillagok közép számára figyelünk: akkor nem fogjuk benne találni azt a rendkívüli gazdagságot a csillagokban, miután a téjutban levő hézagok, melyek szintén e képzelt gazdagságu övhöz tartoznak, épen oly szegények, a mily dusak nagyobb szerű csillagokban a fényesebb részek.

A második pont a S. J. Herschel művében, melyre a figyelmet felhíni akarjuk, a két Magelláni-felhő tűneményei megvitatása. Az író így szól: „Ha a nagyobbik felhőnek látzólagos felátmérőjét három foknak vesszük és tömör alakját

körülbelől gömbnek tekintjük, a felhőnek hozzánk legközelebbi és legtávolabbi pontjai közti átmérője kevéssel tesz többet, mint a középpontja tőlünk való távolságának egy tized részét. A távolságok közti csekély különbségnél fogva tehát a hozzánk közelebbi részeiben levő tárgyak fényessége nem lehet sokkal erősebb, mint a távolabbi részebeliéké, sem ezeké sokkal gyengébb, mint amazoké. Mégis e gömb-alakú térfogatban több van mint 600 csillag a nagyság 7-ik rendétől a tizedikig, közel 300 ködfolt és más a feloldhatás minden fokát mutató gömbölyű és egyébalakú csoport, továbbá számtalan kisebb szét-szórt csillag a 10-ik nagyságuaktól le oly kicsinyekig, hogy sűrűségek s parányiságuk miatt felbonthatlan ködként tűnnek fel több négyzetfoknyi tért töltve be. Ha csak egy ilyen tárgy volna, akkor még némi valószínűséggel lehetne mondani, hogy látszólagos gömbalakja csak a rövidülés ¹⁾ következménye, és hogy valósággal sokkal nagyobb különbség van a közelebbi és távolabbi részek tőlünk való távolsága közt. De ez a magyarázat, mely már egy esetben is alig valószínű, két esetben teljesen elvetendő. *Bebizonyított ténynek kell tehát tekintenünk, hogy 7-ik és 8-ik nagyságu csillagok lehetnek együtt feloldhatatlan ködfoltokkal oly határok között, melyek távolsága úgy áll egymáshoz, mint körülbelől kilencz a tizhez.*

Áttérünk most az idősb Struve művére, de ennek csak azzal a helyével lesz dolgom, mely a csillagok beosztására vonatkozik.

Miután Struve elég okot talált azt hinni, hogy a fényesebb csillagok sűrűbben állnak a téjút öve körül mint máshol, ezt úgy akarta bebizonyítani, hogy összehasonlította a csillagoknak az egyenes kelés ²⁾ különböző óráiban létező számát Weisse katalogusa szerint, mely 31,085 csillagot tartalmaz, le a 9-ik nagyságuakig és az égegyenlítőtlől északra és délre 15° távolságra. — Aztán azon csillagok számát, melyek a különböző „órák”-ban a számbavételt, a figyelést elkerülhették, hozzá-

¹⁾ Képirási műszó. A szem t. i. egy egyenes vonalat oldalaslag vagy csaknem hosszába nézve rövidebbnek s egy fa- vagy oszlopsort sűrűbben állónak lát, mint épen keresztbe nézve. A képirónak ehhez kell szabni a rajzolást.

²⁾ Recta ascensio. Az egen az, a mi a földön a földrajzi hosszúság. 15° = egy óra.

vetőleg 21,114-re, és így a csillagok összes számát 52,199-re vetve, úgy találta, hogy a téjutas „órák“-ban szaporábbak a csillagok. Ugyanis négy órában, u. m. az 5. 6. 7. és 8-ban (hol a téjut Orion közelében keresztül vonul a feljebb kijelelt öven) és abban a négy órában, hol a Sasnál keresztezi a számbavett övet a téjut, t. i. a 17. 18. 19. és 20-ban, a csillagok középszámát 3031-nek találta egy órában, holott a többi tizenhat órára nézve, a középszám csak 1747-et tesz egy órában.

Struve azonban tovább megy okoskodásában, és Herschel Vilmos csillag-köbözésére és a fénykialvás elméletére támaszkodva azt következteti, hogy a téjut egyenes irányban feneketlen. Ő azt hitte, hogy e nézete megegyezik Herschel Vilmosnak az 1817 és 18-iki értekezéseiben kifejtett nézeteivel. Herschel azonban a téjutat csak bizonyos határozott irányokban, hogy úgy mondjam, bizonyos tömeges csillagcsoportosulások közepe táján találta távcső által mérhetetlen mélységűnek, mint kitűnik a következő szavaiból: „Midőn a csillag-köbözés a téjutat már nem bírja felbontani egyes csillagokra, ez nem azért van, mivel a téjut természete (t. i. hogy külön csillagokból vagy ködszerű anyagból áll-e) kétes, hanem mivel ott ránk nézve mérhetetlen mélységű.“

Áttérek most azon eredmények lehetőleg rövid előadására ¹⁾, melyekhez saját, az ég szerkezetére irányuló kutatásaim vezettek.

Kutatásaimban főleg két dolgot tartottam szemem előtt. *Először*, hogy minden előbb felállított elmélettől teljesen függetlenül vizsgáljam: mikép vannak szétszórva a csillagok és ködfoltok a térben; mikép különböznek egymástól nagyságukra és minőségükre nézve, és hogy micsoda törvények szabályozzák változásaikat és mozgásaikat? jól megjegyezve, hogy e kutatásnál semmi előleges felvételtől nem akartam kiindulni. *Másodszor* oda törekedtem, hogy mindenkor a szem által érzékelhetőkké tegyem azon viszonyokat és vonatkozásokat, melyek eddig csak terjedelmes katalógusokban vagy táblázatokban állítottak össze. E két egymással szoros kapcsolatban levő nézőpontból én a csillag-abroszoknak azt a módszerét fogadtam el, mely szerint a természetben egyenlő térfogatoknak

¹⁾ Proctor elméletét bőven kifejtette *Essays on Astronomy* című művében.

a papíron is egyenlő térfogatok felelnek meg. A csillagok saját mozgásának kitüntetésére minden csillaghoz egy nyíljegyet tettem, melynek hossza és iránya jeleli a csillag saját haladása nagyságát és irányát. Azt merem hinni, hogy ez és más hasonló eszközök által érthetőbbekké tettem a fenn említett viszonyokat, mint az eddigelé történt, és hogy ezáltal eddigelé ismeretlen törvények jöttek napvilágra.

Először is sikerült kimutatnom, hogy a csillagok, le egészen a hatodik nagyságukig, észrevehetőleg sűrűbbek a téjuton, és hogy van két egymással csaknem szemközt álló vidék, melyek mindegyike csillagokban kiválóan gazdag; az egyiket a Cepheus, Cygnus, Cassiopeia és Draco nevű csillagképletek fedik; a másikat pedig az Argo, Crux és a Nagy-Kutya nevűek.

A következő táblácska kimutatja a számviszonyokat. Tudni kell, hogy a második rovat számai azt mondják meg, hogy hány csillagot lehetne *látni* az ég egész boltozatján, ha mindenütt oly sűrűn vagy gyéren volnának elszórva a csillagok, mint az illető szám előtt megnevezett vidéken.

	Sűrűség aránya.
A téjút éjszaki része	9,940.
Éjszaki gazdag vidék	9,050.
„ szegény vidék (akkora mint az előbbi) .	2,567.
A téjútbeli hézagok	1,240.
Déli szegény vidék	2,361.
„ gazdag vidék (akkora, mint az előbbi) .	13,126.
A téjút déli része	13,596.
A látható egész téjút (éjszaki és déli együtt) .	11,768.

Az Argclander-féle égabrosz, mely 324,198 csillagot számol, a Herschel köbözéseivel összehasonlítva, eldönti azt a kérdést: vajon nagyobb és apróbb csillagok valóban vegyítvék-e a térben, vagy a parányi csillagok csak távolságuk miatt látszanak kicsinyeknek? Mert a hol a Herschel legparányibb csillagai a legsűrűbbek, a nagyobbak is (az 1-től a 11. nagyságukig) éppen azt a jelenséget mutatják, úgy hogy az utóbbiak magukra az egész téjutat bírják képezni minden sávaival és csoportosulásaival. Épen nem hihető, hogy a rendkívül messzi csillagok épen azon helyeken láttassanak csoportosulva, a hol a közelebbiek, még pedig nemcsak egy, hanem igen sok helyen.

Ezen eljárást a ködfoltokra is alkalmazván, azt találtam, miszerint azok oly formán vannak elhelyezve az égen, hogy a

csillagrendszerrel való összetartozásukat kétségbe vonni nem lehet. Sőt néha erekbe és ágakba futnak ki, melyek szoros kapcsolatban állnak megfelelő csillag-erekkel és ágakkal. És különösen az, hogy valamint az Eridanus és Vizöntő képletekben látható nagy csillagerek úgy terjednek tovább, hogy a magelláni felhőket közbefogják, a déli nagy ködfolt-erek is szintugy ezen csoportok felé terjednek. A csillagok és ködfoltok ágazatainak ezt a társulását alig tarthatjuk történetesnek; sőt abból a tényből, hogy mindkét ágazat épen azon táj felé terjed, hol a csillagok és ködfoltok oly sajátosságosan vannak egymással keverve, épen azt lehet következtetnünk, hogy a ködfoltokban (mert a mondott ágazatok az összes ismert déli ködfoltokat magukban foglalják) nem rendszerünkön kívül fekvő téjutakat, hanem saját csillagrendszerünkhez tartozó világtesteket kell gondolnunk.

Kitűnt továbbá a csillagok saját haladásainak fennebb említett jelelési módjából, hogy a csillagok az ég némely vidékein társaságban együtt utaznak, vagy mintha valami ár hajtáná a téren át. Például a Nagy medve β , γ , δ , ϵ , ζ csillagai együtt és egy felé haladnak, még pedig dr. Huggins észrevételei szerint tőlünk egy másodperczben 6 mértföldnyi gyorsasággal távozva. Az Ikrekben még nevezetesebb példáját látjuk a csoportos haladásnak, mert (Polluxot s még néhány mást kivéve) minden csillagai *egy* közös irányban haladnak. A Bikában is van jól kivehető társas haladás. Mindezek már magukra tanuskodnak arról, hogy az egyetemes nagy csillagrendszerben több alárendelt kisebb rendszer létezik.

A tér szűke kényszerít, hogy ilyen és más módon tett kutatásaim és következtetéseim főbb eredményeit itt csak néhány szóba tömörítve adjam elé. A csillagrendszer szerkezete bonyolodottabb és változatosabb, mint azt eddigelé hitték. Azon egy vidéken a valódi nagyság legkülönbözőbb rendjeihez tartozó csillagok vannak együtt, úgyhogy a legnagyobbak gyakran sok ezerszerre nagyobbak a legkisebeknél. Az eddig felfedezett összes ködfoltok akár gáz állományúak, akár csillagokra bonthatók, akár szabálytalanok, akár gyűrű vagy hoszszudad alakúak: mind belől vannak a csillagrendszer határain. Megannyian részesei vagy részecskéi ama csodás rendszernek, melynek közelebb levő és fényesebb alkatrészei dicsőítik éjeinket.

Azt hitték némelyek, hogy az általam felállított nézetek kisebb mértékre szorítják a világegyetem mérvét. Ez azonban nem áll. Igaz, hogy én nem akarom elismerni a téjút csoportozott vidékeiben azokat a távolságokat, a melyekben közönségesen hisznek; de hiszek ám még sokkal nagyobb távolságokban. Igaz, hogy én azt hiszem, hogy az alkatbeli különféleség, melyet a nagyobb s még nagyobb erejű teleszkópok mutatnak, valódi és nemcsak látszó; de midőn én a szomszédos égitesteknél sokkal kisebb csillagok létét elismerem, azzal egyszersmind a nagyobb tekéket oly napoknak tartom, melyek a miénket térfogatban ezerszer is meghaladják; s e mellett öregbiti ez a változatosság a csillagrendszer magasztosságán való bámulásunkat. Igaz, hogy én a csillagfelhőkben nem látok rendszerünkön kívül fekvő téjutakat, mint azt csillagászati kézikönyveink teszik; hogy én ott is saját rendszerünk részeiről szólok, hol az általános vélemény eddigelé külső világegyetemeket látott: de én azért okoskodom így, mivel meggyőződttem felőle, hogy a mi csillagrendszerünk sokkal kiterjedtebb, mint a hogy eddigelé tartották. Én nem a ködfoltokat huzom le a közönséges csillagok távolságáig, hanem a közönséges csillagok távolságát terjesztem ki annyira, hogy az a ködfoltokat is magában foglalja. Szóval, a világegyetemnek, ha van határa, az véghetetlen messziségre van, és jóval túl azon, a meddig látó eszközeink ereje szolgál.

Még néhány szót a csillagvilág által nyújtott csodás képről. Foglaljuk össze mindazt, a mit saját földünkről és csodáiról tudunk, mily roppant nagynak látja a mi felfogásunk ennek kiterjedését, mily csodásnak azon tevékenységet, mely minden részecskéjét átjárja, akár a felületén pezsgő életre, akár az óriási gömb minden részében működő természeti erőkre irányozzuk szemünket. Gondoljuk meg most, hogy e gömb, a melyen mi élünk, csak egy a sok között, mely vele együtt megfoghatatlan sebességgel kering a nap körül, és mily bámulatos lesz az a gondolat, hogy a naprendszer minden részének, sőt magának a napnak mértékei is elenyésző csekélységgé válnak magához amaz egész rendszerhez képest. És ez a rendszer maga is tovább siet a térben megfoghatatlan sebességgel; és a napesalád által ily formán befutott tér oly nagy, hogy ahhoz képest a naprendszer mérvei maguk is elenyésznek. Képzeljük most a napok tervezetét, melynek a mi napunk az egyik tagja; t. i. nem a csillagrendszert, nem is ennek alig észreve-

hető részét, hanem csak azt a nap-családot, melyhez a mi napunk is tartozik; és gondoljuk meg, hogy a mi napunk uradalma, t. i. az a vidék, melyen hatalmával kormányoz — azaz: oly rengeteg vidék, hogy évek milliói kellenének, míg a leg-szélsőbb részeiről összegyűjthetné az anyag-készletet, melyre kormányzó ereje kiterjed, — mily semmivé zsugorodik össze a napok rendszeréhez képest, melynek ő egyik tagja. És utoljára — t. i. emberi nyomozásainkra nézve, de koránt sem valóban utoljára — képzeljük magunknak, hogy az a csillagtervezet, melyhez a mi napunk tartozik, csak egy parányi forgácsa — nem a világegyetemnek, hanem csak a mi csillagrendszerünknek. — Hiszen beszélni beszélhetünk ezekről a dolgokról, de ki bírná megérteni; ki bírna magának rólok megfelelő fogalmat alkotni? A csillagász eléállhat formuláival, melyek ama csodákat példázzák; de aztán megszűnik a hatalma: sem ő nem foghatja meg, sem másokkal nem bírja felfogatni. — Nem végezhetném be jobban soraimat, mint ha itt a német költőnek következő csodás álmát idézem, melyben felfogásunk gyarlóságát ábrázolja a világegyetem végtelenségével szemben.

„Az isten felhívott egy embert álmában az ég előcsarnokába, mondván: ,Jöjj ide és nézd meg az én házam dicsőségét.’ És a szolgálkhoz, kik trónja körül álltak, így szólt: ,Vegyétek őt és szabadítsátok meg porhüvelyétől, tisztítsátok meg látását és uj lehelletet tegyetek orrába, csak ne bántsátok, ne változtassátok emberi szívét, a szívet, mely sir és reszket.’ Megtörténék, és egy hatalmas angyal vezetése alatt készen állt az ember végtelen útjára. És az ég erkélyeiről hang- és szó-talanul hirtelen eltűntek a mérhetetlen térbe. Néha az angyali szárnyak ünnepélyes röptével sötétség Saharáin, halál vadonjain szálltak keresztül, melyek az élet világait elválasztották. Azután oly távolságból, milyet csak az égben bírnak számítani, egy ideig világosság hajnalodott az alaktalan ködön át; kifejezhetetlen gyorsasággal közeledett hozzájuk a fény, kifejezhetetlen haladással siettek ők a fény felé. Egy pillanatra a bolygók suhogása lön felettük; egy pillanatra a napok tüzfénye lön körülöttük.

„Azután a szürkület örökkévalóságai következtek, melyek nyilvánítottak, de nem nyilvánultak. Jobbra és balra hatalmas csillagesoportok tornyosultak, végtelenségükben kísérteties alakokat képezvén. Nincs mértéke a boltozatoknak, nincs száma az ívezeteknek, emlékezetet meghaladó a kapuk meny-

nyisége. A nehézkedő testtől megfosztott embernek a fenn *alul*, az alul *fenn* volt, a mélységet felérhetetlen magasság, a magasságot feneketlen mélység nyelte el. Hirtelen, a mint így repültek végtelenből végtelenbe, hirtelen, a mint így rohantak feneketlen világok felett, egy hatalmas hang hallatszott, mely tudatá, hogy még titokszerűebb rendszerek, még hullámzatosabb világok, még különb magasságok és különb mélységek következnek, közelednek, már ott is vannak.

„Ekkor az ember felsohajtott, összerezzent és sirt. Tulterhelt szive könyekben keresett enyhülést. És mondá: „Angyal! én nem mehetek tovább; mert az ember szellemének fáj a végtelenség. Elviselhetetlen az isten dicsősége. Hadd feküdjem én a sirba le, hogy menekülhessek a végtelen üldözése elől, mert itt úgy találom: nincsen vég.” És a köröskörül fénylő, hallgatódzó csillagok közül, mintegy karénekként hangzék e szózat: „Az ember igazat mond; a vég, a mennyire tudjuk, sehol sincs!” — „Vég sehol sincs!” Kérdé ünnepélyesen az angyal: „És csakugyan ne volna vég? Hát ez a bű, ez az aggodalom öl téged?” De semmi hang sem felele, hadd válaszoljon önmagának. Ekkor az angyal az egek ege felé emelte magasztos kezét és mondá: „Vége nincsen az isten világegyetemének? Lám! kezdete sincs!”

J. B.

GROTE ARISTOTELESE.¹⁾

Görögország történetének nagy írója, alig hogy elvégezte az athenei köztársaság emelkedésének és bukásának történetét, levezetve a hellen államok eseményeit addig a pontig, a hol a szabad Görögország létezni megszűnt: azonnal egy új világ meghódítására indult. — A politikai történelem mezejéről 1856-ban, az ettől nagyon különböző philosophia mezejére térvén át, egy külön munkában a görög speculativ gondolkodás nagy mozgalmával óhajta megismertetni a világot, a mely mozgalom a Krisztus előtti negyedik század nagy részére kiterjedt. Kilencz évi munka után kész volt Plátónak s Sokrates közvetlen követőinek ismertetésével. S akkor, bár a hetvenen már túl, lankadatlan buzgósággal fogott azon roppant feladathoz: hogy Aristoteles philosophiájának kimerítő tárgyalását megírja.

Ez utóbbi műnek teljes bevégezésében a halál meggátolta. Az, a mit elkészített belőle, most már szintén a világ előtt van, kiadva két barátja, Bain és Croom Robertson által, nagy gondallal, két kötetben, a szerző halála után. Az ősz tudós, kinek a munka annyira lelkéhez volt növe s annyira a legfőbb élvezete volt, hogy kényelmes vagyoni állás mellett egy hosszú életen keresztül úgy dolgozott, mintha azzal kenyerét kellett volna megkeresnie; s kinél a munkában lelt gyönyör s az az utáni vágy mintegy növekedett a választott munka nehézségével: 1871 tavaszán elhunyt, messze földeken tisztelt nevet s feledésbe nem menő műveket hagyva maga után.

¹⁾ *Aristotle. By George Grote. Edited by Alex. Bain, and J. Croom Robertson. In two volumes. 1872.*

E művek közül bizonyos értelemben legbecsesebb, s Európa-szerte is legismertebb *Görögország története*, a mely tulajdonkép nem Görögországnak, hanem az athénei demokráciának a története. S épen azért, a mint nem eléggé méltányos a görög szabadság legrégebb formái iránt, úgy nem az a virágzás utáni állapotok iránt sem. A görög történet többi pontjait illetőleg lehetnek versenytársai, sőt legyőzői is itt és ott; a mi a nagy athénei demokráciát illeti, annak igaz előtüntetésében egyedül áll. Előtte senki sem tudta vagy érté, mi volt a *politikai* Athéne igazán. Grote itt lép elő teljes erejében, le nem győzve, utól nem érve. A történelmi tudás, és a még ennél is magasabb történelmi igazság ügyéhez nagyobb adománnyal senki sem járult, mint midőn Grote felkelt, hogy elsöpörje az évszázadok tudatlanságát és rágalmait, s megmutassa a világnak, hogy mi volt Perikles és Demosthenes köztársasága igazán. Mint Athéne alkotmányos történetének írója lépett az első sorba a múlt vagy a jövő minden historikusai közt. Egyszer mindenkorra egy olyan munkát hajtott végre, melyet azelőtt még soha sem végeztek, s a melyet, hiszszük, nem kell másodszor elvégezni.¹⁾

Miután Görögország történetén, mély és sokoldalú tanulmányozással keresztül ment: szinte igen természetes volt, hogy olyan bölcsészeti műveltségű ember mint Grote, a görög philosophia fejlődésének megírásához fogjon, a mely philosophia oly mély befolyást gyakorolt a görög államok életére, s e fejlődést a két legnagyobb görög gondolkodó: *Plato* és *Aristoteles* alakjai körül összpontosítja. Platóját, mely teljesen bevégezett munka, Stuart Mill is ismerteté, szépen és hosszasan, megtoldva saját reflexióival és eszméivel, s ez ismertetést így zárja be: „A szempont, a melyikből mindezek a tárgyak (Plato rendszere és eszméi) Grote által tárgyaltnak, a gyakorlati philosophiaé, megkülönböztetve a speculativ vagy transcendentalistól; s az olvasó a szerint becsüli ez értekezést többre vagy kevesebbre, a mint itél azon philosophiáról. Azt azonban, úgy hiszszük, kevesen fogják kétségbe vonni, hogy Grote ezen munkája által kitünő helyet foglalt el annak védelmezői közt, s oly korban, a melyekben az hatalmasabban és kiválóbban védelmezteték mint valaha.“

¹⁾ *Saturday Review*. 1871, 817. sz.

A félig csonkán hagyott nagy munkáról, Aristotelesről, mely a tisztán görög gondolat fejlődésének mintegy zárkövet képezé vala, az *Edinburgh Review* 1872. októberi száma egy bővebb ismertetést közöl, melyet itt olvasóinkkal érdekesnek tartunk megismertetni.

Grote semmit sem tudott kis részekben felfogni. Most, a midőn művére visszatekintünk, láthatjuk, hogy sokkal jobb lett volna, ha az egész Aristoteles helyett az aristotelesi philosophiának csak egy részét dolgozta volna fel. Bizonyára sajnálnunk kell, hogy mint Aristoteles-magyarázó, legalább elsőnek a feladat azon részét nem tűzte ki maga elé, a melyre kiválóan képesítve volt, t. i. Aristoteles erkölcsi és politikai rendszerének kifejtését és megvilágosítását, s annak nézeteit a szónoklat és költészet felől. Kétséget nem szenved, hogy Grote képes lett volna nagy mérvű világosságot vetni ezen, talán legmaradandóbban érdeklő részére Aristoteles gondolkodásának. Ő, a ki oly sok éven át benne élt a régi görög életben; a ki oly tartós és mély érdeklődéssel viseltetett Görögország összes alkotmányos kérdései iránt, melyek rá nézve nem a holt múlt régiségei, hanem élő, és a jelenre nézve állandó jelentőségű kérdések voltak; ki csatlakozott az egyik vagy másik részhez az athénei agora vitáiban; ki személyes kérdést csinált magára nézve a sophisták becsületéből, s magára vállalta azok jellemének védelmezését; ki mindig a leg-erősebb érdeklődést mutatott minden erkölcsi probléma és theoria iránt, s a ki Sokratesről szólván azt csaknem kizárólag az erkölcsi oldalról tekintette; ő, a ki előtt a görög művészet kedves volt s a görög dráma a nemzeti élettel való összeköttetésében telve jelentéssel; kétségen kívül képes lett volna egy olyan munkát adni, kapcsolatban Aristotelesnek politikai, erkölcsi és aesthetikai értekezéseivel, a mely gazdag ajándék lett volna a világ számára, s egyszerűsége igen helyes és természetes pótléka *Görögország történetének*. E vesztést sajnálhatjuk, de ugyanakkor teljes tisztelettel adózunk a felfogás ropantságának, mely a vesztésnek oka volt, s a bátorságnak és fáradhatatlan erélynek, a melylyel, életének estéjén, Grote egy olyan nagyságu *tour de force*-ot kísérelt meg, a melynek végrehajtása csaknem lehetetlenség. A nagy írók ritkán a legjobb megítélői saját erejüknek, s igen valószínű, hogy Grote maga nem tudott róla, hogy minő kiváló képessége van neki Aristoteles *politikájának* és *ethikájának* megvilágosítására. Fel-

tette magában, hogy megírja a görög philosophia arany korának történetét, s eszébe sem jutott kisebb dologba fogni, mint az egésznek rendszeres kifejtésébe. Életének hetvenegyedik évében nemes tüzzel fogott a feladathoz, hogy áttanulmányozza és felbonczolja Aristoteles összes műveit, a melyek az eredeti görög szöveg oxfordi kiadásában tizenegy octav kötetet tesznek s a melyekkel összeköttetésben álló kérdésekről több könyvet írtak, mint Görögország egész politikai történetéről mindössze. A hat esztendő, a mi Grote életéből hátra volt, nem volt elég a feladat végrehajtására. A munka, melyet adott, csak torso, mind a mellett emléke az a kiváló szorgalomnak, mely például és ösztönül szolgálhat ez ország ifjúsága előtt.

Ugy a hogy a munka előttünk áll, abból nem lehet egész határozottan megmondani, hogy minő formája lett volna, ha bevégeztetik. Sok a mi e két kötetben van, valószínűleg csak anyagul szolgált volna a végleges feldolgozásnál, hogy azt a szerző más alakba átdolgozza. A bevégzett részek a következők: Aristoteles élete; egy fejezet az aristotelesi kánonról; részletes bonczolása és kifejtése Aristoteles *organon*-jának vagy logikájának, s egy essay Aristoteles metaphysicai álláspontjáról, szembe téve a megelőző philosophokéval. Ugy látszik, hogy ez a fejezet bevezetés akart lenni Aristoteles *physikájá*-hoz és *methaphysikájá*-hoz, azonban a szerző kézirata félben szakad azzal az ígérettel, hogy folytatni fogja ezt a tárgyat a következő fejezetben. Sőt még eddig a pontig sem teljes Grote munkája, a mennyiben a fejezetek számjai két fejezet hiányzását mutatják, melyeknek az *organon* kifejtése elé kellett volna jöniök. Valószínűleg ezekben az aristotelesi kánonról írt essay folytatása lett volna, s azon kívül Grote nézetei azon művek eredetisége felől, melyeket közönségesen Aristotelesnek tulajdonítanak, az illető művek tartalmának vizsgálata alapján döntve el az itéletet. A XI-ik fejezet után a kiadók, igen helyesen Bain két munkájából „*The senses and the intellect*” s „*Manual of Mental and Moral Science*” azon részek lenyomatát tették, melyekkel Grote járult a nevezett munkákhoz, t. i. Aristoteles psychológiájáról, az egyetemeselek tanáról, s Aristotelesnek az alap-okok (first principles) felől való tanáról szóló részeket. Azon kívül oda csatolták még Grote által elkészített gondos paraphrasisát a „*Methaphysica*” hat könyvének és az *évről* szóló értekezés-

nek, s két rövid, de igen érdekes iratot Epikurról és a stoikusokról.

Grote első fejezete Aristotelesnek legjobb életrajzát adja az eddig írottak közt. A mit az előző írók a régiségből erre nézve felkutattak, természetesen fel van használva itt is, azonban ehhez adja még Grote az eddigieknél világosabb és részletezőbb, kimutatását Aristoteles helyzetének Athénében. Egy érdekes kérdés van, különösen, a melyről ez életrajzban említést tesz, s a melynél tanúul hihatta volna Aristotelist magát, hogy t. i. mennyiben mutat föl Aristoteles nem-görög (un-Greek) jellemvonásokat. Ugyanezt a dolgot megjegyzté már Humboldt Vilmos egy Wolf F. A.-hoz 1795-ben írott levelében. A levelet nem közli Grote, bár érdekes. Humboldt ezt írja:

„Aristoteles *„Poëticája“* nagy mértékben figyelemre méltó mű, s tekintve a benne levő eszméket, az a kérdés sokszor megfordult agyamban, hogyan írhatta egy azon korbeli görög ezt a munkát. Az valóban érdekes vegyülete a különböző egyéniségek egyesülésének, s ez az egy munka elég volt arra, hogy meggyőzzön, mennyire fontos volna kutatás folytán kivonni Aristotelesnek jellemző sajátosságait, s kimutatni, hogy egy olyan jellem hogyan állhatott elő Görögországban, s hogy épen azon időben hogyan *kellett* neki előállania s micsoda befolyással volt az Görögországra. Csofálkozhatik ön, s talán joggal, ha azt mondom, hogy én a Stagiraít nem-görögnek találom. S mégis úgy van. Mióta csak ismerem, két dolog tűnt föl benne különösen: *először* az ő sajátos egyedisége; úgy tetszik nekem, hogy az ő tisztán philosophiai jelleme nem görög; egyfelől mélyebb mint a görög jellem és jobban a lényeges, mezítelen igazságra irányul; másfelől kevésbé szép, s kevesebb képzeletet, érzést és szellemi szabadságot mutat a bánásmódban, (a melylyel valóban az ő szigorúan rendszerező módszere néhol-néhol ellenkezik). *Másodszor*, hogy némely helyeken annyira görög és athénei; oly teljesen a görög szokásokat és izlést tünteti elő, hogy engem bámolatba ejt. A *„Poëticában“* mindkét állításra bizonyítékokat találok, jobban szólva, abban benne találom azokat.“

Grote ennek eldöntésébe megy bele; csak annyit állít, hogy Aristoteles családjánál és származásánál fogva teljesen hellén; bár az ismét lehető, hogy egy görög család, a mely

— mint Aristotelesé — nemzedékeken át a maczedóniai határszélen, Thrácziaiban, lakott, vehetett fel bizonyos nem-görög jellemvonásokat s gondolat-formákat is.

Aristoteles élete nem volt eseményekben szegény, s még így töredékesen is, a hogy ismerjük, elég érdekes. Atyja, Nicomachus, Stageira városának polgára volt s kitünő orvos, az Asklepiadok híres fájából. Azt mondják, hogy ennél a családnál a bonczolásban való kézi oktatás hagyományosan szállt apáról fiúra a legrégibb időktől fogva; s ennek bizonyosan nagy befolyása volt Aristoteles lelkére, a mennyiben a physiologiai kutatások iránt hajlamát felkelté. Fiatalságáról a régieknél kétféle történet keringett: az egyik szerint szilaj és tulságokban csapongó volt; katonává lett, meg visszatért atyjának foglalkozásához, azt újra ott hagyta s a szónoklatnak és philosophiának feküdt; végre harmincz éves korában Athénébe ment és ott beállott Plátó iskolájába. A másik verzió nem tud kóborlásairól, hanem csak annyit mond, hogy Athénébe ment s felvétette magát Plátó tanítványai közé, midőn még csak tizenhét éves volt. Grote szerint a két történet bizonyítékai nagyon egysúlyuak, s a mit biztosan állithatunk, az, hogy Aristoteles athénei lakossá lőn 362-ben Kr. e. a hol Plátó iskolájában tanult ennek haláláig (347). Magának Aristotelesnek műveiből kilátszik, hogy mi mélyen magába szitta ez időtájt mesterének tanait, kinek teremtvő és gondolatkeltő eszméit a lélektan, dialektika, metaphysika, politika és erkölcsstan terén lelkébe fogta és később rendszerezett dogmatikai formában kidolgozta, kivetköztetvén azokat poétai köntösükből, s alkalmassá tette a közönséges világ használatára. De a míg úgy készíté magát arra, hogy Plátónak rendszerezője és magyarázója legyen: lassanként saját független egyéniségét is érvényesíteni kezdé, s forradalmat szervezni különböző módokon a plátói philosophia ellen, s különösen annak egy fő jellemvonása — a transcendentalis eszmék tana ellen. Aristoteles függetlenségének másik jele volt, hogy életének ezen időszaka alatt huzamos kitartással tanulmányozta a szónoklat művészetét, mely iránt Plátó, hátrahagyott irataiban, mindenütt meglehetősen megvetést mutat. Aristoteles nemcsak hogy ragaszkodott a szónoklat tanulásához, mint a mely szükséges és hasznos dolog egy szabad polgárra nézve, s kidolgozta e művészet elveit és szabályait, a melyeket később az erről szóló ránk maradt értekezésbe szőtt bele: hanem akkora önbízalma volt, hogy egy

szónoklati iskolát nyitott, versenytársául a veterán Isocrates iskolájának, ki Gorgias tanítványa volt s egyike a legderekabb és tekintélyesebb embereknek, s kinek felolvasásait nagy számú tanítvány hallgatta, mindenik 1000 drachmát (mintegy 1000 frank) fizetvén, s ezek közül később sokan híresekké is lettek. Igen valószínű, hogy Aristoteles még ezen időszak alatt nem dolgozott azokon a munkákon melyeket mi most az ő neve alatt ismerünk. Mesterének Plátónak példáját követve, első kísérleteit, mint philosoph, a párbeszédi alakban tévé. E műveknek csak a nevei maradtak ránk, s néhány töredék, mit a régiek idéznek. Azonban Aristoteles műveinek sorozata, a mely a régi korból ránk maradt, mutatja, hogy ezen termékeknek minő gazdag sokaságát bocsátá ő világ elé Athénben való első lakta alatt.

Plátó halálakor Aristoteles elhagyta Athént; tanítványtársával Xenokratessel együtt Atarneusba ment, Kis-Ázsia egyik városába, Hermeiasnak, a hely kényurának udvarához. Ez a Hermeias sok tekintetben nevezetes ember volt. Eunuch, s az előbbi zsarnoknak Eubulusnak rabszolgája; s a rabszolgából — a mint az nem szokatlan dolog keleten — fővezérré, majd pedig uralkodóvá lön. Athénébe ment s ott hallgatta Plátó előadásait s barátságot kötött Aristotelesel, s most őt Xenokratessel együtt a legszivesebben fogadta, s három éven át ellátta magánál őket, mely idő alatt Aristoteles feleségül vette Pythiást, a zsarnok unokahúgát. Hermeias kormánya nem lehetett más mint igazságos és jótékony különben Aristoteles nem lett volna olyan magas véleménynyel annak erényéről és nagyságáról, a mint azt nyilvánítá egy, barátja dicsőítésére irt hymnusban vagy paeánban, melyben őt egyrangba teszi Herkulussal, a Dioskurosokkal s a többi örök éltű hősökkel. S ugyanakkor az jele Aristoteles egyetemeslelkű voltának, s annak, hogy ment voltag görög előítéletektől, hogy képes volt felismerni a magas érdemet egy olyan lényben, a kiben három elkárhoztatott tulajdon: az eunuché, a rabszolgáé s a zsarnoké, egyesülve volt. Az athéneiek bosszankodtak a hymnusban használt kifejezéseken, s azon összehasonlításon, melyről azt hitték, hogy saját nemzeti hőseiket lealacsonyítja: s végül is ezt vádul hozták föl Aristoteles ellen, s bűnügyi keresetet indítottak ellene. Ő és Xenokrates kénytelenek voltak Atarneusból elfutni pátrónusuk halálakor, kit a persák árulással elfogtak és kivégeztek. Xenokrates viszatért Athénébe, Aristoteles pedig Mitylénében élt

vagy két-három esztendeig, feleségével együtt, a míg macedoniai Filep magához hívta, hogy legyen fiának, Sándornak nevelője, ki akkor tizenhárom éves gyermek volt. Hogy mit taníthatott Aristoteles Nagy Sándornak, Grote megvallja, hogy erről semmit sem lehet tudni; pedig nagyon érdekes volna ismerni, hogy egy oly kitünő elméleti növelő, mit tartott helyes képzésnek egy királyi tanítványnál, s érdekes volna nyomozni ezen képzés hatását Sándornak későbbi tetteiben és véleményeiben. De minderre vonatkozólag semmiféle *adatok* nem jutottak le hozzánk, s csak azt látjuk, hogy Aristoteles a macedoniai udvar teljes bizalmát élvezte. Meghívását valószínűleg saját — már akkor elég nagy — hírének köszönhető, de részben talán családi összeköttetéseinek is az udvarral, a mennyiben atyja bizalmas orvosa volt Amyntásnak. Ez állásban volt Filep meggyilkoltatásáig (336 Kr. e.), midőn Sándor Macedónia királyává lőn, s azonnal a kelet meghódításának terveibe merült el.

Tizenkét évi távollét után, 335-ben Kr. e. Aristoteles visszatért Athénébe, a melyről mégis látta, hogy az a philosophia fő székhelye. Visszatért Nagy Sándor kegyének minden jelvényével, ki elrendelék, hogy szobra Athénében fölállíttassék s azon kívül ellátta őt gazdag adományokkal, melyek segítségével a physikai és zoologiai experimentumokat és kutatásokat folytassa. Plinius említi, hogy Sándor hadseregéből „ezer ember“ állott rendelkezésére Aristotelesnek, a tudományos kutatás és gyűjtés céljára. Láthatni ebből, hogy Aristoteles olyan helyzetben volt, a melyet korunk sok természet-bölcsész és természet-tudósa irigyelhet. Azonban előtte olyan feladat is állott, a mely az emberiségre nézve fontosabb még az új tapasztalatok összegyűjtésénél is az elefántról, és az orrszarvúról s a repülő és úszó dolgok egész családjáról — t. i. rendbe szedni és megalkotni az egyetemes nyelv és gondolat formáit. Sok oldalú tevékenysége most az ismeret minden ágához egyenlő buzgalommal fogott; egyidejűleg dolgozó át a tudományt és philosophiát; dolgozott, akkora részrehajlatlansággal, a mekkora talán soha nem volt meg egyetlen más emberben sem, az ismeret anyagán és alakján; az elvonton és az összetesen; a tények és törvények inductiv uton történő megnyerésén, s az egyetemes emberi öntudat introspectiv elemzésén. Egy nagyon merész felöleléssel megpróbálta befogni és felmérni az egész universumot, de másfelől az egyes tények

legapróbábbika sem volt nagyon kicsiny az ő lelkiismeretes szorgalmának, s mindenek előtt ahhoz fogott, hogy kikutassa és világossá tegye ismeretünk feltételeit, s a gondolat és okoskodás törvényeit minden tárgy körül. Ez utóbbihoz az anyag lelkében már valószínűleg készen volt, s midőn Athénébe visszatért, egyfelől annak élőlírával való tanításához fogott, másfelől pedig dogmaticus kidolgozásához.

Az nem lett volna helyén, hogy Aristoteles, akkora bevallott különbözéssel Plátó nézeteitől, mesterének halála után, az iskola fejévé legyen. És mégis saját képességének öntudata boszantóvá tehetette rá nézve, hogy a plátói iskolát Plátó unokaöccsének, Speusippusnak vezetésére hagyva lássa, egy olyan emberére, a kit sehogy se lehetett ő vele összehasonlítani. Valószínűleg ez az érzés lehetett az oka annak, hogy Aristoteles elhagyta Athénét Xenocratessel együtt. Most, midőn visszatért, Speusippust holtan találta, s Xenocrates állott a plátói philosophiai iskola élén, a melyet az akadémia kertben tartottak, a város nyugati részén. Ő azonnal egy verseny-iskolát nyitott a keleti részen, a lyceai Apolló templomához csatolt gymnásiumban. Azt mondják, hogy oktatásának nagy részét az épület mellett levő kertben sétálva tartá, s innen nyerték tanítványai, s az aristotelesi felekezet általában, a peripateticus nevet. Ő nem volt athénei polgár, csak beköltözött vagy idegen lakos, s így semmi részt nem vett a közügyekben. A legközelebbi tizenhárom évet, mely Nagy Sándornak bámulatos pályájával összeesik, egészen iskolája tanításának s művei írásának szentelte. A lelkesedett helyekből, a melyekben a bölcsész gyönyöreiről szól, megérthetjük, hogy ezen időszak előnyeit, a mely oly csendes és mégis oly bensőleg munkás volt, mennyire tudta méltányolni. Működése az iskolában igaz hogy kevés gyümölcsöt hozott, miután tanítványai közül nem vált ki egy tehetség sem, ki képes lett volna az ő helyére állni és tanát tovább fejteni: de az ezen idő alatt készült munkák befolyással voltak a világra attól fogva máig, s a gondolat formái, melyeket azok elterjesztettek, a középkor tudósainak és theologusainak vitái által oly szélesen elterjedtek s oly mélyen benyomultak az emberiség lelkébe, hogy — bár a legtöbb ember nem tud róla — azok a művelt Európa közönséges nyelvének egy részét teszik.

Ez a boldog időszak, mely alatt Aristoteles — hogy úgy szóljunk — értelmi gazdagságát fejleszté ki a világ számára:

kellemetlenül lön megszakítva Nagy Sándor hirtelen halálának hire által, ki a 323-ik év nyarán Babylonban elhunyt. E hír olyan nemü izgatottságot támasztott a görög államokban, a minőt érezhettek volna az egész Európán át, ha I. Napoleon hirtelen meghal, tegyük fel 1810-ben. Grote elmondja, hogy Aristoteles helyzetét mi mélyen érdeklé ez esemény. Bár nem avatkozott politikába, mindamellett a közvélemény őt azonosítá a maczedón párttal. Ugy jött Athénébe, mint Sándornak elismert kedvencze és pártfogoltja, s még hozzá, épen olyan időszakban, a midőn Sándor Thebae városának kirablása által, meg az által, hogy Athénét hasonló sorssal fenyegeté, ha néhány maczedón-ellenes államférfiát nem száműzi: egyszerre rémülés és titkos gyűlölet tárgyává tette magát az athénei polgárok előtt. Ez érzés némi része kétség-kivül kiterjedt Aristotelesre is, a kit mindazáltal megkimélték annak mutatójától pártfogója életében, annyival inkább, mivel a város ügyeinek élén maczedón párti emberek állottak. Sándor, kinek jellemét a korlátlan siker és az ázsiai befolyások megronták, a halála előtti esztendőben egy praecedens nélküli megaláztatást mért a görög városokra, önkényűleg rájuk parancsolván — a mely irott parancsot nyilvánosan, hírnök által az olympiai játékokon olvastatott föl, hogy hívják vissza mindazon polgárokat, a kiket törvényszéki ítélet által száműztek, s tudatván, hogy vezérének Antipaternek rendeletet adott, miszerint azonnal induljon bármely város ellen, a mely e parancsnak nem engedelmeskedik. A tiszt, kinek e bántó iratot, mely annyira sérté a görög önbecsülést s az önkormányzat szeretetét — nyilvánossá tennie kellett, senki más nem volt mint Nikanor, Aristotelesnek benső barátja és később veje. Így Aristoteles, önhibáján kívül, a közvéleményben, közvetve összeköttetésbe hozaték Sándor zsarnoki eljárásával. S nincs rajta semmi csodálni való, ha, a midőn Sándor halálának hírére a maczedón-ellenes párt Athénében hatalomra jutott: a visszahatás Aristotelest is megtámadta, s ellenei alkalmat kerestek, hogy őt bántassák. Csakugyan Eurymedon, az eleüzszi Demeter főpapja, egy irott vádat ad be ellene, vallás-sértéssel vádolván őt. A vád anyagját főként azon paean képezte, melyet Aristoteles irt Hermeias tiszteletére; de úgy látszik, hogy azon kívül még munkáiból is idéztek egyes tételeket, a melyekben foglalt tanok nem fértek össze a nemzeti vallással. Aristoteles felhasználván azon törvényt, mely megengedi, hogy akármely vádlott az ítélet hoza-

tala előtti napon elhagyhatja a várost: ott hagyta Athénét és az Euboeában levő Chalcisba vonult, hol akkor macedóniai őrség tartózkodott. Elment, mint mondá, „azért, hogy az athéneieknek ne legyen újra alkalmuk vétkezni a philosophia ellen, a mint már egyszer tették Sokrates személyében.“ Iskoláját és könyvtárát Athénében hagyta Theophrastus felügyelete alatt, arra számítván, hogy ugy is rövid időn visszatér, miután Antipater csakhamar a macedóniai seregek ellen támadt minden ellenállást leverte a görök városokban. De hirtelen megbetegedett és meghalt Chalcisban 322-ben, valószínűleg több mint hatvanegy éves korában. Végrendeletét Diogenes Laërtius megőrizte s az abban foglalt rendelkezések szíves, igazságos és nemes természetire mutatnak. Valósággal egyetlen tény sincs hitelesen hebizonyítva Aristotelesről, mely arra kényszerítene, hogy másként vélekedjünk róla mint jól. Azonban a régieknél sok vád emeltetett ellene és sok munka iratott részint egykorúak, részint későbbi platonisták által, melyekben különböző vádakkal terhelik, minők például, hálátlanság Plátó iránt, szolgáltság a macedónok előtt, fényűzés, a feltűnésnek és csillogásnak szeretése és így tovább. Themistius a támadóknak egész seregét említi, kiknek művei — mondá — fönmaradtak „hogy az ellenségeskedés és féltékenység szellemét ellene ébren tartsák.“ Grote kimutatja, hogy három osztálya volt az embereknek, a kik közül Aristoteles kisebbitői természetesen előállhattak: először Isocratesnek, a szónoknak, számos barátai, kivel Aristoteles életének korábbi éveiben versenyre kelt; másodsor a platonisták, kik rossz neven vették Aristotelestől, hogy mesteröktől eltért és annak rendszere ellen némely pontokban polemizált; harmadsor a macedón-ellenes párt, mely különböztetés nélkül Aristotelesnek rótta fel Sándor politikai tetteit. A párt-érzés ezen különböző forrásainak létezése Aristoteles ellen eléggé megfejteti az ellene intézett keserű támadásokat, de ugyanakkor kételkedni hagy azok igazságos voltán.

Aristoteles valószínűleg sohasem volt népszerű Athénben. Igen valószínű, hogy volt benne valami azon büszke jellemvonásokból, melyeket erkölestanában a nagyobb lelkű embernek tulajdonít „ki sokat igényel a maga számára, mert sokra érdemes“, „ki nem tud társulni mással, csak a ki barátja“ stb. Aristoteles képes volt odaadó és nemes barátságra, mint Hermeias esetében megmutatta; s családi szeretete kötelékei is erősek voltak, miről végrendelete tanuskodik, de e mellett igen

könnyen lehetett hideg és tartózkodó az általános társaság irányában Athénében.

A második fejezetben Grote egész részletesen beszéli el Aristoteles könyvtárának és kéziratainak érdekes történetét. Ezek halálával Theophrastus birtokába jutottak, ki még azután 35 évig feje volt az athenei peripatetikus iskolának. Midőn Theophrastus meghalt, az egész könyvgyűjtemény, magában foglalván mind a két philosoph eredeti műveit, s mind azokat a könyveket, melyeket másoktól vásároltak, hagyomány útján Neleusnak jutott, Theophrastus egyik barátjának és tanítványának, ki azt hazájába, Scepsisbe vitte el magával. Egy nemzedékkel később Pergamos királyai gyűjteni kezdék a könyveket királyi könyvtárak számára, s Neleus örökösei, hogy megmentsek a becses gyűjteményt, a mely birtokukban volt, de a melynek ők nem tudták hasznát venni, attól hogy az elvétessék és Pergamosba vitessék: elrejtették azt egy pinczében, a hol ott hevert közel százötven esztendeig prédájául a férgeknek és a nedvességnek. Ekkor az Attalid uralkodó ház Pergamosban kihalt, e királyok utólsója, Attalus, meghalván 133-ban Krisztus előtt, királyságát a rómaiaknak hagyta. Az aristotelesi és theophrastusi könyvtárak akkori birtokosai, nem lévén többé okuk félni a királyi lefoglalástól, előhozták a kéziratokat a rejtek-helyről, s eladták azokat nagy összegért a tejosi Apellikonnak, ki gazdag ember, athénei lakos és a peripatetikus iskolának hive volt. A becses csomagok így megint Athénébe kerültek, körülbelül a 100-ik évben Kr. e. miután a világra nézve 187 éven keresztül el voltak veszve. Már ekkor igen rossz állapotban voltak a könyvek, s Apellikon azokról másolatot vétetett, s ő maga tölté be, hozzátetés útján a hézagokat, a melyek a féreg-rágta szövegben támadtak. Hozzávetései azonban nem voltak szerencsések, miután ő inkább könyvgyűjtő volt mint philosoph. Halála után nem sokkal Athénét Sylla elfoglalta (86. Kr. e.) s Apellikon könyvtárát magával vitte Rómába. Ott egy könyvtárnok felügyelete alatt állott az, és több, irodalommal foglalkozó görög, akkor Rómában lakván, használta is. Tyrannion, Cicerónak tanult barátja, engedelmet nyert rá, hogy rendezze a kéziratokat; s Andronicus Rhodius egész komolysággal fogván azon feladathoz, hogy szabatos szöveget, s Aristoteles philosophiai munkáinak teljes kiadását állítsa elő: a különböző értekezéseket és szétszórt töredékeket saját helyükre és fejezetük alá beosztotta, és több másolatot

készítettvén: kiadta Aristoteles műveinek általánosan elfogadott szövegét.

De a legérdekesebb dolog, e könyvtár történetével kapcsolatban, s a mit Grote előtt senki sem mutatott ki oly világosan — hogy a „mi Aristotelesünk“ ezen Andronicus Rhodius-féle összeállítástól és kiadástól keletkező dátumu, és hogy az lényegesen különbözik, s kiterjedés tekintetében össze se mérhető Aristoteles azon munkáival, melyek a Diogenes Laërtius által adott katalogusban elő vannak sorolva. E sorozat, minden valószínűség szerint, azon könyvek czimeit adja, melyek az alexandriai könyvtárban Aristoteles neve alatt megvannak. Grote úgy gondolja, hogy azt az alexandriai fő-könyvtárnok, Callimachus, vagy annak tanítványa Hermippus készítette a 240 és 210-ik évek közt Kr. e.; s hogy az bele jutott Aristotelesnek valamelyik életrajzába, s onnat Diogenes gépiesen lemásolta, nem ismerve, vagy figyelembe sem véve az Andronicus-féle kiadást.

A sorozat száznegyvenhat külön munka czimet számlál elő, körülbelöl négyszáz könyvre vagy fejezetre osztva. Az általunk ismert Aristoteles körülbelöl negyven műből áll, s e művek nemcsak számban kevesebbek, hanem minőségben is különböznek a sorozat műveitől. Mi csak úgy ismerjük Aristotelist, mint egyes értekezések szerzőjét a philosophia fő ágai — a logica, physika, metaphysica, politika, erkölcsstan, természetrajz stb. felől. Ezek összefüggő rendszerben vannak egymás mellé csoportosítva, a mint Andronicus kiadói kezéből kijöttek. Azonban a sorozat Aristotelese inkább nagy számú kisebb művek szerzője gyanánt tűnik fel, a melyek specialis kérdéseket vitatnak, mint nagy philosophiai rendszerek alkotója gyanánt. S ismét, a sorozatban levő művek nagy része egészen különböző formájú azon művektől, a melyeket mi Aristotelesi gyanánt ismerünk. A népies tárgyalási mód és párbeszédi forma az, melylyel azokban találkozunk, s ott elő van számlálva néhány azon elveszett philosophiai essaykból, melyeket Aristoteles Athénében való tartózkodásának első időszakában írt. S nevezetes a dologban az, hogy Cicero, a ki mit sem tudott az általunk ismert Aristotelesről, nagyon jól ismerte ezeket a párbeszédeket; lelkesedéssel szól (a mint szólanak Dionysius Halicarnassus, Quintilian, s a Cicero utáni század más írói) azok stíljáról, „azok nyelvének arany folyásáról, s azok hihetetlen gazdagságáról és édességéről“ — : mind oly

tulajdonok, a melyeket — bárki láthatja — teljesen lehetetlen Aristoteles azon műveire alkalmazni, a melyek hozzánk eljutottak.

A mi már magát Aristotelest és annak philosophiáját illeti, azt tapasztaljuk, hogy csaknem az egyetlen dolog, a mit Grote annak kifejtésében elérni képes volt: kidolgozott bonczolása és értelmezése azon hat logikai értekezésnek, melyet collectiv névvel közönségen *Organon*nak neveznek (a szó bizonytalan eredetű, talán a stoikusok találták fel), s a mely rendszeren a mi Aristoteles kiadásunk elején áll. Ez értekezéseket, vagy legalább azok négy elsejét, sokkal bővebben és szélesebb körben tanulmányozta a világ, mint Aristotelesnek többi összes műveit. S ezen körülmény folytán bizonyos egyoldalú, félszeg és hibás nézet támadt Aristotelesről, mintha ő egészen, vagy főként deductiv logikus lett volna, s mintha az *Organon* volna egész rendszerének központja és lényeges része, nem pedig csak kezdet és bevezetés ahhoz. S miután ez értekezések főként a syllogismus tanával foglalkoznak: korokon át illetéktelen tulsúly adatott a syllogismusnak azok által, kik azt gondolták, hogy ők Aristotelest tanulmányozzák és követik, s innen támadt az u. n. reactio Aristoteles ellen, előmozdítva Ramus és Bacon által, mely a scholastikusok szűkfejűségét és tulkapásait úgy tekintette, mintha az a valódi aristotelesi philosophiának törvényes kisarjadzása lett volna. Semmi sem lehetett nagyobb igazságtalanság Aristotelesre nézve, ki ha visszajöhetett volna a földre, s megismerte volna tanainak történetét: méltán panaszkodhatnék, hogy rosszul olvastatott, rosszul értetett meg és rosszul magyaráztatott ellenség és barát által egyaránt. Azok, kiknek csupán általános ismereteik vannak erről a dologról, ha keresztül mennek Grotenak az *Organon*ról adott kifejtésén, meglepetve fogják látni csak ebből is: milyen sok közös volt Aristotelesben a mai kor tudományos emberével.

Bár itt-ott eltérünk Grote nézeteitől egyes logikai kérdésekben: mind a mellett nagy elismeréssel kell szólnunk az *organon* kifejtéséről, mint egészről. Valódi nyereség a görög philosophia tanulmányozójára nézve, hogy most már akkora segítség áll rendelkezésére mint ez, a midőn egy nehéz de elkerülhetetlen fokozaton kell áthaladnia a továbbmenetelben. A legelevenebb s egyszersmind a legérdekesebb része a munkának az a kép, a melyet Grote ad az athénei dialektikáról, mint egy állandóan gyakorolt értelmi versenyről vagy vivó-próbáról; s

hogy ennek szabályait megalkossa, azt szabályozza és megállapítsa, mint egy kitünően egészséges és szükséges értelmi művészetet: írta Aristoteles azon két munkáját, a melyek mintegy függelékei Plato párbeszédeinek. Ezek rendszerezett fejleményei egy oly társadalomnak, melyben elolthatatlan szomj létezett a vitatkozás és értelmi harc után, akár az igazság kereséséért, akár csak a győzelemért az ellenfél fölött. Egy ily társadalomban szükségkép elő kellett állania a fizetett vitatkozók osztályának, kiknél az életmód volt, s kik tanítói voltak a vitatkozás mesterségének. Ez az osztály, sophisták neve alatt, rosir hirre jutott a régiek előtt, s Aristoteles, ugyanazt mondva, a mit Xenophon, Plato és Isocrates már előtte elmondottak, nagyon megvetőleg bánik velök mint csupa nyegléssel, s mesterségüket egészen becstelennek mondja, a melynek nyereség a czélja és csalás az eszköze. Grote már Görögország történetében, midőn Sokrates korának jellemzéséről szól, tiltakozik bizonyos fokig a régiek ez ítélete ellen, és sok védokot hoz fel a sophistáknak mint osztálynak becsületessége mellett; ezeket még tovább viszi Plátóról írt munkájában; s most, amidőn Aristotelest magyarázza, egyáltalában nem változtatja meg előbbi nézeteit.

Művének több pontjában Grote részint támadó, részint védő hadat folytat Aristoteles nézeteinek köpenye alatt az *aposteriori* philosophia és okoskodás mellett; s általában nem tekinthetjük Aristotelesét, úgy is a hogy ki van dolgozva, Aristoteles egészen megbízható és minden tekintetben kielégítő magyarázatának. Sok elnézéssel kell lennünk egy oly munka iránt, a mely nemcsak hogy bevallottan bevérgzetlen, hanem azon kívül sajátságos körülmények közt volt írva, előrehaladt korban kezdve, s mintegy kényszer segélyével írva, „a kor ellenére.” Maga a tárgy olyan, a mely csaknem egy egész élet odaadását követeli, míg a tiszteletreméltó Grote előtt az meglehetősen új talaj volt. Hogy Aristoteles nyelven szóljunk, e művet nem lehet úgy tekinteni mint *actualitast*; alig emelkedett az ki a *potentialitas* köréből. S még jelen állapotában is, iránya kissé egyoldalú. Századokon keresztül Aristotelest úgy tekintették, mint a *priori* és deductiv philosophot, s a könyv iránya, hogy szinte az ellenkező végletbe megy, s úgy tünteti fel Aristotelest, mint csaknem tisztán inductiv philosophust. Ez némelyek előtt úgy tűnhetik fel, mint Aristoteles érdemeinek emelése, ha az kivétetik belőle, a

mit ezek az ő gyenge oldalának tekintenek. De akármiként legyen is az, Aristotelest nem lehet igazságosan ilyennek tüntetni fel, miután ő nem csak inductiv és gyakorlati volt, mint Locke vagy Mill, hanem azon kívül sok volt benne a speculativ elem is, a mely ismét Kanttal és Hegellel hozza őt rokonságba. Grote kétségkívül hasznos dolgot tett, a midőn a figyelmet Aristoteles gondolatvilágának egy jelentékeny olyan részére fordította, a hol a tények vizsgálata hangsulyoztatik, s bizonyos józanész-szerű nézet, távol minden transcendentalismustól. Azonban még e munkának szüksége van a teljessé tételre. Ohajtandó világosan kifejtve látni, mit értett Aristoteles „létező“ dolog alatt, s mit valaminek az *észrevétele* és *ismerete* alatt. Ohajtandó ismerni helyzetét Berkeleyvel, Hume-mal, Kanttal, Hegellel, Schellinggel, vagy a modern kor más nagy gondolkodóival összehasonlítva, a philosophia ez alapkérdései tekintetében. Nem lehetetlen, hogy Grote bevégezten munkája ösztönül fog szolgálni az ilyen irányu tovább kutatásra Angliában.

BARÁTH FERENCZ

AZ ARTHUR MONDAKÖRBŐL.

Az alább következő két költemény egy nagyobb cyclusból van véve, melynek a költő (Tennyson, az angol Poet Laureate) közös czímet nem adott, de mely az angol hősmonda legnevezetesebb részének, az Arthur mondakörnek, vagy a Kerekasztal lovagjairól szóló mondának egyes darabjait dolgozza fel s hozza némi, bár meglehetősen laza, összefüggésbe. Nem egy éposz, hanem kisebb époszok sorozata.

E cyclus a következő költeményekből áll:

1. *Arthur jövedele* (mint bevezetés).

A Kerekasztal:

2. *Geraint és Enid.*
3. *Merlin és Vivien.*
4. *Lancelot és Elaine.*
5. *A szent Grál.*
6. *Pelleas és Ettarre.*
7. *Guinevere.*
8. *Arthur elűnése* (mint befejezés).

E darabokat a költő nem ezen (általa utólagosan megállapított) sorban írta s bocsátotta közre. Legelőször az utolsót írta meg s akkor már foglalkozott az egész mondakör feldolgozásának tervével. Régebb költeményei közt egy „Epic“ czímű találunk, melyben egy társaság ül együtt s egy fiatal költő, Hall Everard, e monda-kör feldolgozásának tervével lepi meg hallgatóit, s elmondja előttök „Arthur halála“ czímű költeményét. Ez akkor abba maradt. Később, megírván a többi is, ezt mint epilógot tette hozzájuk Tennyson, elől és hátul kikeresítve kissé, s összefüggés kedvéért. Nehány év múlva, (1859) — „Négy király-idyll“ czím alatt egy kötetben adta a következőket: Enid, Vivien, Elaine, Guinevere. Idylleknek

nevezte, holott e műforma hagyományos fogalmával semmi egyéb közülük nincs, mint a nagy egyszerűség, mely azonban éppen úgy sajátja a naiv éposznak is, mint az idyllnek. Az idyll a köznapi élet, az alsóbb s közép osztályok dolgait festi; Tennyson királyidylljei ellenkezőleg a mondavilág eszményi légkörében mozognak; hőseik nem közemberek, pásztorok, hanem királyok s a szent fogadalom fölKent lovagjai. A név azonban nem sokat tesz a dologra. Elég, hogy a négy idyll a monda-kör terjedelme s körvonalai némileg határozottabb alakot vettek föl, s midőn e kötetet az akkori *Budapesti szemlében* (1859. VII. kötet 407. s köv. l.) röviden ismertettük, reményünket fejeztük ki, hogy „a még erejében levő költő, (szül. 1805-ben) az oly dús és több tárgygyal kínálkozó Arthur mondakör egyéb részleteit is földolgozandja még.“ Reményünk valósult. 1870-ben *The holy Grail and other poems* czim alatt jelent meg, az angol irodalom által várva várt kötet. Az előbbi négy „idyll“, e jelző czim elhagyásával, a következőkkel lőn kiegészítve: Arthur jövetele, a szent Grál, Pelleas és Ettarre s a már rég készen álló Arthur eltünése. Egy előre bocsátott jegyzékben egyszersmind kijelölte a költő, az általunk már fenebb leírt sorrendet, „melyben a nyolcz költeményt olvasatni kívánja.“

Mindenek előtt ez irodalomtörténeti, vagy, ha úgy tetszik, könyvészeti tájékozást láttuk szükségesnek előre bocsátani. Nem czélunk egyébiránt sem, aesthetikai tanulmányt írni Tennyson művéről. Csupán bevezetni akarjuk az alább olvasható két költeményt. S e végből legczélszerűbbnek látjuk, igen röviden az egésznek vázlatát adni olvasóink elébe, hogy abba az általunk bemutatottakat könnyebben beilleszthessék.

Mint mondtuk a költemény egyes részeinek összefüggése csak igen laza s azért kivonatunk is egyenként kell hogy vegye a darabokat. Csak azt akarjuk megjegyezni még, hogy az ujkori költő egészen a mondai alapon maradt földolgozásával s mert a monda is, a mint fönmaradt, egyes részekből áll csak, melyek közt tulajdonképi szerves, annál inkább műalkotási, összefüggés nincs, ha a mondai alaptól eltérni nem akart, kényszerítve volt egész kerek époszi alkotás helyett egyes kis époszokat (vagy költői beszélyeket) adni, tehát úgy járni el a mint eljár. Tudva van ugyanis, hogy a középkori lovagmondák s többé-kevésbbé önálló mondakörök közül, az angol Arthur- vagy Kerekasztal-mondakör, egyes troubadourok énekeiben tartotta fenn magát, és pedig jelenleg fennálló leg-

régibb alapjában nem angol, hanem francia nyelven, melyből ismét nem angol, hanem német költők voltak e mondakör egyes darabjainak első feldolgozói. Jelesen az angol vagy bretón mondakör egyik legnevezetesebb részét, a Percival mondát Troyesi Chrestien kezdte megírni s Gautter du Denet és Manessier fejezték be 1210 körül; utánok dolgozta ki Eschenbachi Wolfrám; a Lancelot du Lac regényét, mely a Kerekasztal lovagjai e virágának Arthur király nejével Ginévrával szőtt szerelmi viszonyát tárgyalja, szintén a Troyesi Chrestien kezdte írni 1190 körül s halála után de Leigny Godefroy fejezte be. A Tristán és Isoldáról szóló monda ugyanazon korban tétetett írásba; ezt azonban nagy elterjedtsége s közkedveltsége daczára, Tennyson egészen mellőzi s csak egy pár helytt czéloz rá. A Szent-Grál-monda ¹⁾ e mondakörnek tulajdonképi középpontja, mely Tennyson cyclusának is középpontját foglalja el, szintén a francia troubadourok énekeiben tartatott fenn. Mindezek külön-külön dolgozva föl, kezdettől fogva eltagolt alkatot adtak a bretón mondának s szerves és műalkotási összefüggést hozni abba, sem a középkor költői, sem a későbbiek, meg sem kísértették. A modern költő (Tennyson-t értjük) félre ismerte volna hivatását, ha egységes alkotást akart volna létrehozni a naiv épo-

¹⁾ E monda lényeges tartalma s a Szent-Grál név eredete a következő. Arimathi József (ugyanaz, ki a keresztyén monda szerint Krisztusnak a keresztről levett testét kegyeletesen eltemette) megőrizte ott a kehelyt, melyből Krisztus a végvacsorán tanítványai-val ivott, mondván „Ez az én vérem.“ A kehelyt, melyben Krisztusnak valóságos vérét fogta föl, magával hozta bujdosásában, s Britaniában egy fogadalmas lovagrend házának adta megőrzés végett. A világ bűnei miatt azonban a kehely eltűnt s tiszta és szeplőtlen lovagoknak kell — s lehet azt fölhalálni. E nagy feladatra nevelé Arthur király tulajdonkép a maga lovagjait, kik közt „Kerekasztal“ nevű szövetséget alkotott. De a lovagok szent buzgalom- s hitbeli rajongással, emberi gyarlóságokat s (kivált szerelmi) bűnöket egyesítenek s azért az elveszett szentséget nem is találhatják föl; egy vagy kettő közülök láthatja csak meg, az is csak álomlátás-képen. E kehely, a benne levő vérről *Sang réal* (igazi vér) nevet visel. Ebből rontották el a Saint Greal (azután Holy Grail, das heilige Graal, a szent Grál) nevet. Mások szerint *Grazal* edényt jelentett, s innen a Saint Gráal, szent kehely volna.

szok sorozata helyett, melyeket most csak Arthur király mint a Kerekasztal feje, s az egész mondakör központja tart össze.

S most lássuk egyenként Tennyson nyolcz költeményének tartalmát.

Az első bevezető költemény *Arthur jövetele* (The coming of Arthur) czim alatt a mondahős rejtélyes eredetével s trón-foglalásával ismertet meg. Uther király megszerette Gorlois herczeg nejét, Ygerne-t, kinek nem volt fia, csak leányai, többi közt Bellicent, orkney-i királyné. Ygerne asszony férje s imádója közt harcra került a dolog; Gorlois elesett, Uther király pedig ostrom alá fogta az ellenálló Ygernét, kit vitézei hűtlennül elhagytak, úgy hogy Uther király végre elfoglalta várát és magát. Egy idő múlva Ygerne, karján a kis Arthurral jelent meg, kit maga szoptatott; de azért kétséges maradt: Uther király fia-e Arthur? Némelyek szerint Gorloisnak méhben hagyott gyermeke; mások bizonyos Antal herczeg fiának mondnák, kinél később neveltetett; tagadák (kik királynak elismerni nem akarták) hogy királyi vér volna. Ő azonban mint király lép fel. Az országot elfoglalva tartó pogányokat, a Hengist király utódait, kik a Fehérló lovagjainak neveztetnek, ép úgy irtja s visszanyomja, mint az országon csapásként levő temérdek vadállatot. A gondviselés és szabadítás dicsfényében jelenik meg. Egyszer aztán megkéri Leodogránnak (a britt sziget királyai egyikének) leányát, Ginevrát. Az öreg király haboz, adja-e leányát ily kétes eredetű hősnek, kiről azt sem tudni törvényes, vagy épen királyi vér-e? De jő Bellicent királyné s megnyugtatta Leodográn kételyeit. Elbeszéli, hogy Arthur nem is királyi, hanem emberfeletti szülött; mert Bleys és tanítványa Merlin, varázslók s bölcsek, hozták a nekik égből, fényjelek közt adott gyermeket Ygernének s a kijelentés azt Uther király utódául nyilvánította. Bellicent azonban ezeket titkon beszéli el Leodrogánnak, még saját két fiát is eltávolítva, kik közül egyik (a léha de jó szívű Gawain) szót fogad és távozik, de az idősb (a gonosz és kaján Modred) az ajtónál hallgatózik s Arthur csoda-eredetéből is ördögi gyűlöletet szí magába. Bellicent elbeszéli, hogy nőtt ő együtt Arthurral, mily nemes, fenkölt lelkű hős ez, mint győzött minden akadályon, mint koronáztatott királylyá, mint termett számára, koronázásakor, csodahatalmu kardja, Excalibur, melylyel győzhetetlen. Leodográn ezekre odaadja Ginevrát Arthurnak s ez,

lovagkörével, mely a Kerekasztal nevet viseli, elviteti a szép nőt, kivel a szent Dubric püspök esketi össze.

A második költemény: *Geraint és Enid*, a Kerekasztal egyik lovagjának s nejének történetét beszéli el. Geraint a Ginevra királyné és Lancelot lovag (a Kerekasztal legnagyobb hőse, a lovagok virága) közti tilos szerelemről suttogó hír halatára, félteni kezdi ártatlan tiszta nejét az udvar légkörétől s a királynéval érintkezéstől és haza viszi. Szívében van a gyanu, bár alaptalan s ez határozott féltéssé válik a tétlen magányban. A hősies s egyéb kalandok, melyek közt az ártatlanul gyanúsított és becsmérelt Enid hűsége minden próbát megáll s végre diadalmaskodik férje gyanúin, regényes elbeszélés színét adják a minden csodálatos elem nélküli történetnek. Kapcsa a fő-történethez csak abban van, hogy itt merül föl először a gyanu, a királyné bűnös vonzalma iránt, mely aztán, mindig az udvari mende-monda színében, de egyre határozottabb alakban a többi költeményeken is átvonul.

A harmadik történet, *Merlin* a bölcs jós és bűbájos, és *Vivien* egy csélesap, buja és kaczér szépség közt, egy művészileg kivitt s itt-ott bájosan szép párbeszédben foly le. Vivien Arthur királyra vetette szemét, de a mocsoktalan s méltóságos lovagkirályt szerelmi cselekkel megejteni nem lehet. De Vivien tudja, hogy Merlin egy bűvös szerelmi szer birtokában van; a bűvész szerelmét kell hát először megnyernie, hogy tőle a szert kicsalhassa, melylyel aztán Arthur királyt megejtse. De Merlin öreg is, bölcs is, szent is. A furfangos csábitónak, sok szelleműs peripetia után még is sikerül elérnie célját s diadallal viszi magával a bűvös szerelmi szert. A költőnek talán egyik darab sem sikerült jobban ennél. De Vivien további dolgairól s Arthur erénye ellen célba vett merényletéről többé nem ad semmi hírt. Talán mert Arthur király még a kísértésen is felföl áll? a mi nem volna épen keresztyén felfogás, meggondolva hogy annak még Jézus is alá volt vetve.

Most következik *Lancelot és Elaine* (az angol *Szép Ilonka*) története, melynek, kivonat helyett, alább következő fordítására utaljuk az olvasót. Utaljuk egyszersmind az elbeszélés egyszerű s még is művészi szerkezetére, melyben költőnk valódi mester. Mily ügyesen tudja bevezetni tárgyait. „In medias res“ lép s a legérdekköltőbb ponton ragadja meg tárgyát s az előzményeket úgy adja aztán, mint a dráma szokta az expositióba szőtt elbeszélésekben. Fájdalom, költőnk másik kitűnő

(s mindenek fölött legkitünőbb) tulajdonáról fordításunk alig nyújthat kellő fogalmat: nyelvének ép oly egyszerű, mint erős, bájos és zamatos voltáról. Tennyson nyelve a legtisztább, a legtösgyökeresebb angolszász nyelv, (Shakespeare-ét sem véve ki), a legkevesebb latin keverékkel, melyet valaha irtak. Egyszerűsége, az angol nyelvet csak írókból ismerők előtt (s ezek közé tartozunk magunk is) néhol szinte keresettnek látszik, ódonága s naivsága miatt. De angol kritikusok éppen azon elismeréssel, sőt elragadtatással szólnak Tennyson nyelvéről, mint mi az Aranyéről. Egyébiránt tárgyaik s tárgyalási módorukban egyaránt, van is sok rokon vonás a két költő közt. Tennyson népiessége s naivsága azonban egészen angolos; ő a maga nemzetének a költője éppen úgy mint Arany is a magáénak. S ez, a mi ép oly természetes mint dicséretére szolgál mind a kettőnek, kizárja a szorosabb összehasonlítást közöttük.

Az ötödik történet a mondakör középpontját látszik alkotni, fontossága által, bár a Tennyson által feldolgozott s úgy látszik a Ginevra királyné tragikumában tetőző történetekhez csak episod gyanánt csatlakozik. Ez a *Szent Grál*-monda. A szent Grál, látományban, megjelenik egy szűz apácának; aztán egy fiatal, rajongó szűz lovagnak, Galahadnak ¹⁾ is. Sir Percival, a Kerekasztal lovagjai közt Lancelot után a legtekinélyesebb, erkölcsre pedig legelső, szintén a szentség keresésére indul; s utána mind a többi lovagok is. Arthur király inti, ne tegyék; nem elég tiszták és szennytelenek arra, nem nekik való az. De elmennek. Kalandról kalandra, csalódásról csalódásra. S végre megtörve jönnek vissza. A szent Grál nem e bűnös nemzedéknek való.

A hatodik költemény ismét egy bűvösen szép idyll, mely a festői kivitel szépségeiben s az egészen élőmlő bájban Vivien-nel versenyez. Pelleas, egy fiatal, ártatlan szívű, együgyű, hiszékeny — gyermek inkább mint hős, szíve tele szerelmi vágygal, de tárgy nélkül még, egy kaczer, nagyravágyó, kevély szép leányt Ettarrét meglátja s bele szeret. A lány szeretne ragyogni, szépségkirályné lenni s az ifjunak odaigéri szívét, kezét, ha ez egy éppen kihirdetett tornán a „legszebb hölgy lo-

¹⁾ Erről Tennyson régiebb költeményei közt is találunk már egy románczot; 'újabb bizonyítékul arra, hogy a költő e mondakörrel már régebb foglalkozott s kereste neki az alakot. Ott még egy hasontárgyu töredéke: Sir Launcelot and Queen Guinevere.

vagjának“ a díját, egy kardot a nyerő hős, s egy gyönyörű koszorút hölgye számára, megnyeri. Pelleas, a Kerekasztal bajnokai engedvén a feltörekvő fiatal hősnek a tornán, meg is nyeri a díjt s Ettarre büszkén fogadja el a gyöngy koszorút. De mikor az ifju jutalmáért jó: szemébe nevet, kigunyolja, végre ki is dobhatja kastélyából. A szegény tapasztalatlan Pelleas újabb meg újabb kísérleteit, kitartó, hű, türelmes és szenvedélyes szerelmét, végre keserű kiábrándulását, halálos csalódását, mind futólag említjük csak. Utoljára, eszménye összetörése fölötti bánatára azt kapja vigaszul, hogy hiszen a királyné sem jobb mint az ő hölgye, az is csak csalfa asszony. Pelleas ezt nem hiszi; fel-emelt karddal megy, hogy ő ezt megkérdezze a királynétól, számon kérje Lancelottól, ki neki a hősök példánya, de a kit ily aljassággal gyanusítanak most. A fájdalomban s csalódásában félőrült fiut elcsitítják az udvarnál valahogy; de Ginevra érzi, hogy a végóra, a katastróf közelg, árulása hire meszszebb hatott s jobban elterjedt mintsem soká lehessen rejtegetni már.

Nem is lehet. A hetedik történet, melynek czime: *Ginevra*, s melyet szintén alább vesz az olvasó, ezt a már feltartóztatlatlan katastrófot beszéli el.

Ezután már csak a tragédia utójátéka marad, az utolsó költeményben, melynek czime: *Arthur elűnése* (The passing of Arthur). Megtört nemes szívével a király kiküzde végső harczeit, Lancelot s a pártütő rokon s a pogányok ellen. Kevés hívei egyenként hullottak el oldalánál mind. Ő nem esett el; ő végzetes hős, a kinek nem a halál van fenntartva utolsó végül. Csak egy maradt még életben mellette, a nemes Sir Bedivere, a Kerekasztal utolsó lovagja, hogy legyen a ki urát elkísérje a végpontig. Megtörve, nehéz sebben, kimerülve fekszik Arthur azon a parton, hol mint meztelen gyermek az égből adatott volt a két jósnak. Mellette istenadta csodakardja Excalibur. Azt nem szabad örökségül hagynia senkinek. Elküldi hát vele Sir Bediveret, hogy dobja a tó vizébe, s jöjön vissza és beszélje el mit látott. Sir Bedivere sajnálja a kardot vízbe dobni: csak elrejtí s visszatér. Beszédéből a király észreveszi, hogy hazud s keményebb parancscsal küldi vissza ismét. Másodszor is. Harmadszorra már fenyegető a parancs s Sir Bedivere vízbe dobja a kardot, mely a mint a légben süvöltve forga, lángokat szórt s elébe láng karok nyultak a vízből ki, s ragadták be a mélységbe. Arthur most látja, hogy parancsa teljesítve van s földi

léte befejezve, — elmehet. Sir Bedivererel vállra véteti magát, maga nem tud menni s viteti a tengerig. Ott egy setét, magános bárka vár, evező és kormányos nélkül — abba bele téteti magát. A hajó lassan, szomorúan elindul, evező, kormány és vitorla nélkül s elmegy, a végetlen tengeren — nem tudni hová . . . mint a hogy nem tudni honnan jött vala, ő, a lovagok színe, a királyok virága — Flos regum, Arthurus!

Még csak egy szót.

Az angol, vagyis inkább breton királymondakör sokkal gazdagabb mintsem belőle csak tekintélyes résznek is mondhatnók azt, a mit Tennyson a nyolcz király-idyllben feldolgozott. Hogy többet ne emlitsünk, a monda-kör két fő-nevezetességű részét, sir Percival kalandjait s a Tristan és Izolt szerelmi regényét csak melleleg érinti. Mégis a fő alakok: Arthur, Ginevra, Lancelot, Merlin, Galahad, némi lánczolatot is képezve, kiválnak s vázlatát adják a mondakör egész alkatának. De a mit feldolgozott is Tennyson, s szorosan a mondai alapon maradva, nem egy merevül s mozdíthatlanul megalkult mesének pusztá ismétlése. Talán minden létező monda-körök közt ezek, a francia és angol lovagkoriai, a legszabadabbak, ugyanazon eseménynél a legtöbb variánsokat engedők. Tennyson tárgyait az első francia emilékben-hagyóktól s a nyomaikon dolgozó középkori német és francia költőktől kezdve, le Tennysonig, az az maig, számtalanszor látjuk újra meg újra megjelenni, a legkedveltebb énekesek dalaiban, királyok és más műpártolók úgy mint népek és olvasóközönségeik tapsaitól kísérve, de mindig új változatokban: az ismert, megkedvelt tárgyakat az újdonság ingerével, becsével újra meg újra felruházva. Mint költőnk egyik legsikerültebb alakja, Vivien, mondja, sok csábbeszéde közt, a Merlinnek általa fecsegett mesék s udvari hírek csácsogásaira:

„Nem szép-e? S van tovább is, mert e dal
Mint a királyné gyöngy-nyakláncza, olyan,
Mely elszakadt tánczközben s szerte hullt.
Ki elveszett, kit elloptak, kit el-
Tettek erekljeül; de soha többé
Mind össze nem került s kettő belőle
Testvér'leg egy zsinorra nem fűződött,
Csókolni egymást szép fehér nyakán,

Mint az előtt. Lásd, olyan e dal is.
Szétszórva él csak, számtalan kezen,
S különbözőleg dallja minden dalnok.“

I.

HELÉN.

Helén, a szép, a bájoló, — Helén,
Az astolári liliom, keletre
Néző toronyszobája ablakában
Órizte pajzsát a hős Lancelotnak. ¹⁾
Először úgy helyezte: hogy a reg
Első sugára essék arra, s őt
Csilláma költse föl; majd, féltve rozsdá-
Vagy sérüléstől, selyemborítékot
Készíté rá s kihimzé rajt' a mi
A pajzsra vésvé volt, saját színében,
S ág- és virág-füzért himzett körül,
S kis fészkeket, pelyhes madárfiakkal.
Ezzel sem érte bé; hanem naponként,
Elhagyva házát, apját, a toronyba
Fölment s magára zárva ajtaját,
Levonta leplét s nézte a paizst,
S gondolt magába' hős-történetet,
Minden csapásról, mit kard vága rá,
S minden nyílásról, mit rá láncsa szurt,
Fölvetegetve: hol s mikor esék?
— Itt uj e vágás, ez tiz éves is már,
Ezt Carlyle-nál kapá, ezt Carleonnál,
Ezt Camelotnál, — s oh én istenem,
Minő ütés volt ez! s ez itt! talán
Megölte voln' — de isten eltöré

¹⁾ Olv. Lánszeló, vagy Lánsz'ló.

A durva láncsát, ellenét leverte
S megóvta őt. . . . Így éle, képzelődve.

De hogy jutott a lányka Lancelot
Pajzsáho' — kit névről sem ismere?
Ő maga hagyta nála azt, mikor
Indult a nagy gyémánt-tornára, mit
Arthur király rendelt, ekép nevezve
Mivelhogy rajta gyémánt volt a díj.

Mert Arthur, — hogy még nem tudák: ki és mi,
S nem ismerék királynak, — egy napon,
A lyonessi uttalan vidéken
Bolyongva, egy szűk völgyoszoros sivar,
Köves zugán bűzhödt mocsárra lelt.
Iszony lakék ott s ült, ködként, a tájon.
Mert két fivér, az egyikök király,
Szállt harcra itt (de elveszett nevök)
És mindkettő megölte egy csapással
A másikat, s elesve, iszonyattal
Tölték a helyt s fehérülő csontjaik
Itt rothadoztak a fenyér színén.
Egyiknek, a királynak, a fején
Korona volt, gyémántokkal rakott:
Középen egy s négy-négy két oldalon.
Arthur, hogy erre járt, a ködlepett
Bus holdvilágon, im véletlenül
A koronás csontvázra lépe; hát
A kaponya levált a csigolyáról
S a korona hömpölygve elgurult,
Aranypatakként, a mocsár felé.
De ő utána hajlék s megkapá
S fejére tette, míg szívében egy
Hang szóla: „Várj, te is király leszesz!”

Utóbb, mikor király lett, letöré
A koronáról a gyémántokat
S vitézinek mutatva, monda: „E
Kövek, miket végzet hozott utamba,
Nem a királyt, — országát illetik,
Közjóra. Légyen minden évbe' hát

Hős-torna, egyre-egyre. Így kilencz
 Évben kitűnik, hogy ki legvitézebb
 Lovagjaink közt s karban és erőben
 Magunk gyarapszunk, míg nem üzzük el
 A vad pogányt, mely némelyek szerint
 Birandja majd ez országot utánunk;
 Mit távoztasson isten!“ — Így beszélt.
 S nyolcz év letelt, nyolcz torna tartaték,
 S mindannyin a gyémántot Lancelot
 Nyeré. — Királynéjának szánta mind,
 Ha megnyeri; de mert országot érő
 Ajándokával elbűvölni őt
 Egyszerre akará: semmit se' szólt.

Most a középső, végső, legnagyobb
 Gyémántra tüze Arthur, udvarát
 Ott tartva ép a víz partján, közel
 A helyhez, a melyen most a világ
 Főhelye ¹⁾ áll, tornát ki Camelotba.
 S midőn közelge már a nap, imígy szólt
 Ginevrához, — ki beteges vala —
 „Hát oly beteg vagy, urnőm, hogy sehogyse'
 Jöhetsz el a tornára?“ — „Jól tudod
 Uram, magad“ — viszonzá a királyné.
 „Nem lésszsz tanuja hát“, mond, „Lancelot
 Nagy tettinek a küzdteren, miket
 Oly szívesen nézsz máskor.“ — A királyné
 Szemét fölvetve, lágyan nyugtatá
 A dalián, ki a király mögött állt.
 Tekintetét így értelmezve az:
 „Maradj velem, beteg vagyok, szerelmem
 Gyémántokkal fölér“ — hű szíve kész
 Minden kívánatára hajlani
 Hölgyének (bár teljessé tenni égett
 A néki szánt gyémánt ajándokot)
 Hazudni készte; s így szólt Lancelot:
 „Uram király, bánt régi mély sebem,

¹⁾ Londont érti; a mai London helyén, vagy annak közelében
 állhatott Arthur rendes udvara.

S nem hagy nyeregbe ülnöm.“ — A király
Ránéze, majd nejére — s távozek.
Alighogy elment, monda a királyné:

„Hibát tévél, Sir Lanc'lot, nagy hibát!
Miért ne mennél a tornára? — Nézd:
A lovagok nagy része ellenünk,
S a szentelen tömeg súg-búg, mihelyt
Lábát kitette innen a gyanutlan
Király!“ — De Lancelot bosszankodék
Hogy így hiába hazudott; s csipősen
Felelt: „Mi bölcs vagy! bezzeg nem valál ily
Eszélyes akkor nyáron, a mikor
Megszeretél, királynőm. Akkoriban
A tömeget csak olybá vetted ám
Mint százezer kis tücsköt a mezőn,
Melynek szavát saját fűszála hallja
Csak, azzal vége. — A lovagokat
Különben elnémitni könnyű volna;
De a világ, hű s tiszta hódolásom'
Már jóba vette; költők, vétlenül
Fűzik nevünket össze énekökben;
„Hősök virága Lancelot s a szépek
Gyöngye Ginevra“ — lakomán, a vendég
Igy összefogva éltet, a király
Kedvtelve hallgat. No's, nem úgy van-e?
Szólt Arthur egyet? Vagy talán magad,
Megunva hódoló szolgálatom',
Hübb lenni vágysz mocsoktalan uradhoz?“

Gunyos kaczajba tört ki a királyné.
„Arthur király, mocsoktalan királyom,
Megtestesült tökély, az én uram. . .
De fénylő napba nézni, oh ki birna?
Egy szemrehányó szót se szólt nekem,
Sejtelve sem volt, hogy bűnös lehetnék,
Nem gondol ő velem; csupán ma villant
Szemében egy kételynek árnya meg;
Valami gaz sugott fülébe, mert
Csak kerekasztala ábrándjain
Csügg ő, lehetlen fogadalmakon,

S hogy híveit saját tökélyihez
 Emelje; ám e másnak oly hibátlan
 Tökély: előttem egy merő hiány.
 Én földinek kívánom kedvesem'.
 Égő nap ad szint; én tied vagyok,
 Tudod; övé csak név s kötés szerint.
 Azért figyelj rám: menj el a tornára.
 Egy zümmögő légy álmunk' elveri
 Mikor legédesb, s itt e sok bogár
 Lármát csap ám; megvetjük bár, — de szúr.“

A hősök színe, Lancelot, felelt:
 „Mily arczczal léphetek most, a kimondott
 Ürügy után, a sorompók közé,
 S elébe, ki úgy tartja önszavát,
 Mint istenét?“

— „Eh!“ válaszolt Ginevra,
 „Ártatlan gyermek ő, nem egyedűr;
 Övé volnék különben. Ámde halld,
 Ha tőlem vársz tanácsot. Azt beszélik:
 Láncsád előtt mindenki meghajol,
 Ha tudja hogy te vagy; dicső neved
 Győz, nem te, rejtsd el hát, menj ismeretlen,
 S győzz! — Győzsz'e csókkal! és jámbor királyunk
 Ürügyed' akkor helybehagyja, mint
 Dicsvágy-sugalltát; mert jól ismered:
 Hogy bár szelid, dicsszomjasabb lovag
 Nincs nála senki; szinte azt becsüli
 Vitéziben, még jobban mint magában,
 Ha követik példáját. — Győzz s jövel!“

Sir Lancelot gyorsan lovára ült,
 Magára bőszen. Hogy ne tudja senki:
 A vert utat kerülve, fülepert
 Ösvényre tért, mit ritkán tipra láb,
 És a magános, uttalan lapályon,
 Merengve, sokszor el-eltevédett;
 Míg egy alig látszó csapásra ért,
 Mely gyöngye lánczon mind tovább fonódva,
 Az astoláti kastély völgyeig:

Egy messzi dombon föltünék a vár
 Az alkony-fényben. Ott a kapunál
 Kürtjébe fujt; mindjárt kijött egy agg,
 Száz-ránczu néma szolga; bévezette
 S leszedte fegyverit. Hős Lancelot
 Bámult a szótlan aggon. Hogy kilépett:
 Ott lelte a ház urát, két hős fiával,
 Sir Torre- s Sir Lavainnal, kik elébe
 Siettek már a kastély udvarán.
 Nyomukba' lányka jött, a szép Helén,
 A lilium. Anyátlan volt a ház.
 Magok között vigan csevegve jöttek,
 De elcsitultak, mikor a lovag
 Hozzájok ért; s a lord megszólítá:
 „Honnán, nemes lovag s mi a neved?
 Mert termeted s külsőd után ítélve'
 Elsőnek véllek a király után
 A kerekasztal hős vitézi közt.
 Őt ismerem magát; a többi hős,
 Bár hirneves mind, nékem ismeretlen.“

A hősök színe, Lanc'lot így felelt:
 „Ismert vagyok Arthur vitézi közt,
 S ismert, melyet csak vétségből hozék el,
 A pajzsom is. De minthogy ismeretlen
 Kivánok a gyémánt-tornára szállni
 Lenn, Camelotban: most ne kérdd nevem',
 Majd megtudod utóbb. Kérlek, ha pajzsod
 Van heverő, add kölcsön azt nekem s ha
 Czimer van is rajt', csak másé legyen.“

Szólt Astolatnak lordja erre: „Itt van
 Fiamé, Torre-é. Első csatáján
 Sebet kapott ő s pajzsa tiszta még.
 Ő kész od'adni.“ Szólt Sir Torre is:
 „Én nem viselhetem most; elvihetd.“
 Nevetve mond rá apja: „Ej, pimasz,
 Így kell beszélni egy nemes lovaggal?
 Bocsáss meg néki! — Im Lavain, az öcsöce
 Oly hősi kedvtől ég, ő is kiáll
 A gyémánt-dijért s elnyeri s haza

Hozván, e lány arany hajába tűzi,
 Hogy őt annál rátartóbbá tegye!“
 — „Ne, jó atyám, ne szégyenits meg e
 Nemes vitéz előtt“, — szólta a fiu,
 „Egy szó miatt, mely pusztá tréfa volt,
 Torrét boszantám, imhogy nem mehet.
 Csak tréfa, nem más. Mert, nemes lovag,
 E lányka álmodá: hogy valaki
 Neki adá a gyémántot, de az
 Csiszolt levén, kisikla újja közzül,
 S valami tóba, vagy patakba, tán a
 Várkútba hullt. No, én azt mondtam erre:
Ha elmegyek, s *ha* vivok s elnyerem,
 (De az egész köztünk csak tréfa volt)
Akkor majd tartsa jobban. Tréfa volt csak.
 De im apám megengedé, ha té's-is
 Ugy akarod, hogy elmenjek veled;
 S bár nem nyerek: törekszem nyerni, és
 Ifjú vagyok bár, küzdök mint tudok.“

— „Ha szíves léssz“ — viszonzta Lancelot
 Szelid mosolylyal — „elkísérni e
 Vadon fenyéren, hol eltévedék,
 Örömmel veszek társul és barátul.
 Elnyerheted majd a gyémántot is,
 (Ugy hallom ritka szép kö) jó szerencséd
 Ha lesz, s hugodnak elhozhatd, ha tetszik.“
 — „Szép drágakő“ — Sir Torre mond szerényen,
 „Királynőt illet, nem szegény leányt.“
 Most ő, ki szemlesütve hallgatá
 Hogy így hányják-vetik nevét, Helén,
 Pirulva állt e kisebbség fölött,
 Az idegen előtt, ki nyájasan,
 Bár nem hizelgön, így ejté szavát:
 „Ha szépet illet az meg, a mi szép,
 S szépnék csupán királyné mondható:
 Ugy elhamarkodott ítéletem;
 E lány a föld legszebbik ékszerét
 Hordhatja — s az még sem rí róla le.“

Végzé. S a liljom-lányka, szép Helén,
 Megnyerve a hang méze ált', előbb
 Mint látta volna, ráveté szemét
 S vonásit szomjan olvasá. A bűnös
 Nagy szenvedély a királyné iránt,
 Ura iránti hűségével küzdve,
 Idő előtt feldulta arczvonásit.
 Mást tán a bűn, ilyen magaslaton,
 Nyugat s a nagy világ legszebbikével,
 Boldog kedélyüvé tett volna; benne
 Bősz szellemet költött fel, mely gyakorta
 Űzé magányba, sivatagba őt,
 Gyötörve, élvén, mint elkárhozottat.
 De dúltan is delibbnek látszaték
 Akárkinél az udvar hőskörében,
 A mint a lányka föltekinte rá.
 Dúlt bár, s idősb kétszerte nála, régi
 Vágásnak érdes sebhelyével arczán,
 Megtörve bár, — ránéze s megszerette,
 Öröklő, végzetteljes szerelemmel!

Most a nagy hős, az udvar szemefénye,
 A legszebbnek kegyencze, nyájasan
 Lépett a szűk csarnokba; nem takarva
 Félannyi gőgöt nyájassága, mint
 Mikor közember, még hirnévtelen
 Járt hasonlói közt. — Gazdái is
 Vendégelék, a legjobbal miők volt
 Étél- s italban és mulattaták
 Dallal s beszéddel; kérdeztek sokat
 Az udvar és kerekasztal felől.
 Mindenre készen s nyájasan felelt;
 De a mikor Ginevra szóba jött:
 A néma vén cselédre fordítá
 Egyszerre a beszédet Lancelot,
 S érdeklve hallá, hogy tiz év előtt
 Pogányok elfogák s nyelvét kimetszék.
 „Megtudta“, mond a lord — „s hírül hozá, hogy
 Házamra törnek; ötöt elfogák
 S megcsonkiták, mig én és fiaim,
 S piczinyke lányom, láncz s halál elől

Menekülénk, s a viz mellett buvánk meg,
 Erdők között, egy révész kunyhájában.
 Oh gyász-napok, míg Arthur, jó királyunk
 Badon-halmán megtörte a pogányt!“

— „Oh hős uram!“ kiálta föl Lavain,
 Az ifjuság hő szenvedélyivel
 Az érdem és nagyság iránt — „te is
 Kétségkívül ott vívtál! Oh beszéld el!
 Mi távol a világtól rejtve élünk,
 Te ismered Arthur dicső csatáit.“
 Megtette Lancelot s beszélt sokat,
 Mint a ki ott volt s Arthur oldalán
 Küzdött egész nap a vad Glem fehér
 Hulláminál; a négy kemény csatában
 A Duglas partjain; meg Bassa mellett;
 Meg a Celidon zord erdő-szegélyén
 Vivott csatán; és Gurnien vára mellett,
 Hol a dicső király a Boldogasszony
 Képét viselte, egy darab smaragdból
 Kimetszve, vértén, és ezüst sugár-
 Körítve, hogy fényt szórt, a mint lehellt.
 És ura mellett küzde Carleonnál,
 Hol a szilaj Fehér-ló ¹⁾ nyeritésen
 Sok hős aranyzott vértje reszketett;
 A cathregóni fennsikon; s alább
 A treroit-trathi zátonypart sívárján,
 Hol sok pogány esék el. — „A Badon
 Hegyén kísértem a királyt, midőn
 A kerekasztal összes hősi élén
 Ő támadott, Krisztust kiáltva s Őt
 Minden hada — s megtörte a pogányt.
 Láttam leöltek halmán állani,
 Sisak-tollától sarkantyujaig
 Pogányvértől pirossan, mint kelő nap;
 S meglátva engem, fenhangon kiáltá:
 „Megvertük őket!“ — mert Arthur király
 Bár honn szelid s a torna színleges
 Diadalára nem vágy, sőt saját

¹⁾ A pogányokat érti alatta.

Lovagja ha legyőzi, csak nevet,
 S azt mondja: lám, vitézi nála jobbak, —
 De a pogánynak isten-nyila ő.
 Hozzá hasonlót nem láttam soha,
 Nincs nála jobb vezér!“

Mig így beszélt,
 Szívébe' gondola a szép leány:
 „Kivéve téged, oh dicső lovag!“
 S midőn csatákról vig tréfákra tért,
 (Aján komoly volt még a tréfa is):
 A lányka megjegyezte, hogy alig
 Ejtett vidám szót — arra rögtönen
 Sanyaru bú vonult, felhő gyanánt,
 Arczára; és azon, ha a leány
 Vig játszisága kissé fölvidítá,
 Mint a verőfény, átsugárza gyöngéd
 Természete; a lányka legalább
 Azt hitte: mind természet, s érte mind!
 S előtte áll a képe éjjel is.
 Mint a művész, ha kit szemügyre vesz jól,
 És látnok-szemmel a kül-burkon át
 Az embert megleli, s lefesti a
 Lélek színét, vonásit, míg az arcz
 Teljében él utódinak: úgy élt
 E kép a lány előtt, setét-ragyogva,
 Szótlán-beszélve, nagysággal teli,
 S nem hagyta elszunyadni. — Jókorán kelt,
 A gondolattal csalva meg magát:
 Hogy búcsut kell Lavaintól vennie.
 Torony-szobája hosszú lépcsején,
 Habozva, meg-megállva, félve szállt le.
 Sir Lancelot szavát hallotta lenn:
 „Hol hát a pajzs, barátom?“ és Lavain
 Jött befelé, a mint a lány kilépe.
 Harez-méne mellett áll a Lancelot,
 S nyakát veregetve, halkan dúdorászott.
 A lány, irigyen a hízogató kézre,
 Közeledék s megállott. Ő pedig
 Ránéze, — jobban megdöbbenve, mintha
 Hét férfi állta voln' útját, — a mint jött

S ott állt előtte. Meg sem álmodá
 Eddig, hogy ily szép. És szent félelem
 Lepé meg őt. Mert bár köszönt a lány,
 Hallgatva állt, képén merengve mint
 Egy istenén. Egyszerre képtelen vágy
 Támadt szívében: hogy a hős, az ő
 Színét viselje fegyverén, e tornán.
 Lázás szívéen erőt vön: kérni azt.

„Jó hős, kinek nem ismerem neved’ —
 (Tudom nemes, a legnemesb az!) esdek:
 Viseld e tornán az én színemet.“

— „Nem, drága hölgy —“ felelt, — „az nem lehet,
 Sohsem viseltem semmi hölgy színét;
 Mind a ki ismer, tudja e szokásom’.“

— „Ugy annyival jobb“, szól a lány, ha most
 Színeim’ viselnéd: ismerőseid
 Annál kevésbbé ismernek reád.“

Lelkébe’ meghányá-veté s igaznak
 Találta. Monda: „Ugy van, gyermekem.

Jó, hadd viseljem. Hozd el csak, — mi lesz az?“

— „Piros szalag, gyöngygyel himezve“ szól
 A lányka s ment s kihozta. Ő pedig
 Siskára kötötte és mosolygva szól:

„Ezt nem tevém leánynak még soha!“
 S arczába szökkent vére hő gyönyörrel
 Töltö a lánykát, — majd szívére vissza
 Tódulva, még halványabbá tévé;

Midőn Lavain, a bátyja még üres
 Pajzsát hozá, s a hősnek adva, ez
 A szép Helénnek adta a magáét

S szól: „Légy kegyes, szép lányka, pajzsomat
 Őrizd mig visszatérek.“ — „Ez nekem kegy,
 S a második ma; apródod vagyok!“

Nevetve mond Lavain: „Hej, lilium-lány,
 Nehogy e név rajtad — s igaz maradjon:
 Jer csak, hadd adjam vissza színedet;
 Egy, kettő, három“ — összecsókolá.

Sir Lancelot pedig saját kezét,

És azzal inte búcsut. A leány

Egy perczig állt még s gyorsan visszafordult.

A csarnok ajtajába’ még megállt, —

Aranyhaját a bátyja csókjain
 Pirult arczán lobogtatá a szellő;
 Hallgatva állt, a pajzsra dölve, és
 Csak nézte hosszan, távol csillogó
 Fegyvereik' — míg egy domb elfödé.
 Azzal bement; a pajzsot a toronyba
 Fölvitte s őrzé Ott élt, képzelődve

Az úti társak addig jótova
 Haladtak a bokortalan fenyéren,
 Sir Lancelot egy lovagot tudott,
 Nem messze Camelothoz, a ki ott
 Már negyven éve remetéskedik,
 Imádkozva s dolgozva szüntelen,
 Mig nagy munkával, a fehér sziklába
 Kápolna-ürt s lakházat vájt magának,
 Mint sziklaparti pinczéket szokás;
 Jó száraz ürt, hová a völgyi fák
 Zöld fénye nyájasan hatolt be a
 Fehér falakra s halkan rezge rajtok.
 A völgybe' lenn topolyfák s reszkető
 Ezüst nyár lombja zúgott lassudan.
 A két utas itt tért be éjszakára.

De mire új nap kelt a föld mögül
 S árnyalt piros fényt szórt a sziklaürbe,
 Keltek, miséztek, ettek, indulának.
 Most Lancelot szólt: „Halld, de tartsd titokban
 Nevem': a Tói ¹⁾ Lancelot vagyok.“
 Zavarba jött Lavain; s a tisztelet
 (Ifjúi szívnek édesb öndicsénél)
 Alig hagyá rebegni: „Igazán?“
 Aztán dadogva: „A nagy Lancelot!“
 Magáho' tére s mondá: „Egyiket
 Láttam tehát! A másik, hős urunk,
 Dicső királya nagy Britannianak,

¹⁾ Lancelot du Lac, L. of the Lake, a hős neve, rejtélyes eredetéről, melyről alább lesz némi emlékezet.

A csoda-teljes Pendragón ¹⁾ kiről
 A monda szól, — ha ő is ott lesz, akkor
 Vakuljak ámbár abb' a perczebe' meg,
 Azt mondanám: jó! láttam eleget!"

Igy szólt Lavain. S elérve a sorompót,
 A cameloti réten: átfutá
 Szemével a tömött erkélyt, a mely
 Félkörben állt, mint földre hullt szivárvány,
 Mig meglelé a ragyogó királyt,
 Talpig piros bíborba öltözötten,
 Ismerhetőleg annyi nép közül:
 Mert koronáján ült egy arany sárkány,
 A más, aranynyal törve bíborába,
 Kettő: aranyból, széke két karául
 Faragva, kúszott kétfelől, a többi:
 Ezer redőbe, bogba összefonva
 Egymás körül tekergőzék, de mind
 Egy pontra hajló, s mind oly könnyedén,
 Gyöngéden, önként; — míg a mennyezetben
 Feje fölött, a névtelen király
 Még fönmaradt gyémántja tündökölt.

S még most felelt Lavainnak Lancelot:
 „Nagynak neveztl; ülésem szilárd,
 S láncsám erős. De nő sok ifju itt,
 Ki mind elér s tulszárnyal engem egykor.
 Én bennem a nagyságból nincs egyéb, mint
 Annak tudatja, hogy nagy nem vagyok.
 Ez a nagy ember!" S rábámult Lavain
 Mint egy csodára. Most a trombiták
 Megharsanának. Kétfelől kiváltak:
 A támadók s a tér védői most.
 Láncsát szegezve, sarkantyút a ló
 Véknýába, gyorsan összerobbanának,
 Oly szörnyűen, hogy a ki távol állt,
 (Ha volt, ki eznep' még kívül maradt!):

¹⁾ Pendragón, körülbelöl = csupa sárkány. A mindjárt következő leírásból világos lesz Arthur ez elnevezése.

Érezheté a mint rengett a föld
 S villám szaladgált. Lancelot pedig
 Várt egy kevésbé, lesve: mely'k a gyöngébb?
 S a' félhez állt, a másik ellenébe.
 — Mit szólni róla, a hős Lancelotról?
 Levente, báró, gróf, herczeg, király,
 Kit ő elért, a porba hulla mind.

De Lancelot baráti, vérei,
 A kerekasztal hősi, mind a tért
 Védők között valának, és ugyan
 Zokon vevék, hogy im egy idegen
 Ugy s szinte jobban vív mint Lancelot,
 S kérdés magok közt: „Vaj' ki e vitéz?
 Erőre is, de kecsre, könnyűségre —
 Nem Lancelot az?” — „Ejh, mikor viselte
 Hölgynek színét a tornán Lancelot?
 So'sem szokott, mi, ismerői, tudjuk!”
 — „Ki hát? mi hát?” s bőszen düh s féltő harag
 Ragadta meg a Lancelot nevéért,
 A Lancelot dicséért, mely övék is.
 S láncsát eresztve, sarkanyúzva mént,
 Toll hátra folyva rohamuk szelétől,
 Mind egy csoportba' robbantak reá, mint
 Az éjszaki tenger vad hulláma, zöld
 Csillámu homlokán az ég felé
 Berzenkedő tarajjal, füstölögve,
 Ront a kicsiny bárkára s elborítja
 Kormányosával együtt, — úgy boríták
 Lanc'lot vitézt el s harczlovát ezek;
 Egy láncsa átüté a paripát,
 Egy más a hős vértjébe fúrakodva,
 Horgával oldalába' bennmaradt.

Derekasan viselte ám magát
 Most Sir Lavain. Egy bajnokot leverte,
 S lovát az elbukott Lanc'lotho' vitte.
 Ez, bár halál-verejték verte már,
 Ráült, akarva vivni míg lehet;
 S hősen segítve többi társa is,
 Velők, habár csodának látszaték,

Barátit és vérségit, az egész
 Kerekasztallal, mind a kik a tért
 Védék: a sorompóba nyomta vissza.
 A hirnökök most harsonát fuvának,
 Hirdetve fennen: hogy a díj azé,
 Kinek gyöngygyel himes piros szalag
 Volt a jele. S az ő részén levők:
 „Elé!“ kiálták, — „vedd el díjad’, a
 Gyémántot!“ Ő pedig — „Nem kell a gyémánt,
 Az égre! — levegő kell csak nekem!
 Ne díjt nekem, halál az én díjam.
 El innen, el! de senki ne kövessen!“

Szólt s gyorsan eltűnék a tornatérrel,
 Ifjú Lavainnal, a nyárfák közé.
 Lecsúszik ott lováról s földre ült.
 Lihegve szólt Lavainhoz: „Húzd ki a láncsát!“
 — „Ah, drága jó uram!“ felelt Lavain,
 „Félek, ha azt kihúszom, belehalsz.“
 De ő: „Ha benn van: öl meg; húzd ki csak,
 Húzd!“ És Lavain kihúzta. Lancelot
 Irtóztatót kiálta; nagy nyögéssel
 Kiömle fele vére, lerogyott
 A szörnyü kintől s azon helytt elájult.
 Most a remete jött ki s bévivé;
 Sebét bekötte; — s kétely és remény,
 Élet s halál közt, sok hetet feküdt,
 Elrejtve a világ s a hír elől
 Rezgő tapoly s ezüst levelü nyárfák
 Örök morajja s hulló lombja által.

Az nap, hogy Lanc’lot ott hagyá a tért,
 A pártja, nyúgot s észak hős szülötti,
 Nagy földü lordok s pusztaszigetek
 Királyi, a nagy Pendragón körül
 Gyülének, így szólván: „Oh nagy király!
 A hős, ki által megnyerők a tornát,
 Nagy sebben elment s itt hagyá a díjt,
 Kiáltva, hogy halál az ő díja.“
 — „Az ég ne adja“ — mondá a király,
 „Hogy oly dicső hős, milyet benne láttunk,

Egy másik Lancelotnak néztem őt,
 Hússzor hívém, hogy ő az, Lancelot, —
 Így, nyomtalan veszessen el! — Gawain,
 Eredj, öcsém, s keresd föl a vitézt.
 Sebhedt, s kifáradt: távol nem lehet.
 Ülj lóra rögtön és keresd fel őt.
 Hősök s királyok! egy sincs köztetek,
 Ki elhamarkodottnak mondaná,
 Itéletünk': csodával volt határos
 Mit e vitéz tett; nem mindennapi
 A tisztelet sem, melylyel őt illetjük.
 Ha ő nem jött díjáért, azt magunk
 Utána küldjük. Fogd e drága kőt,
 Add ünkezébe s hozz felőle hirt:
 Ki ő s hogyan van? addig meg se szünj
 Utána járni, míg föl nem leled.“

Igy szólt s a cifrán metszett mennyezetről,
 Melyen, mint lüktető szív, reszketett,
 Levette a gyémántot s átadá
 Az ifjunak, ki jobbjáról, hol ült,
 Mosolygva állt fel. Színes arcza volt
 Csak a mosolygó; szíve: az setét,
 Bár ifjúsága fénylő tavaszán,
 A ragyogó Gawain herczegnek; őt
 „A nyájas“-nak nevezték: s Lancelot,
 S Tristam, Geraint és Larmorack után
 Első lovag volt s a Sir Modred öccse,
 Ravasz szívű, adott szót forgató,
 S boszús, hogy im-most a király parancsa
 Egy ismeretlen nem-t'om-kit keresni
 A vig ebédttől s a lovagok s királyok
 Vidám körétől így megfosztja őt.
 Boszúsan ült lovára s távozik;
 Mig Arthur is rossz kedvvel ült ebédhez,
 Gondolva: „Vajjon Lanc'lot volt-e, ki
 Sebe daczára, melyet említett,
 Dicsvágytul üzve jött, sebhez sebet
 Kapott megint s meghalni félre ment?“
 Így hányta lelkét s másnap hazatért.

Itt a királynét, átölelve, kérdé:
 „Szivem, beteg vagy még?” — „Nem már, uram.”
 — „S hol Lancelot?” Megdöbben a királyné.
 — „Nem volt veled? Nem ő nyerte a dijt?”
 — „Nem ő, de mása.” — „Maga volt e más!”
 S hogy a király kérdé: „Hogyan tudod?”
 Szólt: „Jó uram, alig hogy távozá,
 Azt mondja Lancelot, hogy im beszélnek:
 Előtte minden meghajol, csupán mert
 Tudják hogy ő; nagy neve győz; azért
 Elrejtí most nevét mindenkitől,
 Még a királytól is s ezért vevé
 Ürügyül a sebet, hogy ismeretlen
 Vivhasson a tornán s meglássa: vajjon
 Hanyatlik-e már régi ereje?
 S hozzá tévé: Királyom megbocsát, ha
 Megtudja, hogy csupán a tiszta dics,
 A mért tevém.” — Viszonzá a király:
 „Jó Lancelot-nktől szebb lett volna még is,
 A helytt hogy így szavával játszanék,
 Ha énnekem szól nyiltan, mint neked szólt;
 Űra s barátja bizonyára jól
 Őrizte volna titkát. Igazán,
 Bár ismerem lovagjaim szeszélyit:
 Hős Lancelotban ily aggályra csak
 Nevetni tudtam volna. Fájdalom!
 Nincs ok nevetni most! Önvérei —
 (Gyász hír, királyném, jó barátinak!)
 Önvérei, nem tudva, támadák meg,
 S halálra sebzve hagyta ott a tért.
 De jó hír is van: legalább remény,
 Hogy Lancelot szive sem árva már;
 Siskán, szokása ellen, egy piros
 Szalagot viselt, gyöngygyel himezve. Szép
 Hölgy adhatá!”

— „Örülök, jó uram” — szólt,
 „Ha így van —” és torkán akadt a szó,
 S elfordula, hogy arczát rejtse el;
 S bement; s a nagy király ágyára le
 Veté magát s kinban fetrenge ott,
 Saját kezébe vágva körmeit

S kiáltva: „Áruló!“ siket falaknak.
Majd bösz könyekbe törve, felugort,
S kiment, körüljárt, halványan, kevélyen.

Gawain ezenben az egész vidéket
A gyémánttal bejárta s belefáradt
A keresésbe. Mindenütt bekukkant,
A szikla-űrbe nem csak; s végre is
Nagy későn Astolatba ért, holott
Szép mivü vértjét meglátván a lány,
Megszólítá: „Mi ujság Camelotban?
Mi lett a piros szalagos lovagból?“
— „Nyertes!“ felelt az. — „Tudtam“, mond a lány.
— „De súlyos sebbel hagyta ott a tért.“
Mire a lány nagyot lélekez, mintha
Saját szívében érzene a láncsát,
Tördelte kis kezét és majd elájult.
S a mint Gawain bámulva néze rá,
Jö az öreg lord, a kinek Gawain
Elmondta, hogy ki s mily járatba' van,
Hogy nála van a gyémánt s nem találja
A győzteset, bár mindenütt kereste,
S a keresésbe már belé is únt.
„Maradj minálunk“, kérte őt a vár-ur,
„Ne kóborolj, nemes herczeg, tovább.
A lovag itt volt s pajzsát itt hagyá.
Vagy érte küld, vagy eljő; véle van
Különben is fiunk; kell hallanunk
Felőle hirt.“ — A nyájas herczeg erre,
Nyájas mosolylyal, melyben árulás
Lappanga, elfogadta s ott maradt.
A szép Helénre rá veté szemét.
Szebb arcot hol találna? S ily alak!
Tetőtől talpig oly tökéletes,
Talptól tetőig szinte oly hibátlan.
„Jó! maradok; s e vad virág enyém!“
Gyakran találta lenn a kertben őt,
S a játszi ész elmés csillámai
Ugy szórta rá, mint felsőbb légkör a
Villámokat: az udvari modort,
Dalt, lágy sohajt, hamis mosolyt, arany

Hízelkedést, szerelmi hódolat
 Minden fogásit, miglen a leány
 Meg is sokallta s így szólt: „Herczegem,
 Nemes királyunk hű rokonja, szólj,
 Mért nem kívánod látni itt hagyott
 Pajzsát a hősnek, hogy kitudd nevét?
 Mért játszod a királyt ki s ejted el
 Mit rád bízott? hogy semmivel se vagy jobb,
 Mint volt a solymunk tegnap: elhibázta
 A kócsagot, a melyre fölrepítők
 S maga is odamaradt! — „Nem, hitemre!“
 — Felelt Gawain „én úgy vesztém el őt,
 Mint égben a pacsirtát — kék szemedben.
 Ha úgy tetszik, mutasd, jer, a paizst!“
 S hogy elhozák a pajzsot és Gawain
 Meglátta rajt' az aranykoronás
 Két kék oroszlánt (Lanc'lot czimerét)
 A sik mezőben ágaskodva, gúnyos
 Hangan beszélt, lábszárát veregetve:
 „Jól sejte Arthur! — Lanc'lot! — Hű lovag!“
 — „S jól én is“ szolt a lány vigan, „mikor
 Megálmodám, hogy ő a legnemesb!“
 — „Álmodtam volna csak meg én“, felelt
 Gawain „hogy e nemessel álmodol —
 De jó! Csak ezt mondd: vesztegessem-e
 Időm' tovább is itt?“ Ártatlanul
 Felelt a kis leány: „Mit én tudom!
 Fivérim voltak összes társaságom,
 S ha szerelemről szóltak néha, én
 Csak azt ohajtám: volna bár anyám,
 Mert azt hívém, nem értik ők mi az!
 Magam se' t'om, ha tudom-é: mi a
 Hű szerelem? De ha tudom mi az
 És nem szeretem őt: úgy, gondolom,
 Szeretni akkor senkit sem tudok.“
 — „Az égre!“ szolt Gawain, „szereted őt!
 De nem szeretnéd: ha tudnád, a mit
 Mindenki tud — hogy ő meg' kit szeret!“
 — „Legyen!“ Helén szolt s fölvetvén szelid
 Arczát, megindult. Az utána szolt:
 — „Egy perczig állj meg, egy kis kegyre csak!

Szined' viselte ő; megtörheté-e
 Hitét ahoz, kit nem nevezhetek?
 Ily hü szív oly könnyen cserélhet-e
 Szint, falevélként? — Isten mentsen engem:
 Utjában állni a nagy Lancelot
 Szerelminek! De lányka, úgy hiszem,
 Te jól tudod: nagy hősrünk merre bújkál;
 Hagyd rád ruháznom megbízásomat.
 Fogd, itt a gyémánt; add te át neki.
 Ha szereted, édes lesz adnod; és
 Ha ő szeret, édesb lesz az neki
 Kezedbül. Ám, szeret vagy nem szeret:
 Gyémánt a gyémánt. Most isten veled
 Ezerszer! Isten ezerszer veled!
 S ha ő szeret s tartós szerelme: még
 Találkozunk az udvarnál mi ketten.
 Ott megtanúlod az udvar szokását
 S megértjük egymást!"

Ezzel átadá,
 Egy udvarias kézcsókkal adta át
 A drágakőt; s mint a ki rendbe hozta
 Dolgát: lovára ült s egy balladát
 Dúdolva, könnyedén elvágdatott.

Ment a királyhoz. Elmondá neki
 Mit az tudott: hogy Lanc'lot volt a nyertes.
 S hozzá tévé: „Sire, ennyit tudhaték ki,
 De nem találtam őt meg, mindenütt
 Kerestem ámbár, csak a lányt lelém föl,
 Kinek színét hordá, szerelmesét.
 S mert úgy hívém: első törvény lovagnak
 Az udvariasság, annak adtam át
 A drágakőt, hogy kézbesitse néki,
 Mert istenemre, tudja rejtekét.“
 Ritkán haragvék Arthur; most haraggal
 Szólt: „Udvarias valál; de nem bizok
 Többet reád. Tanuld meg: a királyhoz
 Az udvarias csak, a ki engedelmes!"

Szólt s ott hagyá. Boszúsan és ijedten,
 Vérlázadottan, ámde szótlánul

Állott amaz s meredten néze utána.
 Majd fejcsoválva ment — s az astoláti
 Lányról s a kedveséről mormogott.
 Mindenki hegyzé erre a fülét;
 Megoldva minden nyelv, azt hajtja mind :
 „Az astoláti lányka s Lancelot —
 Sir Lancelot s az astoláti lány —“
 Sok a királyra néze; a királyné
 Arczán kívánt olvasni más; de mind
 Bámulta : vaj' mi lány lehet ? s a legtöbb
 Megállítá : méltatlan rá. — Egy agg hölgy
 A királynéhoz futva vitte a hirt.
 Ez már előbb hallá a suttogást,
 Sajnálta csak, hogy Lancelot így lesülyedt,
 De halvány nyugalommal vette élet
 A hírnek. Az, mint tűz repülte bé
 — Mely száraz zsúpban lappangott — az udvart.
 A lovagok még az ebéd fölött is
 Feledtek együtt inni Lancelot
 S a királyné nevére; s Lancelot-t
 A liljom-lánynyal említék együtt,
 Magok között mosolygva, míg Ginevra,
 Összeszorított ajkkal, hurkot érze
 Torkán, s picziny lábával mérgesen
 Tiporta földhöz égő szenvedélyét,
 S ürmösnek érze édes italát
 S gyülölte mind ki poharat koczintott.

Otthon pedig az astoláti lány,
 Az ártatlan vetélytárs, ki örökre
 Őrzé az egy nap látott Lancelot
 Képét szívében, — apjához mene,
 Térdére ült, ősz arczit simogatta,
 S így szólt : „Atyus, fejesnek mondasz engem;
 Saját hibád, hogy elkényeztetél.
 Akarod-e hogy fejem' elveszítsem,
 Atyuska?“ — „Dehogyan akarom!“ felelt az.
 „Ugy hát ereszsz el“ — válaszolt a lány —
 „S hagyj, fölkeresnem a kedves Lavaint.“
 — „Lavain után nem vesztéd ám fejed“;
 Maradj!“ felelt az. „Hallunk nem sokára

Felöle és a másíkról.“ — „Az ám“ —
 Felelt a lány, — „de nem maradhatok
 Mig nem lelem föl azt a másíkat,
 Akárki ő, s e gyémántot saját
 Kezemmel át nem adhatom neki,
 Nehogy magam is oly hűtlen legyek, mint
 A büszke herczeg, a ki rám bizá
 Mit rá bizának s ő nem teljesíte.
 Oh éd's atyám, álmomba' láttam őt,
 Szikáran, önmaga csontvázaként,
 Halványan, női ápolás hián.
 Minél nemesb a hölgy, csak anníval
 Gyöngédebb gonddal kell ápolnia
 A szenvedő vitézt, ki színeit
 Viselte harcán, hol sebet kapott.
 Kérlek, bocsáss el!“ Apja helybe' hagyta,
 S szólt: „Ugy van, úgy; a gyémánt, gyermeke —
 Jól mondod: át kell adnod azt neki.
 Bár hallanám, hogy jól van e derék
 Levente! — Ugy! valóba', vissza kell
 Adnod neki... Nem is másnak való,
 Királynénak csak, ily nemes gyümölcs.
 No semmi, mitse' szóltam. Csak te menj,
 Ha oly fejes vagy, el kell menned, el.“

Megnyerve mit kért, ellebbent a lány.
 S mig útra készült, apja végszava
 Csengett fülében, únos-úntalan:
 „Ha ily fejes vagy, el kell menned, el!“
 S kis változattal visszhangzék szívében:
 „Ha ily fejes vagy, meg kell halni, meg!“
 De boldogan, kiverte azt fejéből,
 Mint alkalmatlan méhet elverünk,
 S szívében így felelt a szóra meg:
 „Mi baj, ha éltét visszaadhatom?“
 Aztán a jó Sir Torretól kísérve,
 Ment útlán úton, fátlan halmokon,
 Le Camelotig. Ott a kapunál,
 Vidám mosolylyal jött a bátyja szembe,
 Ugratva, kedvtelésből, pejlovát
 Az iratos mezőn. Kít a leány

Meglátva, rá kiálta: „Hejh Lavain,
Hogy van Sir Lancelot?“ — Bámulva az:
„Torre s Helén? Ti itt! — Sir Lancelot?
Honnan tudod, hogy ő Sir Lancelot volt?“
Most a leány elmondta mit tudott;
Sir Torre megfordult s öcscsére hagyta
Hugát, maga meg a kapun, melyen
Arthur csatái képleg metszve voltak,
Vérrokonit ment látogatni, kiktől
Rég elszakadt s kik Camelotba' laktak.
Lavain a lányt a nyárfa-soron át
A bérczüregbe vitte; a falon
Ott függge Lanc'lot siska — s a szalag,
(Rongyollva bár s a gyöngy egyrésze széthullt)
Még rajta lenge; mint örült szive,
Hogy nem dobá le a sisakrul azt,
S valaha még tán vivni készül azzal!
Hogy a czellába értek, a hol alvék:
Harczedtett karja és izmos keze
Egy medvebőrön fekvék meztelen,
S álmában ellenséget üzve mozgott.
A lány, nyiratlanúl, bozontosan,
Csontváz-szikáran látva őt, a mint
Álmodta, kinosan sikolta föl.
A hang, szokatlan e csöndes helyen,
Fölébreszté a beteget; s mig ez
Rá néze félimetten, szólt a lány:
„Gyémánt-díjad' itt küldi a király.“
A beteg szeme fénylett; a leányka
Gondolta: „Vajjon értem fénylik-e?“
S hogy elbeszélte mind a mit tudott,
Királyról és herczegről, s hogy bizák
Rá, melyre nem méltó, a drágaköt:
Az ágya véginél letérdele
S a gyémántot a hős kezébe tette.
Közel hajolt az arcz; s mint engedelmes
Jó gyermeket megcsókolunk: a hős
A ráhajolt arczot megcsókolá.
Mint a viz, omlék földre a leány.
„Kifáradál az útban“ — szólt a hős,
„Menj nyugalomra!“ — „Oh ne, jó uram!

Ne küldj el, itt a nyugalom nekem.“
Mit érze vajjon? Nagy sötét szemét
(A soványság nagyobbá tette még)
Reá szegezte, míg hű szíve titka
A szív színében ült képére ki
Szegény leánynak. Lancelot zavarral
Nézé; de gyöngé lévén, hallgatott.
Csak nem szerette azt a szint, de nő
Szerelme, egyen kül, nem érdekelte.
Befordula s sohajtva színlelé
Az álmot, míg elalvék igazán.

Fölkelt Helén s a réten átsuhanva,
Az ékesen kimetszett kapun át
Rokonihoz ment a városba. Ott
Tölté az éjt. Hajnallal ébredett
S a réten át a sziklaürbe ment.
És napról napra így, a reg s az est
Két hajnalán, kísértetként suhant
El s vissza; nappal hősét ápolá,
De gyakran éjjel is. Sir Lancelot,
Kis karczolásnak mondta bár sebé,
Melyből hamar kiépül, — néha mégis
Sebláztól égő agygyal, kingyötörve,
Durván bánt véle; a szelid leány
Eltűrte azt is, engedékenyebben
Mint gyermek a dajkától, mint anya
Beteg kis gyermekétől; s még so'sem
Volt nő, az ember első este óta,
Szelidebb férfihöz; de mély szerelme
Tartá fel őt; míg a remete, jártas
Levén a gyógyításban, kijelenté
Hogy a hű ápolás menté meg őt.
S a beteg, ama pirulást feledve,
Kedves hugának, édes kis Helénnek
Nevezgeté és; leste: jö-e már,
Sajnálta hogyha távozek, szeliden
Tartóztatá, s szerette — csak nem úgy
Mint férfi nőt, kit legjobban szeret
S legédesebben, kész lett volna érte
Lovagi módra halni hős halált.

S ha elsőbb' látta volna őt, e lány
 Tán ezt s a más világot más világgá
 Tehette voln' a hősnek; ámde most
 Más szerelem bilincse tartja kötve,
 Becsülete vétekben vert gyökért
 S hitlen hűséggel volt csalfán igaz.

De nyavalyája közepette most
 Szent fogadalmat tett bűnbánatában.
 Kór szülte csak, nem tarthatott soká.
 S a mint vigabban csörge vére ismét:
 Egy drága kép, szívébe áruló
 Nyugalmat öntve, elhatározását
 Szétszórta könnyen, mint felhőt a szél.
 Ha ilykor a lány, mikor képzetében
 E fényes arcz lebbent meg, szóla hozzá,
 Nem is felelt, vagy kurtán s hidegen.
 A durvaságot a betegül érté;
 De *ezt* nem érté, bú lépé szemét
 S idő előtt elüzte oldalától,
 A városig, holott magánosan
 Sohajta: „Mind hiába! nem lehet!
 Ő nem szeret — s így meg kell halni, meg!”
 Ilyenkor, mint tehetlen kis madár, mely
 Mást nem tud, egy kis egyszerű dalocskát,
 Az egy dalocskát váltig zengi a
 Tavaszkorányon, míg a fül elúnja:
 Ugy e szegény leány, ha éjjelente
 Elmondta százszor: „Meg kell halni hát?”
 S majd jobb felére, majd a balra fordult,
 Nyugalmat nem találva egyiken sem,
 „Ő vagy halál!” sugá s „Halál vagy ő!”
 S mindig, megint csak ezt: „Ő vagy halál!”

Hogy Lancelot sebéből felüdült,
 Mind hárman Astolatba visszatértek.
 Ott napról napra, legszebbik ruháit,
 Mik bájait legjobban emelék,
 Felöltve, ment elébe s gondolá:
 „Ha ő szeret: ez ünneplő ruhám,
 Ha nem szeret: halotti ék legyen.”

S Lanc'lot szünetlen sürgeté a lányt:
 Kérjen magának vagy övének
 Valami nagyot tőle; — „És ne félj:
 A mire vágyol, bátran mondd ki csak;
 Mert oly szolgálatot tevél nekem,
 Kérhetsz akármit, — otthonomban én
 Király vagyok, s meglesz mit akarok.“
 Mint egy kísértet, föltekint a lány,
 De mint kísértet — nem bír szólani.
 Átlátta Lanc'lot, hogy titkolja vágyát,
 S nálok maradt még egy kevés időre,
 Hogy azt kitudja. Egyszer a leányt
 A kerti fák közt egyedül lelé,
 S szólt: „Ne habozz már, mondd ki vágyadat,
 Mert távozom ma.“ — Most kitört a lány:
 „Elnégy? S tudom: nem is látunk soha!
 S én meghalok — mert szólni nem merék.“
 — „Szólj“ — monda „érdemed: hogy hallhatom.“
 És szenvedélylyel szóla hirtelen:
 „Örült vagyok. Szeretlek. Hadd halok meg!“
 — „Hugom!“ kiálta Lancelot, „mi ez?“
 S fehér karát kitarva szólt a lány:
 „Szerelmedet kívánom: nőd legyek.“
 Lanc'lot felelt: „Akartam volna: rég
 Meghásasodtam volna, jó Helén,
 Most már örökre nőtlen maradok.“
 — „Nem is —“ felelt, „nem is nőd lenni, csak
 Veled maradni, képed' látni vágyom,
 Szolgálni téged és követni a
 Világba!“ Lancelot viszont: „Ne kívánd,
 Ne! Szemfűl a világ s oly rossz szíve,
 Hogy elcsavarja, mit lát szemfüle
 S rossz nyelve elcsavarva kürtöli.
 Rosszul fizetném vissza véreid
 És jó atyád barátságát!“ — De az:
 „Nem lenni véled! nem láthatni képed'!
 Jaj ugy nekem, mert jó napom lejárt!“
 — „Nem, drága lány“, felelt a hős, „ne hidd!
 Ez nem szerelem, csak az ifju szív
 Fellobbanása; köz mindenkivel,
 Tudom magamról is; s jó nap, mikor

Nevetni fogsz e balgaságodon,
 Ha majd egy hozzád illőbbnek, ki nem lesz
 Háromszor oly vén mint te, adhatod
 Elted virágát. Akkor én neked,
 Hüséged és jóságodért, (minő
 Hogy asszonyban lehessen, nem hívém)
 S kivált ha lovagod szegény leend,
 Nagy föld uralmát szántam: tartományom
 Felét, a tengeren túl; boldogokká
 Teszlek. Továbbá: holtom napjaig
 Minden bajodban védő bajnokod
 Leszek, csak úgy mint enhugom ha volnál.
 Ennyit teszek, kedves lány, érted; ennél
 Többet nem adhatok!“

S a mig beszélt,
 Se' nem pirult, se' nem mozdult a lány,
 Csak állt, halálsápadtan, megfagóзва
 Valamibe; aztán meg így felelt:
 „Nekem pedig mindebből semmi sem kell.“
 És lerogyott s ájultan úgy vivék el.

A fák mögött mindent kihallgatott
 Az apja s így szólt: „Félek, e csapás
 Virágomat, mint dér, forrázza le.
 Hős Lancelot, nyájas valál nagyon,
 Légy durva hozzá, hogy megtörd s lehütsd
 Hő szenvedélyét.“ — Lancelot felelt:
 „Az lenni nem tudok; de megteszem, mi
 Tőlem telik.“ — Még az nap' ott maradt;
 Estére küldé pajzsaért. A lány
 Levette ról' a takarót; s a pajzsot
 Magát odadta. S a mikor lovát
 Hallá az udvaron dobogni, szét
 Nyitá a függönyt és meglátta ércz
 Siskát, a melyről eltűnt a szalag.
 Hallá a zajt Lanc'lot s tudá mi az.
 S a szerelem tapintatával, ő is
 Megérezé: hogy Lanc'lot tudja, hogy
 Utána néz. De nem tekintte föl,
 Bucsut sem inte, némán távozék.
 Ez volt a durvaság mi tőle telt.

Maga maradt tornyában a leány;
 A pajzs is elment, csak a burkolat,
 Saját kezének műve, az maradt ott.
 De ő azért hallotta, látta őt;
 Képének árnya ott volt a falon.
 Jött apja és szelíden szóla hozzá:
 „Nyugodj’ meg!“ ő nyugodtan üdvözölte.
 Bátyái jöttek aztán: „Légy nyugodt,
 Kedves hugunk“ — nyugodtan szólt nekik is.
 De hogy magára hagyták ujjalag,
 Mint messziről köszöntő hű barát
 Hangját, sötétből, hallá a halált.
 Bagoly huhantott, — képzetére az
 Est reszkető halvány árnyékai
 Hatottak és a szél nyögő szava.

Egy kis dalocskát gondolt; elnevezte
 „A szerelem s halál dalának“ azt,
 Hozzá a dallam oly lágy mint a dal.

„Szerelem édes, viszonzatlan is;
 „Halál is édes, mert több kinja nincs.
 „Mely’k édesebb? — ah nem választhatok!

„Ha szerelem: úgy üöm a halál;
 „Ha méreg az: úgy ez javunkra vál’.
 „Haljak meg, ah, ha a halál a jobb!

„Édes szerelem, mindig egy s örök;
 „Édes halál, hol szívünk néma rög.
 „Mely’k édesebb? — ah, nem választhatok!

„Tudnék szeretni: ah, nem rajtam áll;
 „Meghalni fáj: de szólít a halál.
 „Szólits, halál, követlek, meghalok!“

A végsoron magasra szállt a hang,
 És tulkiáltván a torony körül
 Zugó szelet, meghallák bátyjai,
 És azt hívék: a ház kísértete,
 Mely így sikolt mikor valaki meghal.

Apjok' hívák s ijedten mind a hárman
 Hozzá futának. A hajnal tüze
 Vérszinben ége sápadt arczain
 És egyre azt sikoltá: „Meghalok!”

Mint mikor egy ismert szót addig-addig
 Ismételünk, míg egyszer idegen
 Hangnak tűnik föl s nem tudjuk mikép:
 Ugy állt az apja, lányát nézve váltig,
 S kérdvén: „Helén ez?” — míg az elhanyatlék
 S bágyadt kezét nyujtván mindenkinek,
 Némán feküdt, szemével intve csak.
 Végte ré szolt: „Édes testvéreim,
 Tegnap bohó kis lánynak láttatok,
 Oly boldogan, mint rég, mikor az erdön
 Bolyongva jártunk, vagy a nagy folyón
 Gyakorta csónakázni vittetek volt.
 A hegyfokon túl sohse' vittetek,
 A hol a nyárfá áll, ott volt a végpont,
 Honnét az árral visszafordulánk.
 Sirtam: miért nem vittetek tovább,
 Fel a folyón, a büszke városig,
 Hol a királynak palotája áll.
 S nem akarátok. Im, ma éjszaka
 Azt álmodám: hogy a folyón valék,
 Magamba'. Mondám: mostan elmegyek.
 Fölébredék, de vágyam megmaradt.
 Most hagyjatok, hadd menjek el magam,
 Túl, túl a nyárfán, fel a nagy folyón,
 Míg a király kastélyát meglelem.
 Ott bémegyek majd a sok nép közé,
 De senki nem bánt, nem csufol meg ott,
 Herczeg Gawain bámulni fog ha lát;
 Sir Lancelot merengve néz reám;
 Gawain, ki annyi bókka! bucsuzék
 S sir Lancelot, ki szó ne'kül hagyott el.
 Ott a király megismer engem és
 Szerelmem'; a királyné szánni fog;
 Az udvaroncok nyájasan köszöntnek,
 S megnyugszom ott a hosszú út után.”

„Csitt“, szól az atyja. „Balga gyermek, ily Nagy útra mennél? Hogy bírnád el azt, Ily betegem? S miért látnád viszont Azt a kevélyt, ki minket csak lenéz!“
 A durva Torre meg dühöngni kezde,
 Vad jajgatásba tört ki s így kiáltott:
 „Sohsem szerettem; s hogyha összejönnénk:
 Nem bánom én akármilyen nagy vitéz,
 De rácsapok s levágom; jó szerencse
 Ha úgy akarja, még agyoncsapom,
 A szégyenért, házunkra mit hozott!“

De szende húga így felelt neki:
 „Ne rontsd magad, jó bátya! Mit dühöngsz?
 Hisz Lanc'lot arról szintugy nem tehet,
 Hogy nem szeret: mint én sem, őt szeretve,
 Kit legdicsőbbnek tartok a világon!“
 „A legdicsőbbnek?“ ismétlé az apja.
 (Meggyógyíthatni vélte.) „Nem, leányom!
 Én nem tudom: dicsőnek mit nevezsz;
 De azt tudom, mert közbeszéd, hogy a
 Királyné kedvese, — s e' már gyalázat.
 S bűnös szerelme viszonzva van.
 Ha ez dicső: mi hát gyalázatos?“

Az astoláti liljomlány felelt:
 „Oh éd's apám, bágyadt, beteg vagyok
 A bűtől; ám ez rágalom. Nemest
 A nemtelen irigység nem kimél;
 Barátja sincs, kinek nincs ellene.
 Elég nekem: hogy ollyat szereték,
 Ki nagy s mocsoktalan. Hagyj engem ebben,
 A mint vagyok, a hitben boldogan,
 Hogy a világon legnagyobb- s dicsőbbet
 Szerettem én, bár viszonzatlanul.
 Gyógyítani vágnád, látom, gyermeked'.
 Köszönöm is, de czélt evel nem érsz.
 Ellenkezőleg; mert ha elhihetném
 A mit beszélsz: az lenne ép' halálom.
 Hagyd abba, jó apám s hívass papot,
 Hadd gyónjak és haljak meg csöndesen.“

S hogy a pap eljött s visszament, a lány,
Arczán a bünbocsánát fényivel,
Kéré Lavaint: a mit tollába mond
Hogy írja szórul szóra; s a mikor
Kérdezte: „Lancelotnak, jó uramnak?
Ugy szívesen viszem!” — felelt a lány:
„Lanc’lotnak és a királynénak és
Mindenkinek; de én magam viszem.”
S Lavain leirta, mit tollába mondott,
Mikor leírva s összehajtva volt:
„Oh éd’s atyám, hü dajkám, nevelőm,
Oh tedd meg” — ugymond — „mindig engedel
Szeszélyeimnek, — ez, bár különös,
A legutolsó, — tedd kezembe, ha
Haldoklom, e levélkét — s csukd reá
A kezemet, megörzöm halva is.
S mikor szivemből elszáll a meleg:
Kis ágyamat, min Lancelot miatt
Halok meg, öltöztess királyi diszbe,
S magamat is, mint egy halott királynét,
Legszebb ruhámba, s úgy fektess reá.
Tarts készen egy szép Szent-Mihálylovát,
S vitess azon le a folyóig; ott
Egy bárka várjon, feketébe vonva.
Az udvarhoz, a királyné elé
M’ék, a hogy illik, ünneplő ruhában.
Magam nevébe’ szólok ott, olyan jól
Nem tudja senki azt elmondani.
Azért ne is kísérjen más, csupán
Agg néma szolgálk: ő evezni tud
S a palotának ajtajáig elvisz.”

Szólt s apja megígérte, mire oly
Vig lön, hogy azt hívék: csak képzetében
Van a halál, vérebe oltva nincs.
Tíz lassu nap telt; tizenegyedén
Kezébe tette apja a levélkét,
Rácsukta kis kezét — s ő meghala.
Igy Astolatban gyász lön ez napon.

De hogy a hajnal kelt a föld mögül,
 Két bátyja csüggedt fővel, lassudan
 Kisérve, a gyász Szent-Mihálylova
 Árnyként huzódott át a napsütött
 völgyön, le a folyóig, hol a bárka,
 Fekete bársonnyal bevonva, várt.
 A ház öreg szolgálja benne ült,
 A néma agg, dult arczezal, hunyt szemekkel.
 Két bátyja most a Szent-Mihálylováról
 Levéve, a csolnakba fekteték,
 Szépen vetett ágyára, hűgokat.
 Kezébe liljom-szálat adtak, a
 Pajzstakarót, himzett virágival,
 Fölé akaszták, tiszta homlokát
 Megcsókolák — és sirva szóltanak:
 „Isten veled, hugom!” — s a másik is:
 „Isten veled, örökre!” — s visszatértek.
 A hű cseléd az evezőhöz állt;
 S a nagy folyón haladt fel a halott,
 A jobb kezébe' liljom, balban a
 Levélke; hosszú szőke szép haja
 Egészen eltakarta; szemfedője
 Aranyszövet, kebléig vonva fül csak,
 Maga fehérben, szép arczán kívül,
 S szép arcza oly nyugodt volt, mintha nem
 Voln' halva, csak álmában mosolyogna.

Sir Lanc'lot az nap kért kihallgatást
 Gínevrától, hogy átadhassa végre
 Félország-érő dús ajándokát,
 Mit nagy erővel, alig szerze meg,
 A mások- s szinte maga élte árán,
 Kilenczed-évi torna-díjait,
 Gyémántsorát. Egy szolgálattevő
 Urat talált s királyi asszonyához
 Azt küldte kérelmével. A királyné
 Oly néma méltósággal adta meg,
 Mintha önmagának szobra volna csak;
 De a nemes, majdnem lábcsókolásig
 Hajolva hódolattal, csak finom
 Színlésnek árnyát vélte a falon

A királyné árnyában rezgeni,
És ment — nevetve udvaronc-szívében.

A palotának a folyóra néző,
Szőlő-befolyta déli csarnokában
Találkoznak. Térden Lancelot
Szólt: „Nagy királyné, urnóm, gyönyöröm,
Fogadd el, mit csak éretted nyerék, e
Gyémántokat — s tégy boldoggá aval,
Hogy a világ leggömbölyűbb karán
Karpereczül, vagy e nyakon, a melyhez
A hattyué csak szürke gerlenyak,
Nyakláncz gyanánt viseld. — Csak szók ezek;
Szépséged egyetlen, s bűn is talán
Szólnom; de engedj szót a hódolatnak,
Mint bűnnek könnyet engedünk. Az ily
Szó-bűnt csak megbocsátjuk. Ám, királyném,
Hirek szállongnak udvarod körül.
De viszonyunknak, — nem levén a férj
S nő közti szent kötés — határtalan
Nagy bizalom kell, hogy magában e
Hiányt fűdözze. — Hadd röpködjön a hír,
Mikor nem röpködött? — De én bizom:
Hogy tisztaságod bennem megbizik,
S hiszem: hogy nem hiszed felőlem el.“

Mig így beszélt: féloldalt a királyné,
A csarnokot befolyt szőlőrül, egy
Levél a más után tépett s leszórta,
Mig a talaj egészen zöldben állt.
S hogy szólni megszűnt: szenvtelen hideg
Kézze vevé el a gyémántokat,
S letette egy asztalra s így felelt:

„Lehet, hogy én gyorsabb hívő valék,
Mintsem te hitted, Tói Lancelot.
Hogy viszonyunk nem férj- és nő-viszony:
Ez benne jó, — máskép akármi rossz —
Mert könnyebben feloldható. Miattad
Sok éven át megbántám s meggyaláztam
Azt, kit szívem legbenső rejtekén

Nemesbnek érzék nálad. — Mi ez itt?
 Gyémánt — nekem! Becsét tizszer fölérné,
 Csak mert te adtad, ha a magadét
 Te nem vesztéd el. . . . Mert nemes sziveknek
 Az adomány becse adójaival.
 Száll s hág. . . . Nekem? — Ne nékem, add neki,
 Uj kedvesednek. Azt tedd meg csupán:
 Ne hozd előmbe boldogságtokat;
 Megváltozál bár: e kiméletet
 Remélem; nem szeretnék vétetni a
 Határok ellen, a melyek között, mint
 Arthur neje, mozgok s uralkodom.
 — Elég e hangból már. Véget vetek.
 Mily vég! — de megadással fogadom.
 Gyémántomat tedd, kérlek, gyöngyeihez.
 Rakd rája — s mondd: hogy engem túlragyog;
 E karperecz oly karra lesz, a melyhez
 Képest királynéd karja rút, szikár; e
 Nyakék oly nyakra, a mely annyival
 Szebb az enyémnél, mennyivel dicsőbb
 Volt egykori hűséged — e köveknél!
 Övé! — enyém nem! — Mégse! Idvezitőnk
 Anyjára mondom: övé vagy enyém,
 Kezembe' van még — ne legyen övé!“

Ezt mondva, fölkapá a köveket,
 S a nagy meleg miatt nyílt ablakon
 Kidobta. — Szálltak s a folyóba csaptak.
 A megcsapott vízszinről mintha uj
 Gyémánt-csoport szikrázna vissza rájuk,
 Egymásba gyultak s eltűnének. Akkor
 Lanc'lot, szerelmet, életet, világot
 Mindent gyűlölve — félig kihajolt
 Az ablakon s lenéze. Ep' alatta,
 Hol a gyémántok vízbe estek — ott jött
 A bárka lassan, — rajt' feküdt a lány,
 Mosolygva mint a csillag a setétben.

A bösz királyné, ezt nem látva, el-
 Rohant: magába' sirni s átkozódni.
 A bárka meg, megállt a kapunál;

Ott álla két őr s őrzé a kaput.
 Főlebb a lépcsőn nyomról nyomra meg
 Szájtátva álltak a kíváncsiak,
 S kérdék: „Mi az?” de a vén szolga arcza,
 — Oly néma és rideg, mint a milyent
 Az emberek, zord sziklából, szeszély
 Szerint faragnak — őket elriasztá
 S mondák: „Meg van bűvölve, szólni nem bír;
 A lányka meg, nézzétek, alszik — egy
 Tündér-királyné! oly szép! s ah mi halvány!
 Kikők? hus és vér? Vagy Arthur királyért
 Jőnek talán — Tündérországba vinni?
 Mert régi hit: hogy Arthur nem hal ám meg,
 Tündérek országába megy csak át!”

Mig a királyról így fecsegték: az
 Jött ép' a lovagokkal. Most a néma
 Feléje fordult szembe, s a halott
 Leányra s a kapukra mutatott.
 Arthur király a jámbor Percivalnak
 S Sir Galahadnak inte — s fölvevék
 A lányt s vigyázva a csarnokba vitték.
 Herczeg Gawain jött — s megbámulta őt;
 Sir Lancelot jött — és merengve nézte;
 Jött a királyné — és megszánta őt.
 De Arthur észrevette a levélt
 Kivette, feltöré s olvasta. Ez volt:

„Nemes lovag, dicső Sir Lancelot,
 „Im én, az astoláti lány, jövők
 „Hozzád, mivel búcsutlanul hagyál el,
 „Itt venni tőled végső búcsumat.
 „Szerettelek, de azt te nem viszonzád,
 „S azért halálom lett e szerelem.
 „Ezért Ginevra asszonyunk előtt
 „S a többi nők előtt panaszt teszek.
 „Imádkozzatok, kérlek, lelkemért,
 „S temessetek, mint szüzet illik, el.
 „Imádkozzál te is, Sir Lancelot,
 „Te, lovagok virága!”

Ezt olvasta.

S míg olvasá, a hölgyek és urak mind
Sirtak, gyakorta nézve az olvasó
Arczárul arra, a ki ott feküdt —
És mintha ajka, mely a levelet
Sugallta volt: meg-megmozdulna még.

Sir Lancelot így szólt a körbe', nyilván :
„Uram királyom — s mind ti itt körül,
Halljátok ezt: e drága lény halála
Mélyen nyom engem; mert hű volt s igaz,
S szerelme hozzám, minden szerelemnél
Több volt, mit én asszonyban ismerék.
De szerelem nem szül viszont-szerelmet
Koromba' már, ha ifjan szülne is.
De im lovaghitemre esküszöm:
E szerelemre én okot nem adtam,
Akarva legalább; tanuim ebben:
Bátyái s apja, a ki maga kért:
Legyek iránta durva és hideg,
Megtörni szenvedélyét, — a mi nincs
Természetemben; megtevém, mi tőlem
Telt, mégis. Ott hagyám bucsutlanul.
Ha álmodhattam volna: hogy beléhal,
Keményen bántam volna véle, hogy
Megmentsem önmagátul.“

A királyné,
(Haragja tenger, mely a vész után is
Még háborog) szólt: „Kellett volna mégis,
Jó lord, iránta lenned annyi jóval,
Hogy életét megmentsd.“ — Jó Lancelot
Ránéze, a nő lesüté szemét
S ő szólt: „Királyném, nem kívánt kevesbet,
Mint hogy tegyem nőmmé, mit nem tehettem.
Majd kérte: hadd kövessen a világba;
Nem engedhettem. Elmondám neki:
Szerelme hogy csupán az ifju szív
Fellobbanása — s meglohadva, majd,
Halkabban ég egy érdemesb iránt.
Akkor, kivált ha ez szegény leend,

Nagy földön urrá tészem őket én,
 Enbirtokomból a tengerszorosnál,
 S jóllétbe helyezem. Ennél többet én
 Nem adhaték, ez nem kellett neki,
 És meghala.“

Elhallgatott a hős

És Arthur kezde szólni. „Jó vitézem,
 Dicsedre válik, mint lovagnak, és
 Nekem, mint kerekasztalunk fejének,
 Ha tisztességgel eltemetjük őt.“

Az oltárhoz, mely legszebb volt egész
 Országban, élén a királylyal indult
 A kerekasztal hős lovagköre,
 És Lancelot, szokatlan komoran,
 A lányt temetni, nem mint idegent,
 Szegényesen, — hanem pompák között
 És nagy misével, úgy mint egy királynét.
 S hogy szép fejét a lovagok letették
 Félig feledt királyok hamvihoz,
 Arthur király így szóla: „Álljon itt
 Költséges emlék s képe metszve rajta.
 Lábához álljon Lanc'lot paizsa
 Kimetszve és kezébe' liliom.
 S végutja gyásztörténetét, a hü
 Sziveknek, arany s azúr betükben,
 Véssétek sirkövére.“ — A mi később
 Meg is lön. — Akkor, hölgyek és urak,
 S a nép, tolongva, a magas kapun
 Kicsődülének, haza tartva mind.
 Ginevra asszony, Lancelot vitézt
 Meglátva félen, közelébe lépett
 S halkan sohajtá: „Lancelot, bocsáss meg,
 Szerelmi féltés volt csak.“ — A lovag,
 Föl sem tekintve, válaszolt: „Ez a
 Szerelem átka. Jól van, megbocsátok.“
 De Arthur, látva bus tekintetét,
 Hozzá közelge s nyájasan foná
 Nyakára egyik karját is így beszélt:

„Hű Lancelot-m, te, legjobbik vitézem,
 Mindannyinál kit jobban szeretek,
 Mert jól tudom : mi voltál harczimon,
 S láttam nem egyszer: a tornán a hős
 Gyakorlott bajvivót mikép veréd le,
 S az ifiabbat győzni engedéd
 S aratni diszt s nevet szereznie :
 Szerettelek téged, s nemes szived'
 Mint érdemelte; most mégis kívánnám,
 — Gonoszt beszélvén rólad a gonosz hir —
 Bár csak szeretted volna e leányt,
 Ki, úgy látszik, neked teremve csak,
 S ha holtról élőt megítélhetünk:
 Szeplőtlen tiszta s csodaszép vala,
 Ki, egyedüli rideg agglegénynek,
 Nemes növésü sarjat adhatott voln',
 Fiat, kiben nevednek dicse, fönn
 Maradjon, oh hős Tói Lancelot!“

Felelt a bajnok : „Szép volt ő, királyom, —
 S oly tiszta, mint te hősidet kívánod.
 Ki szépségét tagadná, nincs szeme,
 Ki tisztaságát, annak szíve nincs.
 Szerettem voln', ha az lekötne, mi
 Szeretni méltó. Ám a szerelem
 Erőszakos bilincset nem szivel.“

„Szivünkön ily erőszak nem bilincs!“
 Mond a király. „A szerelem szabad,
 És hű sziveknek nem lehet bilincs.
 Az ég után, e sártekén, mi van
 Tisztább s nemesb, mint tiszta szerelem,
 Ha tárgya ily dicső! — Hogy téged ez
 Nem köthetett le, bár — hiszem — szabad vagy,
 S szeretni képes — azt tudom — szived.“

Nem szóla Lancelot, csak elmene,
 S a nagy folyónál, hol egy kis patak
 Ömlik belé, leült. Ott hallgatá:
 Hogy' zúg a nádas; s fölvetvén szemét

Látá a bárkát, a mely őt hozá,
 Kis pont gyanánt eltűnni a folyón.
 S mondá magában:

— „Ah, te tiszta szív,
 Szerelmed, érzem, gyöngédebb vala,
 Mint hölgyemé. — Könyörgni lelkedért?
 Meg, megteszem. De most isten veled,
 Szép liljom, egy időre legalább!
 — Szerelmi féltés volt csak? Vagy kihült
 Szerelem üszke! féltő gög talán?
 S ha elhiszem, hogy szerelem szülé is
 Azt, oh királyné: nem fog-é vajon
 Féltő gyanúd, hírnévtől féltve, majd
 Fogyó szerelmet látni bennem? — És
 Mért helyze súlyt nevemre a király?
 Szégyenlem e nevet, mint szemrehányás
 Hangzik fülembe: Tói Lancelot,
 Kit egykor a Tó Hölgye ellopott
 Anyjától, úgy beszél a rege,
 S rejtelmes ének töredékeit
 Dudolta néki, a habok zajában
 Reggeltől estig s meg-megcsókolá
 S szólt: „Szép vagy gyermekem, mint egy királyfi“ —
 S úgy hordozott ölében, a ködös
 Hullámokon járdalva. Mért nem is
 Dobott a vízbe, mély örvénybe inkább?
 Mi vagyok én? Mi haszna hogy nevem:
 Hősök virága? Vívam érte s megvan;
 Bár birni nem kéj, elveszítни kin;
 Valómba nőtt már, de mi haszna van?
 Hogy mások is, megtudva bünömet,
 Példám után indulnak! Vagy kisebb
 A bün, mivel nagy a ki elkövete?
 Ah, Arthur első hőse: nem az Arthur
 Szíve szerint való! — Meg kell szakitnom
 Ezt a viszonyt, mely meggyaláz; hisz ő is
 Akarja; tenném-é, ha nem akarná?
 Ki tudja! De ha tenni nem akarnám:
 Bár küldne isten, kérem őt, sebes
 Angyalt alá, mely megfogná hajam’

S ragadna messzi, s amaz elfeledt
Tó mély vizébe dobna, összetört
Leomlott halmok düledéki közzé!"

Önvádban így nyögött Sir Lancelot;
Nem tudta: hogy mint szent ember haland meg.

II.

GINEVRA.

Futott az udvartól Ginevra és
Az Alm'sbury zárdába rejtezek.
Ott sirt; csak egy kis újoncz-lányka volt
Mellette; kis mécs pislogott előttök,
Ködfátyoloztan, mert az elfüdült
Bár telehold körül fehér köd ült,
S mint szemfedő az arcra, úgy tapadt a
Holt földre, és csendes volt a vidék.

Ide futott. A ki miatt szökék:
Sir Modred, a királynak öcsese volt.
E rosz rokon, mint vérszomjú ravasz vad
Ült lesbe mindig, a trónon szeme,
S ugorni kész, csak alkalomra várva.
Hideg mosolylyal hallgatá, kicsinylön,
A nagy király dicséretét; együtt
Susárla a Fehérlő hősivel,
Hengist király pogány-utódival;
A kerekasztal hű vitézi közt
Viszályt szitott s pártokra akará
Szaggatni, bűnös végre. Lancelot
Íránti bős gyűlölség ösztökélte.

Egy reggel, úgy esék, az udvar ép
 Könnyű tavasz-ruhákba', tollason,
 Szokás szerint, virágszedésre ment.
 S hogy visszatértek: Modred, még azonmód',
 Vizsgán, a kert magas falára mász,
 Botrányt kutatni ott, ha csak lehet.
 S meglátja a királynét, a hogy ül
 Enid s a síma Vivien között,
 Ki udvarának leggonoszja volt.
 Többet se' láta, mert Sir Lancelot
 Kémkedve járt körül s meglátta őt
 Rejtekhelyén; s mint a kertész keze
 Hernyót a zöld növényről, a lovag
 Ugy tépte őt nyakánál fogva le
 A lomb-befolyt köfal magaslatáról,
 És mint a férget, a földhöz csapá.
 De hogy fölismeré a herceget,
 Tisztelve a királyi vért a hitvány
 Emberben is, ő kért bocsánatot,
 Lovaghoz illőn, gög és gúny ne'kül.
 Mert az' időben Arthur egy vitéze
 Sem üze gúnyt; s ha láttak valakit,
 Bénát, púpost, ök, kiket épnek és
 Nagynak teremte isten, még a gúnyt is
 Nyomorusága részeül tudák be,
 S szeliden szóla néki a király
 S vitézi szinte. Így Sir Lancelot,
 A herceget hogy lábra segíté:
 Ez megveré poros térdét s mosolygva
 Ment el. De később e kis bántalom
 Ugy fölkavarta s lázítá szivét,
 Mint csapkodó szél a kicsiny mocsárt
 Kavarja naphosnant egy kö körül
 A pusztá parton.

Mikor Lancelot

A királynénak elbeszélte ezt,
 Előbb mosolyga Sir Modrednek estén,
 Majd összeborzadt, mint pórñ, ha szól:
 „Valaki siromat most lépte át!”
 S megint mosolyga, csakhogy szomorúbban,
 Sejtven, hogy ez alattomos vad, addig

Nyomozza bűnét, míg reá akad
 S örök szégyenbe dönti majd nevét.
 Azért került a találkozást
 A rókaképü Modred átható
 Kigyó-szemével, kétszín mosolyával.
 Azóta, rejtelmes hatalmak, a
 Léleknek őrei, megmentői az
 Örök haláltól s bűn veszélyitől,
 Kezdek gyötörni. Gyakran, órahosszant,
 Míg a király nyugodtan pihegett,
 A néma éjben rém arcok jövőnek
 Lelkére; és kísértő félelem
 — Mint ha ajtó csikorg kétségesen,
 Elátkozott házban, hol a falon
 Vérozsda ég, — tartotta ébren őt.
 Ha elszunyadt: rém-álmot láta, mintha
 Nagy sivatagban a nap menne le
 S rá abból egy szörnykép rohanna, mely
 A mint közelg: előtte árnya fut,
 Az árny eléri őt, érinti már,
 Ő visszafordul, — ime a maga
 Árnyéka elszakad lábától — és fut —
 Elnyúl a föld színén — hol messzi falvak
 Lángolnak — ő egyet sikolt s felébred
 S aggálya nem fogyott, de növe nőtt.
 Míg a király nyugodt gyanútlan arcza,
 S családias nyájaskodása: méreg
 S kín lőn neki. Végtere egyszer így szólt:
 „Oh Lancelot, eredj hazádba te;
 Ha itt maradsz: megint találkozunk,
 S ha még találkozunk: véletlenül
 Napfényre jő a lappangó titok
 S kipattan a nép — s a király előtt.“
 Lanc'lot ígérte mindig — s csak maradt;
 S mindig találkoznak. — Ujra mondá:
 „Oh Lancelot, ha még szeretsz: eredj el!“
 S megegyezének, hogy egy éjszaka,
 (Ha nem lesz a király honn) összejönek,
 A végbucsúra. — Holthelványan így
 Találkoznak. S némán, kézbe' kéz,
 És szembe' szem, úgy ültek ágya szélén,

Dadogva csak, s meredt szemmel, soká.
Végóra volt ez, örült búcsuvét. . . .

Modred pedig szolgálait a torony
Aljához állítá tanuknak; és
Fennhangon ezt kiáltva: „Áruló!
Csak jőj ki, végre rajta kaptalak!”
Fölverte Lancelot-t, ki mint oroszlány
Rohant ki, — rá, — s teperte földre, hogy
Ájultan úgy vivék szolgálai el.
Csend lön megint. S Ginevra: „Itt a vég,
Örökre meg vagyok gyalázva!” mond.
— „Enyém legyen a szégyen” — mond a hős —
„A bűn is az enyém volt. Kelj föl és
Kövess váramba, túl a tengeren.
Ott rejtlek el — s míg éltem napja tart,
Ott tartlak egy egész világ daczára,
Éltemmel óva!” — Hölgye szomorún
Felelt: „Ott tartanál, jó Lancelot?
Nem úgy, barátom! hisz bucsút vevénk már.
Bárcsak magamtól rejthetnél el inkább!
Enyém a szégyen: mert nő voltam én,
Te meg szabad. De fussunk, Lancelot;
Zárdába én: bevárni sorsomat
S ítéletem’.” — Így Lanc’lot elhozá
Lovát s reá segíté; maga is
Lovára ült — s így mentek, míg az út
Elválík; ott egymást megcsókolák
És sirva váltak el. Ó, hölgye vég-
Kivánatát tisztelve, visszatért
Honába; ez, Almesbury felé.
S haladt egész éjhosszat, a kopár
Fenyéren — és hallá hogy nyögnek a
Kopár fenyér bús szellemei, a mint
Köztük halad, vagy vélte hallani.
S „késő, késő!” nyögött magába’, míg a
Hajnalt előző hűvös szélben, egy
Fekete holló szálla magasan,
Károgva. Gondolá: „Hullákat érez!
Mert a pogányok a tenger felől

Az udvar bünein vérszemre kapva,
Ölik a népet, dúlják a hazát!“

S hogy Alm'sburyhez ért, így szóla ott
Az apáczákhoz: „Ellenségeim
Kergetnek“ — úgy mond — „Oh fogadjatok
E békelakba, jó szüzek! s nevét se
Kérdjétek annak, a kit befogadtok,
Mig napja jó: hogy maga fölfedi.“
Szépsége, bája, méltósága, mint
Varázs hatott reájok — és nevét
Nem kérdezők.

Igy élt, apáczasorban,
Sok hétig, ismeretlen, a királyné.
Nem is társalga velök, a nevét
Se' mondta; s bánatába burkolózva,
Se' gyónt, sem áldozott; a kis leányt
Tűrhetette csak, vig fecsegése sokszor
Kicsalta őt magából is; de most
Ez éjjel isszonyú hír érkezék:
Sir Modred a trónt bitorlva, vad pogánynyal
Szövetkezők, míg a király hadat
Vitt Lancelotra. „Ah!“ — gondolta -- „mint kell
Hogy a király s a nép gyűlöljön engem!“
S némán kezére hajtva bús fejét,
Ült, míg a kis lány, nem tűrhetve már
A hallgatást, megtörte s szólt: „Mi késő
Van már! — Ugyan hány óra is lehet?“
S nem kapva választ, elkezdett dudolni
Egy dalt, mit az apáczáktól tanult:
„Késő, késő az éj —“ mit asszonya
Meghallva: föltekinte s monda néki:
„Ha van dalolni kedved, csak dalolj,
S oldd föl szívem', ha sirhatnék talán!“
S a kis leány dallá, jó szívvél ezt:

„Késő az éj! szél zúg s csillag sem ég.

„Ha késő is, ereszeszettek be még!

„— Késő, késő! nem eresztünk be már.

„Méc sünk kialvék. . . Késő már! — E bünt
„Tán megbocsátj' a völegény nekünk. . .

„— Késő, késő! nem eresztünk be már.

„Nincs mécsünk, ah! késő az éj s hideg;

„Ereszszetek, mécsünket gyújtni meg!

„— Késő, késő! nem eresztünk be már.

„A völegény kegyes, mondják, s szelid.

„Ereszszetek, csókolni lábait!

„— Késő, késő! nem eresztünk be már!“

Végzé dalát. S kesergő asszonya,
Fejét kezére hajtva, arra gondolt:
Hogy' jött ide — s sirt, sirt keservesen.
A kis leány meg így vigasztalá:
„Oh drága hölgy, kérlek, ne sirj tovább!
S oh bár szavam (bármily kicsiny vagyok,
S tudatlan is, kivéve szót fogadni,
Különben kész a penitencia —)
Balzsam lehetne búdra, mit — tudom —
Nem bűn hozott fejedre, látva: mily
Kegyes vagy és szelid tekintetű.
Mérd bűd' urunk királyunk bánatához,
S csekély lesz ahhoz; néki bős hadat kell
Viselni Lancelotval, a ki el-
Ragadta s rejtve tartja a királynét;
S Modreddel, a kit örül itt hagyott,
S elárulá — Ah, urnöm, a király
Hármas keserve; maga, a királyné
S ország miatt, háromszor akkora,
Mint a miénk lehetne, bármi nagy.
Hálát adok az istennek, hogy én
Nagy nem vagyok; mert engem bú ha ér,
Magamba' sirok, azzal vége van,
Nem tudja senki s a sirás megenyhít.
De volna bár kicsinynek bűja oly nagy
Mint a nagyé: de ennek a baját
Növeli még, hogy bár óhajtana
Titokba' sirni, nem lehet neki.

Lám, itt e zárda mélyin is beszélnek
A jó királyról és gonosz nejeről.
S ha én király volnék — s ily nőm ha volna:
Titkolni hjába' vágyám rosszását,
Király ha volnék — nem lehetne ám!"

Szegény királyné, gondolá magában:
„E csacska ártatlanság még megöl!"
Fennhangon aztán: „Ha ez áruló
Ura helyére ült: nem illik-e
A közkeservben együtt keseregnem?"

— „Az ám!" felelt a lányka, „minden asszony
Sirhat, hogy asszony ő is, a kinek
Rút hűtlensége így zavarta föl
A kerekasztalt, mit Arthur király
Szerzett, sok éve, nagy csodák s jelek közt,
Előbb mint a királyné idejött."

Megint magában mondá a királyné:
„E balga fecsegő bizony megöl!"
Fennhangon aztán így szólt a leányhoz:
„Oh kis leány, e zárda rejtékén,
Mit tudsz te a királyról, a kerek
Asztalról — és jelek s csodák felől,
Kivéve zárdád együgyű csodáit!"

Csacsқан a kis növendék így felelt:
„De b'zon tudok; csodákkal tele volt
S jelekkel az egész ország, mikor
Ez a királyné nem jött ide még.
Apám beszélt — s ő a kerekasztal
Lovagja volt, szereztetésitől —
Ép arra ment, Lyonnassból, s a mint
Ment, egy kevéssel naplement után,
Csodás zenét hall im a part felől;
Megáll a arra fordult; látja, hogy
A puszt a part hosszában, — a fején
Jeltűz, az alján meg lidércz — a sok
Domb, domb után, világol mindenik,
És elviláglik messzi nyúgotig;

Fehér hablányok úsztak fényinél;
 S mély hangu, ember-forma nem-tudom-mik,
 Űvöltözének a száraz felé,
 S rá odvaikból, mint a távoli
 Kürtszó, a kis manók feleltek. — Így
 Beszélte éd's apám. — Azonkívül,
 Másnap, hogy egy sűrű erdőn mene,
 Saját szemével lát három picziny
 Tündért, kaczagva futkározni egy
 Nagy úti-fű szárán föl és alá,
 Mely úgy ingott alattok, mint bogáncs ing,
 Melyen, magváért, három pinty veszekszik.
 És minden este a lova körül
 Csapongó villi-kar kerenge, szétvált,
 S összefogódzék és megint kerenge,
 Szétvált s meg' összeölté karjait.
 Mert csupa élet volt itt mindenütt.
 S a mire végre Camelotba ért:
 Kézfogva légi tánczosok füzére
 Kerenge meggyújtott lámpák körül.
 A csarnokban meg' ünnep állt, minőt még
 Nem láta ember; láthatlan kezek
 Hordták az ételt, azt mindenkinek
 A mit kívánt; még a pinczében is
 Vig kis manók tekerték a csapot,
 Hordókon ülve, míg folyott a bor.
 Ily vigan élt itt ember és manó,
 Mig ide nem jött e bűnös királyné!

Most a királyné csipősen felelt:
 „Ily vigan-e? rosz jószok voltak ám
 Ember s manó, mind; egy se' látta hát,
 Még bölcs apád se', sok csodáival,
 Előre meg: hazánkra hogy mi vár?”

Csacsқан megint a lányka így felelt:
 „De meg, egy hegedős; körül apám
 Beszélte hogy sok csatadalt dalolt,
 Szemközt az ellenség hajóival,
 A meredek szirt s omló hab között;
 Élet-halálról, szürke hegytetőkön
 Énekle sok rejtelmes éneket,

S körös-körül a halmok szellemei
 Lángként repülő hajjal hallgaták ;
 Így mondta éd's apám. — És akkor éjjel
 E dalnok Arthur diesteljes csatáit
 Dallá s a nagy királyt, ember fölötti
 Erőben, és gúnyolta azokat
 Kik Gorlois fiának hirtelék.
 Mert származását senki sem tudá,
 Csak egyszer, vész után, mikor Buda
 S Boss partjain megtörték a habok
 S szép nap jöve, csöndes minő az ég,
 Ott leltek egy mezítlen gyermeket
 A dundagili pusztá homokon.
 E gyermek Arthur volt, föl is nevelték,
 Mig csoda ált' királynak lőn jelentve,
 S hogy sirja szintoly rejtelem leend
 Mint születése. Ám, ha nőt talál,
 Ki nőnek oly dicső lesz, a milyen
 Ő férfinak : akkor, mondá a dalnok,
 Más arczot adnak ketten a világnak.
 De dalja közepette fennakadt
 S kezébül a hárfája kiesék.
 Halványan elfordult, megtántorodva,
 S el is bukik, ha nem fogják meg ott.
 De látományát elbeszélni nem
 Akarta. Semmi kétség hát, hogy a
 Lanc'lot s királynénk bűnét látta meg.“

Magában a királyné gondolá :
 „E gyermeket bizony, — az együgyűt
 Játszó apátnő, s apáczái csak
 Fölbiztaták, hogy gúnyt üzzön belőlem.“
 S kezébe hajtva képét, hallgatott.
 A lányka, kulcsolt kézzel, önmagát
 S badar beszédit kezdte szidni most,
 S mondá, a jó apáczák mennyiszer
 Szidják, ha csácsog — „S drága hölgy, te is,
 Ha bús füled' badar beszéddel így
 Háborgatom s boszantlak éd's apám
 Beszédivel, kérlek, szidj meg te is
 S ne hagyj apámra szégyent hoznom, ő

Nemes lovag volt, bár elismeré, hogy
 Lanc'lot a legnemesb. Ő halva már,
 Tornán esék el, most lesz öt nyara,
 S árván hagyott. De kérlek, monddsa meg,
 A többi közt, kik megmaradtak, — a
 Két legnemesb közt, kik fő-hirben állnak,
 (Ha ostobát kérdek, csak szídj ki jól)
 Kérlek, ha köztük éltél, — Lancelot
 Vagy a király — melyik volt a nemesb?“

Halványon a királyné föltekinte
 S így válaszolt: „Sir Lancelot, nemes
 Lovaghoz illőn, nyájas volt a nőkhöz;
 És nyílt csatába' s tornán számtalanszor
 Gyengébbnek engedett; úgy a király is,
 Csatába', tornán, a gyengébb elől
 Sokszor kitért. Nemes s dicső lovag
 Volt mind a kettő; mert nemes modor:
 Nagy sziv virága s tiszta léleké.“

— „S oly szép virág az a nemes modor?“
 Mondá a lány. „No, akkor Lanceloté
 Százszorta is kevésbé szép lehet,
 Mert hir szerint ő szennyes s hűtelen!“

Bús hangon erre így szólt a királyné:
 „Szűk zárdafal közé zárt csacska te,
 Mit tudsz te a világról, fénye- és
 Árnyárul, és bajárul, örömérül — ?
 Ha Lancelot, e nagy s nemes lovag
 Egy gyöngye percbe' kisebb volt magánál:
 Könyörgj csak érte, hogy kerülje ki
 Ítéletét; a nőt pedig sirasd,
 Ki ítélet tüzére vonta őt!“

— „Könyörgők érték“ — szólt a kis növendék;
 „De még is azt, hogy Lanc'lot oly nemes
 Lett volna mint királya: úgy hiszem csak,
 Mint azt, nemes hölgy, hogy te ily nemes
 S méltóságos lehetnél, a milyen vagy,
 Mihelyt te volnál e gonosz királyné!“

Igy ez, mint fecsegők szokása, sérté
 Azt a kinek hízelgni —, sebze, hol
 Gyógyítani vágyott. A Ginevra sápadt
 Arczát haragpir gyújtá el — s kiálta:
 „Az isten mentsen ily gonosz cselédétől!
 Te, mások eszköze: boszantani,
 Gunyolni és gyötörni engem! — El
 Szememből áruoló, nyomoru kém!“
 Ijedten ugrott a leányka föl,
 S fehéren mint a fátyla, állt ott,
 S reszketve mint a tajték, mit a szél
 Dobott a partra, szétpattanni kész
 Egyszerre. „Pusztulj!“ — ismétlé a hölgy
 S rémülten a leányka elfutott.
 Amaz, maga maradva, fölsohajta,
 S magát erővel összeszedte. — „Hisz,
 Ez együgyű félénk leányka nem
 Gondolt gonosz; — a félénk büntudat
 Árulta bennem bárgyun el magát.
 Oh jőj segélyül, ég, bűnbánatomnak!
 Őszinte az s való! — a bünt, mely oly
 Édes vala egykor, nem kívánni vissza,
 Nem ismételni gondolatba' sem:
 Ez az igaz vezeklés. Én pedig
 Megesküvém, nem látni őt viszont,
 Többé soha!“ —

S míg ezt mondá, szíve
 Emléke, régi megszokásbul, az
 Arany napokra síklott vissza, hogy
 Őt legelőször látta. . . . Lancelot,
 A legnemesb és leghivebb lovag
 Jött érte, követül, hogy elvezesse
 Urához, Arthurhoz; vezette is;
 S kíséretök' jó messzi hátrahagyva,
 Édes beszélgetésbe elmerülten,
 Tornák, vadászat, mulatságok és
 Szerelem felől — (tavasz volt és bűnös
 Vágy árnya sem szállott szívébe még),
 Árnyas berekben, mely paradicsom
 Gyanánt virúla, jáczint-ágyakon,
 Melyekbe' mintha ég nyílnék a földre,

Zöld halmokon, szép iratos mezőkön
 Haladtak át — és minden délben egy-egy
 Bájbölgybe' láták selyem sátraik'
 Előrement szolgálktól vonva föl,
 Rövid ebéd- s egy percznyi nyugalomra,
 S tovább megint, míg végre egy napon,
 Alkony felé, csillogva tünt a nagy
 Sárkány szemökbe, a király magas
 Sárkány-lakának ormán, a folyamnál.

Ily képzetekbe mélyedt a királyné,
 És öntudatlan tévedezve múltján,
 — Midőn a ponthoz ért, hogy a királyt
 Először látta: jöni büszke ménén,
 Sohajtva érzé, hogy már véget ért
 A boldog út — s rá néze és hidegnek
 Találta őt, dicsőnek és magasnak,
 De szenvtelennek — nem mint Lancelot,
 „Az én Lanc'lot-m.“ — A míg így tépelődék
 És gondolatban már-már vétkezett:
 Egy vértezett hős ért a kapuhoz.
 A házat suttogó moraj futá be,
 S egyszerre egy kiáltás: — „A király!“
 Dermedten ült ő, hallgatózva ott,
 S midőn a vas láb a kapú felől
 Dübögve jött a hosszú csarnokon,
 Székérül a nő lebukott előre
 S arczát a földbe rejté. Tejfehér
 Karával — és setét hajával a
 Király előtt fejét beárnyalá —
 Hallván az árnyban: a vas láb mikép
 Áll meg fölötte. Csend lőn. Azután
 Egyhangu mély hang, mint kísérteté,
 Ítéletet hirdetve, szóla — bár
 Megváltozottan — a király szava:

„Hogy fekszel ily alatt, dicső apának
 Leánya! — boldog ő, hogy szégyened'
 Nem érte meg. Jó, hogy nincs gyermeked.
 A mit te szültél: tűz és fegyver az,
 S véres rom és törvényszegés, rokon

Gaz pártütése s vad pogány hadak
 Előnyomulása a tenger felől.
 A kiket én, mig Lanc'lot jobb karom,
 Lovagjaim virága, énvelem volt :
 E keresztyén országban, mindenütt,
 Tizenkét nagy csatában tönkre vertem.
 S tudod-e most honnan jövök ? — Előle,
 Kivel kegyetlen harcztot vívtam. Ő,
 — Kényesb helyen sebezni bár nem átalit —
 Volt annyi lovagiasság benne még :
 Hogy a királyra nem emelt kezét,
 Ki őt lovaggá ütte. Sok lovag
 Esett azért el ; sok pedig, az ő
 Egész vérsége, mind hozzája állt
 S követte őt, honába. Sok viszont,
 Sir Modred pártot ütvén, elfeledte
 Esküdt hűségét és Modredhez állt.
 Csak egy maroknyi hű maradt velem.
 E maradékból egy részt itt hagyok,
 A leghivebb-, legkedveltebbimet,
 Megvédni téged a következő
 Gonosz napokban, hogy e megalázott
 Főnek ne görbüljön meg egy hajaszála !
 Ne félj, megóva léssz halálomig.
 Mert én tudom, — ha régi jóslatok
 Nem csálnak — immár végzetem közelg ;
 S te nem téved oly édessé nekem
 Az életet, hogy ahhoz oly igen
 Ragaszkodnám ; végczélja sikerétől
 Fosztád meg azt. Figyelj reám utolszor,
 Mig, tenmagadért, elődbe állítom,
 Mi vétek az, a melyet elköveltél.
 Hogy itt hagyott a római — s lazult
 Törvénye rajtunk : úton útfelen
 Rablás úté fejét föl ; itt-amott
 Egy ritka hőstett hozta helyre a
 Sok rosszat. Én valék első király,
 Ki birodalmam-, s más országnak is
 Kóbor lovagjait magam köré
 Gyűjtém, a Kerekasztal dics-körét
 Megalkotám, a férfiak színéből.

Hogy a világnak példánykép gyanánt
Egy új idő zsengei légyenek;
Kik kézfogással esküdtek nekem:
Tisztelni a királyt, mint önnön lelki-
Isméretük' — s ezt, mint királyukat;
Pogányt letörni, védni a keresztet,
Szétjárva gyöngét védni s megtorolni,
Nem szólni rosszat, másoktól se' tünni,
Szüz éltet élni, egy leányt szeretve,
Ahoz hiven, tisztelve őt dicső
Nagy tettek által miglen elnyerik.
Mert nincs a földön hatalom nagyobb
Mint szüz iránti szüzi szerelem,
Mely férfit aljas gondolattul óv,
S tanítja nagyra és nemesre őt,
Szelid szavakra és szomjazni hirt,
Igazra törni — s mind mi férfit illet.
S jól gyarapult mindez, mig nőm levél.
Hivém: hü társ lésszsz, a ki részt veend
Munkámban és örömim részese.
Azonba' jött gyalázatos bünöd
Lanc'lot-val; úgy a Tristram- és Izoldé;
Ugy többeké ez első nyomdokin,
Kik ily dicsőktől rossz példát vevén,
Vétkeztek szinte — mig nagy céljaim
Ellenkezője lőn uralkodóvá!
S mind általad! Hogy immár éltemet,
Ez ég ajándokát, szennytől mocsoktól
Megóva eddig, elveszítni már
Nem is sajnálom! Sőt elgondolom:
Mily szomorú voln' élni még tovább,
S magamban ülni pusztá csarnokomban,
Nem látva megszokott lovagjaim',
Nem hallva nagy s nemes tettek hírét,
Mint jobb napokban, mig nem vétkezel.
Mert szólhatunk-e többé tisztaságról,
Hogy rád ne lássék célzani a szó?
És cameloti s uski kéjlakodban,
Minden szobán árnyad suhanna át,
S képed gyötörne minden ott maradt
Ruhádban, régi ékszeredben, a

Lépcsők kövén visszhangzó lábdobajban,
 Mert bár te nem szeretted férjedet,
 Ne hidd, hogy ő téged szeretni megszűnt;
 Nem vagyok én olyan hig alkatú. De
 El kell hogy szégyeneddel hagyjalak.
 Közjönak rosszabb ellensége nincs
 A férfinál, ki — csakhogy ön magát
 Vagy gyermekit szégyen- s botránytul ója, —
 A hűtlen asszonyt tudva tűri meg
 Házában, háza kormányán; mivel
 Így, gyávasága által, bitorolt
 Helyén hagyatva, tiszta színben áll,
 S mint ismeretlen új kór, észrevétlen
 Őrztelenül csúsz' a tömegbe, gyújt
 Gonosz szemével, megmérgez baráti
 Hűséget, ifju szívnek mételý és
 Ördögvetette háló. S legrosszabb:
 Ha ez a férfi épen a király.
 Inkább sajogjon a király szíve,
 S pusztán maradjon házi tüzhelye,
 Mintsem te a fő-helyre visszatérj,
 Népemnek átka- és csufságaul!“

Megszűne kisé; s a szünet alatt
 Egy ujnyival közelb csuszott a nő,
 S karjával átölelte lábait.
 Távol magános kürtszó hallatott.
 Ajtó előtt a harczi ló nyeríte,
 Az ismert hangra. Ó meg' folytatá:

„De nem jövék, ne hidd, fölhányni bünöd'
 S átkozni téged, oh Ginevra, — nem.
 Én, a kit majd megöl a száanalom:
 Így látni téged, szép arany fejed',
 Boldog napokban büszkeségem', így
 Lábamra hajtva. A dühös harag,
 Mely bünödért vért és halált sugallt,
 (Midőn először megtudám, hogy itt vagy)
 Most már kitombolt, megszűnt, oda van.
 A kin, mely -- összemérve szívedet
 E szívvél, mely hivebb volt, mintse' téged

Hütlennék álmodhatna, — lángoló
 Könyüt facsart szememből: szűnt az is.
 Már vége! Bűnöd is megtéve! S én,
 Én megbocsátok, mint az örök isten
 Hogy megbocsát! — A többit rád hagyom.
 De hajh, mikép vegyek most végbucsut
 Mindattul, a mit szereték! Te szép
 Arany haj, melylyel annyit játszadoztam,
 Nem tudva! Oh felséges báj-alak,
 Szépség, minő nem volt még asszonyon,
 Mig rajtad egy országnak átka nem lön;
 Ajkad' nem érintem. . . Nem az enyém;
 A Lanc'loté; sohsem volt a királyé.
 Kezed' se' foghatom, mert tested az,
 S testeddel vétkezel; testem pedig,
 Lenézve fertőzött testedre, így szól:
 „Utállak!” — És, Ginevra, mindazáltal
 Szerelmem a test rostjain magát
 Szívembe úgy bevette, átkomul,
 Hogy még így is szeretlek; és ne is
 Álmodja senki, hogy már nem szeretlek.
 Talán, — ha lelked úgy megtisztul a
 Bűnbánat, és megváltó Krisztusunkba
 Vetett hit által — tán majd ama szebb
 Hazában, a hol minden tiszta, szűz,
 Találkozunk az Úr színe előtt s te
 Keblemre fogsz omolni, magadénak
 Vallasz megint, mert férjed én vagyok,
 S nem Lancelot, se' senki, senki más!
 Oh hagyd meg, esdek, e végreményemet!
 Mennem kell; hallom a setétes éjben
 A kürt szavát. Engem hív, a királyt:
 Vezetni sergem' napnyugot felé,
 A nagy csatára, hol hugom fiát kell
 Lesújtanom, ki a pogánynyal és
 Alattvalóímmal szövetekezett
 A hit s én ellenem, — s megölnöm őt.
 Rám is: halál, vagy nem tudom mi vég vár,
 Te itt maradsz s majd megtudod mi történt.
 De ide vissza már nem térek én;

Veled sem alszom, s nem látlak soha.
Isten veled!“

S míg lábához kuszott :
Érzé nyakán Arthur lehelletét
S fején, a mint az éjben elhanyatlott,
Áldó kezének érzé mozdulását . . .

Majd, hallgatózva, míg vas lépte elhalt,
Sápadtan a királyné fölkele,
S vánszorgva ment az ablakig. — „Talán“ —
Gondolta — „arczát megpillanthatom,
Nem látva tőle.“ Épen ekkor ült
Lovára; — körben a setét apáczák,
Kezében egy fáklyával mindenik, —
És a királynéről rendelkezék,
Hogy jó gondját viseljék holtaig.
Mig szólt, le volt eresztve a sisak
Rostélya, rajta meg taraj gyanánt
Csüngött a sárkány; így nem láthatá
Arczát, mely angyaléhoz volt hasonló;
De ködtől nedvesen, s a fáklyafénytől
Körülragyogva, látta égni fenn
A sisakon az ércz sárkányt, a mint
Az éjt elönté bűvös fényivel.
Aztán elindult; s jobban-jobban, egyre,
A holdvilági köd, melyben mikép
Egy óriásnak árnya tüne föl,
Elburkolá s szürkébbé tette mind,
Mig végre ködbe veszni látta őt,
S eltűnni sorsa útján, síri árnyként

Karját kitarva, fölsikolta most:
„Oh Arthur!“ — azzal hangja megtörék.
De — mint folyam, mely bérczfokról zuhanva
Széttördelődzik, a midőn leér
Meg' összegyül s rohanva fut tovább —
Igy folytatá nagy szenvedélylyel :

— „Elment!
Bűnöm miatt ment: ölni, — halni tán.

De megbocsáta — s én nem szólhaték;
 Isten veled — mondá, s én nem viszonzám,
 Irgalma fojta meg. Elment, — uram,
 Az én királyom, én egyetlenem!
 Hogy' merjem őt enyémnek mondani?
 Egy másnak árnya rám tapadt, s merő
 Fertőzetessé tesz. Ó, a király
 Mondotta fertőzöttnek testemet.
 Megöljem azt? mit érek azzal el?
 Bűnöm' nem ölhetem meg, hogyha lélek
 A lélek; szégyenem' sem ölhetem meg,
 Sem — élve — életem nem rója le.
 Napok hetekké nőnek, a hetek
 Havakra, majd évekre tornyosulnak,
 Évek sorából század halmozódik,
 S örökre szégyen lesz az én nevem.
 De mit nekem az e-világi hir?
 Világ: világ; s mit tartozik reám?
 S azontúl? Van remény? — Ő mondta: van;
 Ha nem gunyolt: reményt említe ő,
 Azt mondta: végreménye; ő pedig
 Sosem gunyol; guny: a kicsiny szívek
 Füstgőze csak. Oh legyen áldva ő,
 Dicső uram, ki megbocsátta bűnöm',
 Iránta, — és remélnem engedé,
 Hogy enszivemben azt leróhatom,
 S az égben, isten szent színe előtt
 Még társa lészek. Oh, dicső uram!
 Ki oly valál lovagjaid között,
 Mint harczoló érzéki közt a szentnek
 Lélekismérete, — kihez csalárd
 Kéjvágyam és gögöm, mely bényomását
 Könnyen vevé alulról, föl se' mert
 Tán nézni, vagy kicsinylé a magast,
 Mit nem akart vagy nem tudott elérni,
 S azt hittem, ott nem is lélekzhetek
 E tiszta fény szigorú légkörében,
 S szint, meleget kívántam, — Lancelotban
 Lelém föl azt: — most érzem, mi valál!
 Te legmagasb vagy és legemberibb,
 Nem Lancelot, se más! — S nincs senki, hogy

Megmondja a királynak: hogy csak őt
Szeretem, ámbár későn! — most, míg el nem
Indul a nagy csatára! Senki sincs.
Én mondom el, megtisztult életemmel;
Most vakmerőség volna még. Nagy isten,
Mivé tehettem volna szép világod':
Csak őt szerettem volna, legdicsőbb
Teremtésedet! Hiszen: szeretnem őt
Szent kötelesség; őt szeretnem üdv,
Ha ismerem; gyönyör, ha van szemem.
A legdicsőbbet szükségkép szeretjük,
Mihelyt megismerők. Nem Lancelot-t,
Se' senki más't!"

Itt lecsuklék keze,
Mely arcját fátyolozta. Föltekintett
S a kis leánykát látta sirva és
Esengve ott s így szólítá meg azt:
„No, kis leány, nincs megbocsátva bűnöm?"
Aztán körül a sok szent szüz apácáját
Látá, zokogva. Föloldék szíve,
Azokkal együtt sirt s így szóla végül:

„Ismertek immár: a rosz nőt, ki meg-
Rontá királya fenkölt czélzatát.
Oh zárjatok szűk zárda-fal közé,
Szelid leányok, a kemény világ
„Szégyen, gyalázat!" — ordításítól.
Ne érjen engem gúny: hisz ő szeret még!
És más't ne higgyen senki: ő szeret még!
Azért, ha tölem nem borzadtok, és
„Testvérnek" hívni nem átalotok,
Hadd lakjam itt s fehért és feketét
Viselve, légyek apácza-társotok:
Bőjtölve bőjtötök', nem ünnepelve
Ünnepeket; sirván, ha sirtok — és nem
Örülve ha örültök, de nem is
Busulva rajt'; imátok részese:
Könyörgve értetek, viszont ti értem;
Oltároknál mélyen elborúlva,
Végezve házatok szolgálatit;

Hordozva ételt, szegény betegeknek,
Kik gazdagabbak, Megváltónk szemében,
S épebbek is mint én; gyógyítva rút
Undok sebök', — s kivált a magamét;
S jó-tétben és imában töltve így
Bús alkonyát a kéj-ringatta napnak,
Mely jó királyom romlását okozta!⁴

Mondá. S azok magok közé vevék,
S remélve, félve mindig: „ah, ha késő —“
Élt köztük. Egyszer meghalt az apátnő.
Jótettiért s szüz-tiszta élteért,
Kormányra termett volta-, s nem kevésbbé
A rang miatt, mit egykoron viselt:
Őt választák helyére. Mint apátnő
Élt három kurta évig; mint apátnő
Ment el, hol e zajon túl — béke van!

SZÁSZ KÁROLY.

HELYTÖRTÉNETI MONOGRAPHIÁK.

A magyar történettudományi irodalom terén az utóbbi években élénk s örvendetes mozgalomnak voltunk tanúi. A külföld és hazánk levéltáraiban eszközölt kutatások mennyiségre és minőségre nézve egyaránt jelentékeny adatokat hoztak színre. És már is vannak munkák, melyek tehetséggel és izléssel kezdik azt földolgozni. Az akadémia történelmi bizottsága és a történelmi társulat központjai ugyan, de nem egyedüli színhelyei e munkásságnak, mely az ország minden részeire kiterjed. A haza multjának földerítése iránt kelt érdeklődés általánosságát mi sem mutatja világosabban, mint az a figyelem, mely az egyes helyhatóságok, megyék és városok történetének megvilágítására irányul. Hosszu sorozatát állíthatnók össze a lelkes férfiaknak, kik e munkára vállalkoztak, és azon hatóságoknak, melyek majd jutalmat kitűzve, majd egyes ismert erőket megbízva, hazafiúi kötelességüknek ez irányban is megfelelni igyekeztek.

Ha valahol, úgy főleg hazánkban sokféle körülmények teszik kívánatossá, úgy szólván elkerülhetlenül szükségessé ily helytörténeti monographiák létesítését. Nálunk a municipiumok nem maradtak pusztá közigazgatási tényezők, valóságos történeti egyéniségekké fejlődtek ki; a mennyire egyfelől szerves kapcsolatban állottak egymással, másfelől annyira különleges érdekek és önálló életök volt. Bizton állíthatjuk, hogy a nemzeti test nagy életnyilatkozatait, fejlődésének irányait csak akkor fogjuk teljesen megérteni, ha előbb egyes tagjainak külső viszontagságait és belső módosulásait gondosan megfigyeltük. Nem említve, hogy a dúsan kínálkozó történeti anyag fölkutatása és értékesítése csak a munkamegosztás elvének ilyenén keresztülvitele által remélhető.

E két tekintet nemcsak létjogát alapítja meg a helytörténeti monographiáknak, hanem egyuttal meghatározza *föladatukat és kellékeiket* is.

Ily monographiák hivatvák fölhasználni a megye, illetőleg város történetére vonatkozó összes anyagot; hű képét előállítani multjának, és pedig nem annyira a határai között lefolyt köztörténeti eseményeknek, mint inkább saját korszakunkint jelenkező állapotainak és életműködéseinek.

A történelmi társulat e tekintetben jó szolgálatot tett mindazoknak, kik ily monographiákkal foglalkoznak, midőn egy bizottság által részletes tervet dolgoztatott ki, s azt folyóiratában közrebocsátotta.¹⁾ Lehetséges, hogy e dolgozat szerzőinek igényeit alig lesz képes valaki tökéletesen kielégíteni; de mindenesetre alkalmas e dolgozat arra, hogy a helytörténeti monographiák föladatának természete és hordereje iránt tájékozást nyújtson.

Mennyire szükséges volt ez, igazolják némely legujabban megjelent helytörténeti művek, melyek a helyett, hogy a tudomány mai álláspontját megközelíteni igyekeznének, még a multszázad íróival, egy Bartholomaeidessel, Béllel, vagy Szirmayval szemben is, hanyatlást jelölnek. Sajnálattal kell kiemelnünk, hogy e vád egész komolyságában sujtja Korponay munkáját.²⁾ Annyira nincs benne kútfőtanulmány és irodalmi tájékozottság, eszme és rendszer, hogy nemcsak a szakférfiú, hanem minden komoly olvasó megbotránkozással fogja ezt constatálni. Abaujmegye régibb történetének földerítésére egyáltalában nem tett levéltári kutatásokat. Kassa városának, a jászói conventnek, a megye területén lakó főúri és nemes családoknak, a magyar kamarának — melybe az egykori kassai kamara beleolvadt — a magyar udvari cancelláriának levéltárait átkutatni, oly föladat volt, melyre szerző nem vállalkozott. Sőt bár, mint a megye levéltárnoka, „a kezeire és becsületére bízott okiratok halmazából“ ígérte megírni munkáját, ebben nem találjuk nyomát, hogy a megyei levéltár régibb jegyzőkönyveit és irományait — melyek létezéséről és becséről e sorok írójának alkalma volt személyesen meggyőződni — fölhasználta

¹⁾ *Századok* 1872. júniusi füzet 412—416. ll.

²⁾ *Abaujvármegye monographiája*. Irta Korponay János. Első kötet 1866—1870. Nagy nyolczadrét. 772 l.

volna. Valóban gyengéd kifejezéssel élünk, midőn *könnyelműségnek* nevezzük a szerző eljárását, ki teljesen ignorálja a kútforrásokat, melyekből egyedül meríthette volna a munkájához szükséges anyagot.

Ezek után nem csudálkozhatunk, ha azt, mit a megye régiebb történetéről, illetőleg a megye területén történt eseményekről ír, jobbára közkézen forgó történeti műveinkből kölcsönözte. Ha a dolog annyira komoly nem volna, valóban mulatságosnak tartanók szerzőnek ambícióját, melyet a munkájához *állítólag* fölhasznált kútfők fölsorolásában tanusít. Teszi ezt oly merészséggel és ügyetlenséggel, mely tudományos irodalmunkban, istennek hála, elszigetelve áll. Hosszu sorozatát közli oly munkáknak, melyeket szerző soha sem látott, s melyeket munkájának megírásában használnia se nem kellett, se *nem lehetett*. Mit keres például Abaujmegye történetének kútfői között Rotteck, Dobner, Schmidt? Mikép lehet kútfők között nyomtatott munkát vagy kéziratot ily általános czímmel fölhozni „Diarium“, a nélkül, hogy közelebbről meghatározná kinek diáriuma, miről szól stb. Mikép lehet egy monographia kútfői között „*Edényi Lipót elbeszéléseit*“ és a szerző saját „*emlékiratait*“ fölhozni? És e munkák czimeinek közlésében, azok egymásutánjában a legnagyobb irodalmi tájékozatlanságot bizonyítja. Kötelességünknek tartjuk szigorú ítéletünket tüzetesen indokolni. Két helyen, az 1. és 49. lapon, jegyzetben közli a kútfőket. Az 1. lapról leírjuk a következőket, betűszerinti hűséggel:

„Anon. Bel. Not.

Joannes Bárdosy. Supl. Analec. Terrae Seep.

Pelcz. Hung. sub Viavodis et Ducibus.

Horváth István.

Egyetemes magy. Encyclopedia.

.

Rotteck Weltgeschichte.

.

Forgach.

Petr. Bizar.

.

Janson in Syndromo. (?)

.

Dobner Mon.

.

Schmidt: Gesch. der Deutschen.

Diarium. (?)“

A 49. lapról pedig álljon itt:

„
Lotichnis.

.
Alexander Károly.

Edényi Lipótnak elbeszélése. Abauj megyei levéltár. Saját emlékirataim.“

Korponay úr meglepő könnyűséggel siklik át a megye őskori történetén. Néhány sorban mondja el, mintha a legegyszerűbb kérdéssel lenne dolga, hogy a megye őslakói „*vándorjászok*“ voltak, s azután áttér a honfoglaló magyarokra. A megye történetét 1848-ig a kutatókészlettel összhangzásban álló fölületességgel tárgyalja. De annál hosszabban foglalkozik a függetlenségi harc és az azt követő szomorú időszak részleteivel, melyeknek följegyzésében annyira lelkiismeretes, hogy teljes 22 lapot tölt be az 1850 és a következő években alkalmazott közigazgatási és törvénykezési hivatalnokok névsorával. (193—215 ll.)

Még így is a 231. lapon kifogy a történeti elbeszélésből. Mi következik ezután? A vastag könyvnek hátralevő két harmadrészét a megye jelenlegi természeti viszonyainak, iparvállalatainak, kereskedelmének, miveltségi és jótékonyossági intézeteinek leírása foglalja el. Oly tárgyak, melyeknek szükségképen helyet kell nyerniök egy megye monographiájában. Azonban a modor, melyben e tárgyak előadatnak, mindenekfölött szerencsétlen. Rendszernek, összefüggésnek, kellő aránynak semmi nyoma. A helyett, hogy az adatokat, melyeket az egyes vállalatokról, intézetekről az illetők szívessege által nyert, földolgozná, a jelentéktelen részleteket elhagyná, adja azokat úgy, amint vette. Itt találjuk a takarékpénztárak, casinók, lóversenyek, iskolai segélyző- és önképző-egyletek alapszabályait egész terjedelmükben, tisztviselőik, választmányi tagjaik névsorát teljesen közölve. E tekintetben szerzőt lelkiismeretessége (?) odáig viszi, hogy a kassai színház színészeinek és szolgálóinak, a tiszavidéki vasút öreinek neveit sem mulasztotta el Abaujmegye történetének lapjain megörökíteni! Ily előzmények után még hajlandók vagyunk megbocsátani, ha a munka végén „Emléktáblát“ állít „az abaujmegyei honvéd-egylet

területén igazolt s elhalt honvédeknek, s azoknak, kiknek özvegyeik s árvaik e megye területén telepedtek le.“ (736—746. ll.)

A monographia első kötetében, mely előttünk fekszik, a megye hajdani belélete, a területén szereplő családok, az itt találató községek története, a vallási és műveltségi állapotok stb. még nem jöttek tárgyalás alá. Nem tudjuk, mily meglepetést tart fön szerző munkája második kötetében a hazai közönségnek. De félünk — és aggodalmainkat úgy látszik nem kell indokolni — hogy a második kötet méltó utódja lesz az elsőnek!

Debreczen városa történelmében nagyobb szorgalom és gondosság jeleivel találkozunk. ¹⁾ Szerző nem fogott előkészület, adatgyűjtés és tanulmány nélkül munkájának megírásához. Föladatát is helyesen fogta föl és dolgozatát czélszerűen osztotta be. Azonban sietünk kijelenteni, hogy a mennyire magasabban áll Korponay munkájánál, annyira távol van még a legyszerényebb igényektől is, melyeknek kielégítését tudományos munkától megvárni lehet.

Hogy ismét az anyagnál kezdjük, Szűcs úr még azon forrásokat sem merítette ki, melyek Debreczen város területén találhatók. Ilyenek a reform. collégium könyvtára, a superintendia levéltára. Annál kevésbbé érezte szükségét a város határain túl kiterjeszteni kutatásait; elmulasztotta fölhasználni a kincseket, melyeket országos levéltáraink és a főváros kéziratgyűjteményei tartalmaznak. Még lényegesebbek munkájának hiányai alaki tekintetben. Előadása a szélesebb látkör, az irodalmi tapintat, mondhatnók az ítélet teljes hiányát tünteti föl. Helyenként naiv elbeszélése mosolyra késztet, máskor elfogultsága, köznapi fölfogása bosszantó hatást szül.

Szerző a fejezetek élére tett hosszas, unalmas elmélkedésekben, elcsépelet phrasisok összefűzésében találja kedvét. Már a munka élére helyezett „*Vezérgondolatok és előismertetések*“ első fejezetének czíme „Tudatja szerző, mikép ő Debreczen város történetének megírását tűzte feladatául“ élénken emlékeztet arra a modorra, mely Cervantes remek művében századok óta mulattatja az olvasóközönséget. És emlékeztet erre még inkább a fejezetnek tartalma, az a páthosz, melybe szerző magát bele erőszakolja. „Ti e várost környező temetőkertek!

¹⁾ *Debreczen város(a) történelme.* Irta Szűcs István. Három kötet. Debreczen 1871. Nyolczadrét XVI és 1104 l.

— így kiált föl — melyeknek sirhalmai alá minden félszázadnak lefolyásával egy egész Debreczen város népessége temetkezik, adjátok, kérlek titeket, a körötökben pihenő száz meg százezer polgárok hamvainak értésére, hogy ha nem rajzolhatná is elég avatottan s kielégítőleg tollam a dicső multnak nagyszerű eseményeit: az korántsem a felfogott tárgy meddőségének, de sőt inkább a rendelkezés alatti adatok hiányának és az írói tehetetlenség erőtlenségének róvható fel.“ (3. l.)

S miután ekként a temetőket bizza meg, hogy Debreczen elhalt polgárainak megvigyék mentegetődzéseit, a Debreczent környező halmok- és domboktól ékesszóló szavakban kér fölvilágosítást és tájékozást. „Ti is — így szól — e puszták sík rónain szórványosan felemelkedő halmok és magán állóombok! nem beszélhetnétek-e meg nekem, ha valjon természet művei-e, avagy emberi kéz csinálmányai vagytok-e ti? És ha ez utóbbiak; azon esetben, vajon önkéntes emberi munka és szorgalom, vagy még inkább erőszak és korbács által összeparancsolt ezrek izzadása adott-e lételt nektek? hogy tetőitekről a büszke hadúr, felvont fénylő sátorából, kéjtelve szemlélhesse az alanti sikon elterülő táborban nyüzsgő hadi népek sokaságát. Vagy talán ti is óh halmok! az öldöklő csatákban elesett töméntelen hulláknak vagytok sirdombjai, melyek alatt ezer meg ezer elgyilkolt ártatlanok alusznak, várva a boldog feltámadást, nehéz álmaikat, míg felettetek komolyan vonulnak keresztül az évszázadok, és a különböző égsarkok dúló szelei sivitva vonulnak csucsaitok felett komolyan keresztül?“

Pedig egyáltalában nem volt szükséges, hogy szerző saját phantasiáját ennyire megerőltesse, és a debreczeni halmoknak ily indiscret kérdésekkel terhőkre legyen. Romer Flóris szívesen megtanította volna, mikép lehet e halmoktól kierőszakolni a szükséges fölvilágosítást, mit elég udvariatlanok még oly ékesszóló kérdésekre is megtagadni.

Hasonló rhétori kísérletekkel a munka minden fejezetében találkozunk. Midőn például a debreczeni reform. egyház lelkészeiről készül értekezni, két lapon kenetteljes stylben igyekezik megmagyarázni olvasóinak, „mi szép, mi magasztos pályakör az egyházi szolgálé általjában is ugyan, közelebbről pedig a protestáns lelkészé.“ (II. 559—561. ll.) Midőn a debreczeni nyomdákról és termékeiről szól, előbb hoszasan áradozik a sajtó fontossága és üdvös hatásáról. (II. 555. l.) Végre midőn a debreczeni czéheket tárgyalja, a munkáskérdés mai

állását Carey nyomán igyekszik olvasóival megismertetni. (I. 112—114. ll.) Mindez igen épületes, talán tanulságos dolog, de egy monographiában csak úgy van helye, mint a dinyetermelés vagy lótenyésztés kérdéseinek.

Azonban szívesen megbocsátanók mindezt szerzőnek, ha munkája egyébként a tudomány mai magaslatán állana. De mindenütt a legavultabb fölfogás jár karöltve a legkezdetlegesebb compositióval, mely a nagyszámú becses adatot, sok érdekes részletet a szakférfiúra nézve nem fosztja ugyan meg értékétől, de a művet a nagy közönségre nézve élvezhetlenné és hatástalanná teszi.

Se a szülőföld iránti kegyelet, se az érdekelttség fölébresszésének tekintete nem követeli, s nem is igazolja azon eljárást, midőn Debreczen városának oly fontosságot tulajdonít, melylyel soha sem dicsekedhetett. Ha nagy tévedés életrajzokban a hősnek személyét éig emelni, helytörténeti monographiáknál sem szabad tulzásba menni át. Szerző nem tudta magát ettől távol tartani. Így a debreczeni főbírákról azt állítja, hogy „mai időben már alig képzelhető (!) azon szerfeletti befolyás, mit hazai alföldi történelmünkre gyakoroltak“ (I. 16. l.). Azon esetek, melyeket fölhoz, hogy Duskás Ferencz főbíró 1562-ben Magóchy Gáspár váltságdíjának lefizetéseért kezességet vállalt; hogy 1711-ben a szathmári béke létesítői Pálffy és Károlyi Komáromy György főbíró házában értekeztek; hogy 1714-ben XII. Károly svéd király Diószeghy Sámuel főbírónak „tudományos és nyelvbeli ismereteit igen megdicsérte“: legfőlebb arra a conclusióra szolgálhatnak alapul, melyet szerző az érintett előzetekből levon. „Ha a pesti polgár — úgy mond — az ő Warula Jakabjára maig is kevély, magyar hazai szempontból aligha több joggal nem büszkélkedhetik a debreczeni polgár az ő hosszú sorban jeleskedett főbíráira.“ (I. 18. l.)

Azonban ambícióját nem elégíti ki az, hogy a debreczeni bíráknak Warulával egyenlő történelmi jelentőséget tulajdonít. Ő a középkori Debreczenben az ázsia-európai kereskedelem egyik főhelyét látja, hol a műveltebb nyugot-európai a durvább keleti fajjal érintkezett, „sokban hasonló ahhoz, milyen közép Ázsiában egykor Samarkand és Kokand (!) voltak.“ (I. 109 l.)

E fölfüzdéseknél nem szerencsésebbek azok, melyekkel a köztörténelem ismeretlen tényeit megvilágítani véli. Ezeknek, például, egyike az, hogy „Kálmán királyunk elébb mint a magyar királyi trónt elfoglalta volna, a váradi püspöki székből

ülhetni, nagyobb örömének tartá, mintha bár esztergomi érsekké lehetett volna“; vagy hogy régi királyaink „ha nem laktak is állandón Nagyváradon, de évenként legalább egyszer megjelentek ottan“ (I. 49. l.); vagy hogy II. Ulászlónak, Anna halála után, Erzsébet nevű második neje lett volna! (I. XV. és 125. ll.) Utóbb maga is kényszerítve látta magát az utóbbi állítást oly formán helyreigazítani, hogy nem Ulászlónak volt Erzsébet nevű második neje, hanem Hunyadi Mátyásnak Erzsébet nevű anyja! (II. 640. l.) Ha még ezek után szükséges volna, hosszú sorozatát adhatnók azon helyeknek, melyek a kritika megrovását provocalják.

Tudományos bírálatokban a szerző személyéről szólni bizonyára nincs helyén. Mi sem tennők ezt, ha ő maga nem kényszerítene rá. De kényszerít az által, mert munkája zárszavában előtérbe helyezi saját személyét.

„A függöny legördülő félben van. Szerepem végére járt. Bucsút veszek tőled nyájas olvasó! talán mindenkorra. A végzet utai kifürkészhetlenek!“ És ezen rhetori nyitány után felsorolja a történelem azon nagy férfait, kik kiváló műveik, vagy nevezetes szolgálataik daczára kortársaik részéről hálátlansággal találtak. Beszél a „*Luziáda*“ költőjéről, majd Sokratesről, Cortezről, Keplerről. És hogy ezekről hidat készítsen, megemlékezik a debreczeni nagytudományú Sinay Miklósról „ki volt társainak asztaláról nyert délenként ebédet.“

Az olvasó feszült kíváncsisággal várja azután, mit fog ezekből lehozni? Végre így szól: „Mind ezeket én, minden egyéb vonatkozás nélkül, tisztán és egyedül azért hozom fel, hogy küzdelmes életem viszontagságos napjaiban én is híven gyűjtöttem, s a nem kevés fáradtsággal és sok utánjárással összeszerzett adatokat gondosan megőriztem és megtartottam. És azokból dolgoztam én jelen művemet.“ (III. 1100. l.)

Mi szerencsét kívánunk szerzőnek, hogy öntudata ily gazdagon részesíti őt az elismerés jutalmában, melyet a hálátlan tudomány kénytelen lesz mindenkor megtagadni tőle, mint a hálátlan kortársak megtagadták Camoenstől, Sokratestől, Keplertől, Sinaytól!

*Kolozsvár története*¹⁾ külső kiállítása által tudományos irodalmunk legkiválóbb jelenségei közé tartozik. Nagy album-

¹⁾ *Kolozsvár története*. Irta Jakab Elek. Első kötet. Buda. 1870. Nagy nyolczadrét 640. l. — *Oklevéltár Kolozsvár története első köte-*

szerű alak, szép papir és nyomás, nagyszámú műmellékletek hirdetik a kiadó: „Szab. kir. Kolozsvár város közönségének” ritka áldozatkészségét.

Azonban e munkának más tekintetben is előnyei vannak a főnebb ismertetett két monographia fölött. Nélkülözi több hibáikat és bírja a monographiák némely kellekeit, melyek amazokban hiányoznak. Mindenekelőtt a források föl kutatása és tanulmányozása körül a szerző valóban mindent megtett, mit tőle méltányosan kívánni lehet.

Nemcsak szorgalmasan átkutatta mindazon levél- és könyvtárakat, melyekben Kolozsvár multjára vonatkozó iratokat találhatott, hanem kiterjesztette figyelmét a kö- és cserépm emlékekre, a régi épületekre és falakra, melyek az avatottnak ép úgy beszélnek a letűnt századok eseményeiről és állapotairól, mint az okiratok és codexek. Kevés írónak sikerült ily teljességgel vinni keresztül az anyag összehordásának munkáját.

Más kérdés az, miként találjuk e munkában megoldva az összehordott anyag földolgozásának és alakításának föladatát? Sajnáljuk, hogy az elfogulatlan bírálat válasza nem üt ki kedvezőleg.

A történetírás úgynevezett technikájának egyik fölve az, hogy az író mindent fölvegyen munkájába, a mi szükséges; de mindent elhagyjon, a mi fölösleges. Az utóbbi ellen vétetni alig csekélyebb hiba, mint ha az előbbi ellen vétünk. Nem tagadjuk, hogy az elvnek formulázásánál sokkal nehezebb annak gyakorlati alkalmazása. Részletes szabályokat, melyek e hibáktól megóvnak, hiába igyekeznénk fölállítani. A történetírónak érezni kell azt, mit mondjon el, mit mellőzzön. E *történetírói érzékre* legnagyobb szükség van a helytörténeti monographiáknál, hol valóban mindenek fölött nehéz meghatározni, mit kelljen az ország köztörténetéből a megye, illetőleg város eseményeinek és viszonyainak teljes fölvilágosítására fölvenni.

téhez. Összegyűjtötte és szerkesztette Jakab Elek. Első kötet. Buda, 1870. Nagy nyolczadrét 420 l. *Kolozsvár története világosító rajzai.* Egybeszerkesztette Jakab Elek. Az író eredetijéről kőre metszették a m. k. államnyomdában. XXXV tábla. Buda, 1870.

Kolozsvár történetének számos lapjai e történetírói érzék hiányáról tanuskodnak. Számos oly elbeszéléseket és fejtegetéseket találunk, melyek Kolozsvár történetével semmi kapcsolatban nincsenek. Szerző helyesen cselekedett, midőn a város földirati és légköri viszonyainak, geológiai alakulásának, virányának és faunájának leírását illetékes szakférfiak által elkészíttette és munkájának élére állította. Dicséretesen cselekedett akkor is, midőn Kolozsvár római emlékeit szorgalmasan és ügyesen összeállította.

Azonban teljesen fölösleges volt Erdély egész őstörténetét tüzetesen tárgyalni (97—116. és 167—214. ll.); annál inkább, mert szerző maga is kénytelen elismerni, hogy az Kolozsvár történetére egy fénysugárt sem vet. Így a gepida korszak elbeszélése után kiemeli: „Mi volt a gepidák alatt a helyen, hol ma Kolozsvár fekszik . . ? nem lehet rá felelni.“ (185. l.) És az avar korszak hosszas tárgyalása végén mondja: „Volt-e a mai Kolozsvár helyén avar telep vagy erődítés, sőt hogy Erdélyben is lett volna, erre nézve előttem a történelemben egy határozott bizonyító szó sem ismeretes.“ (197. l.)

Hasonlag Kolozsvár történetírója fölmentve érezhette volna magát attól, hogy a *hún* név értelméről és származásáról (198. s kk. ll.), a magyar nép ősi hazájáról (204. s kk. ll.) értekezzék, vagy hogy „a magyar honfoglalásra és annak megalapítására vonatkozó külföldi írókról, ugyszintén hagyományaink- és krónikáinkról“ véleményét előadja. (203. l.)

Az előszóban igazolni igyekezik ugyan eljárását. Azt hiszi, hogy sokan fogják munkáját olvasni, kik a hazai köztörténelem nagy kérdései körül nincsenek eléggé tájékozva, kikre nézve tehát hasznos lesz, ha e tájékozást Kolozsvár történetében megtalálják. Azonban nem szükséges bizonyítanom, hogy ez indokolás gyenge. Ugyanazon joggal mint az avarok történetét, beleszöhetné szerző a *fehér és vörös rózsza harcának* történetét is munkájába; mert biztosíthatjuk, hogy olvasói közül sokan ez iránt is nélkülözik a kellő tájékozottságot.

Nézetünk szerint a tárggyal szoros kapcsolatban nem levő részletek fölvétele inkább káros, mint hasznos. Kifárasztja, elriasztja az olvasót, kinek előbb *de omni re scibili* kell olvasni, mielőtt eljutna a tárgyhoz, a melylyel a munkában foglalkozni kíván. E tekintet kétszeresen érvényes *Kolozsvár történetére* nézve, mely különben is eléggé próbára teszi az olvasó türelmét. És pedig a földolgozás hibái következtében.

Ezek kétfélék, a berendezés és compositió hibái.

Szerző történelmi elbeszélését számos kis korszakra osztja. Zápolya János haláláig (1540) tizenöt korszakkal találkozunk, melyből az 1301—1540 közötti időre hat esik. A fölosztás kérdésének nagy jelentősége van. Épen ezen kis korszakok tették lehetetlenné szerzőre nézve tulajdonképeni föladatának megoldását, azt hogy a város külső és belső életének egyes irányait (közigazgatás, jogélet, ipar, kereskedelem, vallás, iskola, stb.) nagy képekben élénk állítsa. Apró, elszórt töredékeket nyújt, melyek az áttekintést és tájékozást nem engedik meg. E bajt könnyen elháríthatja, ha két vagy három nagy korszakot vesz föl és ezeknek keretében az összefüggő részleteket külön képökké alakítja, melyek ép oly tanulságosak, mint vonzók lettek volna. Így például, hogy concret esetet hozunk föl, egészen más fogalmunk volna Kolozsvár középkori iparáról, vagy vallási állapotairól, ha mindazt, mit 1301-től 1540-ig azokra nézve a levéltárak megőriztek, összefoglalja vala, mint most, midőn külön hat kis fejezetben szétszórva és más különnemű tárgyaktól el nem különítve, találjuk.

Nem csekélyebb baj a hibás compositió. Ugyanis *Kolozsvár történetének* előttünk fekvő kötetében az adatokat inkább összerakva, mint földolgozva találjuk. Nagyrészt az okiratokat veszi föl elbeszélésébe, azokat néha egészen, többnyire töredékesen lefordítja. Ez eljárást annál kevésbbé lehet helyeselni, mert a történetíró megtalálja az oklevelek eredeti szövegét az *Oklevéltárban*; a nagy közönség pedig nem iratokat, okleveleket akar olvasni, hanem történetet. Szerző nagyon téved, ha azt hiszi, hogy a „század szellemét“ megismerteti olvasóival, midőn szószerinti fordításban közli az oklevelek bőbeszédű szövegét, összehalmozott phrasisait, melyek a szegény szerzeteseknek, vagy íródeákoknak fáradalmas munkájukba kerültek ugyan, de reánk nézve teljesen érdektelenek.

Igy csak egy példát. A kolozsvári „nagy szentegyház“ építéséről értekezvén, megemlíti, hogy a kolozsvári r. k. plebánia levéltárában egy 1387—1397 közt és egy más 1400-ban kelt oklevél őriztetik, „melyek nemcsak mind a két templomra nézve eddig nem ismert adatokat tartalmaznak, de egyszersmind a század szellemére is oly erős világosságsugárt vetnek, hogy megérdemlik a bővebb ismertetést.“ (361. l.) És miféle fontos oklevelekről szól? Két bucsúengedélyezési iratról, melyhez hasonló minden város és székesegyház levéltárában őrizte-

tik, melyhez hasonló oklevél gyűjteményeinkben nem egy van közrebocsátva. Elég lett volna tehát lényeges tartalmát 3—4 sorban megemlíteni, a helyett, hogy két lapot töltsön meg vele.

Ez észrevétel a könyv számos helyeire illik. Kiváltság-leveleket, határjárási és periratokat stb. hosszasan tárgyal, s a középkori stylus curialis egész nehézkes apparatusával közöl és oly jelentőséget tulajdonít nekik, melylyel semmikép sem dicsekedhetnek.

Végre nem engedhető meg, hogy az író történeti elbeszélésének folyamában és szövegében elmondja mikép találta az okleveleket, melyekből elbeszélését meríti, mily örvendetes meglepetést szerzett neki azok fölhalálása stb. Így tesz szerző, például, (a 289. lapon) midőn a Kolozsvárhoz tartozó helységeket felsorolván, megnevezi a „Sala“ nevűt. „Bár a városi levéltárban — így ír — róla adatot nem láttam, hagyományt nem hallottam, mégis mintegy kényszerült vagyok, hogy föl- említem kutatásaim egy homályos eredményét, egy régés-régi oklevelet, melyre, midőn a pesti egyetemi könyvtárban folytatott tanulmányozás közben véletlenül ráakadtam, átpillantva s egy bizonytalan sejtelemtől meglepetve, belőle előbb csak mintegy ösztönszerűleg jegyezgetni kezdtem, azután azt egészen lemásoltam.“ És adja azután egész terjedelmében az egész oklevelet.

Ne vezessük olvasóinkat a konyhába, ne engedjük, hogy tanui legyenek, mikép sütjük, főzzük az ételt. Csak az étterembe bocsássuk, hol az étel már izletesen föl van tálalva. Különben könnyen elvesztik az étvágyat. E prózai hasonlat tanulsága világos. Ohajtjuk, hogy ezt és főnebbi reflexióinkat figyelmökre méltassák mind azok, kik munkásságuk czélját és jutalmát nem abban látják, hogy vaskos köteteket adjanak a — könyvtárak polczai számára; hanem azon nemes ambíció által lelkesíttetnek, hogy honfitársaikat hazájok, vagy szűkebb szülőföldjök multjával megismertetve a történelem nagy igazságainak ismeretére és méltatására vezessék.

FERENCZY.

KÉPZŐMŰVÉSZETI SZEMLE.

I.

A fentebbi czim alatt reánk hárult kötelességnek csak úgy felelhetünk meg, ha első sorban megemlékezünk Matejkóról, mint a kinek neve, a művészeti élményeknek úgy szólva jel-szavául szolgált nálunk a közelebbi hónapok alatt. A képzőművészeti társulat mint *ecclesia artis militans*, szokott ügybuzgalmával rászánta magát, hogy áldozatok árán is, de megszerzi tárlata számára az európai híró művésznak *Báthoryját*; e képet, a mely már rokonszenves tárgyánál fogva is igényt tarthat a magyar közönség érdeklődésére.

A társulat ez uttal először és kellemesen csalódott. Áldozatra nem volt szükség; a közönség özönlött a műcsarnokba; s a látogatók tömegében igen sokan voltak, a kik nem érték be a néma bámulással, hanem egyszerre csak azon vették észre magokat, hogy a kiállított festmény műbecséről élénk szóvitába keveredtek, mintha csak a zöld asztal körül a választási törvényjavaslat vagy a virilisták ügye volna napirenden.

Ez élénk eszmecserében volt valami biztató, vigasztaló, mert közönségünk részéről fogékonyságot tanusított a festményben kifejezett eszmék iránt is; s minthogy a *Báthory* helyébe kiállított *Lublíni unio* hasonló meleg fogadtatásban részesült, a budapesti közönségnek e rokonszenves magatartása arra indítá a művészt, hogy ez utóbbi művének elszállítása alkal-mával személyesen jőjön körünkbe. Sajnos, hogy hiányos nyelvismerete az érdekes férfiut, úgy szólva, megközelíthetlenné tette, úgy hogy, a mikor a képzőművészeti társulat az ő üdvözlétére lakomát is rendezett, tisztelőinek tulnyomó része

csak néma kézszorítással adhatá tudtára a nagyrabecsülést, melylyel a kitünő művész és lengyel hazafi iránt viseltetik. Személyes jelenléte mindazonáltal nagyban kiegészíté a képet, a melyet magunknak művei után, a kiváló egyéniségről alkothatánk. Külső megjelenése, méla tekintete, nyugodt, de önérző magaviselete, és jóindulatu arczkifejezése, a siker által el nem kábított, de erős szellemi munkához edzett, kissé zárkózott, de mély kedélyű férfit mutatják, ki nem hajhászsa mindenek fölött a hirt és kitüntetés, de kit a hir és kitüntetés azért a távolból is fölkeres. A párisi *academie des beaux arts* az imént kültagsággal tisztelte meg őt, s mint legújabbán értesülünk a prágai műakadémia a megüresedett igazgatói székkal kínálta meg, s Matejko hir szerint e diszes hivatalt el is vállalta.

E külsőségek érdekes keretében kétszeresen vonzó lehet reánk nézve kutatni azt a tényleges állapot, melyen Matejkonak, mint történelmi festőnek hire nyugszik. Több hónapra át szemben állottunk két legkiválóbb s nagymérvű festményével s a fentebbi kérdésre kielégítő feleletet adni ma nehezebb mint azelőtt. Sőt minél behatóbban tárgyalnók a kérdést, annál természetesebbeknek, jogosultabbaknak kellene elismernünk a szétágazó nézeteket, melyeket úgy a sajtó mint a közönség itt és másutt e tárgyban nyilvánított. A bonyodalomnak nyitját legelőbb is a művészeti aspiratiók s ennek nyomán a képzőművészeti kritika ziláltságában találjuk. E ziláltságnak, mely már közel áll a debandade-hoz, régi fészke Páris, hű habár akaratlan majmolója Németország, a hol a legellenkezőbb nézetek uralkodnak, s összevetve a gyakorlatot az elmélettel, arra a kérdésre sem találunk kielégítő választ, hogy miben áll a tulajdonképeni történelmi festészet? Ha kivetköztetjük a mai műirodalmat a philosophia és phrasis ködfoszlányaiból, melyekkel meddőségét takargatni szokta, az elfogulatlan tudnivágyás arra a tapasztalásra ébred, hogy egészen érvényre vergődött Voltairenek ama régi mondása: *tout genre est bon hors l'ennuyeux*.

Ez eredményt a történelmi festészet fogalmának történelmi fejleménye, vagy jobban mondva szaporán váltakozó phasisai igazolják, s a lefolyt század műtörténelme erre nézve kelletlenül több példát, s ugyanynyi bizonyítékot nyújt.

Még nincs is egy százada, hogy David az első francia köztársaság művészeti diktátora egy csapással, egyetlen művé-

vel agyonzúzta azt az elfajult trágár művészetet, melynek utolsó képviselője a sors különös szeszélyéből épen Davidnak, az antik művészet feltámasztójának nagybátya volt. David a maga *Belizárjával*, utóbb a *Horatiusok esküjével* az addig uralkodó művészetet gyökerestül kiforgatá s a Winkelmann hatása alatt Rómában szerzett régiségtani hajlamával teljesen átalakította a párisiak butorzatát, viseletét. A *Horatiusok esküjének* kiállítása után Párisban divatba jöttek a régi ékitmények. Mindenki Tarquinius butorzatára, Herculaneum kelyheire, az Albani villa lámpásaira vágyott. A nők szoknyái chlamyssá, czipőik cothurnussá változtak. Az etrusk szobrocskák, érmek, urnák kiszorították ősi helyeikből a dédapák házi butorait és a régi tragédiák hősei először jelentek meg a francia színpadon a régi monda és történelem jelmezében. Talma a színpadi jelmez átalakulását nagy részben Davidnak köszönhetette, mert kivált ennek társaságában ismerte és kedvelte meg az antikot, és az ő befolyása mellett kezdte nevetségesnek találni, hogy Nero és Caesar piros bugyogóban és harisnyásan jelenjék meg a legciviltizáltabb nép színpadán. David vetette Talma nyakába azt a római tógát, melyben Brutus szerepében először állt ki a meglepett közönség elébe.

A nagyfontosságú szerep, melyet David a francia forradalomban játszott, köztudomású, valamint az is, hogy ő rendeztette „a legmagasb lény” tiszteletére azokat a nagyszerű ünnepélyeket stb.; mindez ide nem tartozik, de bizonyítja azt, hogy ő a francia művészeti mozgalomnak akkoriban korlátlan ura és irányzója volt. Senki sem kételkedett benne, hogy ő az igazi történelmi festészetnek regenerátora, megváltója; s ma? A *Horatiusok esküjétől* és a *Sabin nőrablástól* egész *Leonidásig*, ez alkotásait mind korhadt, üres, élehetetlen műveknek tartjuk, s igazán történelmi festmények gyanánt csak a *Francia convent esküjét*, a *versaillesi tekéző teremben* s a *Meggyilkolt Marat*ot ismerjük el, szóval azokat, melyeket a nagyszerű népmozgalom hullámai közt s az ártól maga is elsodortatva mámoros lélekkel, tényleges szereplésének tetőfokán alkotott.

Davidnak a száműzetésben bekövetkezett halálával egy időben a történelmi festészetnek egy új csillaga és irányadója támadt fel Franciaországban. Nem a tűzlelkű Delacroix-t értjük, hanem Delaroche-t, a viszonylagosság lángelméjét, *le génie du relatif* mint egy francia műbíró oly találólag jellemzi, ki Lajos Fülöp alatt és az ötvenes évek közepéig, mint a David

irányának ellenlábosa, a finom önmérsékléspéldányképe gyanánt úgy iskolája által a művészetre mint a bírálat fejlődésére egyaránt nagy és tartós befolyást gyakorolt.

Delaroche, mint történelmi festő a bourgeoisie eszményképe, a részletezés mestere volt. A fennszárnyaló tehetség hiányát élesen beható értelmiségével pótolta s történelmi tárgyai-ban, az értelmes természetek öntudatától s helyes önbírálatától vezéreltetve, nem a katastropha gyupontját, hanem a döntő pillanat megelőző percét vagy az azt követőt ábrázolta s kora irodalmával ösztönszerű teljes összhangzással oly történelmi motívumokat karolt fel legszívesebben, melyek irodalmi vagy jobban mondva tárczaczikkek modorában való tárgyalásra a legkapósabb és leghálásabb anyagul kínálkoztak. A mely művéről a legragyogóbb causeriet lehetett írni, az tettsett legérdemesebbnek s ez a felfogás nemcsak Francia- és Németországban, de kivált nálunk maig is érezteti nyomát a napi sajtó műbírátaiban. Delaroche Napoleont Fontainebleauban, magánosan a végvereség után, Eduard gyermekeit azon helyzetben festi, midőn gyilkosuk közeledtét még csak a hű ölebecske csaholása jelenti, Guise herezeget nem férfias önvédelmében, hanem már csak holtan kiterítve mutatja; a Cromwell és Károly közötti világtörténelmi jelentőségű küzdelmet csupán amaz intim, életképszerű jelenetben tünteti elénk, midőn lenyakazott ellenfele holttetemének megnézése végett Cromwell az elhagyott szobában a koporsó tetejét fölnyitja. E megrázó képe által a történelmi és életkép között ledöntötte a válaszfalakat és senki sem tud felelni többé a kérdésre, hogy hol végződik a történelmi s hol kezdődik az életkép, mert ugyanezen rovatba sorozható a Guido Reni *Ecce homo*ja s Delaroche *Hemicycleje* s nyomában a Kaulbachféle világbüleseleti quodlibet: a *Reformatio*.

A történelmi festészet fogalmának e mérhetetlen tágulásiával szemben felöltő ellentétet képeznek ugyancsak Franciaországban, a Horace Vernet-féle csataképek, melyek kizárólagos nemzeti jelleget öltve, a francia gloire szenvedélyét szítva politikai tényezőkké váltak s mint ilyenek kiválóan történelmi érdekűek, habár e festmények az elfogadott műirodalmi osztályozás szerint egyszerűen mint csataképek szerepelnek.

A higgadtabb véralkatu németek ugyanazon évtized alatt ily lobbanó gyúanyagot mázsa számra nem raktak le történelmi művészetükben.

A politikai szétszaggatottság, míg egyfelől táplálta a nyárs-polgári elem kifejlődését, addig másfelől önmagát gyalázó humor hangjaiban keresett és lelt elégtételt az öntudatos lelkek szűk körében; a képzőművészet terén a nemzeti öntudatra ébresztés ide célzó terméke ismeretlen vagy hatástalan maradt. Rethel, mai napig legnagyobb történelmi festésző, ki Nagy Károly birodalma eszméjén és rég letűnt dicsőségén merengett s azt felülmulthatatlan művészi ihlettel és képességgel *szénrajzokban* öröktít meg, hatás és kellő elismerés nélkül, félreértve és elmeháborodottan tűnt el a tébolydában a negyvenes esztendőök vége felé.

Általában — hogy kiindulásunk pontjára e kitérés után visszatérjünk — a nagy és boldog nemzeteknél a történelmi festészet, vagy a mit koronként annak nevezni szokás, — nem politikai jelentőségű és fontosságú tényező, csak a polgárosodás önként és szabadon fejlődő virága, melyet a világalalom néhány virilise bokrétaiba szed s mosolyogva kalapjára tűz, hogy az emberi „csinosodás“ vagy a nemzeti miveltség növényén bonczteni kísérleteket tegyen. A századok előtt elvetett mag friss hajtással örvendeztetí minden tavasszal, s ha egy ideig meddő marad is a kertje, bizvást mondhatja a gőzmozdony vagy a gypjuzsák tetejéről: „mi várhatunk!“

De másként áll az ügy a fejletlenebb nemzetek életében, kik középkori álmukból csak nem rég ocsudva fel a közös cél felé vezető uton, messze távolban látják felporzani a boldogabb versenyzők nyomát. Ott a történelmi festészet karöltve a nemzeti költésszettel s a tudományos irodalommal nem ártatlan botanika, hanem a fehér és piros rózsa a lét és nem lét küzdelmeinek jelvénye, nászbokréta vagy a koporsó disze.

A ki különbséget tesz a tényezők fontossága szükséges volta között, s finom megkülönböztetésekkel ülöt pazarol, felesel, alkuszik: az még álmából föl nem ébredt.

A létért küzdő, fejletlen nemzeteknek a végső szükséggel menthető külön jogaik, kiváltságaik vannak még az aesthetikában is. Külön kriteriumot állíthatnak fel a művészet birodalmában magok számára. Haladottabb pályatársaiknál lehet a művészet, lehet a történelmi festészet is cosmopolitikus, sőt bármely világnézet még oly bizzarr légkörében tévelygő is. Nálunk, — ez utóbbiaknál akarám mondani, egynél több föltételnek kell hogy eleget tegyen: legyen eszményileg, széptanilag jogosult, de mindenek fölött legyen *nemzeti*.

Ez áll Magyarországra csak úgy mint Lengyelországra. S mert Matejko e két sarkalatos igénynek eleget tett, s mert ezt ösztönszerűleg vagy öntudatosan nálunk a többség fölismerte, ebben rejlik főoka annak, hogy úgy „Báthoryja“ mint a „*lublini unió*“ nálunk még hőbb elismerésre, melegebb részvétre, őszintébb bámulókra talált, mint nyugati szomszédainknál. Matejko nem tartozik a világhódító lángelmék sorába; komoly tanulmányokon edzett és gazdagodott tehetsége inkább a bolygó mint az állócsillagok fényével ragyog. Stylje nem áll kellő arányban a maga elé tűzött nagyszabású feladatokkal; festményeiben hiányzik a szín és fény játszi lebegése, tágkörű concepciónak technikai megalakitása szélesebb, színáramlatának medre mélyebb lehetne; de minden alakjában egyént ad, minden arca lelket tükröz és érdeket kelt, együtt véve pedig a kor szellemét hívebben és oly megragadó valódisággal tükrözik, hogy alig nevezhetnénk élő festőt, kit a „történelmi“ elnevezés e részben méltóbban megilletne. Mint a saját nemzete történelmének ihletett illustrátora pedig páratlanul áll nem kis számú tehetséges társai között; a boldogabb mult fényes emlékeinek Lengyelországban jelenleg ékeesebben szóló, avatottabb ésszerencsésebb ápolója nincs mint Matejko; festményein minden ecsetvonás fölér egy-egy szenvedélyes tiltakozással a haldokló Ponyatowszki szájába adott hazug mondás ellen: *Finis Poloniae*.

II.

A Franciaországban most két éve lefolyt véres küzdelmeknek egyik érdekes vonását ismerjük abban a tényben, hogy a párisi commune ephemer életének rövid napjai alatt, két sereg közé szorítva, a Mont Valerien lőtárolában időt és módot talált arra is, hogy a francia művészet érdekeiről tanácskozzék, a nyilvános műgyűjtemények rendezésére, a művészeti közoktatás s különösen az évi nagy tárlatok újjászervezésére vonatkozólag határozatokat hozzon, mely decretumok, illetőleg törvényjavaslatok a commune hivatalos közlönyében meg is jelentek.

Természetes, hogy a célba vett reformok legnagyobb része szintén magán hordja az egész gyászos mozgalom bélyegét, s hogy Courbet fanatismusa felülkerekedvén, az autonóm

művésztestület elnöke oly tettel, a Vendome-szobor ledöntésével végezte szereplését, mely őt s az egész kart meggyalázta.

De valót rejt a torzkép is, s e műveltség-történelmi curiosum is a szokás hatalma mellett bizonyít, melynél fogva a művészet iránti érdeklődés annyira átment a franczia nép vérébe, hogy a legkivételesebb körülmények között is közügynek tekintí a művészetet. Megvan a szellemi világban is a vis inertiae természettörvénye mint a physikai világban. Amott némely eszme, hogy úgy mondjuk, túléli a halált is, másutt a feltámadás után sem éled föl, csak lassan illeszkedik be az új államszervezetbe.

Magyarország önálló államéletében az imént történt másodizben, hogy a független kormány a magasabb körű művészet buzditása céljából, hazai történelmi festményekre nyilvános pályázatot hirdetett.

Ez a cultusministernek kétségenkívül közigazgatási hivatalos jellemű intézkedése, mégis e pályázathirdetés mindannyiszor a kormányközlöny „nem hivatalos“ részében látott napvilágot, mintha műveltségi haladásunk félénk vagy túlóvatos utóhadát biztatni akarnók azzal, hogy hiszen ez intézkedés nem értendő komolyan; csak olyan kis kaczerkodás a modern állam követelményeivel, egy kis fényűzés, melyet az ország megengedhet magának, ha jó esztendőök járnak, de a melyet mellőzhetni is, mihelyt az ország pénzügye az alföldi sárban kissé megfeneklett.

Vád és célzás nélkül említjük meg e jelentéktelen kis adatot, de nem mellőzhettük, mert más irányban is a szokás hatalma mellett bizonyít.

Az iránt ugyan kétség sem merülhet fel, hogy a kormány e művészeti pályázatot igen komolyan értette. De nem így fogták fel, úgy látszik, művészeink.

Nagy lelkesedéssel legalább meg nem ragadták az alkalmat, s ha egyrészt megrovandónak találjuk e tartózkodást, másrészt némi mentséget csak a régi, szokásos, tespedő közhangulatban kereshetjük, mely művészeti és egyéb közmívelődési érdekeink iránt igen tekintélyes körökben, vagy mondjuk ki nyiltan, az ország zöld asztala körül folyt tanácskozásokban és csüggesztő eredményeiben nyilvánult. Ez a mostoha hangulat nagyon is elég arra, hogy felényire szállítsa alá ama nyájas kis biztatásnak értékét, melyben a hazai művészet a kormány jóakaró intézkedése által részesült.

Ez s ezekhez hasonló tényekre kell figyelmeztetnünk mindazokat, a kik úgy találják, hogy az ideai műpályázatnak is csak sovány eredménye lett, bár a cultusminister a képzőművészeti tanács javaslatára ez alkalommal megkértszerezte a pályadíjakat.

Bizony közeledni látjuk az időpontot, midőn az ily és hasonló czímen természetszerűleg felszaporodó igényekkel és szükségekkel szemben, határozott állást kell elfoglalnunk. A helyzet követelni fogja tőlünk, hogy nyíltan kimondjuk, vagy azt, hogy a művészet s a vele kapcsolatos érdekek nevében támasztott igények koraiak, s azért jogosulatlanok és elutasítandók (hasonló nézetnek már akadt bátor képviselője), vagy pedig valljuk igazlelkűen barátunknak és a nemzeti nagy célokért való küzdelmeinkben hű szövetséges társunknak a művészetet is, s annak előre látható következésébe is bele kell nyugodnunk, abba t. i., hogy nem mutathatunk neki ajtót, mint valamely szemtelen tolakodónak, mihelyt az országban tizenöt véka buzával kevesebb terem, mint a mult esztendőben.

Mind két nézetnek vannak hívei, pártolói a törvényhozában és közéletünkben. A vita foly, de hogy e kérdés fölött még napirendre nem térhetünk, hogy az elv kérlelhetlenségét a gyakorlati és pillanatnyi szükségből merített nem ritkán teljesen téves és hamis, és nagyobbára aprólékos érvekkel ostromolni meg nem szününk; a művészetnek innen következő árvasága és bizonytalan jövője, ez az ingó alap megszübbasztja és fogva tartja művészeink legnemesebb erejét, legtermékenyebb munkakedvét, és közönyössé teszi kiváltképen a külföldön élő magyar művészeket azon ünnepélyes fölhívás iránt, melyet a magyar cultusminister, az imént másodizben intézett hozzájuk.

Nézzük közelebbről ez ünnepélyes fölhívás idei sikerét.

A jelen pályázati föltételek abban különböznek a korábbiaktól, hogy míg akkoriban a bizottság által kitűzött tárgyak feldolgozói bizonyos előnyökben részesültek: most a tárgy választását minden megszorítás nélkül a művészre bízák. Hat pályázó közül három mégis a régebben már benyújtott vázlatot, vagy a régebben kitűzött tárgyat dolgozta fel ismét s csak három lépett fel egy-egy újabb tárgygyal, mindannyi kérdéses sikerrel.

Uj tárgyú mű p. *Kont és a harmincz nemes kivégeztetése a budai Szt.-György terén* Ország Antaltól. Középkori naivitással készült mű, a melyről bajos volna meghatározni, vajon vázlat-

képen vagy mint befejezetlen festmény várja-e bírálatát. Legjobban jellemzi, ha mindjárt paradoxonként hangzik is, hogy olajba festett tollrajz, s ha ily czim alatt még oly különös alkotmánynak vélné is az olvasó, a valóság még különösebb meglepetésben részesíti szemlélőjét. — E festett tragédiában csak a szándékos humor az, a mi melodramatikus hatást gyakorol, maga a bakó véres munkája eléggé derült és szíveritőleg is van ábrázolva.

A másik új tárgyú vázlat *Hunyadi Mátyást mutatja prágai fogságában, midőn Podjebrad cseh király eléje vezeti a magyar küldöttséget, mely Mátyásnak hírül hozza magyar királylyá történt megválasztását.* Madarász Victortól. Az akaratlan derűltség, melybe az előbbi vázlat ejtette a szemlélőt, a szóban forgó műben is némi táplálékot talál, de csak addig tart s azután keserűbb ízű humorrá változik át mihelyt az érdemes művész kiléte iránt tisztába jöttünk. A nemzeti muzeum képtárának ugyanazon termében függő régibb és jeles festményei nem mentegetik a művészt e gyarló kísérlete bemutatásaért, sőt vádat emelnek ellene — succès oblige! — a siker kötelességeket hárít a művészre, melyekről a pályázó ez uttal sajnosan megfeledkezett.

Komoly pályaműnek azt a vázlatot is alig lehet elfogadni, a mely ismét *Szt. István keresztelkedését* ábrázolja Strohmeiertől. Ugyanazon tárgyat, melylyel Benczur Gyula az utolsó pályázat alkalmával már díjat nyert s mely vázlat után állami megbízásból nagyobb mérvű képét már el is készíté. Kevés jogosultsága van az oly pályaműnek, mely mintegy a kész lemondás és reménytelenség jelisége mellett mutatja be magát.

Némi vigasztalódásra okot az eddigi vázlatok közül csak Weber Ferencznek ama Münchenből beküldött vázlat nyújt, mely legalább a komoly törekvés félreismerhetlen jeleivel azt a jelenetet állítja elénk, midőn *a keresztes hadak küldöttsége Szt. László előtt megjelenvén, felhívja őt, hogy a sereget mint fővezérük a szent földre vezesse.* Szerző a múlt évben kiállított nagy festményével a *Szigetvár végperceivel* szép reményeket támasztott maga iránt, melyeket jelen vázlatával, lehet mondani, csak félig igazolt. Legjobban sikerült neki Szt. László, a főalak, melyet különös gonddal állított oda; e műgondból, akár időhiány akár más oknál fogva, sokkal kevesebb jut a többi alakoknak. A minőségi különbség ez alakok között igen

szembeötlő, a szerkezet maga még fejletlen, látszik, hogy egy még teljesen meg nem érlelt mű vázlatával állunk szemben, mely sem végleges kivitelére nézve, sem a művész képessége felől döntő ítéletre még fel nem jogosít.

Függeszszük fel e véleménynyilvánítást a legközelebbi alkalomig, ez a legmértányosabb eljárás, melyet a művész első sikeres föllépése után a hazai közönségtől annyival inkább elvárhat, mert külföldön élő művészeink között ez úttal ő az egyetlen, ki a hazai műverseny sorompóit nem mellőzte.

Marad még Thán és Székely, a magyar történelmi festészetnek két régibb bajnoka és versenytársa; mind ketten értelmi és művészi képességre a kor színvonalán álló festők, kik komoly hivatásuk iránt teljes öntudatot tanusítottak s önzetlen szívóssággal küzdöttek, nem ugyan szélmalmok ellen, mint a manchai lovag, hanem igen is korunk gőzmalmaival s mind azzal, a mi e fogalommal bárminemű kapcsolatban áll, mint ellentéte azon eszme- és érzelmi körnek, mely a történelmi festészetnek, egyúttal a nemzeti költészetnek termő talaját képezi.

Vajon melyikök veszített már több illúsiót, vagy jobban téve föl a kérdést, vajon melyikök őrizte meg illúsióinak jobb felét? Thán-e, ki évek óta várja, hogy még az alkotmányos idők előtt nyert kormány megbízás következtében készült kartonjait a magyar műveltség történelméből Lotczal együtt valahára a museumi lépcsőház plafondjára festhesse; vagy Székely-e, kinek efféle nagyobb szabású feladat még nem is jutott ez országban s kinek egyetlen falfestménye külföldön, a bajor nemzeti muzeumban található.

Ha ily kényes kérdésekre a két művész jelen pályaművében keressük a választ, (mindkettő kész festményen pályázt) akkor a fenförgő esetben meglehet Székelyre nézve kedvezőbben szól a válasz, vagy ellenkezőleg is; a szerint t. i. a mint jelen viszonyaink között előnynek vagy bajnak tartjuk a magyar művészre nézve az illúsiókat vagy magyarán mondva, megingathatlan bizodalját a jövőben s a művészeti becsvágy amaz éltető lángját, melyet csak önfeladó köteleességtudat, és valódi hazafiasság szítanak.

Thán képének címe: *A marchfeldi* (morva mezei?) *ütközet után*. Habsburgi Rudolf Kún László segítségével 1273-ban legyőzte Ottokár cseh királyt s ez által megvetette alapját az osztrák birodalomnak. A csata után Ottokár kifosztott holt-teteme mellett találkozott a két szövetséges. Kún László át-

adja Rudolfnak Ottokár elfogott fiát s a többi hadi fogolyokat. Székely képének tárgya: *Tököly Imre menekülése*. Tököly István Heister osztrák tábornok által Lykava várában ostromoltatván, fiát Imrét egy földalatti rejtett uton kiszökteti a várból, melynek bevételét, önmagának pedig közel halálát sejtí.

A Thán képe győzedelmet ábrázol, mely mindig jól esik a nemzeti önérzetnek, habár e győzelem politikai értéke fölött maig is szétágazók a vélemények és a hős nem épen rokonszenvesebb királyaink egyike.

Székely képe úgy terjedelem, mint tartalom tekintetében szerényebb arányú; nemzeti szempontból vereséget tár szemünk elébe, inkább emberileg érdeklő, mint politikailag fontos vereséget, de mely a nemzeti visszatorlás villámain rejti méhében.

Amott nagyobb keretben több látványosság, drastikusabb jelenetek és élesebb ellentét: a diadal elégtétele mellett, melyet habsburgi Rudolf és Kún László lovas alakjai fejeznek ki, a lesújtott cseh királyfi, a mint foglyul ejtve atyja Ottokár holtteste mellett térdre borul.

Emitt a lélektani tartalomnak leleményesebb kiaknázása mutatkozik. A haldokló Tököly, teljes lemondással, távozásra készíti, kényszeríti fiát; családi és politikai végrendelete jelképpül azonban kezébe adja jó kardját mintha mondaná: fordasdi vitézül s boszul meg vele atyádat és a hazát. Székely aligha festett még nemesebb egyszerűséggel és mégis kimerítően elbeszélő, egyuttal komoly és a tárgy belső természetével öszhangzó színezete által kiválóbb művet. Az ősz Tökölynek karszékében bágyadtan elnyult alakja oly előkelő és nemes, hogy egyhamar nem bírjuk feledni. Az egész festményben a világosság és árnyék megfelelő egyensúlya lelkiismeretesen kimérve, s általában a compositió minden tényezőiben oly szabatosan összevág a célzott hatással, a mint ez oly mélyen reflectáló művésztől, minő Székely, csak kitelhetik. Megszoktuk tőle, hogy minden motívumról számot tud adni, minden egyes művének, hogy úgy mondjuk, szellemi csontvázát éles elmével előre construálja, de ez elmélkedő eljárás a productiót bénítja, üde közvetlenségének árt, s az elmélet túltengésének veszélyei Székely művében is különösen a kezek és a draperiának felületesebb végrehajtásában észlelhetők. Compositióinak nagyszabásu logikája mindig helyes, az apróbb melléktényezők mellőzése azonban nem ritkán az öszhatás gyengítésével boszulja meg magát.

Thán Mórnak nagy terjedelmű festménye ép az ellenkező hibában szenved. Nem úgy értem, mintha a részletek a történelmi festmény keretébe nem illő mérvben és tulságosan volnának használva. Hanem úgy, hogy a gazdag tárgyban rejlő drámai tartalmat egész kiterjedésében érvényre nem juttatta a művész. A képnek erős központja nincs, vagy jobban mondva, egymai rovására két központja is van, oly hiba, melyet a jeles művésznek eddig semmi művében nem lehetett szemére vetni. A művész beírta a száraz krónikával, pedig megrázó történelmet, akár epost domboríthatott volna ki hálás tárgyából. „La peinture ici ne trouve pas son compte“ mondaná Charles Blanc, ugyanazon érvelés alapján, melylyel a Delaroche-féle *Straffordot*, *Grey Johannát* és *Marie Antoinette-t* elítélte. A compositiónak erőteljes magva nincs, az egyes alakok és csoportozatok szoros összefüggés nélkül, nem együvé, nem egyöntetűen, csak egymás mellé festvék s ez nagyban alászállítja a kilátásba helyezett hatást. Ottokar holtteste és gyászoló fia külön csoportozat, a nélkül hogy mérvű terjedelemben vagy akár kiváló súlyánál fogva méltó központul szolgálna; s a találkozó két fejedelem: Kún László és Habsburgi Rudolf ismét külön csoportozat, mely szintén nem tud főszerepre jutni. A kettő közötti kapocs úgy alakra mint tartalomra gyöngye, majdnem semmis. A művész feladata ez érdekes alkatrészekben oly gazdag tárgy feldolgozása körül ép abban rejlett volna, hogy böles alárendelés és finom combinatiók útján, az episodok összegéből egységes és egyetemes hatású képet alkosson. Az így kitűzött cél, igaz, magával hozta volna azt is, hogy a szereplő főalakok, a vázolt kor daliás de nyers szellemének inkább megfelelő, szélesebb domborítást, hogy úgy mondjuk, szögletesebb, vaskosabb jellemet ültsenek. Így a nagy arányokban kivitt festmény bizonyára megkapóbb, komolyabb, historicusabb hatást szül.

E megjegyzéseket Thán kiváló művészi állása és méltán kiérdemelt jó hirneve iránti tiszteletből el nem hallgathattam. Hogy különben a mondott festmény egyes részeiben sok szépet, méltányolni valót találunk, úgy szín, mint ügyes előadás tekintetében, azt Thán képéről szólva, ugyszólván főlemlíteni is felesleges, mert magától értetik.

Ilyen az idei történelmi műpályázat eredménye. Két régi jelesünk most is, bár nem egyenlő sikerrel, becsülettel megállta helyét. Egyik művészünk, kitől korábbi jobb művei alapján följogosítva érezhetők magunkat még érettebb terméket várni,

nem teljesíté reményeinket. Egyik ujabban fölmerült tehetőségnek kísérlete fölött függőben kell tartanunk az ítéletet. A többi pályaművek pedig komolyan tekintetbe sem vétethettek. Csupán hat pályamű, s megannyi fokozat a valódi érdemtől a — botrányig. Szélsőségek között forgunk ezen a téren is. Vajon mikor fogunk kibontakozni belőlök?

III.

A bécsi világtárlatra szánt magyar művekről még korán volna szólni. Legnagyobb részük különben is egyenesen Bécsbe szállítottatott s Pesten az előleges tárlatban nem voltak szemlélhetők. De meg kell emlékeznünk, legalább néhány szóval, ama kis eseményről, mely az utóbbi hetek alatt hullámot vetett a budapesti művészek körében: a Gizella-albumról. Keletkezési történetét olvasóink a napi sajtó közléményeiből bőven ismerik. Pest városa közönsége adta Gizella-főhercegaszszonynak Lipót bajor herczeggel való egybekelése emlékéül, egyuttal hódoló tisztelete és üdvözlete jeléül, mint az ékesen írott czimlap, s utána Szász Károlynak alkalmi verse hirdeti.

Pest városa közönségének ez albumra vonatkozó határozata, s a kész műnek ünnepélyes átadása között alig telt el negyvenöt nap, s hogy ez idő aránylagos rövidsége mellett a létrehozott mű mégis olyan, mely a hazai művészetnek csakugy mint a hazai műiparnak becsületére válik: utólag ez képezi az ügynek legérdekesebb, legörvendetesebb oldalát.

A tizenkét festmény tárgya és sorrendje egy szűkebb bizottságban állapítottatott meg, mely vezéreszméjének azt tűzte ki, hogy ez album Pest városa kiválóbb pontjain kívül főleg oly képeket foglaljon magában, melyek a főséges mátkának Budapesten és környékén való tartózkodásának főbb mozzanatait juttassák eszébe. Ezzel az építészeti és a tájfestőnek már ki volt mutatva a feladat. Történelmi festőink a mult analógiáira s az allegoriára voltak utalva. Amannak köréből Székely Bertalan festette az albumnak első, egyszersmind egyik legsikerültebb lapját: Gizella bajor herczegasszonyt, szent István első magyar királyunk nejét, midőn kised fiával, Imrével térdén a koronázási palástot szövö. Az igénytelen tárgy nyomatékot nyer a családias bensőség nemes kinyomata, s a korhűség élénk jellege által, mely ugy a színben, mint a melléktárgyak

választékos odaillesztésében finom művészi tapintattal nyilvánul. — Thán Mór az allegoria eszmekörében otthonosabb. Ő festette az album zárlapját, szép nő alakjában személyesítve Pest városát, a mint nefelejts koszorúval üdvöt és istenhozzádot int a boldog mátkapárnak, mely rózsákkal koszoruzott s amorettek által hajtott bárkában tova uszik az élet, vagy inkább a Duna folyamán. Erre mutat az ősz haju folyamisten az előtérben, míg Clio egy ércztáblába vési keltét a napnak, melyen a két szív frigye az oltár előtt áldást és szentesítést nyert. Mind két kép gyöngéden gondolt s nemesen megalakított mű; ez utóbbi inkább a falfestmény színhatásában tartva, amaz az igazi aquarell könnyed technikájával végrehajtott kép, melyek közé a prózaibb valósággal szorosabb kapcsolatban álló látképek sorakoznak. Így a képek sorrendjében egymásután következnek: másodikul a budai várkapolna belseje Steindl Imre építésztl; a főhercegasszony budavári lakosztálya Telepy Károlytól; Budapest látképe a Gülbaba sirja felől Ligeti Antaltól; a budai királyi várpalota látképe a pesti rakpart felől, Greguss Jánostól; a pesti Ferencz Józseftér az akadémia palotájával Skalniczky Antaltól. A nemzeti muzeum s az ideiglenes országház látképe Haussmann Alajos építésztl; egy margitszigeti tájrészlet a fürdőház homlokzatával, Brodszky Ferencztől; egy városligeti részlet a tó és a pávasziget látképével, ismét Ligeti Antaltól; a gödöllői kastély látképe, ismét Telepitől s Thán Mórnak már említett allegorai zárlapját megelőzőleg a Gödöllő szomszédságában fekvő besnyői kolostor látképe e sorok írójától. A tizenkét kép közül egy-kettő olaj- a többi vízfestmény; a megbizottak közül mindannyi teljes odaadással iparkodott eleget tenni feladatának, s ez nagyobbára sikerült is, tekintve főleg azt, hogy a képtárgyak egyenkint véve nem épen festőiségük által kínálkozó, hanem az egész album céljából felmerülő igényekhez képest kiszabott feladatokból állottak, melyekkel szerencsésen megküzdeni több esetben valóban nehéz volt. A képek átlagos műbecse a dolog természeténél fogva tehát szigoruan beható bírálatnak tárgyát nem képezheti, legalább nem minket illet, s nem mi vagyunk ez uttal arra hivatva, kik Pest városa közönségével egyetemben ajándék- és emlékképen nyújtottuk át a bucsuzó királyleánynak azon meleg óhajtással, hogy rólunk való rokonszenves megemlékezésének e könyv is eszköze, gyámola maradjon. De mindazonáltal szó nélkül nem mellőzhetjük azon szellemi nyereséget, a hazai

művészerőknek amaz örvendetes gyarapodását, melyet ez emlékmű rögtönzése körül tapasztalni alkalmunk nyílt.

Az egyik ily lappangó művészerő, hogy nevén nevezzük, Láng Lajos, a budapesti építő társulat tisztviselője, ki az album czímlapjának kalligraphikus, de több mint kalligraphikus, valóban művészi ízléssel és bámulatos szorgalommal való kivitele által feltűnést okozott az albumbizottság és a művészek körében, kik e szép és teremtő talentumról eddig úgy szólván, nem is tudtak.

Az elismerés ez őszinte nyilatkozatával ugyan nem kívánók azt mondani, hogy e rögtönzött czím-illetőleg műlap czéljának teljesen megfelelt. Célja és feladata az lett volna, hogy a színes képekhez analog bevezetésül szolgáljon, s azért okvetlen színesnek, legalább színes initialekkel diszlőnek kellett volna lenni; mégis a fekete tollrajz oly gyöngéd rajzot mutatott, oly fejlett ízlést tanusított, mely nálunk épen az iskolázott jó ízlés gyérségénél fogva a fenforgó esetben igen kellemesen lepte meg az avatottakat. A másik erőt, melylyel hazai művészetünk ez által gyarapodott, Rauscher Lajos, fiatal építő és festő személyében üdvözljük, ki ugyan művészi körökben már eddig sem volt ismeretlen, mert hiszen ama városzépítési terv kivitelében, mely mult esztendőben a 20,000 frankos első díjjal jutalmaz, neki, mint a tervezett új építkezések és városrészek ügyes rajzokban és festményekben való feltűntetőjének már igen jelentékeny része volt; de ez alkalmal önállólag és új oldalról mutatta be kitűnő tehetségét az album gazdag diszkötésének tervrajza által, melynek végrehajtása ismét az Egger testvérek ötvös műhelyének és ékszergyárának válik becsületére, de mely mű a tervező művész éber ellenőrködése és folytonos közreműködése nélkül aligha készül el a kellő időpontra és bizonyára nem oly fényes eredménynyel, melyet a tervező és a végrehajtó rendkívüli megfeszített buzgalma és fáradozásai következtében elérni sikerült.

Örvendünk rajta, hogy a hazai iparművészet szempontjából csakugyan páratlan mű, melynek diszitményei a 17-ik századbéli magyar ékszerek modorában drága kövekkel és gyöngyökkel kirakott arany szalagok, csatok, és szögletek, valamint zománczos ezüst filigrán legszebb rajzu szövevényéből alakultak, a bécsi világtárlaton ki lesz állítva; a világtárlati képes lapok hihetőleg rajzban is fogják közölni, s ez annyival óhajtabb, mert Pesten ugyan kevesen láthatták, minthogy

a fáradságos munkával az átadásra kitűzött napnak épen csak előestéjén készülhettek el. Hat hét alatt! — Fejletlen iparművészeti viszonyaink között hihetetlenül rövid idő. A Cellinik századában és hazájában hat hónapot nem sokalltak volna az ily műhöz.

Hadd fejezzem be soraimat egy valóban örvendetes tudósítással. Érdekelt körökben eddig is már az az óhajítás nyilvánult, vajha sikerülne az album diszkötésének nagy tehetségű rajzolóját Budapest, különösen iparművészeti tanügyünk részére megnyerni. Ez óhajítás teljesevése kilátásban van. Illetékes helyen ugyanis megtörténtek ez iránt a kellő lépések, s van okunk hinni, hogy Rauscher Lajos az orsz. mintarajztanodában mint az iparművészeti és ékitményes rajzszak vezetője tanszéket nyer. Hogy e várható kineveztetéshez több irányban a lassu átalakulás és üdvös haladás érdekében reményeket fűzünk, az világos lesz mindazok előtt, kik a magyarországi nyilvános rajzoktatás ügyét közelebbről ismerik.

KELETI GUSZTÁV.

AZ ÁLLATOK ÁLOMKÓRSÁGÁRÓL.

(Hypnotismus.)

Czermák, a pesti orvosi egyetemnek volt élettantanára, ki-nek neve, eredményben gazdag működése következtében, méltán van még mindig nálunk is jó emlékezetben, néhány év óta Lipcsében működik hasonló minőségben. Itt nem rég, dúsan felszerelt magán auditoriumában, két előadást tartott, melyek részint egészen új élettani tünetmények demonstratiója, részint pedig az által vonták magukra a közfigyelmet, mert e bemutatások igen fontos megjegyzésekre szolgáltatnak alkalmat. A közfigyelmet annál inkább fölkellették, mert az előadások egész terjedelmükben közzé tétettek a legelterjedtebb német heti lapban — a *Gartenlaube*-ban, mi által legott biztosítva volt számokra az ugynevezett laikus kör is, mely különben nem foglalkozik a természettudományokkal. Ez előadások tartalma váltig igazolja azt, hogy a buvár e tanulmányainak ismertetésére Németország legnépszerűbb lapját választotta.

Czermák ugyanis a nevezett előadásokban egyrészt oly élettani tünetmennyekkel foglalkozik, melyek eddig kevésbbé voltak ismerve és még kevésbbé alaposan tanulmányozva, és melyek az ő figyelmét is sajátos, nem a szokott tanulmányok folytán — vonták magukra; de másrészt oly megjegyzéseket csatol buvárlatainak eredményeihez, melyek fejtegetéseit győzelmes hadjárattá teszik a könnyenhiúság, babona, szellem-idézés stb. ellen.

Az előadások tárgyát képező tünetmennyek kategóriája *hypnotismus* kifejezéssel van jelölve. A szó a görög „ὑπνοϛ“ (álom)ból ered, és azon alvásszerű állapotot jelenti, melybe az emberek — és mint Czermák most kimutatta — bizonyos befolyások alatt az állatok is esnek, és a mely állapotot egy némely oldalról a mesmerismus, állati delejesség, álomlátás következményének szeretnek tartani. Braid skót sebész kimutatta, hogy az emberek ez ugynevezett delejes álomba egyszerűen az által eshetnek, hogy ha valamely apró tárgyra hosszabb ideig szegzik tekintetöket. Ő volt az, ki a hypnotismus kifejezést 1841-ben használta először tudományos célból. A dolog később, daczára annak hogy egy hirneves franczia sebész, egy ekként érzéktelenné tett betegen nagy műtetet vitt végbe a nélkül, hogy fájdalmat okozott volna, egészen feledésbe ment. Czermák is hasonló, az állatvilágból meritett tünetmennyeket ír le, melyeknek észlelésére következő sajátos körülmény vezérelte.

Midőn tavaly ősszel Csehországnak egyik falusi vidékén tartózkodott, egy művelt úr azt beszélte neki, hogy ő képes rákokat — magnetizálni. A dolog szerinte következőleg történik: A rákot egyik kezünkben erősen megföggük, a másikkal delejes mozgásokat viszünk végbe az állat farka felől feje felé akként, hogy ujjaink hegyét az állat hátához $\frac{1}{4}$ hüvelyknyi közelre tartjuk, a nélkül hogy azzal érintkezésbe hoznók, a visszavezetésnél azonban kezünknek nagy körmozgást kell tennie. Ezen miveletre a rák rövid idő alatt csendes lesz és fejére áll, orratövére és befelé hajlitott két ollójára támaszkodva. E sajátos állásban marad mozdulatlanul mindaddig, mig ellenkező kézmozgások által, t. i. a fej felől a fark felé, a delejezettséget meg nem szüntetik, mire az állat mozogni kezd ismét és egyensúlyt veszelve elesik és tovább mászik.

Rövidség kedvéért azonnal megemlítjük, hogy Czermák az imént elmondott különös tünetmennyt bámuló hallgatói előtt

valóban bemutatta, azonban arról is meggyőzte a jelenlevőket, hogy a többrendbeli kézmozgatás, merő hocus-pocus, és semmi befolyással nincsen a hypnoticus állapot előidézésére. E czélra elég a nyugtalan fészkelődő állatot egy ideig szelid, de ellenállhatatlan erővel megmarkolni, mi által idegrendszere rövid időre elveszíti rendes ingerlékenységét és működési képességét és minden egyensúlyi állásban veszteg marad. A szünetelt ingerlékenység lassankint beáll ismét, akár végbe viszzük kezünkkel a mozgásokat, akár nem. Mielőtt az ingerlékenység újraébredésének pillanata beáll, hiába történnek az amaz ur által szükségesnek mondott kézmozgások az állat fölött, ez nem mozog, és Czermák ez alkalommal elmésen megemlíti azon felvilágosodott papot, ki esőhiány miatt bucsujárást rendezni akaró községének azt a tanácsot adta, halasztanak el azt, „minthogy a légmerő még mindig igen magas állást mutat.“

De hogy a semmi által be nem bizonyított, ugynevezett delejes befolyás lehetetlenségét a művelt laikusok előtt is szembeszökövé tegye, Czermák a kísérleteket sokféleképen módosította, hogy pedig úgy, hogy a rákokat nem kezével, hanem különféle eszközzel: üvegpálczikával, zsineggel stb. fogta meg, mire mindannyiszor beállott egy időre az állat mozgékonytalansága. Valamennyi kísérletből végre kiderül, hogy a delejesség képzelt ténye helyett a tünetmények józan, tudományos vizsgálása és észlelése azon valódi tényt állapítja meg, mely szerint a rákoknak, ősszel és téli időben legalább, midőn életerejük talán fogyatékosabb mint más évszakokban, az a nevezetes tulajdonságuk van, hogy idegrendszerük az éber állapotnak megfelelő ingerlékenységet és működési képességet, még a legtermészetellenesebb helyzetben is elveszíti, és csak hosszabb szünet mulva, miután bizonyos ideig, tetszésünk szerinti erőltetett helyzetben veszteg maradt, nyeri azt ismét vissza.

E kísérletek közben Czermáknak eszébe jutott az a csodás elbeszélés, hogy félénk tyúkokat is hosszabb időre mozdulatlaná lehet tenni, s a földön vagy az asztalon akármilyen kényelmetlen has- vagy hátfekvésre erőltetni gyengéd nyomás által, ha esőrüktől egyenesen kifutó, vagy a szemek előtt háránt menő vonalokat huzunk krétával. Czermák e valóban meglepő kísérletet is bemutatta hallgatóinak, még pedig egészen azon utasítás szerint, melyet Athanasius Kircher, a híres

jezsuita és „sokattudó“ 1646-ban Rómában megjelent *Ars magna lucis et umbrae* című munkájában adott, melyben e kísérletet „experimentum mirabile de imaginatione gallinae“ nevezi. Kircher e mozdulatlanságot azon körülménynek tulajdonítja, hogy a tyúkok, melyeknek elcintén zsineggel kötö meg lábait, a krétavonást szintén zsinegnek tartják, mely mozgásukban gátolja, mi képzelőtehetségükre oly módon hat, hogy a lábaitkat összefűző zsineg eltávolítása után is mozdulatlanok maradnak. Czermák bebizonyítja, hogy ugyanezen állapot akkor is beáll, ha a lenyomott állat elé nem csinált krétavonást, sőt még akkor is, ha előzetesen nem kötötte meg az állat lábait. Ez egyszerű alakban sikerült a kísérlet kácsákkal, libákkal, pulykákkal, sőt egy igen félénk és nyugtalan hattyuval is. Czermák azonban ez észlelettel nem érte be, hanem kísérleteit más madarakkal is folytatta mindaddig, míg mind magát, mind később hallgatóit is meggyőzte arról, hogy a tartós de gyengéd nyomásnak a bőridegekre való hatásán kívül a krétavonásnak is van jelentősége, a mennyiben p. galambokkal történt kísérletek által bebizonyítja, hogy a tekintet és a figyelem lekötelese által hypnotismus állott be épen úgy, mint Braid kísérleteinél, ki embereken idézett elő álomszerű állapotot az által, ha apró fényes testet nézetett velök hosszabb ideig.

A bemutatott kísérletek és észleletek által egyelőre be van bizonyítva az, hogy állatoknál is előfordulnak a hypnotismusnak valódi jelenségei. Kit ez igen tanulságos kísérletek közelebbről érdekelnek, azt a bécsi tudományos akadémia közleményeinek 1872. novemberi, valamint a Pflügerféle *Archiv für Physiologie* 1873. februári füzetére utasítjuk, melyekben a kérdéses tünetmények szakemberek számára körülményesen fejtegetve vannak. Czermák most már fürkészeteit emlős állatokon fogja folytatni; az eredményre kíváncsiak vagyunk.

A tanulság, melyet a jeles buvár hallgatói számára észleleteiből von, ép oly figyelemre méltó, mint maguk az észleletek. Bebizonyítja, mily nagy óvatosság szükséges arra, hogy akár a saját szemünkkel látott tünetényt is helyesen értelmezzük. A szükséges tudományos szabatosság elhanyagolása által könnyen juthatunk félszeg következtetésekre, és természetfeletti befolyásokat gyanítunk, vagy ismeretlen új természettörvényeket teszünk fel ott, hol ilyenekről egyáltalában szó sem lehet. Mind Kircher, mind ama csehországi ur oly dolgokról emlé-

keztek meg, melyeknek létezéséről tökéletesen meg lehettek győződve, de melyek tényleg mégis egészen másként történtek, mint ahogy előadásuk szerint történtek volna. A rákok hypnoticus állapotba jutnak a kézmozgások nélkül is, és a tyúkok mozdulatlanokká lesznek krétavonás nélkül is, tehát „nem szabatosan észlelt tények“ forogtak fenn mind a két esetben. E kifejezést használja Czermák, melyet tudtunkkal Humboldt használt először a bolond asztalmozgás idején és rámutat a tévutra, melyre az emberi észnek jutnia kell, ha ily „nem szabatosan észlelt tények“, tehát voltaképen nem is tények által csábíttatja el magát titkos okok feletti elmélkedésekre, a mely okok szintén nem igazi okok. Innen ered a mesmerismus, asztalmozgás, szellemidézés, spiritismus és megannyi képtelenség, melylyel mai napság századunk szégyenére még az ugynevezett par excellence művelt körök is bibelődnek.

H. I.

ÉRTESITŐ.

*A magyar nemzet politikája. Budapest. Kiadja Ráth Mór. 1873.
(Ára 3 frt. 50 kr.)*

A mi irodalmunkban is mind inkább kezd divatba jöni a reclame. Nem rég mult, hogy egy fordítást remeknek kürtölt, melynek végtelen gyarlóságait épen e folyóirat mutatta ki: most pedig, bár kevesebb garrral, e fennirt munkát vette szárnyai alá és fordította rá a közfigyelmet oly mértékben, minőben valóban kitünő munkák sem részesülnek. Csak ez az oka, hogy a *Magyar nemzet politikájával* itt, bár röviden, foglalkozunk, melynél már gyarlóbb munka is jelent ugyan meg, de feleslegesebb még aligha. E munka a kiegyezés korában bevált volna vezérczikk-sorozatnak valami másodrendű hirlapha. Jó lett volna, holmi gyengébbeket, kiknek fejében a Bocskayak, Bethlenek, Tökölyek, Rákóczyak elmosódott, össze-vissza kavart alakjai erősen támogatták a meggyőződést — mint az egész magyar historia legvilágosabb tanulságát, hogy „huneczfut a német!“ — habár egy kis pia fraussal is, capicitálni: most azonban már idejét multa. Nem alkalmoszerű

többé; más értéke pedig — daczára a nagy hangnak, melylyel szerzője kezdi — nincs.

Szerzőnek czélja kimutatni, hogy a magyar nemzetnek világtörténeti missiója volt és van is; hogy annak mindig megfelelt, megfelelt pedig az által, hogy a németek és szlávok közti harcban az előbbiek részére állott, és azok javára, mint culturnemzet javára döntötte el a harczot. Hivatása a német szövetségesének lenni, mely gondolatra szerzőt kétségkívül jelen állapotunk vezette, melyben csakugyan egy német királyi ház alatt, jobbára németek által kormányzott, német jellegű birodalommal élünk szoros kapcsolatban. Csakhogy I. Apaffy Mihály korában egy erdélyi publicista ugyanazon következtetésekre vonhatta volna a törökre nézve, s a „nagy“ Pangloss, Voltaire *Candide*-jében hasonlóképen okoskodott a világ rendjére nézve, midőn tanítá: „a láb világosan arra van teremtvé, hogy cipőt és harisnyát huzzunk rá, és ime, van cipőnk és harisnyánk! és merta disznók arra teremtvék, hogy megegyék őket: az egész éven át disznóhúst eszünk!“

A kérdés, melyet a névtelen szerző felvet és megoldani próbál, részint csak a történelem által oldható meg, részint egyáltalában, legalább még most — megoldhatatlan. Különösen arra a kérdésre, mi a magyar nemzetnek világtörténelmi missiója? ha phrazisokkal, önalkotta elméletekkel beérni nem akarjuk, még most nem felelhetünk, és reméljük, hogy még soká nem fogunk felelhetni, mert az csak akkor lesz lehetséges, ha pályafutásunkat befejeztük. Mi volt Athéne vagy Róma? mit tett az emberiség életében? azt, most már, miután megszűntek lenni, — úgy a hogy képesek vagyunk megítélni: de mi szerepe jutott teszem a catholicismusnak? azt meg nem mondhatjuk még, mert az — legalább nekünk úgy látszik — még szerepét le nem játszotta. Csak ha a Martius idusa elmúlt, mondhatjuk meg, igaza volt-e Artemidorusnak vagy sem? kivévn ha azon bornírt álláspontot foglaljuk el — a mint igen sokan tettek és tesznek, — hogy a jelent veszszük az idők teljességének; min azonban a tudomány már, hála istennek tul van, és a mit, ha kissé meggondolja magát, semmiféle józan ember már nem fog állítani. Lehet azonban szerző kérdését, szerényebben ugyan, de a valóságnak megfelelőbben formulázni akkép: mit tett a magyar nemzet, a minek világtörténelmi fontossága volt, és mily eredménnyel? és mely okokból fejlődött ki a német elemmel való szövetségünk, melynek ál-

dása vagy átka még most is rajtunk van? és hozzá tehetnők még: mit köszönhet nemzetünk e szövetségnek? Ezzel aztán békét hagyunk „a világtörténelmi hivatás“, „világtársadalmi jogosultság“ és efféle phrazisoknak, békét a jövőnek, legalább addig, míg a multat teljesen ismerjük — és mikor fogjuk azt mondhatni? ha nem maradunk a történelem terén, a tényeknél, melyek a történelmi philosophiai felfogásnak is egyedüli tárgyát, és kriteriumát képezik. Mert a philosophiai felfogás sem áll abból, hogy subjectiv nézeteket aggassunk az eseményekre, tetszésünk vagy felfogásunk szerint eme vagy ama jelentést tulajdonítsuk nekik: hanem hogy általánosabb tényeket emelünk ki, melyek létezését közvetve, nem egy, hanem számtalan adat összevetéséből következtetjük és tudjuk.

Ha szerző e szerényebb kérdésre meg tud felelni; ha csak az eddigi adatokból kikeresi is mind azt, mi ennek megfajtésére szolgálhat: kétségkívül oly dolgot nyújt, mely megérdemli a figyelmet, a dicséretet. Hanem szerző e csekélyebb feladatnak sem birt megfelelni. Művét mindjárt a legrosszabb módon kezdi. Czélt tűz ki magának, melyet be akar bizonyítani. Ügyvédi iratot szerkeszt, a helyett, hogy bírói ítéletet mondana. De maga az ügyvéd is, ha teljesen ismeri tárgyát, a per első bírójává lesz; s bármily elfogult, vagy hibás szempontból indul is ki valaki, történeti kérdésekben, ha mélyebben behat a kutfőkbe, és adatai szaporodnak: nézetei mind inkább tisztulni fognak. Szerzőnél azonban ez eredményt nem tapasztalhatjuk, mert összes tudománya Szalaynak kitünő, de vázlatos történetéből áll.

Végig megy a nagy történetíró művén, kikap belőle egyes tényeket és véleménye szerint commentálja: ebből áll szerzőnek tudományos dolgozata. Ő, ki a magyar nemzet sorsának titkait akarja kimutatni: úgy szólván semmit sem tud a felszínen mozgott eseményekről. El lehet tehát gondolni, hogy értelmezi ő az eseményeket: tisztán felállított elmélete szerint, melyet még csak be akarna bizonyítani. Könyvének tartalma nem a magyar nemzet politikája, a mint az századok folytán nyilatkozott, hanem a mint szerző épen jónak látta képzelni. Műve sok tekintetben hasonló Lustkandl magyar közjogi művéhez, mely ellen Deák Ferencz szállott, annak idején, síkra egy jókora kötetten. A mi Anonymusunk ellen is egy vaskos könyv kellene, ha minden elferdített, hamisan felfogott, hamisan értelmezett állítását ki akarnók mutatni. Erre azonban sem

helyünk, sem kedvünk. Szerencsére szükség sincs rá. Lustakandl nagy tudományos apparatusa tüzetes czáfolatot igényelt: szerzővel szemben elég a maga forrására, Szalayra utalnunk. A ki azt szerzőnek praesumptioi nélkül elolvassa, megtalálja ott a kellő czáfolatot.

Minél jobb valami történeti mű, annál kevésbbé szükséges az írónak pártállásával megismerkednünk: a jelen munkában azonban fő fontosságu kérdés, minő politikai elvei, nézetei vannak szerzőnek. Bennük rejlik felfogásának kulcsa; mert ő nem von le következtetéseket a történelemből, hanem azt belátásához képest rendezi. Nem angol kertész, ki a szabad természet szépségeit igyekszik műveiben feltüntetni; hanem franczia, ki ollóval saját phantaziájához idomítja a természetet. Szerző deákpárti, a kiegyezésnek lelkes hive. E mellett elfogult protestáns, vagy legalább ellenszenvvel viseltetik a katolikus clerus, a katolikus szellem iránt s ez ellenszenve annyira megy, hogy az 1681-iki sopronyi gyűlés katolikus feliratainak eme panaszaiiban: „bálványimádó czímmel illettek bennünket; mások szeméremtesteikre kötött félmázsányi kövekkel, testeikre vetett farkasbőrökkel utczárol utczára hurezoltattak: mások kezeiken, lábaikon, megpatkoltattak; mások hátán dohányt vágtak!“ a „szőrszálhasogató részletesség komikumát“ látja. (167. l.) Általános felfogása bizonyos korlátolt liberalismus — a minő a juste milieu korában divatos és talán okadatolt volt. Védi a forradalmakat; „sokszor szükséges a forradalom, mert a fejedelem vagy kormány megszegi a törvényt; máskor pedig szükséges, mivel meg nem szegi!“ és így tovább egy lapon (287. l.) át, miből csak az sül ki, hogy akkor jogosult a forradalom, ha sikerül. Itt-ott szeret kaczerkodni a mai napság pozitívnak nevezett Buckle-Draperféle felfogással. Említi a talaj befolyását a történelmi fejlődésre; beszél törvényekről, melyek a történelmet szabályozzák: de itt mindjárt kikandikál — hogy a positivismus nyelvén szóljunk — a metaphysicus, az önkényes elméletek embere. Ő mindent, a mi történt, nem véletlennek, hanem törvényszerű fejlődés folyamánának akar tekinteni. Helyes beszéd, de már nem helyes a következtetés, hogy ennélfogva a németektől való függésünk ily törvényszerűség. Vannak törvényei nemzetünk fejlődésének, de abból még nem következik, hogy azokat már fel is ismertük. Egyes tényekből még azokat pozitivitással nem lehet következtetni. Megverik a gyereket az iskolában, de abból

nem következik, hogy ennél fogva egész életén át törvényszerűleg a bot alá lesz rendelve. Még egyet kell kiemelnünk, mi nélkül szerző eszmeköréről nem bírnánk kellő tájékozottsággal. Ritkán olvastunk művet, melyben a történeti felfogás annyira hiányoznék, mint a jelenben. Ugy látszik szerzőnek a középkori társadalomról fogalma sincs; azt sem képes elképzelni, hogy a mi szempontunkból elmúlt nemzedékeket megbírálni nem lehet. Nála minden ember úgy gondolkodik, mint ő, Buda-Pesten, az urnak 1873-ik esztendejében; ha valaki mégis másképp cselekszik, lesujtja egy „önző“, „nagyravágyó“, „értelmetlen“ vagy más efféle epithetonnal. A történelem, melyet csak egy Shakespere lángelméje tudott drámailag kellő erővel feltüntetni, az ő szemében Kotzebueféle színmű, melyet ő insceniroz, úgy hogy a nagyérdemű publikum izlésének — vagyis a mostani politikai felfogásnak, szabatosabban szólva, szerző felfogásának megfelelően.

Mindjárt midőn a magyar nemzet fellép, — hogy részleteket is említsek — a szlávok ellen a németek javára dönt „azt segíti diadalra, a melyik a polgárosodásra sokkal képesebb!“ De baj van! a magyarok „sajátságos“, a németek ellen vezetik „viharos, honszilárdító határozásaikat“; szerző azonban segít a bajon: „nem csupán heves keleti vér, nemcsak harczias szeszély indítá erre őket: hanem főleg azon ösztön, mely a gyöngébbet meglevő erejének tüntetésére készíti, bebizonyítandó az erősb előtt, hogy az ő léte is jogosult.“ (4. l.) Szent István a magyar nemzet apostolává lesz „hogy a folyton sorvasztó harczok helyébe tartós békét teremtsen a magyar és német birodalom közt“; III. István 1166-ban Henrik osztrák herczeg leányával Ágnessel házasságra lép s Ausztriától számos segélyhadat nyer a görög ellen. „Első hulláma ez azon nagymérvű nemzetközi fejleménynek, mely később Ausztriával mind inkább szilárduló viszonyt, majd benső szövetséget idézend elő!“ Az Ottokárral való háború, a stillfriedi ütközet — természetesen — nagy örömeire szolgál szerzőnek. Magyar és német a szlávok ellen! Nem is mulasztja el felemlíteni, hogy a cseh táborban lengyel és orosz segélyhadak is voltak, de elfelejti a bajorokat és brandenburgiakat, mert hisz az nem illik bele a fajharcz képébe. Később menve Nagy Lajos „egyik legjelzettebb képviselője a német-osztrák szövetségnek.“ Hunyadi János, sőt még Mátyás király is, a németiség mellett buzognak; Martinuzzi csak azért volt ellensége a német-magyar szövet-

ségnek, mert „hazája belviszonyait közelebből nem tanulmányozhatta“, Bocskay, Bethlen, Rákóczy úgy mint Eszterházy és Wesselényi a német mellett buzognak — Tököly azonban — kire azt még szerző sem foghatja — ugyan csak kikap és számüzetik a magyar szabadság bajnokainak sorából. Midőn végre a karloviczi béke — melylyel e kötet befejeztetik — fel szabadítja német segélylyel az országot a töröktől, a szerző a török világnak is szentel egy fejezetet, mely sivár művének legsivárabb, legüresebb része, és csak azon együgyű rajzhoz fogható, melyet a megyék szerepéről ad a középkor alatt Mátyás haláláig, s mely szerint a megyék nagyobb hatásköre a török világban, államkormányzat szempontjából *visszafejlődés volt.* (197—203. l.)

A hol az egész történettel ily könnyen bánnak el, ott egyes hibák tekintetbe se jöhetnek, mint teszem, hogy Nándorfehérvár 1521. — úgy szólván kardesapás nélkül — esett el (59. l.) holott őrsége hosszan és dicsőn védelmezte magát; hogy Velenczét a cambrayi szövetség (70. l.) elnyomta, minek ellenkezőjét minden gymnasialis tankönyvben megtalálhatni stb., sok ilyenek felszámításával nem is fárasztjuk olvasóinkat.

Igazságtalanok volnánk, ha eltagadnók, hogy szerző művében sok okos dolgot mond. A min tán sokan megütköznek: ítéleteit a Wesselényiféle összeesküvésről, Tökölyről legnagyobb részt csak helyeselhetjük. Azonban, mind az a jó, mit szerző mond, amugy is köztudomásu dolog. Nem olvastunk még könyvet, melyben — ha szabad e latinismussal élni — annyi közhely volna; még 394 lapon nem találtunk egy gondolatot sem, — értem életre való gondolatot — melyről mondhatnók, hogy vagy formailag, vagy tárgyára nézve valami újat foglalna magában. A stylusban — mely néhol nehézkes, de ritkán magyartalan — mutatkozik ugyan némi eredetiség, a mennyiben sok oly kifejezéssel találkozunk, melyeket ilynemű művekben nem szoktunk meg, de sietünk megjegyezni, hogy nem is ohajtottunk megszokni. Szerző nehézkes phantaziája, mely jellemző akar lenni, de sem a tárgyat, sem a nyelvet nem bírja kellőleg, keresve keresi a furcsa kifejezéseket. Így: a török „mind fenyegetőbb alakban, mohóbb szemekkel leseng a *birodalom sövénnyén keresztül*“ (25. l.) Martinuzzi érzi, hogy *szellemdus koczkarázása* diplomatai művészetének ne továbbja. . . *sikertelen eszközzé silányul!* (88. l.) Miksa korát Zrinyi Miklós a szigeti hős neve *fényesíti meg!* (94. l.) Az udvar *eszélytelenül oldalba rugja*

Bocskayt. (102. l.) Bocskay *felvont szemekkel* kíséri a mozgalmat. (104. l.) Lobkovitz *czimeres gazember* — mi azért is rossz, mert nem igaz. (156. l.) Szent István palástjának csak egy *lyukas darabkája* lógott a habsburg vállakon; (219. l.) míg államterületünk a török uralomtól *ármentesített*. (245. l.) Végül pedig a török az emberiség *Borsszem Jankójának* neveztetik, (388. l.) miért? talán szerző maga sem tudná megmondani.

Szerző, úgy értesülünk előszavából, a magyar társadalom és alkotmányosság történetét is meg akarja írni. Sikerült művet várunk tőle, ha annak megírásában mindenben ellenkezőjét követi annak, mit jelen művében követett. Jelen művéről, minthogy már jónak nem mondhatjuk, szeretnők elmondani, mit Macaulay mondott Gladstone egy gyenge munkájáról „that this book, though not a good book shows more talent, than many good books“¹⁾, de szerző oly irigyen el tudta rejteni minden kiválóbb tehetség jeleit, hogy a nagy angolnak szavait legjobb akarattal sem alkalmazhatjuk rá.

—l. —l.

A föld és fokozatos meghódítása. A földrajz és kereskedelem története huszonegy előadásban. Boccardo Jeromos által. Olasz eredetiből a szerző beleegyezésével magyarra fordította Dunyov István nyugalmazott gyalogsági ezredes az olaszthoni rendes hadseregekben. Pest, az Athenaeum kiadása, 1872. (Ára 2 frt. 50 kr.)

Boccardo Jeromos, egyik olasz tudós és tanár, az olasz kormány megbízásából 1866-ban a turini műtanodában 18 előadást tartott a földrajz és kereskedelem történelméből, még pedig nagy számú hallgatóság előtt. Előadásait azután kettővel megtoldva közrebocsátá, s így támadt e könyv, melynek olasz czime következő: *La terra e la sua progressiva conquista, o Boria della Geografia e del Commercio, Torino, 1866.* E munka magyar fordítója, Dunyov ezredes 1860. okt. 1-jén a voltornói csatában súlyosan megsebesülván s hosszas betegeskedése alatt Genuában tartózkodván, különösen Boccardo nem-

¹⁾ E könyv, bár nem jó könyv, több tehetségre mutat, mint sok jó könyv.

zetgazdasági munkáinak olvasgatásában keresé és találá fájdalommai enyhülését. Ott olvasta, vagyis, mint mondja, inkább nyelte az említett munkát is. Ez a fordító „szerény“ nézete szerint, „páratlan a maga nemében“, melynek „úgy a benne tárgyalt tanok változatossága, mint a fontos tárgy érdekfeszítő ecsetelésénél fogva nincsen hasonmása, mely az irodalmi világban kétségkívül arra van hivatva, hogy a földrajzi s gazdasági tanokban eddigelé mélyen érzett hézagot töltsön be.“ — Alább fordító úr az előszavában még ezeket mondja: „A jelen nagybecsű munkára vonatkozólag bátran lehet állítani, hogy a földrajz történetét eddigelé senki oly tárgyilagossággal és figyelem-ébresztő oktatási modorral nem fejtegette. . . . Tárgyalva vannak ebben a bámulatra ragadó fáradalmas fölfedezések Sata-spestől Columbusig, s Columbustól Grantig. És irt-e valaki eddig a földrajz rendszereiről Eratosthenestől fogva Koper-nikig? a fenecziek kereskedelmétől a korunkbeli angolok kereskedelméig? . . . E műben egy egész új s eddig szokatlan alakban vázolt könyvet vesz az olvasó. Bátran mondható az az emberi tudás összegezésének“ stb. Ha a szerző magyar fordítójának e magasztalásait olvashatná és megérthetné, kétségkívül kissé elbámulna és elpirúlna rajtok, mert hiszen az olvasóhoz intézett előszavát ekkép fejezi be: „Végtelenül boldognak érezném magamat, ha a tudomány e szakmáját fejtegetve és az emberi szellemnek e téren tett legújabb vívmányait egybefoglalva, sikerült volna Olaszhon tanuló ifjúságával, bár távolról s tökéletlenül megértetni: miszerint ideje a hírhedt, de hazánkból már régen, régen eltűnt *elsőség* nyegle kérdéseivel felhagyni s inkább annak ismétli visszaszerzése végett *a priori* egy más, minden előítéllettől és álfogalmaktól ment s egyedül a pozitív bölcsészet tisztán ragyogó napja által világított ösvényre lépni.“

A munka tartalmát az egyes előadások tárgyaiból vehetjük ki. Az első előadás a bevezetésül szolgáló észrevételeket és figyelmeztetéseket foglalja magában. A második előadás tárgya: a földrajz, mikép az mai nap értendő; a harmadiké: a régiek földirata; a negyediké: a középkori földirat; az ötödiké: Amerika fölfedezése s az ujkori földrajz; a hatodiké: a jelenkori földrajz, a hetediké és nyolczadiké: a földrajzi oktatásnak adandó irány. Tehát hét, vagyis tulajdonkép csak öt előadásban tárgyalatik a földrajz történelme. Hogy ezt néhány előadásban alaposan, kimerítőn tárgyalni nem lehet, magától

értődik. Ez különben szerzőnek szándéka sem volt; ő a földrajz történelmének csak legmegkapóbb, legnevezetesebb mozzanatait akarta figyelemébreztőleg vázolni, s a részletes fejtegetéseket gondosan kerülő, rövid általános vázlatot sikerült itt-ott ügyesen beleszótt hazafias vonatkoztatásokkal érdekessé tennie. A ki a földrajz történelmével, a földrajzi fölfedezésekkel, a földrajzi ismeretek terjedésével s a földrajzi tudomány lassankénti fejlődésével teljesebben, részletesebben és alaposabban akar megismerkedni, az Boccardo ez előadásaival csakugyan nem érheti be s más, bővebb és tudományosabb munkákat, pl. Peschel idevágó munkáit kell forgatnia.

A kilenczedik előadás az ősnépek és az őskelet iparáról és kereskedelméről, a tizedik a földközi tengeri népek kereskedelméről szól; azután a tizenegyedik előadásnak tárgya a középkori kereskedelem; a tizenkettediké az olaszok kereskedelme; a tizenharmadiké a portugálok, a tizennegyediké a spanyolok, a tizenötödiké a hollandiak és a hansa-városok, a tizenhatodiké az angolok, a tizenhetediké az angolok s francziák, a tizennyolcadiké a francziák kereskedelme. Továbbá a tizenkilenczedik előadás magában foglalja a gazdasági és műtani tudományok történelmi összefoglalását s azoknak politikai és polgári befolyását; a huszadik az ipar és kereskedelem történetéből kifolyó főbb tanulságok összefoglalását; s végre a huszonegyedik előadás elmélkedik a társadalmi természettanról, vagyis a tényleges bölcseléről az erkölcsi s művelődési tudományokban.

A kereskedelem történelme ez előadásokban általán véve részletesebben és alaposabban van tárgyalva, mint a földrajz történelme, s különösen azok tanuskodnak a szerző bő ismereteiről, világos és helyes felfogásáról s az olasz tudós nagy dicseretére való elfogulatlanságáról és igazságszeretetéről. Érdekeseke e tekintetben kivált az olaszok, portugálok és spanyolok kereskedelmét tárgyaló előadások. Ezekben igen helyesen fejtegeti szerző az okokat, melyek az olasz köztársaságok bukását, műiparuk és kereskedelmök hanyatlását a XV-dik században sietteték, s melyek miatt a portugálok fénykora sem lehetett tartós, s a spanyolok roppant szerzeményei és gyarmatországai csak az anyaország teljes kimerülésére és elpusztulására szolgáltak. Továbbá igen érdekes és tanulságos a skót Law Jakab életének és bankrendszerének viszontagságait tárgyaló

tizennyolczadik előadás, mely az egész munkának talán leg-sikerültebb része.

Jóllehet tehát Boccardo ezen munkáját nem tartjuk olyan-nak, mely „az emberi tudás összegezése“, s melynek „nincs ha-sonmása“, mégis abban megegyezünk annak lelkes magyar fordítójával, hogy érdemes volt a lefordításra, s hogy vele „ta-nuló ifjuságunknak nagybecsű segédkönyvet nyújtott a föld-rajzi, gazdasági s kereskedelmi szakba vágó ismereteinek gya-rapíthatására. Csak azt kell sajnálnunk, hogy a fordító úrnak nem sikerült a munka olasz eredetijének könnyedén folyó gör-dülékenységet, tisztaságát és átlátszóságát a magyar nyelvben utolérnie. A fordítás sok helyütt nehézkes, homályos, néha ért-hetetlen. Nyelvtani hibák, helytelen kifejezések, s nagyon is sűrű sajtóhibák gyakran kellemetlenné teszik a munka olva-sását. A számos, föltétlenül megrovandó hibák és helytelen-ségek közé tartozik az is, hogy a fordító úr a görög és más idegen neveket gyakran úgy írja, mint az olasz eredetiben ta-lálta. Az olasz a classicus görög és római neveket olaszosan írja és ejti; mi magyarok ezt nem tehetjük, hanem vagy ma-gyarosan kell azokat írunk, vagy úgy mint a görög és latin helyesírás megkívánja.

Mikép írja a görög és más idegen neveket fordító úr, a következőkből láthatni: *Fasi*, *Nearcus* (16. lapon) Phasis, Nearchus helyett; *Amnon* (33. lapon s utóbb is) Hanno helyett; *Pitea* Pytheas helyett, *Scilace periplo*-ja (57. l.) Scylax vagyis inkább Skylax periplusa helyett; *Ticon-Brahe* Tycho de Brahe helyett; *Ezius* Aetius helyett; *Taletes* Thales helyett, *Jassart* folyó Jaxartes helyett, *Ferroer* csoport Farrói helyett; *autocto-nok* autochthonok helyett; *Asiogamber* Eziongeber helyett, *Rhodi* sziget Rhodus helyett; *Arimanes*, *Orosmanes* Ahriman, Ormuzd helyett stb. Helytelen kifejezések pl. ezek: *al-Biroadalom*, mely szószerint van fordítva, s mely alatt a magyar ember nem érti a görög vagy *byzanci birodalmat*; *éj-egyen*, *éj-egyen vonala*, amaz az aequinoctiumot, emez az egyenlítőt akarja kifejezni, *köz-egyen*, mely a parallel köröket, tehát az egyenközü vagyis szélességi köröket akarja jelenteni, a csillag egyenes *felszállása*, a csillag *hajlása* e helyett: a csillag egyenes emelkedése s a csillag elhajlása; *visszasugárzó szögmérő* a sextanst akarja je-lenteni, *vízépítészeti sajtó* pedig fordító úr szerint annyi, mint „hydraulische Presse“; az „*alísei*“ szelek a „passzát“ szelek; a „*rövidleti*“-*táblák* = tavole sinnottiche, azaz áttekinteti kimu-

tatások. Fordító úr azt sem tudja, micsoda különbség van az *oktatás* és *tanítás* között, oktatni csak embert lehet, a tárgyat, melyre az embert oktatjuk, tanítják; tehát helytelen a „mesterségek kezelésének oktatása.“ Hogy milyen csinosak a sajtóhibák, ebből láthatjuk: a 62. lapon a négylelkű férfiakról, a 69. lapon a Hora-fokról van szó.

A 39-ik lapon ezeket olvassuk: „Heratosthenes (olv. Eratoszthenes) műve azonban Hipparcus által lön befejezve és tökélyesbitve. Ezen . . . csillagász volt az első, ki a merész föladata, t. i. a csillagok névsorának összeállítására vállalkozott, kijelölván az égbolton illető helyeiket. Tegyük föl, hogy a különféle csillagokon a világ tengelyéhez függőlegesen álló síkok vonatnának keresztül, és hogy ennél fogva az ég-gömb többé-kevesbbé széles, égi egyenközűeknek nevezett körszélekben mindkét értelemben végződő ég-övekre osztattatnék föl, melyek az éjszaki sarktól az egyenlítőig öregbednek, és az egyenlítőtől a délsarkig fogyatkoznak. Tegyük föl továbbá, hogy a sarkok vonalain az egyenlítő síkjához függőlegesen álló síkok bizonyos száma vonatnék keresztül; ily módon a két sarkból kiinduló nagy körvonalat képezvén, melyek mindegyike keletfelé lesz hajlítva azon pillanattól kezdve, midőn a csillag, melyet *tartalmaz*, a láthatáron előtünik azon pillanatig, midőn azon csillag a nagy körvonalok láthatárába megy át, mely is délkör nevezet alatt az *ég-övet* két egyenlő részre, vagyis félgömbökre osztja. — A nagy körvonalok hajlása azonban nyugat felé történend a délkörbe való eme átmene-tétől kezdve a csillagnak nyugaton való letüntéig. E szerint világos, hogy ezen síkok mindegyike és az általuk meghatározott minden kör egészen egybe fognak esni a délkörrel, midőn t. i. a csillag, melyen a nagy körvonal keresztül vonúl, maga is a délkör síkjába ér. Ezen különféle körök, melyek a délkörrel különböző órákban *összeolvadnak*; épen ezen *indoknál* fogva *időmutató körvonaloknak* neveztetnek. Így tehát egy csillag állása tökéletesen meg van határozva, midőn mind a párhuzam, mind pedig az időmutató körvonal, melyen helyezve van, ismeretese.” . . . Ember legyen, a ki ezeket megértse!

Nem sokkal világosabb a 91-ik lapon olvasható következő fejtegetés: „Midőn azon hullám-árak a sarki tájakat elhagyják, függőlegesen indulnak az egyenlítő felé, de mielőtt nagyobb távolságra haladhatnának, kezdetben nyert irányuk a föld napi *fordulatának* (sic!) befolyása alatt elhajlik, ez által

félszeg irány követésére kényszerítettén. Amaz oczeáni hullám-árak legterjedelmesbire a *délsarki gönczből* jó“ stb. Ebből azt is meglátjuk, hogy fordító úr szereti az új szókat, így a 121-dik lapon Benares *imolái*-ról szól, a 22-dik lapon pedig az anthropolosokat „emberismész“-eknek nevezi; az „empirismus“ nála annyi mint „tapasztalászat.“

Mindezen és más hibák és fordítási helytelenségek mellett is ajánljuk a munkát az ifjúság figyelmébe s ohajtjuk, hogy belőle ösztönt merítsen a komoly tudományos törekvésre. Vesse elméjébe a szerző hazafias figyelmeztetéseit is, melyek épen úgy ránk férnek, mint az olaszokra.

HUNFALVY JÁNOS.

Magyar írók albuma. Élet- s jellemrajzok. Irta Vutkovich Sándor gimnáziumi tanár. (Bolti ára 2 frt. 50 kr.) Pozsonyban. A szerző tulajdona 1873.

Egy pár hónappal ezelőtt Pozsonyból postai küldemények mentek szét egyes iskolák tanulói önképző vagy olvasó társulataihoz, melyekben, utánvét mellett küldve, egy állattani vékony füzetkét kaptak az ifjak, a nélkül hogy rá előfizettek volna. E küldemények igazgatói pecsét alá voltak zárva s melléjük egy meleg ajánlás volt csatolva, hogy az ifjak gyűjtsenek mennél több előfizetőt Vutkovich Sándor tanár „*Magyar írók albuma. Élet- s jellemrajzok*“ cím alatt megjelenő művére s az állattani füzetkéért járó húsz-harmincz krajczárt csatolják ama nagyobb összeg mellé, melyet Vutkovich könyvére gyűjtenek. Zajtalanul és ügyesen volt az egész intézve, de hogy mi lett az eredménye, nem bizonyos. Elég annyit tudni, hogy Vutkovich Sándor könyve megjelent s egyik-másik lapunk, az előszó olvasása után, ugyanazokat mondja el róla ajánlásul, a miket a szerző maga irt műve jellemzésére.

Ez az előszó meglehetősen követelő hangon van írva. Miután előadja szerző, hogy az írói életrajzok ismerete mily tanulságos s hogy mi e tekintetben milyen szegények vagyunk, kiemeli, hogy „különösen legszegényebbek vagyunk oly munkákban, melyekből tüzetes és különös irodalomtörténeti tanul-

mány nélkül kerek, kész képet alkothasson bárki azon költőnek egyéniségéről, kinek valamely műve megragadta szívét, vagy azon íróról, kinek eszméi éppen tetszésével találkoztak.“ E hiány pótlására készült, az előszó szerint, Vutkovich munkája, melyben — mondja szerző — „az elősorolt adatokat közvetlenül az illető írók munkáiból, koruk irodalmából és a legrégibb időktől maig terjedő folyóiratokból merítettem és azért *teljesen hitelesek*. Igen természetes ennek következtében, hogy az olvasó nem egyszer fog találkozni új adatokkal és ezen adatok nyomán az egyes írók működésének méltatásában az eddig uralkodóktól eltérő nézetekkel. És ezt különösen meg kell említenem, hogy az ítélet, melyet az egyesekről írtam, bennem minden tekintélyi befolyás nélkül az illető író munkáinak közvetlen hatása alatt keletkezett és a kimondott szó oly meggyőződés, melyet irodalmi tekintélyeink állításai és nézetei ellenében is ki kelle mondanom.“

Az olvasó képzelheti, mily bámulat fogja el azt, a ki Vutkovich könyvét lapozgatni, olvasgatni kezdi, majd egész figyelemmel és apróra végig olvassa, mikor észreveszi, hogy ez után a kissé zavarosan, de nem igénytelenül írt előszó után, egy közönséges rosz compendiumot talál, melyben az önálló tanulmánynak semmi nyoma, az önálló ítéletnek pedig még árnyéka sincs, s az írók jellemzése legtöbbször nevetségesen együgyű phrasisokban áll, melyeknek olykor még csak értelmét sem lehet kiokoskodni. Cesinge Jánostól, Erdősitől és Tinódi Sebestyéntől le a Szana Tamás, Névy László és Toldy István életrajzáig nincs egyetlen egy úgy megírva, hogy abban a szerző vagy adatbeli, vagy mondattani, vagy logikai, vagy aesthetikai, vagy bármi más nagyobb szabású baklövést ne követne el s alig van az élő írók között, a ki a róla írott élet- és jellemrajzban egy vagy más módon compromittálva ne volna. A hibákat itt éppen nem kell vadászni; a bíráló kezében forgott példányban oly bőséggel vannak kijegyezve, hogy azokat felsorolni, megigazítani és megmagyarázni kisebb munkában nem lehetne, mint a mekkora magának a szerzőnek 342 nagy lapra terjedő *albuma*.

Vutkovich hiteles adatai (a sajtóhibák légióit éppen nem számítva) életrajzi, irodalmi és irodalomtörténeti tekintetben egyaránt botrányosak. Szerinte Gyöngyösi István „a magyar alexandrin megalapítója“ (20. l.); Barcsay Ábrahám eleintén „Zrinyi-nemben, később négyes, majd kettős rímekben írt“

(41. l.) az újabb népies iránynak pedig „Úsokonai volt megal-
 kotója.“ (50. l.) Pázmándy Horváth Endre „a magyar hexame-
 ternek megteremtője“ (86. l.), Berzsenyi „magasabb lendü-
 letet csak Virágtól nyert“, (90. l.) s Szemere Kazinczy helyén
 lett a Kisfaludy-társaság tagja. (92. l.) Hogy az ő értesülése
 szerint Katona József „emléke látható a nemzeti színház előtt“
 (111. l.) az csak olyan csekélység, a mi számításba sem jön,
 hanem az már pompás gallimathias, hogy Jósika Miklós
 „megnősült, elvevén a 15 éves, Kállay Leonak bájos leányát“
 (122. l.) s a rá következő lapon a *hitelességnek* erős bizonyítéka,
 hogy egy azon lapon elsorolja Jósika összes műveinek címét
 s köztük a beszélggyűjtemények czimeit is és egyszersmind a
 „beszélyek“ szót mindenütt oda nyomatja a *Szív Rejtelvei, Re-
 gényes képletek* stb. czimek mellé: mégis a főszövegben elő-
 forduló jellemzéshez, mely így szól: „beszélyei jelesek“ alul
 csillag alatt oda jegyzi szóról szóra a következőt: „Ki is jöttek
 „Regegyöngyök“ czim alatt!“ — a munkák sorozatában pedig
 szó sincs a *Regegyöngyökről*. Ilyen adat az is, hogy Czuczor
Hunyad című eposzából „csak Cesinge éneke ismeretes“
 (141. l.) holott csak Toldy kézikönyvében három töredék for-
 dul elő, mely egyik sem Cesinge éneke. Érdekes adat az is,
 hogy Kunoss *Kitárom reszkető karom*, című dala „egyike leg-
 szebb s legérezménydúsabb népdalainknak“, (157. l.) az pedig
 épen nagy fontosságú újság, hogy Kriza János a *Vadrózsák*
 híres szerzője.“ (163 l.) Tóth Kálmán is ugyan csak meg lesz
 lepetve, ha elolvassa, hogy az ő *Egy királyné* című darabja,
 mely „az akadémiánál erős versenytársak mellett nyert száz
 aranyat eddigelé körülbelül száz estét töltött be a színpadon.“
 (312. l.) Efféléket, hogy Arany János 1814-ben született, hogy
 Kemény *Gyulai Pál* című regénye 1857-ben jelent meg, s
 hogy Bérczy Károlyt 1867-ben Szontágh Gusztáv meglátogatta,
 s hogy Egressy Gábor „1866. jul. 3-dikán éjjel három negyed
 tizenkét órakor omlott össze“ a színpadon Brankovics György
 szerepében, s hogy Szász Károly „Lorándfi Zsuzsánnáról hat
 énekben irt“ költői beszélyt, végre, hogy Abonyi székfoglaló
 beszélyét értekezésnek hiszi, részint sajtóhibáknak, részint
 apróbb, a *hitelességet* ugyan rontó, de mégis megeshető téve-
 déseknek jó lesz tekinteni, mert ezek mellett ököllet fölérlhető
 botlásokat is találunk. Ilyen már Abonyi Lajos munkái felsoro-
 lásánál (319. l.) az, hogy Abonyi *A fonó krónikája* című be-
 szélygyűjteménye száz népies beszélyt foglal magában“, de

azért Vutkovichot semmi sem gátolja, hogy ezt állítsa a következő sorban: „Összesen irt tehát eddig 4 regényt, 82 beszélyt“ stb., s ezt képtelenségben csaknem utoléri az a másik, a mit Obernyikről mond, hogy „Kecskeméten az epemirigyet ő is megkapta s Pestre ment orvoslása végett, ott azonban a Rókuszkórházban elhunyt“ stb. Hogy a cholera természetét ismerné Vutkovich, épen nem mondhatni, hanem talán azt sem tudta, hogy az az epemirigy, melyben Obernyik meghalt, az 1855-diki cholera volt. Hát arról mit szóljunk, hogy a szerző ítélete ily adatokat is megenged, mint a következő. Medgyes Lajosról írja, (205. l.) hogy „1845-ben megnősülvén, búcsút vett a poézistól“ s ezt az adatot arra alapítja, hogy *Búcsú a költészettől* cím alatt akkor a *Pesti divatlapban* egy verse jelent meg Medgyesnek. Vutkovich egy szóval sem említi, hogy azután egyszer csak megint irt és adott ki, sőt most is ír és folyvást ad ki verseket a lapokban. S hogy nem olvasta szerző azokat a dolgokat, a mikről szól, azt csak ez az egy adat is napnál világosabban mutatja, hogy szerinte Erdősi János „első volt, ki Balassa előtt elégia alaku verseket irt“, (10. l.) mert hogy Balassa és Erdősi elégia alaku verseinek egymáshoz semmi köze, azt ma már minden felsőbb iskolás fiúnak tudnia kell. De V. még az egészen közönséges verstani, költészet-tani, s aesthetikai műszavakkal sincs tisztában, különben nem mondhatna ily badarságot, hogy Tinódi „négyes rímeket használ dallamaiban.“ Hogy a rím a vers szövegében, nem pedig dallamában fordul elő, arról úgy látszik sejtelme sincs. S hogy az adatok mily „teljesen hitelesek“ arra még csak egy példát lássunk Bessenyei életrajzában. „1772-ben — írja szerző — költői művekkel lépett fel, u. m. *Ágis*, *Hunyadi László*, *Attila*, *Buda* tragédiákkal és *Philosophus* vigjátékokkal.“ (37. l.) Megemlíthetnők ugyan azt is, hogy a *Philosophus* csak egy vigjáték, hanem ennél fontosabb az, hogy *Hunyadi László* és *Buda* tragédiák, mint alább a munkák sorozatában látható, (39. l.) 1773-ban jelentek meg, a *Philosophus* pedig 1777-ben. S még ennél is nagyobb gondatlanság az, hogy Vutkovich még azt sem jegyezte meg Toldyból, hogy *Attila* és *Buda* nem két külön tragédia, hanem *Attila és Buda tragédiája* cím alatt jelent meg második kiadásban az a munka, a melynek az első kiadásban *Buda tragédiája* volt a címe.

Ila ezek s a többi ilyen „hiteles adatok“ az irodalomtörténetben valami zavart okoznának, nem sajnálnók sem az időt,

sem a fáradtságot, sem a tért ezek földterítésétől, de így abban hagyjuk s más jeles tulajdonságok felsorolására térünk át, mert meggyőződésünk szerint Vutkovich adatai csak a nála is tájékozatlanabbakat vezetik felre, olyan pedig azok között, a kik már az irodalomtörténetében szereplők életrajza iránt érdeklődnek, mégis csak kevés fog akadni.

A szerző jellemzési módja és ítélete az egyes írókról minden olyan gyengeségben szenved, a mi a hivatatlanságot mutatja az irodalom mezején. Semmi érzéke a jellemző iránt s mind saját mondásai, mind idézeteinek nagy része csak üres szóbeszéd, mely az íróról semmi képet nem ad. S ez egyaránt áll az irodalmi művek és a szerzők jellemzésénél. Erdősi nyelvtanáról nem tud egyebet mondani, mint hogy az „bámulásra indító“ (10. l.) Zrinyi a költő pedig úgy van jellemezve, hogy ő „irodalmunk egén fényes csillag volt.“ (16. l.) A csillaggal és virággal különben, mint a rosz írók legroszabb faja rendszeren, Vutkovich is nagyon meg van akadva, maga is örömet használja, más íróból is szereti idézni. „Zrinyi hatalmasan, üstökös gyanánt lépett föl“ idézi (17. l.) Aignernek az *Elégiáról* című munkájából, Kisfaludy Sándor pedig „költészetünk legfényesebb csillagai közé tartozik.“ (77. l.) Jósika Miklós „művészete szülemelési műfolyamát, vagyis megeredését“, egy olyan idézettel akarja jellemezni, mely Erdélyinél is nehezen érthető kép, Vutkovichnál pedig, a maga eredeti szövegéből kiszakítva, teljesen érthetetlen; „egy-egy csillag törik szét, nem ugyan részeiben, hanem sugáiraiban, melyek örökké visszavezetnek az anyatesthez és előáll egy-egy regény.“ (124. l.) Czuczor jellemzésére két rosz versszakot idéz Jámhortól, úgy látszik azért, mert tele van az érthetetlenségig szép frázisokkal s egyiknek refraineje: „Sirjatok virágok, Elnémult Czuczor“, a másiké pedig „Sirjatok pacsirták, Elnémult Czuczor.“ De ez még nem elég, mert három-négy sorral alább már megint azt mondja, hogy Czuczor „a lyránál huszonkét évet töltött s e nemben alkotott művei hervadhatatlan virágok poézisünk koszorujában.“ (141. l.) Szemere Miklósról pedig, már máshol nem tudván idézni valót találni, idézi a *Fővárosi Lapok* egy ujdonságából, hogy „senki sem ajándékozhatná meg az olvasó közönséget oly eredeti, változatos tartalmu és élénk színekben gazdag *versbokrétával*“ stb., (143. l.) s ez a hírlapi ujdonságból vett idézet csaknem az összes jellemzés, a mit Szemeréről veszünk. Frankenburgrol is idézi a *Honderü*

mondását, hogy ő „irodalmunk mindig táguló látkörén egyik legfényesebb csillag gyanánt föltűnő jelenség“, (162. l.) s ezt a „jelenség“ szót, úgy látszik, szintén nagyon jellemzőnek tartja, mert többször is használja a maga szavaival ejtett ítéletekben, pl. Verseghynél, ki „egyike irodalmunk legfontosabb jelenségeinek.“ (54. l.) Lisznyai Kálmán sem szabadul meg a virágtól, mert ha már csillaggá nem tette a szerző, de azt elismeri róla, hogy „benne a halál jeles írónk koszorujából kedves virágot szakított ki“ (278. l.), hanem Jókait már az égre helyezi, idézve Beöthyt, ki őt „a magyar irodalom napjának nevezte“, (291. l.) Rákosi Jenő pedig, miután „Shakespeare beható olvasása mellett elsajátította a szinköltőnek szükséges érzéket“ „mondhatnám meteorként tűnt fel Aesopusával.“

Hanem még ez sem ad elég hű képet Vutkovich jellemzési módjáról és idézeteiről; annyira szereti a kevés értelmű, dagályos mondásokat, hogy Fáy Andrással „honunk szívén, Pesten“ ohajtatja a protestáns magyar egyetem alapítását, Kemény Zsigmond pedig „honunk szívébe tette állandó lakását“, Lauka és Rákosi szintén „hazánk szívébe“ mentek. Toldyt azzal sérti meg, hogy rendesen akkor és ott idéz belőle, a mikor és a hol nem sokat mond. Virágh Benedek jellemzésénél így ír: „Philosophiai ódái — mint Toldy remekül megjegyzi — ezüst tó, melyen a nap sugaraiban ártatlan rovarok tánczolva röpdösnek.“ (48. l.)

Az „egyes írókról mennyire minden tekintélyi befolyás nélkül“ alkotta ítéleteit, annak kiáltó bizonyossága az, hogy jellemzéseinek nagy része csupa idézet. Toldy Ferencz, Erdélyi János, Gyulai, Greguss, a régiek közül Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, az ifjabbak közül Szana Tamás, Aigner Lajos, Závodszy Károly, Ballagi Aladár mind idézve vannak egy vagy más helyen, a hol a szerző valamit mondani szeretne jellemzésül s egyes nagy mondásokat akárhányszor vesz Jókai-ból, Petőfiből is, mikor aztán már sehol nem talál semmit, maga mond valami bombastot, s hogy nagyobbyszerűnek tessenek, idéző jelek közé teszi. Mikor a maga ítéletét mondja, rendesen olyat talál, hogy egy csapással vadat is mond, de mégis nagyon mindennapi marad. Zrinyit „teremtő lélek, mély érzelem, költői fogékonyság és lángésszel párosult alkotó erő jellemzik“, (17. l.) Baróti Szabó Dávid versei darabosak, mivel a magyar prozódia a latin prozódia szabályait akarta be-

hozni“, (33. l.) Virág Benedek a *Magyar századok* című történeti művében „mint lángeszű s igazságos bíráló tűnik ki. Előadása velős, mint Tacitusé“ stb. (48. l.) Kazinczyra „Himfy és Berzsenyi jótékonyan hatottak“, Palóczy Horváth Ádámot pedig mindjárt megismerjük, mihelyt megtudjuk, hogy „prózája egészen eredeti, nyelve sajátos.“ (61. l.) *Bánk bánt* „hazafias darabnak“ mondja (112. l.) holott, bár nem hazafiatlan, de épen ellentéte az ugynevezett „hazafias“ drámáknak, Eötvös életrajzában pedig róla és Szalay Lászlóról ezt mondja: „hogy a két fiatal ember nevezetessé lett, azt tudja minden művelt ember a világ egyik végétől a másikig.“ (176. l.) Anglia a *Falu jegyzőjét* „lelkesezéssel fogadta“, a *Magyarország 1514-ben* című regénynek „hatása a nemzeti közszellemre leírhatatlan“, holott már oly mozgalmas időben jelent meg, hogy nagyon csekély hatást tehetett. Sározy Gyula költeményeiben „szerelmet, népdalokat, epigrammokat és emléklombokat, nedélyt s más egyebet zeng“, (197. l.) Tompa Mihály pedig, mikor 1841-ben föllépett, „már egyike volt a hontavasz kedvenceinek“ s később, a forradalom után „bár nem énekelt hangosan, mint a pacsirta, de hazafias melancholiája átérezteté a nemzettel érző szíve fájdalmát.“ (220. és 221. l.) Ugyancsak Tompának „nyelve eredeti, kifejezései meglepők“, míg Tárkányi nyelve „simán engedelmes s behizelgőleg hangzatos.“ (224. l.) Tárkányiról még egy nagyon jót mond: „Kazinczy Ferencznek prózában adott Messiás fordítását az ő hangzatos hexameterével összehasonlítva láthatjuk, mint szakadozik az egetverő gondolat jelentéktelen csecsebecsékben anorganicus darabocskákra.“ (223. l.) Jámbor Pált „a szabadságharcz alkalmával a haza kiáltó szózata vándorsarura kényszeríté“, (252. l.) Petőfi pedig „bár műveinek külalakja nem felelt meg egészen a költészetnek szabályainak s a szépirodalmi ízlés sem volt sajátja: mégis a szépnek páratlan hatását tudta előidézni.“ E jellemzésnek méltó a folytatása is. „S ez könnyen megmagyarázható — ugymond — mivel dalainak alapeszméje mindig e két fogalom „Haza“ és „Szerelem“ körül forog s minden művében, melynek e két fogalom szolgál alapeszméül, tereintő képzeletét a legszebb fényben tünteti elének. Lángoló szellemének rohamos, szenvedélyes röpte és változatossága hasonló a fáradhatatlan buvárhoz, ki a kedély legmélyebb rejtekeibe hatol s onnan hozza fel a legbecsesb gyöngyöket; majd a virányokra száguld szelleme s ott gyengéd virágkelyheket gyűjt, melyeknek illata mámorba

ejti a kedélyt.“ (269. l.) Liszniai szerinte tehetséges ballada-író, de drámai kísérletei nem sikerültek „nem is csoda; — írja Vutkovich — a magasban repkedő s fellengző képzelmű lantos nem tudott az élet tragikomikus drámájával megbarátkozni.“ (278. l.) Podmaniczky regényeit „a bírálók leggyakrabban lerántották“, mondja; — Greguss Ágost pedig „gondoz, idomít, hogy a mi általános, váljék különös érdekekhez képest használható sajátta.“ Ezt a Gregussról szóló mondást pedig meg kell érteni így, a mint itt idézve van, mert a szövegben a szerző meg nem fejti, hanem egy új kikezdésben új értelmetlenségeket beszél badarul összezagyvált bölcséleti műszavakban. (297. és 298. l.) Tóth Kálmán jellemzésére elmondja, hogy Nagy Ignác „Tóth költői erének nagy pártolója volt“, s mikor egyes „kiváló költeményei ritka elismerésre találtak a közönségnél, mondhatnám tulságos méltatásra“: akkor már „a töviskezű kritikusok sem maradtak el s üzték személyeskedő bírázataikat.“ (310. l.) Abonyit és Dalmadyt házasságuk együgyűen virágos leírása által szinte nevetséges helyzetbe hozza. Az erkölcsi és illedelmi érzék csekélysége és fogyatékosága a rólok szóló, bosszantóan nevetséges két mondásban, méltán csatlakozik az aesthetikai izléstelenségek nagy seregéhez, melyektől a *Magyar írók albuma* hemzseg.

De nézzük a szerző logikai baklövéseit és ellenmondásait, melyek közt igen mulatságosak is fordulnak elő. Ilyen az, a mit Arany Jánosról mond, hogy „Jánoska egyetlen első fiuk volt az agg szülőknek“, (199. l.) mintha bizony több *első* fiuk is lehetett volna. De Toldy kézi könyvében világosan olvasható, hogy Arany sem első, sem egyetlen fiú nem volt. Ilyen az a másik is, a mit Kerényiről írva egymás mellé állít, hogy midőn külföldről tanulmányokkal gazdagon haza érkezett „derült egére csakhamar borús fellegek vonultak. — 1847-ben a *Szépirodalmi szemle* határozottan kimondta fölöle, hogy nem költő“, stb. (254. l.) Ez volt tehát az a „borús felleg!“ Garay jellemzésénél is ilyen tüzes-jégesaphoz hasonló ellenmondás fordul elő, hogy Garayt a nemzet első rangú költői közé számitja, de azért „költeményeiben többagondolat, areflexio, a didacticus elem, mint a lyrai érzés“; s ha erre az olvasó azt kérdi, hogy miért foglal tehát Garayt a nemzet elsőrangú költői közt helyet? Vutkovichnál azt a választ találja, hogy „Nincs egyetlen költőnk sem, a ki annyi balladás verset írt volna, mint Garay; nincs egy sem, ki a magyar történet és hősmonda világából annyi eseményt, annyi

alakot ültetett volna át a kisebb elbeszélés vagy elbeszélő dal költői kertjébe, ki a nemzet főembereinek emlékét oly hézag-talan teljességben s krónikás lelkiismeretességgel iparkodott volna hosszabb, rövidebb énekekben az utókorra szállítani.“ (172. l.) Ime így fejtí meg az első rangú költőség titkát az önálló ítéletű Vutkovich! Szász Károlylyal is furcsán bánik. Egyszer, Szemere Miklósnak a *Vasárnapi Ujságban* közölt életrajza miatt, két csekély adatot — úgy látszik Szemere levele után — helyreigazítva így fejezi ki bosszankodását Sz. K.-ra: „De Szász Károly urhoz is fordulok!“ majd ismét így kiált diadalmasan: „Egyik sem áll nagyérdemű Szász!“ (144. l.) Hátrább Szász életrajzában arról a figyelemről beszél, mely Szász Károly „szerény igyekezeteit kísérte.“ S végre azzal fejezi be, hogy „Szászt nem hiába szokták Vörösmarty, Arany, Tompa s Petőfi mellé tenni, mert irodalmi működése nem csak külterjileg nagy, rendkívüli, hanem belterjileg is gazdagította irodalmunkat.“ (283. l.) Jellemző a szerzőre nézve az is, hogy Szász Károly fordításairól egyebet nem tud mondani ez egy szónál, hogy azok „gyönyörűek.“ Szentjóni Szabó Lászlóról is mond egy zagyva ítéletet, melyről nem tudni dicseret-e, vagy ócsárlás? Ugy látszik maga sem tudta a szerző mit mond. Szentjóni Szabó László — úgy mond — „költői lelket tanusít, bár csak a jóhangzásra építette verseit. S mi volt ez a jó hangzás? A magyar ütemes versidom tökéletlen alakja.“ (66. l.) Mily jó alkalom volna ez a magyar rhythmus, bár öntudatlan, de mégis feltűnő érzésének feltüntetésére Szentjóni-nál, ha a szerző fel tudná használni!

Mind e nagymérvű hibákon kívül még egy van, a mi a könyvet az eddig említett gyarlóságainál is sokkal inkább rontja. Nincs az egész munkában semmi arány, semmi egyöntetűség. Nagy Imre, a debreczeni korán elhalt költő egyénisége sokkal inkább ki van színezve, mint Kölcsey vagy Bajza, Erdélyi vagy Kemény Zsigmond, Arany vagy Tompa alakja; Vahot Imre életrajza pedig egyike a legterjedelmesebbeknek s benne még az is el van mondva, hogy „jó kedvében“ írta meg első vigjátékát s az ötvenes évek alatt az irodalom Parnassusán véghez vitt mezítlábas hancuzások a tisztelet és méltányló elismerésnek ugyanazon hangján vannak elmondva, a melylyel Széchenyi, vagy Eötvös működését kíséri szerző. Bő tere van annak leírására is, hogyan utazott el Vahot Bertókkal, egy czimbalmossal, keletre, midőn „jóvedelmi forrása egészen kiszáradt.“ Tóth

Kálmán életrajza is egy csomó mendemondával van föleresztve s Szokoly Viktor csaknem oly részletes ismertetésben áll az olvasó előtt, mint Jókai Mór. Az egyöntetőség hiányából ered az is, hogy Berzsenyi életrajzában a Kölcsey bírálata „fanyar, túlszigorú“, Kölcsey életrajzában pedig ez áll: „Bírálataiban szigorú, de alapos.“ Pázmány Péterről egy és ugyanazon lapon elmondja, hogy „demosthenesi tehetségét minden jóra felhasználta“ és hogy az 1619-diki országgyűlésen „a protestánsok sérelmeinek orvoslását az ő közbenjárása következtében tagadták meg.“ (13. l.) Arany néhány szép költeményének címét idézve, utána veti, hogy azok „kedvencz szavalati darabok“, míg Nyilas Samu verseinél egynehánynak a címe után azt nyomtatja, hogy „költészetünk gyöngyei közé számíthatjuk.“

Túlszigorúsággal különben épen nem lehet vádolni; az elismerést, ha neki fog, két marokkal is szórja s néha akkorákat mond, hogy csaknem gúny gyanánt esik. P. Szathmáry Károly „első rangú novella- és regényíró“, Szigeti József szindarabjainak „alakjai a magyar társadalomnak állandó típusai. Jellemei a specialis vonások mellett általános érdekűek, a kidolgozás meg oly korrekt minden irányban és tekintetben, hogy művei paradigmául szolgálhatnak; a zamatos dictio, a leleményes fejlemény, a fölséges humor örökbecsűek.“ (257. l.) Még ezeknél is jobban feldicséri Vahotnak azt a férczművét, melyet *Budavár bevétele 1849-ben* cím alatt ismer a budai aréna közönsége. — Ellenben Degré iránt már nem ily méltányos, hogy csak ennyit mond róla: „Vigjátékai elég komikusak, beszélyei sikerültek, előadása sebes menetelű s könnyed.“ Egyébként a dicséret sokkal inkább eleme, mert a gyönyörű, gyöngy, remek, kitűnő, jeles, derék stb. szók egymást érik a munkában s néha még tódítja is a dolgot, csak hogy nagyobb mondhasson egy-egy íróról. Ilyen az, a mit Tóth Kálmán *Egy királynéjáról* láttunk s ennek méltó párja az, hogy Abo nyinak „*A betyár kendője*“ című színművét tetszéssel játszsza színpadainkon“, holott eddigelé még csak Kolozsvárt adták elő. Jelzőiben pedig oly pazar, és mértéket nem tartó, hogy a Szarvas Gábor által szerkesztett *Nyelvört* epochálisnak, Szana Tamást a „Figyelő szellemdús szerkesztőjének“ nevezi, Szokoly-nak, mint beszélyírónak „bő lélektani ismereteiről“ beszél, Molnár Aladárnak egy tanulókorabeli czikke Kazinczyról remek s így tovább. Nem tudni, célzatosan történt-e, vagy véletlenül, de annyi áll, hogy minden író, a kinek valamelyik folyóirattal,

heti, vagy napi lappal van összeköttetése, vagy a ki éppen szerkesztő, az mind agyafőbe van dicsérve.

Mindent összefoglalva, e munka oly botrányos zagyvalék, hogy megjelenése, ha csak egy kissé rosszabb volna és több hitelt tudna szerezni, valóságos veszedelem volna az irodalomtörténet tanulgatójára. Nem tudjuk az egyes iskolák növendékei közt, minthogy először is azoknak volt ajánlva terjesztése, mennyire van elterjedve, de hiszszük, hogy az irodalomtanárok nem engedik commentár nélkül maradni e munka kitünőségeit, melyek tekintetében oly páratlan, hogy még Jámbor Pál irodalomtörténeti könyve sem mérkőzhetik vele tökéletlenségben. A pozsonyiak ugylátszik egész buzgalommal támogatták a szerzőt munkájában, mind tudományos, mind anyagi segédeszközökkel. Igazán sajnáljuk, hogy irodalmunk ügye iránti dicséretes buzgalmok ily férczműre fecsérlődött.

DÖMÖTÖR JÁNOS.

Argonauticon. Cajus Valerius Flaccus hőskölteménye nyolcz énekben. Fordította, értelmezővel, névmutatóval s térképpel ellátva kiadta Fábíán Gábor. A Kisfaludy-társaság pártolása mellett. Pest, 1873. Aigner Lajos bizománya.

Még alig olvastuk el magyar kiadásban Lucretius híres tankölteményét, mikor már a fáradhatatlan fordító, Fábíán Gábor, egy másik munkából terjesztett mutatványokat a Kisfaludy-társaság elé s a classicusok iránt napjainkban alig tapasztalható lelkesedéssel folytatván a kezdeményt, ime az új fordítás is megjelent.

Az *Argonauticon* fordítás tekintetében méltó társa a *De rerum naturá*-nak. De ha még több dicséretet érdemlő volna is e nagy lelkiismerességgel készült fordítás: akkor sem hallgathatnók el, hogy mi nem vagyunk Fábíánnal egy véleményben az *Argonauticon* belső értékére nézve; sőt ama nevezetes commentatorok dicséreteit, a kikből, függelék gyanánt, hosszabb idézeteket közöl, szintén csak kétes értékűeknek tekintjük, mert azok a hősköltemény szépműtani becsét is nagyrészt a philologia szemüvegén át nézik s míg dicsérik a munka szónoki, nyelvi sajátságait és magasztalják mindazt, a mi a szerző verselési technicájára és tudományos képzettségére mutat: addig a költemény szervezetéről, a költő cselekmény- és jellem-alkotó

erőjéről, vagy festő képességeiről alig szólnak valamit, s az erkölcsi komolyságot és feddhetetlen tisztaságot sokkal fontosabbnak tartják kiemelni, mint azt, hogy a költő mekkora teremő erővel rendelkezett költeménye egész világának megalakítására.

Nem vehetjük rossz néven, ha valaki a kellőnél valamivel többet tart egy hosszú munkáról, melyet érdemesnek tartott lefordítani; de nem fogadhatjuk el, hogy a kezünk alatt levő költemény szerkezete dicsérete mellett szólhatna az az állítás, melyet az érdemes fordító az előszóban kifejt s mely csakugyan jellemző vonása Valerius Flaccus hőskölteményének. Az *Argonauticonnak* — ugymond — „szerkezete jól átgondolt, benne a részletek természetes, öszhangzó, következetes rendbe sorozvák s kifogyhatlan változatosságuk mellett is, sehol a kijelelt mederből félre nem csapnak, hanem mint a tervszerűleg szabályozott folyó, mindig azonegy irányban haladnak közös célpontjok, a főesemény vége felé. És a részek e folytonos összefüggése a műnek oly kerekdedséget ad, hogy az, még ízenként megszaggatva is, befejezett egészeket képezne.“ (Bevezetés XV. l.) Az elbeszélés és cselekmény folyamának épen ez az utóbb említett sajáttsága mutatja, hogy az *Argonauticonban* az epikai mese alkatrészei inkább egymás után következnek, mintsem hogy egymásból fejlenének, mert hiszen a költői szerkezet főszabálya épen az, hogy a teljes kifejlés és befejezés előtt a cselekmény mindenütt csonka s a mű töredék marad, akár epikai, akár drámai legyen. S íme az *Argonauticon* „még ízenként megszaggatva is, befejezett egészeket képezne.“

Röviden kimondjuk, hogy épen a nagyobb szabású alkotás és költői teremő hiánya szállítja az *Argonauticon* teljesen másod rangra a római irodalomban, s bár irodalmunk nevében köszönetet mondunk lefordításaért Fábiánnak, de olyan nyereségnek, mint Lucretius művét, nem tarthatjuk. Úgy látszik, hogy a tisztas öreg fordító annál nagyobb buzgalommal fárad a római classicusok fordításában, mennél inkább látja, hogy e téren mind inkább inkább csaknem egyedül marad irodalmunkban: óhajtandó, hogy e nemes buzgalmát közelebből ne a legnehezebben fordítható, hanem a legélvezhetőbb auctorok valamelyikének átültetésére fordítsa. Mi ahhoz is őszintén kívánunk állandó erőt és egészséget!

—r. j—.

RÓMA A KÖZÉPKORBAN.¹⁾

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

III.

RÓMA A NYUGATI BIRODALOM MEGBUKÁSA UTÁN.

E korszak a pápaság világi fejlődésének korszaka. Mi is csupán ez oldalról kívánjuk ezt a maga nemében egyetlen, a történetben mását nem találó intézményt tárgyalni, — dogmai jellegét csupán annyiban véve tekintetbe, a mennyiben ez a történeti fejlődésre befolyt, annak támaszul, sőt alapul szolgált. Az antik Róma összes óriási tekintélye egymaga bizonyára nem lett volna képes e csudaszerű intézményt megállapítani, bár azt különben tetemesen előmozdította, ha a birodalom keresztyén népei nem hitték volna, hogy az örök város püspökei egyszersmind Péter utódjai, kik annak Krisztustól nyert apostoli főnöki hatalmát örökölték, következőleg az egyetemes egyház fejei, nem csak azért, mert székhelyöket a világvárosban birták, hanem mert, az uralkodott hiedelem szerint, hatalmuk, Péter által, magától a Megváltótól vette eredetét. „Egy embernek az összes erkölcsi rendben *feloldó és megkötő* hatalommal felruházása — írja Gregorovius — egyike talán a legbámulatosabb tényeknek, melyekről a történet emlékezik; ez azonban megmagyarázhatóvá válik, ha tudjuk, hogy az egyház, hosszú időszakon át, legmagasabb szenvedélye, legszentebb hatalma, legfőbb és általános eszménye volt az emberiségnek“²⁾.

¹⁾ Gregorovius: *Geschichte der Stadt Rom, im Mittelalter.* I—VIII. köt. II. kiadás.

²⁾ IV. köt. 247. l.

Gregorovius egyike azon szerencsés történetíróknak, kikre ráillik, a mit egykor Thiers önmagáról mondott: az az egy elégtétele megvolt, ugymond, hogy századja által olvastott. Gregorovius művét is olvasni fogják az egész világon, a hová csak elhatott a polgárosodás egy-egy fénysugara. Elbeszélése világos, eleven, hű és tanulságos. Kutfőit kritikailag használja. Kár, hogy ezeket ily kimerítő munkában, egyes eseteket kivéve, tüzetesen meg nem ismerteti. Tudósabb olvasót tesz fel; pedig műve a nagy közönségnek való, mint akár egy regény. Kivételt csak is a sürű tudós idézetek tesznek. Birói tisztében, elnézhető előszeretettel a german faj iránt leszámítva, részrehajlatlan, olykor tulságosan szelíd. Vannak lelkek, kiket a nagy bűnök mélységes részvételre hangolnak, nem a bűn iránt, a melytől irtóznak, hanem fájdalomból az emberi természet ennyi ocsmánysága és gyalázata miatt. Egy Baronius is alig talál a latin szótárban elég sötét szitkot, melyel egyes bűnös pápát megbélyegezhessen: szerzőnk mindig lel mentséget, ha másban nem, legalább a barbar kor féktelen vad állatiségében. Eszméi világára e bűnök nem vetnek árnyékot, s azért nem is kell dühöngenie azok kárhoztatásában, mint nem kell például szélső patriotát vagy nationalistát mutatnia annak, a ki érzi, a kinek lelke bizonyosságot tesz róla, hogy hazáját és nemzetét igazán szereti. Végletekkel a magát még gyengének tudó álnokság szereti igazolni azt, mit róla nem hisznek: tulhajtja a jót, melyet meg kíván buktatni. Jellemzéseknél szerzőnk az eszményítésre hajlandó, lehetetlen, hogy olykor-olykor ne rovására a létezett valónak. Az egyén, még kevesbbé az intézmény, korszak, sohasem egy öszhangzó egész. A természet-tudós a tüneményeket ugyanazon törvény, az egyéneket közös faj és nem alá foglalhatja össze, — a természet, daczára a végtelen változatosságnak, mindezekben némileg matematikai pontossággal jár el. A szellem-erkölcsi világban az eseményeket egy elv, egy eszme, egy fogalom alá fogva, lehetetlen, hogy ítéleteink ne részesüljenek a meghasonlásban, melynek a történet képe. Mily szépen írja például szerzőnk: „Miután Pipin és Károly az utolsó german küzdelemnek Rómáért, véget vetettek, a megszabadított város körül vonalat húztak, s körén belül a pápát a város és vidéke urává tették. Az új császár fogadást tett, hogy a sz. Péternek szentelt ez egyházi birtokot minden kül- és belelenség ellen meg fogja védeni. Mert semmi fejedelem-, semmi népnek sem

volt szabad megengedni, hogy Rómát, az emberiség ezen közös tulajdonát, kizárólag birtokolja. A keresztyénség fővárosa magasabb és fensőbb világelvnek (az emberi nem egységének) volt képviselője, mint a régi Róma; szabadnak kellett tehát lennie, és minden népnek egyaránt nyitva állnia. És Rómának, mint a világ egyházi központjának, melyhez az emberiség társadalmi és politikai zivatarainak nem volt volna szabad sohasem közeledni, ezen neutralitási fogalma volt az, mely a pápának ez egyházi birtokot egész napjainkig megvédette, mialatt Károly óriási birodalma és körülötte száz más birtok már rég elpusztultak. Ki tagadhatná, hogy az örökös harcban álló emberiség közepett az örök béke egy szent városának, a szeretet, műveltség, jog, engesztelés egy általános menedékhelyének eszméje nagyszerű és csodálatra méltó? . . .¹⁾ Szerző hinni látszik az eszme kivihetőségében, s mintha csak is a pápaságon, az egyházon mult volna, hogy az meg nem történt. Közvetlenül ugyan is következőleg folytatja: „Ha a pápaság intézménye, szeretetre és szabadságra alapítva, földi vágyak, uralkodási inger s dogmai megmeredés nélkül, a táguló élet fejleményeivel, a világ társalmi törekvéseivel, a találékony munkával és műveltséggel egyenlépést tart: a világ meglelte volna a legmagasb kosmikus formát, melyben az emberiség egységének és összetartozásának folytonosan élő öntudatát bírja. Azonban az egyházban nyugvó e legnagyobbyszerű eszme valósággá nem vált; de hogy az egykor a pápaságban és általa feltűnt, elégséges arra, hogy ezt a tiszteletre legméltóbb intézmények egyikévé tegye; és hogy Róma eme világészme classicus foglalójául szolgált, az egy újabb cím arra, hogy e várost az emberiség szeretete soha el ne hagyja.“ Őnzetlen és nemes lelkesedés kétségkívül, mely csak azon egy hiányban szenved, hogy a dolognak csak is egy oldalát látja, és azt lát-szik hinni, mintha *csak is a pápán mult volna*, hogy az eszmény valósággá ne legyen. Az eszménynek ellene mondtak; s az eszményért lelkesedő, éppen legjelesebb pápák nem azt voltak-e kénytelenek hinni, hogy örökre utopia, megvalósíthatlan fog az maradni, ha nekik a világon mindennek nem engedelmeskednek? Innen a theokraticus világhatalom eszméje, melyről szerző VII. Gergelyre vonatkozólag írja: „A papok e biro-

¹⁾ III. köt. 5—6. l.

dalma, kiknek kezében semmi egyéb fegyver nem volt a keresztén, az evangéliumon és egy-egy átkon és áldáson kívül, csudálatraméltóbb a római és ázsiai hódítók összes birodalmainál; a papi „imperium“-ot szidhatjuk, gyűlölhethetjük, a mint kinek tetszik; az erkölcsi hatalom egyetlen, soha vissza nem kerülő tüneménye marad az, a míg csak a föld áll.“¹⁾ Mennyire nem élet az eszmény, meghatólag adja elő maga a szerző is, midőn az egyházi állam felállítása után kitört első felkelésnek alkalmából a következő, mélyen tragicus észrevételt teszi: „Alig jött meg a császár (Nagy Károly) halálának híre, úgy mond, a rómaiak már is szabad folyást engedtek gyűlöletöknek egy püspök-uralkodó ellen. Ha mindazon forradalmakat össze akarnók számítani, melyeknek Róma az egyházi állam megállapítása óta több mint ezredéven át örökös színhelye volt, sokaságuk lelkünket meg fogná zavarni, s csak fele is e lázadásoknak több lenne mint elegendő, hogy a legnagyobb és leghatalmasabb államokat nyomtalanul elseperje a földnek színéről. Az egyházi állam fennáll máig (szerző ezt 1870 előtt írta), habár a támadás e birtok ellen az órában vette már kezdetét, a midőn megállapított. . . Kettős bizonyítvány, *először* arra: hogy a pápaság és királyság e vegyülete kiegyezhetetlen ellentétben szenved; és *másodszor* arra: hogy ezen egyházi királyság mégis oly elven nyugodott, mely a forradalmi elvvel folyvást mérközhetett“²⁾.

Akadtam olynemű ítéletekre is, melyeket, bár benső ellenmondásban szenvednek, szerző csupán azon okból látszott lemásolni, mert jó ideje, hogy közszájon forognak. A Hohenstaufok császársága idejében, a császári hadjáratokkal összekötött zsarolásokat megelégtelve, éjszakai Olaszország városai a függetlenség zászlóját tüzték ki, s 1179. máj. 29-én Legnanó, a felvirágzott olasz köztársasági városok ezen Marathonja mellett, tökéletes győzelmet arattak. A pápák mindjárt a városi liga kezdetén nem csak hogy szöveterkeztek vele, hanem azt előkészítették és buzdították is. Szerzőnk dicsőíti az epochális eseményt, melyben a németek leghatalmasabb császára tönkrevetetett, Olaszország Németországra nézve elveszett, maga a német birodalom azon mindinkább nevedő súlyedésnek

¹⁾ IV. köt. 246. l.

²⁾ III. köt. 21. l.

indult, melyből csak a legujabb időben sikerült a porosz uralkodó háznak, annak régi tekintélyét és hatalmát újra visszaállítani. „A lombardi szövetség harcza, úgy mond, egyike a történet legünnepiesb tüneményeinek. Tiszta fénynyel, mintegy a nemes hellen szellemből, árasztá el Olaszországot. Az ifjudad városok a legszebb diadalok egyikét ülték: magokat és hazájokat felszabadították. . . .“¹⁾ A pápaságról pedig ugyanezen események alkalmával imígy nyilatkozik: „Az olasz városok szabadság-hajnala III. Sándor pápára is vetett néhány ragyogó fénysugárt, — szerencséje inkább, mint érdeme. . . . Az idő követelményei *természet-ellenes* összeköttetést hoztak létre a szabadság és a pápaság közt. Az egész dologban csak az a vigasztaló, hogy az egyház, mely *előből* majd mindig a despotia szövetségese, legalább ez egyszer olyannak mutatkozott, a milyennek *fogalma* szerint lennie kellene: tudniillik az emberi-nem vezetőjének az erkölcsi szabadság és miveltség pályáján!“²⁾ Az egyház *fogalma* szerint tehát, neki az emberi-nem *vezetőjének* kellene lennie a szabadság és miveltség pályáján: és mégis *természet-ellenes* a szövetség, mely a pápaság és szabadság közt netalán létrejő? Örökre kell-e tehát, hogy a pápaság ellenkezője maradjon annak, a mi, vagy is *fogalma* szerint lennie kellene? Az ember szinte kísértetbe jő, hinni Hegel bölcsészetében: hogy minden lény épen ellentéte maga-magának, vagyis annak, a mi. A hierarchia szervezete, mely a monarchicus, aristocraticus, democraticus elvek sajátos vegyületét tünteti előnkbe, *elvileg* semmiféle polgárzati alakulásokkal sem áll ellentétben; *tettleg* ellenkezik mindazzal, a mitől lételetét félti, s összetűzéskor, miként a világ minden más politikusai, ő sem válogatós a szövetségekben, — elfogadja, a hol találja azokat: Lombardia városaiban a német császárok, angol és orosz fegyverekben a francia köztársaság és Napoleon ellen. Az ily állítások egyszer-mindenkorra utját vágnák, ha hogy igazak lennének, az aspiratióknak, melyekben a világ minden polgárisult népei osztoznak, s melyek végvalahára bekövetkezendő teljesülését szerző is a haladás valamennyi barátjával együtt biztosan reméli. Igaza volna Garibaldi-nak, hogy fel kell szedni az utak köveit, s megbos-

¹⁾ IV. köt. 558—562. l.

²⁾ IV. köt. 572. l.

szulni husz nemzedék gyalázatát: mintha a pápaság hősöket képezhetett volna az elfajult unokákból, kik ingyen-tartás fejében szolgálták az önkényt, s kitüntetés gyanánt fogadták egy barbár király privilegiumát, mely elszedve fegyvereiket, biztosítá számukra azon gyászos előnyt, hogy nem tartoznak katonai szolgálatot tenni!

Midőn a rőtszakállu Fridrik 1167-ben, miként egy második Sanherib, a járvány által semmivé tett serege holttestein át Róma alól menekül, szerzőt fájdalom fogja el: hogy „ily nyomoru és borzadályteljes véget ért e nagy hős azon végzetes városnál, melynek sáncaiban a góthoktól kezdve, anynyi egész német nép találta megnevezhetetlen sirját! Csak fájdalommal közelíthet egy német, Aurelián falaihoz, Róma iszonyu szenvedéseire, és ősei kiontott vérére gondolva, melytől itt minden földgöröngy saturálva van!“¹⁾ S ehhez képest: „a hosszú és végzetteljes összeköttetést Német- és Olaszország (a császárság és a pápaság) közt átkozni fogja ugyan mindaz, ki a világtörténetet korlátolt, például egyes hazai szempontokból itéli meg; de e panasz *semmi- és értelem-nélkülének bizonyul be*, ha azt nem ezen szűk látkörü álláspontból itéljük meg.“²⁾ Melyik legyen ez a „nem szűk“ vagyis tágasb és magasabb láthatár, azt szerzőnk nagy műve több helyén igyekszik megmagyarázni. A veleje ide megy ki: Midőn Nagy Károly a nyugati birodalmat visszaállította, a pápák egyházilag már uralkodtak a régi birodalom majdnem minden országa és népe felett. A germán népek a keresztyén hittel a hivatalos egyházi nyelvet s vele és általa az antik műveltség maradványait is elfogadták, s megifjíták és fejleszték azokat. „Ez erős és értelmes nemzet vette át most a háladatlan, de dicsőséges feladatot, hogy a világtörténet Atlasza legyen. Német- és Olaszország összeköttetésének csak hamar az egyház reformja, a tudományok felélédeke volt az eredménye. Lényegesen germán eredetű elemek voltak azok, melyek az ünnepeelt városi köztársaságokat létre hozták. Német- és Olaszország, az antik és germán természet e legtisztább képviselői, az emberi eszmehatalom birodalmának e legszebb tartományai, gondviselési szükségességgel hozattak világtörténeti viszonyosságra;

¹⁾ IV. köt. 556. l.

²⁾ IV. köt. 558. l.

és e szempontból nézve a dolgokat, nem szabad az unokának panaszkodnia, hogy a római birodalom mint valamely végzet nehezedett hazájára, és kényszeríté azt, századokon át ontani vérért az olasz téreken, *hogy az általános európai műveltség alapjait megteremtse, miket a mai emberiség lényegesen Németországnak köszönhet!*¹⁾ Vigasztalásnak megjárja! De a német hadjáratok aligha voltak tudományos expedíciók. A frankok és németek Rómába mentek, mert a szorongatott pápák hívták őket oda, s politikájuk azt hozta magával, hogy e felhívásnak eleget tegyenek; első rendben azért, hogy egyházok feje sorsa iránt érdeklődő népeik óhajainak megfeleljenek; más és fő-*okból* pedig azért, hogy a pápa támogatása mellett egy egységes és egyetemes politikai „imperium“-ot alkossanak azon országokból egybe, melyekből a pápaság egy egyházi természetűt már rég fel- és összeállított volt. Idő folytával, a hadjáratok többnyire vagy a hű pápák segítségére, vagy az ellenkezők megfélemezésére indítottak utnak, s mindannyiszor dult romok és ontott vér voltak a nyomok, miket magok után hagytak. Nem ezen hadjáratok, hanem VII. Gergely erőszakos fellépése hozta az összes politikai világot államjogi öntudatra, s forrongásba az összes szellemi erőket. Ha tehát igaz, miről vitatkozni nem akarunk, hogy az európai emberiség a műveltség alapjait Németországnak köszöni, ez csak úgy érthető, hogy annak idején a pápai szék védője és megmentője, — később pedig annak a viszonyok változtával termékeny és fejőtűsákat előidézett ellenese volt. Gregorovius rá szeret mutatni azon végzetszerű tényre, hogy a germán fajok, melyek a római császári birodalmat összezúzták, voltak hivatva arra, hogy a pápának is megtörjék hatalmát.

A pápaság története rendkívüli, miként az intézmény maga. A magasztos az aljassal, a szép a ruttal, az atyai a zsarnokival, a bünbocsátó a hajthatlan büntetővel, a mennyei a pokolival sorra váltakoznak az eseményekben. A pápák élete örökös had és harez, történetök tantaluszi dagály és apály. Ma diadalmi bevonulás, holnap vérengző gyilkos harez, s futás által kikerült agyonverettetés. Több mint ezredéves látvány, kezdet óta máig. Milyen kép, például egy a sz. Péter basilikában eltorlaszolt pápa (III. Sándor, rőt szakállu Fridrik meg-

¹⁾ III. köt. 349. l.

törője), és két azt kívülről ostromló első rangu érsek, a kölni és mainzi, midőn e basilikát felgyújtják, kiostromolják, s a pápa kézrekerült embereit egytől-egyig az apostolok sirja felett legyilkolják? Mily történeti tünemény a pápák, kik a kézrekerült antipápák szeméit kitolják, orrukat, fülöket levágják, nyelvöket kitépik, testöket olajjal bekenik, tolluval behintik, és ez állapotban, arczczal a fark felé, nyomorult számárra ültetik s aztán az utcákon a pór nép gunykaczaja közben végighurezoltatják? Van-e párja az egész világon azon megtorlási embertelenségnek, midőn egy pápa-utód meghalt páraelődjét, csupán azért, mert előtte merte a tiara után kinyújtani kezét, nyolcz havi sirjából kiemelteti, elítélés, kárhoztatás és magán a holttetemen veendő elégtétel végett, forma szerinti törvényszék elé állittatja; ott pápai diszöltönyeit a rohadó holtra reáadhatja, a holthoz vizsgáló-bírói kérdéseket intéz, végre elítéli: hogy pápai jelvényei róla letépetvén, s jobb kezének három, áldást osztott ujja leváogatván, maga a holttetem lovak farkához kötve az utcák kövein végig hurezoltassék? . . .¹⁾ „Az ég egyetlen mennyköve sem csapott le, úgy mond szerzőnk, az irtózatosság ezen zsínatjára; egyetlen vértanu sem kelt ki sirjából: de a véletlen, mely olykor a gondviselést pótolja, s jeleket és csudákat tesz, a midőn a szentek hallgatnak, úgy akarta, hogy rövid időre ez esemény után az ősrégi lateráni basilika összeomlott. István pápát, ki e basilika mellett a patriarchiumban lakott, az iszonyu dörgés felriaszthatta sötét álmaiból, s a keresztyénség anya- és főbasilikájának ez összeomlása sejtetheté vele a már is feje felett gyülekező megtorlási rémes fergeteget. Formosus holttestét ezalatt a hullámok tovább hajtották magukkal; Tiberis halászhai megtalálták azt egy napon, midőn VI. István már nem volt többé az élők sorában. A férfiu földi maradványait, ki sem élteben, sem halála után nyugtot sehol és sohasem talált, sz. Péter sirboltjába takarították el, s jámbor öregek és asszonyok beszélték, hogy a

¹⁾ A pápa, ki ezt elődjével, Formosussal tette, VI. István volt. Formosus nevet azóta egy pápa sem vett fel; 1464-ben Barbó bibornok, pápanéven II. Pál, akarta felvenni: de ezt a bibornokok meggátolták, rámutatva ez iszonyu eseményre, melynek emlékéit nem kellene ez által is fölleveníteni.

kápolna szentjei meghajták magukat a holttetem előtt, midőn azzal a menet előttök elhaladt.“¹⁾

Nagy bűnökkel nagy erények szoktak szomszédosak lenni, valamint a nagy dulasokat nagy helyrehozások követni. Minden lény és minden intézmény, csak azon jó által él, a mit magában foglal. A pápaság ezredéves fennállása kezeskedik róla, hogy az emberiség annak jót tulajdonított, a mi miatt méltónak ítélte, hogy az fenntartassék. A történetírónak kötelessége, hogy e jót is figyelembe vegye. S e jónak arányosnak kell lennie az áldozatokkal, a melyekbe kerül, különben a történet elejti, mint a kertész a fát, mely nem termi meg a maga gyümölcsét. Az események, melyek elbeszéléséhez fogunk, fel fogják tárni a pápaság szerepét, mely ez intézményt azon magaslatra emelé, hogy megmentse a latinságot s vele a polgárosodást. Reméljük, igazságszeretetünkkel az olvasó meg lesz elégedve.

Az időben, midőn Odoaker a nyugati császárságot megszüntetve, az uralkodást Róma és Olaszország felett magához ragadta, a nyugati birodalom valamennyi tartományai, Gallia némely részeinek kivételével, már a germán nemzetségu fajok, mint hódítók hatalmában voltak. Épen Odoaker uralkodása idejében fejezték be az angol-szászok Britannia, Chlodwig Gallia meghódítását. Az elfoglalt tartományok népessége, mely számra nézve összehasonlíthatlanul tulnyomó többséget képezett, polgári érzületére római, vallására nézve *keresztyén katolikus*, — a hódítók ellenben németek és arianusok voltak.

E gyökeres ellentétet a hódítók, kik csak a hadviseléshez és fegyverforgatáshoz, ez egyetlen büszkeség-czimökhöz értettek, ellenben a földmíveléssel, mesterséggel, tudományokkal nem foglalkoztak, — nem bírták legyőzni. Természetes, hogy e népek inkább szerették Rómát, mint uj uraikat, kik városaikat és földjeiket feldúlták, — azon ősi Rómát, melynek pol-

¹⁾ III. köt. 237—8. Baronius ez esetetet elbeszélve, hozzá teszi: „quomodo possent stare parietes (tudniillik a laterani basilika falai), tanti facinoris terrae motu concussa cardinis petra?“ (Bar. *Ann. ad ann.* 897.)

garisító hatását és érdemeit a birodalom népei ép' akkor kezdték érezni és méltányolni, a midőn hatalma már megtört, s a barbarok pusztító beözönlését meggátolni nem volt képes többé. Az eszmék, melyeket Cerealis, római hadvezér, egy felkelés alkalmával a treverekhez és lingonokhoz intézett egyik beszédében kifejtett, mint markolható élet-igazság már rég vérökbe mentek át. „A ti valamint a többi gallusok földjén, úgy mond, nem uralkodási vágyból jelentek meg a római hadak, hanem atyáitok meghívására, kik polgári háboruk által hazájokat végső veszélybe döntötték, egyes pártosok segítsél a németeket hiva be, kiknek segítségük díját azzal fizették meg, hogy mindannyian, társak és ellenek, ugyanazon szolgáltságba estek. A Rajna partjait azért foglaltuk el, nehogy egy második Ariovist Galliát újból hatalmába kerithesse. A németeket mindig ugyanazon-egy ok ösztönözte, hogy Galliába rontsanak, — elhagyva vad, mocsáros és erdős fészkeiket, birni kívánták e legtermékenyebb hazát. Mi győzelem czimén egyéb terhet sem róttunk reátok, mint a melyet biztosságtok és békétek megőrzése tett szükségessé: nem lehetvén mindezt biztosítani fegyveres had, fegyveres hadat zsold, zsoldot adók nélkül. Többiben sorsunk közös. Legioink a ti vezetéstek alatt állnak; tartományaitokat tinmagatok kormányozzátok. Ha jó fejedelem ül a trónon, üdves uralkodását egyaránt érezzük; ha rossz és kegyetlen, első sorban azokat sújtja, kiket legközelebb talál. A míg emberek, addig bűnök is lesznek; de ezeket, miként a természet csapásait, a földjeiteket elverő zivatarokat békével tűrjétek. A bűnöknek is van határuk, s a jónak közbenjötte által mindig enyhíttetnek. Elűzetvén, mitől az isten őrizzen, a rómaiak, mi egyébre van kilátás, mint általános háborúra, melyben a népek egymást kölcsönösen öldökölni fogják? Nyolczszáz év szerencséje és fegyelme volt szükséges ahhoz, hogy e birodalom összeálljon; s egyszer megalkotva, szét nem bontathatik, a felbontóknak is végromlása nélkül.“¹⁾

¹⁾ Tacitus, *Hist.* IV. LXXIII—IV. E hely igen nevezetes, mert a győztes rómaiak politikai eljárását és rendszerét világosan feltűnteti, s megfoghatóvá teszi nem csak azt, hogy ők annyi különböző országot, nemzetet és népet egy közös birodalmi egységbe összeforraszthattak, hanem azt is, hogy e meghódított népek szeretetét,

Róma bukása a rémület és fájdalom ugyanazon kitörésével fogadtatott az egész világon. Jeruzsalem, Carthago, Auvergne, Trier vidékéről a régi csudálat és eleven friss seb ugyanazon mély és sikoltó hangján siratják meg majdnem egy időben sz. Jeromos, Ágoston, Salvian, Rutilius Numatianus és Sidonius Apollinaris a város végzetét, melytől a világé függött. A római polgárosodás és rend feldulásával mintha csak magának a világnak is el kellett volna veszni, — annyira erőt vett még az erős lelkeken is a kétségbeesés! A vadon és puszták remete-lakókkal teltek meg. Megható olvasni, mennyi és mily forró szeretettel, a hála és ragaszkodás mily benső érzésével búcsuzik például Rutilius Rómától, midőn kötelességei szűkebb hazája, szorongatott szülőföldje, Gallia iránt, arra szólítják: hogy ősei fészket, családi tüzhelyét megoltalmazni siessen! „Csodálkozol oh olvasó! hogy Róma bájaitól oly korán válok meg. Gallia háboruk által feldult térei szőlitanak el. A biztonságban élők nem volt bűn elhagyni, — közveszélyben gyalázat volna kibujni akarni. ¹⁾ Őseim tüzhelyének tartozom a válás jelen könnyeivel. Hallgass meg világ legszebb királynéja Róma, istenek és emberek anyja: templomaid által közelebb hoztad a földhöz az eget; különböző nemzetek számára egy hazát teremtél, üdvökre szolgált a jogtalanoknak, te lévén az

háláját és ragaszkodását is kiérdemelték. Egyes tájak és vidékek Hispania-, Gallia- és Dalmatiában még akkor is harsogtak a birodalomért, midőn annak, Róma bukásával, minden hatalma már megszűnt.

¹⁾ Nagy politikai morálevveket érintvén e költemény, nem találjuk feleslegesnek annak egyes sorait eredetiben is ide igtatni: (*Itinerarium*, I. könyv, bekezdés.)

Velocem potius reditum mirabere lector,
 Tam cito Romuleis posse carere bonis.
 O quantum et quoties possem numerare beatos,
 Nasci felici qui meruere solo!
 Semina virtutum demissa et tradita coelo,
 Non potuisse aliis dignius esse locis. . . .
 At mea dilectis fortuna divellitur oris,
 Indigenamque suum Gallica rura vocant.
 Securos levius crimen contemnere cives:
 Privatam repetunt publica damna fidem.
 Praesentes lacrymas rectis debemus avitis, stb.

uralkodó, általad meghódíttatni. Jogszövetségbe társítva a legyőzötteket, a világot egy várossá titted. Törvényhozói dadalaidnak köszönjük, hogy a közjog oltalmában élünk. Az ég örök mozgó csillagai szebb birodalomra nem fénylettek soha. Uralkodott s törvényt szabott a medus és parthus, s mi hasonlót sikerült megalkotni neki? Bölcseséged és józanságod győzött. Kisebb dolog az, hogy uralkodol, annál, hogy érdemes vagy az uralkodásra: nagy végzetedet viselt dolgaidd messze meghaladják! ¹⁾ És e város, mely ennyi világi bübájjal tudta magához lekötni meghódítottjait, most azon fensőbb rendűt is tűzhette emez érdemezeimei dioszkoszujába: hogy mind e népek az ő vallási és egyházi központja, tehát a leigázott, megtizedelt, megbecstelenített szerencsétlenek egyetlen fennmaradt vigasztalása, utolsó reményök kútfeje s horgonya!

A népvándorlás első időszakában, midőn egyik néphulám a másikat egyik országból a másikba üzte, minden foglalkozás csak ideiglenes volt, minden állandó állami megtelepedés és szervezkedés már az első kísérletnél megtört, császári hatalom nem létezett, s a hódítók átmeneti uralkodása összesen rablás- és requisitiókra szorítkozott, — szükségképen teljes társadalmi felbomlásnak kellett volna, minden közigazgatás és törvénykezés megszűntével, beállani, ha-hogy ez időtájban az egész birodalomban már más, tökéletesen szervezett, és oly nemű törvényes hatalom nem létezik, melynek tekintélyét, hatalmát, lelki természetű lévén az, a barbar fegyverek éle utól nem érheté. E hatalom a *hierarchia*, szervezve a birodalom mintájára, praefecturák, dioecesisek, tartományok és megyék szerint, kormányozva rangfokozatosan, a politikai felosztásnak megfelelőleg, patriarchák, primások, érsekek és püspökök által, élőkön az egyetemes főnökkel, a Rómában székelő pápával, e lelki császárral, kiről, mára II-ik keresztyén század utóbbi felé-

¹⁾ Fecisti patriam diversis gentibus unam,

Profuit injustis, te dominante capi:

Dumque offers victis propria consortia juris,

Urbem fecisti, quod prius orbis erat.

Quod regnas minus est, quam quod regnare mereris,

Excedis factis grandia fata tuis!

Omnia perpetuos, quae servant sidera motus,

Nullum viderunt pulchrius imperium.

ben írta Irenaeus, hogy tulnyomó felsőbbbsége miatt (potior principalitas), minden egyházaknak körüle kell gyülekezniök. A püspökök, kiktől a felebbvitel az érsekhez, primás-, patriarcha- és végre a pápához történt, ekkor már nem csupán a tisztán lelki dolgokban mondtak ítéletet, hanem azon földi természetűekben is, melyekben az egyház érdekelve volt, vagy melyek eldöntésére a felek a püspököt hívták fel. E jogokkal az egyházi főnököket a keresztyén császárok, egész Nagy-Constantin idejétől fogva annál kevesbbé mulasztották el és pedig bő kiterjedésben, felruházni, minél tágasb és jelentékenyebb volt a törvényes hatáskör, melylyel a régi Róma az ő főpapjait (pontifices) törvényesen megbizni kívánta. Mi vala tehát természetesebb, mint hogy minden politikai és polgári hatóság hiányában, minden intéző és mentő hatalom tetteleg azon egyetlen még fennálló hatóság kezébe ment át, melynek a népeség a rendesnél még fensőbb törvényes eredetet tulajdonított, s melyhez a csoportosan beállott végveszélyek rémes perceiben tanácsért, oltalomért, gondoskodásért még folyamodhatott? Ha volt valaha idő és alkalom, mely az egyháznak tért nyitott, szolgálatait által a világ szeretetét, bizalmát, háláját kiérdemelni, s az emberiséget maga iránt tartósan lekötelezni, ugy kétségkívül a dúlások és felforgatások ezen korszaka volt az, és pedig oly mértékben, a minőben azontul soha többé nem kínálkozott. S hogy az egyház ez alkalmat kellőleg használta, azt, ha positiv tények nem szólnának is, az eredmény egymaga eléggé fogná igazolni. Ha közbenjárni, s követség, kérés, alkudozás útján kellett valamely közveszélyt elhárítani, mert a fegyveres kísérlet vagy meghiusult, vagy az erők aránytalansága miatt előre volt látható, hogy nem sikerülhet, ha megkísértetnék is: a kérő, közbenjáró, alkudozó veszélyes szerepét mindig a papság, különösen a püspökök és egyes, szentség hírében álló, s ez okból a barbarok által is tisztelt barátok és remeték vállalták el. Nagy Leo pápáról már érintettük az ismeretes két tényt, hogy követségben járt Attilánál és Genserichnél, s hogy az elsőt sikerült a követségnek visszavonulásra bírni, s így Rómát ez alkalommal Aquileja rettentő sorsától megóvni; a másíknál pedig legalább annyit kieszközölni, hogy Genserich az élőknek megkegyelmez, s a várost tüzzel és vassal feldulni nem fogja. Az afrikai írók nem győzik eléggé ez alkalommal magasztalni Carthago püspökét, Deogratiaszt, ki a Genserich által foglyokul rabszolgaságba hurczolt szeren-

esétlenek valódi védangyala volt. Jó házak elkényeztetett gyermekei a gályák fenekén összezsufolva, rabszolga élelmére szorítva, a viharok által összetört állapotban, testileg-lelkileg betegesen érkeztek meg, nem lévén kifosztatásuk után egyebök a rongyos foszlánynál, melyet meztelenségök eltakarására reájok aggattak. Deogratias kinyitatta templomait, elhelyezte a szenvedőket, összes vagyonát s a templomok szent edényeit pénzzé téve, ruhával, élelemmel látta el őket, öregsége daczára éjjelnappal virrasztott mellettök, s a hányért csak lehetett, a váltásági díjt megfizette, hogy családjoknak visszaadhassa. Hasonló buzgóságot tanusított Paulin, nolai püspök is, ki még személyét is felajánlá cserébe, hogy egy kétségbeesett özvegy egyetlen fiát szabaddá tehesse. A tény oly hatással volt még e vandalokra is, hogy a fiut minden váltáság-díj nélkül szabadon haza bocsátották. Mily benyomást tehetett a még mindig legalább is fele részben pogány Rómára a ker. püspökök ez önfeláldozása, könnyű elképzelni, ha egyrésről tekintetbe vesszük, hogy az elhűrezoltak legnagyobb részben az ő szülöttjei, s többnyire jobb módu családok gyermekei voltak; más résről pedig latba vetjük az iszonyu félelmet, melyet a vandaloknak a foglyokkal szokásos embertelen bánásmódja világszerte keltett. A történetírók feljegyezték, hogy e vadak nem értve az erődített városok vívásához, ha valamely város nem adta meg magát, annak sánczait a kezökön lévő foglyoknak ezer számra lemészárolt hulláival töltötték meg. A bűz megtette hatását, a beszorult lakosság vagy a döghalálnak esett áldozatul, vagy megadta magát. Midőn Deogratias három év multával meghalt, titkon és éjjel temették el. Féltek a nép lelkesezésétől, mely magokat, a már keresztyén, de arianus hitű vandalokat is könnyen magával ragadhatta volna. ¹⁾ Mert nagy hatalom a szeretet, ha önzéstől ment tisztaságáról ehhez hasonló tények tesznek bizonytságot; bámulatra, elismerésre készíti, lefegyverzi az ellenséget is, — mennyivel inkább a minden gyám nélkül lézengő, földre sujtott szegény szerencsétlent, a milyen ez időtájban a nagy római birodalom összes régi nép-

¹⁾ L. Victor Vitensis, *De persecut. Vand.* Migne kiadás. Patrol. LVIII. köt. I. könyv, III. VIII. fej. A titkos temetés ürügyeül azt hirdették, hogy a nép a szentnek holt tetemét meg találná tépni, ereklyét szerzendő belőle.

sége volt. És a szeretet ezen nyilatkozatai nem voltak elszígeztetűtűnemények. Sűrűn ismételűdtek azok a birodalom valamennyi tartományában. Mi még csak egy pár példát kívánunk megérűnteni, hogy az olvasó lássa, mily természetűek voltak a tényezűk, mik a világra hatottak, hogy ez önkényt helyezze magát az egyház védű szárnyai és vezérlete alá, és mennyire természetesen törtűnt, hogy a megszűűnt politikai hierarchia helyét az egyházi foglalta el.

451-ben Attila Orleans várost ostrom alá fogta. A város pűspűke Anianus volt. E fűpap, ki Gibbon szerint őskeresztűyen szentség és kiváló eszélyesség által tűűnt ki, a vallási politika minden segűdeszkűzeit mozgásba tette, hogy a polgárok elűlentállási bátorságát tűűretlenül fentartsa, valamig a várt segűly meg nem érűkezik. Kemény ostrom után a falak megrendítettűtek, s a hűűnokok az elűvárosokat már hatalmukba kerűűtettűk; a nép, mely kimerűűltségében elejtűe kezűűbűl fegyverét, pűspűkűével tűűrdre borult, zokogott és imádkozott. A pűspűk nűhány hű emberét az erűűd egyik tornyába rendelű: nűzne kűűrűűl, mit vesz a láthatáron észre. A kűűldűűt kűűtszer ment, és kűűtszer tűűrt vissza, jelentve, hogy a láthatár kűűrűűskűűrűűl esendes. Harmadizben, úgy vélte, mintha valami felhűűszerűű mutatkozűűnűk délkeletrűűl a messze távolban. E felhűű Aetius és Theodorik, nyugoti gűűth király (Alarik unokája) egyesűűlt hadai valának. Attila felszedte sátrait, s visszavonult egész a chalonsi térségig, melyen, miután összes segűűdhadait őszpontosította, a dűűntűű nagy csatát elfogadta. Ha Anian pűspűk nűűnes, Orleans végkűűp elesik, s Attilát a chalonsi sikon alkalmasint nem vertűűk volna meg. Képzelnűi sem tudjuk, mily s mennyire más folyamat vett volna ez esetben az egész törtűűnetet.¹⁾ Tudta ezt a római világ, s csuda-e, hogy háládatos volt?

¹⁾ Aetius Attila udvarában ismeretes személyiség volt. Száműűzetésekor ott tartűűzkodott, s csak a hűűn hadak segűűtségűűvel nyerte vissza birodalmi állását és műűltűűságeit, miket Bonifaciussal folytatott mindkűűt rűűszrűűl elűűg csunya vetűűlűkedés kűűzben vesztett volt el. A csatát is, melyben Bonifacius elesett, a hűűn hadak segűűlyűűvel vívta. Attila udvarában tartűűzkodott ez idűűtájban Edeon, a skyrok, rugok, herulok, turcilingok stb. király, Odoaker apja; három keletigűűth királytestvűűr: Walamir, Theodemir és Widimir, kiknek egyikétűűl, Theodemirtűűl, Odoaker legyűűzűűje, Olaszország király, Nagy-Theodo-

Az Attila által ostrommal bevett Aquileja sorsa ismeretes. Az ostrom nagy áldozatokkal járt, a bevett város tehát irgalomra nem számíthatott. Epiphanius, paviai püspök, ki már két ízben mint békebíró járt közben, először ugyan Anthemius császár és Ricimer, másodszor pedig Julius Nepos és a nyugoti góthok közt, — Paviát hasonló körülmények közt mégis védelmezni merete, úgy Odoaker, mint később Theodorik keleti góth király ellen. És sikerült hathatós fellépésének ez utóbbi haragját lecsillapítani, s Liguriát a rá büntetésül rótt iszonyu sorstól és elpusztítástól szerencsésen megmenteni. A tartományra kivetett hadi sarczot ismételve fedezte, nagy buzgóságot fejtett

rik származott. Ott volt Orestes is, Romulus Augustulus utolsó római császárnak az apja. Ama királyok, sok más barbár nép kisebb fejedelmeivel, Attilának hódoltak. Aëtius hadai a régi latin sereg maradványaiból, továbbá a nyugati góthok és burgundok segédhadaiból álltak. Így történt, hogy a chalonsi csatában a nyugati góthok épen keleti testvéreikkel álltak szemközt. Aëtius rábeszélte amazokat, hogy vele egyesüljenek, különben Attila őket is járma alá fogja. Attila megverettetése után a nyugati góthok folytatniakarták a harezot. A végsőre elkészült Attila szekerekkel elsánczott táborban egyideig várni is látszott rájuk. Aëtius azonban már most nem Attilától, hanem a nyugati góthoktól tartott, kiknek királyok a csatában elesett. Attilát menni hagyta, hogy legyen, a ki a barbárokat azontul is félelemben tartsa. A nyugati góthok királysága ez időtájban déli Franciaországból Hispania nagy részét foglalta magában. A keleti góthok Attila után Pannoniát a szomszéd keleti tartományokkal tartották meg, miután véres csatákban a húnokat keletre visszaszorították. Orleans ostromáról l. Gregor. Turon. *Hist. Franc.* lib. II. Freculphus. Epis. Lector. (*Chronic.* tom. II. lib. V. cap. XIV.): „Attila rex victus in castra, quae de plaustis paraverat, se recepit. Aëtius autem Thorismodum Theodorici regis interfecti filium sollicitans, ne fratres illius, patris interfecti invaderent regnum, mox ad Tolosam ire coëgit, quae erat sedes Vesegotharum regni. Attilam vero per legatos monuit, simulans amicitias, ut cito ad sua repedaret regna: antequam novi hostes circumfusi majora sibi inferrent detrimenta.“ Ezekből világos Aëtius politikája: hogy a barbarok közül egyik se váljék tulnyomóvá, egyiket a másik által gyengíteni, s köztük, jó szerével, az egyensúlyt fenntartani, hogy a mint kívántatik, a birodalom majd az egyikkel, majd a másikkal szövethetessék.

ki különösen a foglyok kiváltásában. Theodorik idején egyszerre 5000-ért fizette le a váltságdíjt. Liguria visszakapta ifjúságát, s a földmivelés virágzásnak indult. „A boszu, úgy mond a püspök, a földnek szülöttje, a bocsánat az égnek leánya.“ ¹⁾

Egy erős rendezett hatalom, ha még oly terhes és kegyetlen lett volna is, mégis áldás volt egy oly időben, mint a népvándorlás ezen korszaka. Attila halála után az általa egyesített népek egyszerre védtelen maradtak minden kormány nélkül. Edeko a skyrokkal Attila halála után is hű maradt a húnokhoz, — de ezek szövetségében a keleti góthok által megveretvén, míg amazok kelet felé, ő nyugatnak tartott, s népei maradványaival Noricumban, délre a Dunától, ide s tova bolygott. Itt élt ezen időtájban sz. Severin, s ki hinné, hogy ezen remete volt az, ki e minden rendes álló hatalmat nélkülöző tájakon egy hosszú ember életen át egymaga kormányzott, bíraskodott, törvényt szabott, a barbarokkal békét, egyességet kötött; s tekintélye által a köröskörül fekvő tartományokat a rajtok keresztül gázolt különféle népek legalább nagyobb mérvű pusztításaitól csudálatos módon meg tudta menteni? Edeko fiáról, Odoakerről fel van jegyezve, hogy a szentet bécsi cellájában felkereste, hogy áldását kikérje, mielőtt hadaival Olaszország ellen indult volna. ²⁾

¹⁾ Epiphanius, ki 30 évig ült a paviai széken, kissé dagályos, de több tekintetben igen becses életíróra talált Ennodiusban. Püspöksége egyrészt az árnyék-császárok, másrészt Ricimer, Odoaker, Theodorik, tehát épen a birodalom végső hanyatlása korszakába esik. Odoaker ellenében Páviát, melybe Orestes menekült, egészen meg nem mentheté. A dúlás és garázdálkodás nem szűnt meg előbb, semmint Orestes kézrekerült, és kivégeztetett. Pedig Orestes és Odoaker egykor Attila udvarában fiatalkori bajtársak voltak.

²⁾ „Vade ad Italiam, vade vilissimis nunc pellibus coopertus: sed multis cito plurima largiturus“: ezt adta válaszul a szent az áldását kereső hadfinak, hogy tudniillik csak menjen Olaszországba; most még legdurvább és leghitványabb bőrlőntnyt visel, de nem sokára azon helyzetben lesz, hogy igen soknak igen sokat ajándékozhat. Így írja ezt, a szent tanítványa, Eugippius, annak életírásában. Mutatja ez adat, mily nyomorult állapotban sinylettek olykor ezen bolygó népek, ha tudniillik vagy megverettek, vagy a tartományt, hová a sors, vagy fegyverök éle vezeté, már végkép kisziv-

A felhozott példák a püspököknek külről betörő hódítók irányában népek védelmére kifejtett diplomatai, békebirói, hadszervezési tevékenységére vonatkoznak. Lássunk egyet azok sorából is, melyekben a kihágó törvényes hatalom visszsaélései ellenében érvényesítik a keresztyén morál és egyházi fegyelem elveit. Két lázongási kísérlet adta elő magát, az egyik ugyan Antiochia, a másik pedig Thessalonikában. Amaz Kis-Ásia, utóbbi Illyricum fővárosa. Antiochia bizonyos adók behozatala miatt lázadt fel, a felbőszített nép a csári család, a császár Theodosius, neje Flaccitta, két fia Honorius és Arcadius a főtérekén felállított szobrain tölté ki boszuját, azokat darabokra zúzva. E merénvből Theodosius nem csak a majestas szentsége ellen, hanem összes családja kiirtására irányuló szándokot és kísérletet vélt kiolvashatni, s ő, ki különben tettőtől talpig derék férfiú, nagy hadvezér és államférfi létére, olykor mégis majd csüggetettségbe esett, majd pedig vad lángban kitörő szenvedélyesség által ragadtaték el pillanatra, iszonyu bosszút esküdött, hogy a főczinkosok példás és elrettentő megfenyítése után a várost, rangra Róma, Konstantinápoly, Alexandria után a birodalomban a negyediket, földig rontatja le. Szerzetesek és remeték tömegesen ereszkedtek le a sziklás tetőkről, a puszták és barlangjaik lakói lepték el az egykor oly népes és fénytől sugárzó városnak utcáit. Aranyszáju sz. János a patriarchalis basilika szószékéről, Flavian patriarcha elnöklete alatt, tolmácsolá a szentek e gyülekezetében az összes hiveknek kérését: irgalmaznának a vétkezett, de bűnbánó városnak! Az ítélet végrehajtásával megbízott császári helytartók meghatva, felfüggeszték a végrehajtást, — Theodosius időt nyerve magába szállt, s a városnak teljes s tökéletes bocsánatot adott. A háladatos város néhány feldult szobor helyett ezer számra más ujakat állíttatott uralkodója dicsőítésére, s Theodosius meggyőződött, hogy az igazság-szolgáltatás ugyan

ták, vagy elpusztították. A szent válasza, hogy a hadfi csak hadd' menjen Olaszországba, kétesse teszi, Severinben nagyobb volt-e ezen pillanatban a szent, vagy a politikus. Hazáját minden esetre megmenté ezen alkalmatlan vendégektől: Olaszországban pedig oly borzasztón mentek a dolgok, hogy Odoaker, mint látni fogjuk, rá nézve valódi áldás volt. Csakhogy e vendégek után nemsokára mások jöttek Noricumba, — a megállapodás kora még nem jött vala meg.

szigorú kötelesség, a bocsánat azonban, a mely kiengesztel, mindig előbbre teendő a boszuállásnak, mely megőrökíti a megtorlás dühét.¹⁾ Történt ez 387-ik évben.

Sokkal szomorubb lefolyása volt a Thessalonikában megkísérlett felkelésnek. Oka ennek egyike azon leggyalázatosabb természet-ellenes szenvedélyeknek volt, mely keletnek egész máig undorító erkölcsi szennyfoltját képezi. Egy circusi népkedvencz szekerész beleszeretett Botherich, a császár katonai helytartója egyik fiurabszolgájába. A baromi szerelme Botherich szépen elfogatta, s börtönbe záratta. A nép, mely a circusi játékok napján kedvenczének hiányát rögtön észrevette, nyugtalanul követelél, hogy bocsássák szabadon, — neki nincs szüksége erényes emberre, s kedvencze ügyességének nélkülözését nem hajlandó békével elnézni. — Botherich viszont nem érzett kedvet magában, meghajolni e feslett nép fenyegetései előtt, s nem tágitott. Valószínűleg barbár eredetű volt, s megvetéssel viseltetett az elfajult circusi mulatságok iránt. Történetesen a katonai őrség épen csekély volt a városban, a hadsereg Olaszországban lévén háborúval elfoglalva. A hátrahagyott kis csapatocskát sikerült megfélemlíteni, s a védtelenül maradt Botherich a felbőszült nép által kegyetlenül meggyilkoltatott. A hír hallatára Theodosius azonnal csapatokat küldött a bűnmerény megfékezésére. A nép épen a circusi játékokon vala összegyűlve, midőn e csapatok minden oldalról körülvették az épületet, s az összegyűlt, 5—7 ezerre menő közönséget, bűnöst nem bűnöst, férfit és nőt, gyermeket és öreget, különbség nélkül összevagdalták. Sz. Ambrus, majlandi püspök főpásztori kötelességének ismerte, a székvárosába Majlandba visszatérő császárt, az összes nyugati és keleti birodalom korlátlan urát, a templomból, valamíg bűnbánatot nem tart, kirekeszteni. És Theodosius alávetve magát a nyilvános bűnbánatnak, élő s megmérhetlen hatású példával szentesíté azon, a vallásban gyökerező elvet: hogy a morál, az igazság és emberiség szabályai kötelezik az uralkodót is, s a keresztyén társadalom nincsen organumok nélkül, kik ezt neki a maga módja sze-

¹⁾ V. ö. Libanius beszédeiből a XIV. és XV-iket (Morel. kiadásában) aranyzajú sz. János *husz* beszédjével *De statuis*. Mindkettő igen élénk, lehet mondani, drámai módon ecseteli ezen egész történetet.

rint eszébe juttatják! Theodosiusnak joga volt büntetni, de csak a bűnösöket, és azokat is csak a törvények által meghatározott eljárás és óvások megtartása mellett. Ama tömeges mészárlás, végrehajtvá minden ítélet nélkül egy parancsszóra, különbség nélkül az összegyűlt mulatókon, nem volt egyéb tömeges gyilkosságnál.¹⁾ Minden egyes gyilkossági tény az egyházi poenitentialis fegyelem szerint husz évi vezeklésnek volt alávetve, mely idő lefolyása alatt a bűnbánó négy évig a templomhajón kívül a tornácban szőrszákban a sirók, öt évig a hallgatók, hét évig a földön fekvők s végre az utolsó négy év folytán az állók sorában foglalt helyet, ha csak valamely alapos oknál fogva felmentvényt (indulgentia) nem nyert. Theodosius, ezekre menő lévén a leggyilkoltak száma, vezeklési helyzetétől soha sem szabadult volna meg: tekintve azonban az általa adott példa horderejét, és az épen ez által kitüntetett mély és igaz bűnbánatát, nyolcz hónap multával a továbbbi nyilvános vezekléstől föl lőn mentve.²⁾

¹⁾ A thessalonikai eseményt és sz. Ambrus fellépését sokan írták le; legjobb elolvasni ez utóbbi saját leveleit (50—51. l.) és életírója, Paulinius munkáját. — Az egyházból kirekesztés ekkor még nem jelentette azt, a mit a későbbi excommunicatio. A kirekesztett vagy megbánta bűnét, s ekkor teljesíté azt, a mit a bűnbánási fegyelem a bűnök e vagy másik nemére bűnhődésül rendelt; vagy végkép oda hagyta a községet és egyházat, s közte és e között minden kapocs megszűnt, — de azért a ker. szeretet általános, valamint a polgári törvények oltalma alól még nem vétetett ki. Minden egyéb társadalmi állása és viszonya a régiben maradt. Az elmélet azonban, hogy a szakadásokat és eretnekeket polgárilag is büntetni kell, már forrt egynémely szent agyban, — s Theodosius decretumai közt egynél több idevágó találtatik. A lelkiismeret-szabadság elve egészben mégis fennállott. Miután Theodosius a senatust ünnepélyesen megszavaztatta azon kérdés felett: Krisztus-e vagy Jupiter? s ennek nagy többsége Krisztus mellett nyilatkozott: ő a pogány templomokat ugyan becsukatta, az áldozatokat eltiltotta: azokat azonban, kik a ker. hitet fel venni nem akarták, kényszeríteni erre nem kívánta. A senatusban egyesek nyíltan, számos mások titokban az ősi vallás hívei maradtak; büntetés alá estek azonban, ha áldozni mertek. (*Cod. Theod.* l. XVI. tit. V. l. 12. tit. X. l. 12.)

²⁾ Theodosius vezeklését megemlíti sz. Ambrus *De obitu Theodosii*, sz. Ágoston *De civit. Dei* V. 26.

Hogy a felhozott és azokhoz hasonló számtalan más tények, fokozva az elért és felmutatható siker által, mennyire emelték és szilárdították a bizalmat, ragaszkodást, szeretetet az egyház iránt, azt részletesen elemezni talán felesleges volna. Elég az hozzá, hogy a meghódított népek úgy nemzetiségi és politikai, mint kath. vallási érzületöknél fogva a legszorosabban összefűzött egységet képezték, s ez egységet az akkori püspökök és pápák magatartása mindinkább szilárdította, mindig több és több jelentőségre emelte. Clodwig, frankok királya azon eltökélése által, hogy valamennyi barbár királyok kivétel nélkül arianusok lévén, ő mégis, midőn keresztyén hitre tért, daczára e ténynek a kath. hitet választá, a legnagyobb, s legmélyebb belátásu államférfiúnak bizonyult be. Ez elhatározása által egy pillanat alatt e kis király, kinek országa összesen nem tett ki annyit, mint a mai belga terület, első rangu hatalommá, mert az összes elnyomott katolikus és latin népesség földi feje-, vezérévé és kardjává, némileg Nagy-Károly uttörőjévé lőn. Ő szerencsés hadjáratait, melyekkel a franczia monarchiát megállapította, igen nagy részben azon sokféle támogatásnak köszöni, melyet a kat. latin lakosság részéről tapasztalt. Mily befolyása van a népesség rokonszenvének a hadviselésre, azt igen jól tudta Belisar, ki féktelenkedő, s ez által a népet elidegenítő hadait, azon alkalommal, midőn Afrikában kikötött, hogy a vandalok uralmat megtörje, — többi közt az által is kívánta a fegyelemtartásra rábirni: „mert, úgy mond, én nem azért mertem Afrika partjain kikötni, mintha akár a ti nagy számotokban, akár pedig a vandalokét felülmuló vitézségtekben bizakodtam volna, — kilépni mertem, mert ismertem a lakosság rokonszenvét, melylyel irántunk, és halhatatlan gyűlöletét, melylyel a hódítók ellen viseltetik.“ Ezen rokonszenvező népesség tudniillik ellátta hadait élelemmel, elárulta neki az ellenség állását és számát, megmutatta a titkos ösvényeket és folyóátjárásokat, kezébe adta a városokat és erődöket, felgyújtotta az ellenség élesztárát, s azon arányban, melyben a szabadító előhaladott, nevelte hadseregét is. Ily támasz mellett diadalmaskodott Clodwig is egymásután az alemannokon, a nyugati góthok- és burgundokon, s országát a Rajna partjaitól egy kis déli résznek (Languedre) kivételével egész a Pyrenéekig terjesztette ki. A latin kath. népesség ily hatalomra támaszkodva, világsszerte fölemelte fejét. Az eredmény az volt: *a barbár népek, hogy a létező gyökeres ellentétet*

a hódítók és meghódítottak közt megszüntessék, kénytelenek voltak, a catholicismust s vele a latin nyelvet is elfogadni. A kik e kényszerűséget belátva, annak meghódoltak, azok fennmaradtak, mint a francziák Galliában, a nyugati góthok Hispaniában, de latinizálódtak; azok pedig, a kik ellenkezésökben megmaradtak, megsemmisültek, mint a vandalogok és keleti góthok. Ekként katholikussá lévén az egész ker. világ, a térítés is kizárólag ez egy irányban folytattaték. Nagy Gergely kath. küldérei térítették meg az angol-szászokat Nagy-Britanniában, és az ezen szigetből kiindult Bonifác és társai a németeket a Rajna és Duna mentében. A pápák szellemi hatalma és lelki befolyása ez időben már tulhaladta azon határokat, melyek közt egykor a római birodalom állott, — a régi imperium ismét habár más természetű egységbe fogatott, s ennek feje Rómában székel. ¹⁾

¹⁾ A kath. hit felvétele nem vonta szükségképen maga után a latin nemzetiségbe való beolvadást; példa erre a szászok, németek, burgundok, Anglia-, Germania- és Helvetiában. De involválta bizonyos létező állapotok következtében, ha például a bennszülött népesség egészen, vagy legalább tulnyomólag már a latin nyelvvel élt, annak irodalmát használta és mivelte, s a római jog latinul irt törvénycodexével volt nála hatályban. Alig képzelhető, hogy egy ily népség közepette ne olvadjanak össze a hódító germánok a meghódított latin fajjal, ha tekintetbe vesszük, hogy a közéleti és törvénykezési használaton kívül, a latin nyelv a katholikus hit felvételével még templomi, zsinati, országgyűlési, általános irodalmi s tanodai nyelvvé is lett. A britt szigeten a latin nyelv még nem vert volt gyökeret; a kik latinok voltak, azok jókor távoztak, s Francziaország Bretagne tartományában telepedtek meg. Germaniában pedig a rómaiak a Rajnán tul nem igen uralkodtak. Keleten kisebb lévén ugy a római nyelv, mint a pápák befolyása (amazé a nálánál büszkébb és fensőbb görög nyelv, emezé pedig a konstantinápolyi patriárchák ellenzése miatt), a latinság nem tett semmi új foglalat, sőt elveszett az is, a mi már létezett: például Pannonia-, Illyricum- és Dalmatiában. Csudálatra kell hogy keltsen a tény, hogy az oly hatalmas, annyi első rangú halhatatlan műben élő görög nyelv, daczára a keleti birodalom és patriarchatus befolyásának, a szorosan vett görög tartományokon kívül, másutt sehol sem birt hódítani és gyökeret venni, még a közvetlen alája tartozott szláv

E nagy és gyökeres átalakulás Európa mai polgárosodására nézve határozó volt. Nép, mely adót nem fizet, katonászkodni nem akar, ingyentartást kíván, érzéket csiklandoztató mulatságokban helyezi összes örömét, magától megszűnt államképes lenni. Felesleges volna vitatni, volt-e és mily befolyással a keresztyénség behozatala a birodalom hanyatlására. Hogy a keresztyének teljesíték polgári kötelességeiket, s a ker. katonák jól verekedtek, az kétségen kívül van. Különben Constantin nem győzhette volna le azon hatalmas vetélytársait a kikkel dolga volt. A góthok, vandalok s más barbár népek is keresztyének voltak, a nélkül, hogy hadi és harezi erényeiket elvesztették volna. Stilicho, Aëtius, Belisar, Narses kezében a ker. hadseregek csudákat műveltek. Ha tehát a birodalom mégis megbukott, megbukott azért, mert a bukásra rég megért, s megbukott volna, még ha a keresztyénségnek hozzá soha még csak híre sem érkezik vala meg. A keresztyénség enyhítette a szenvedéseket, melyek ily nagy összeomlással szükségképen össze voltak kötve, — és a régi műveltség romjaiból megmentett legalább annyit, hogy kiindulási pontul szolgáljon egy új és nemesebb polgárosodásra. Fájdalom a régi világ népességét nem volt képes átalakítani. Olvasni kell, a mit erre nézve Salvianus ír: *De Gubernatione Dei* című híres munkájában, s a miről valamennyi más író is többé-kevésbbé megemlékezik. E veszendő népség megmentetett az által, hogy a hódító german fajokkal összeolvadva, megifjítatott, s imét államképesévé lőn. Ez összeolvadásnak köszönhető, hogy a hagyományos római műveltség fonala soha végkép nem szakítotték meg; s hogy országlási és egyházi, valamint diplomatiái nyelvül a latin maradván meg, a közpályára készülő ifjak azt tanulni és elsajátítani voltak kénytelenek. A latin képző művek tehát nyitva maradtak, s nem voltak érthetlen hieroglyphok, melyeknek megfejtési kulcsára az emberiségnek talán ezredéveken át kel-

népek közt sem, melyek indo-german eredetüknél fogva vele oly közel rokonok; sőt ellenkezőleg az oláhok az egész keleten kivételesen latinok maradtak, vagy legalább idővel latinizálódtak, ha ugyan nem trojai (thrac) maradványok, miszerint ők hazájok feldulói nyelvét elfogadni egyáltalán vonakodtak. A görög nyelv ezen hódítási képtelenségének a kelet népei közt kell főleg tulajdonítani azon sivár elmaradott állapotot, melyben kelet mai napig szenved.

lett volna várakozni: a mivelődés folyamata azon perczen indult meg, a melyben az országló nép megtért, s vallásilag Rómával egyesült. Ez egyesülésnek köszönhető azonfölül az is, hogy a fegyveres vándorlásoknak gát vettették, az országok állandósították, s ha a beütéseknek végkép elejét venni nem sikerült is, a birtoklásnak egy oly szentesített rendje mégis megalkult, hogy azt aligha lehetett többé könnyűszerrel, és későbbi, biztosan várhatott megtorlás nélkül bárkinek is felforgatni.

Csudálatra méltó intézése a gondviselésnek! A kereszténység, melynek születése azon korba esik, midőn Róma hatalmának tetőpontján állott, mint egyetlen fennmaradt és szilárdult hatalom áll az óriási hékatombbá vált birodalom romjai felett, hogy a világot a régi elhasznált- és kopottból, egy új, nagy jövővel kecsegtető, reménytelen életpályába terelje!

Azon husz évi időközben, mely Aëtiusnak és III. Valentián, Theodosius utolsó fisarjadékának meggyilkoltatása óta lefolyt, Olaszország és vele Róma a legszomorítóbb anarchicus állapotban sinylett. Az imponáló kettős tekintélynek, a lángésznek és a legitim uralkodási jognak, amia kettős bűnmerény ugyanazon egy időben vetett végett. A következő kilencz árnyéksászár (Maximus, Avitus Majorián, Severus, Anthemius, Olybrius Glycerius, Julius Nepos, Augustulus) csakis napi jelenségek voltak. A barbarok, kik kezdetben mint zsoldosok szolgáltak, idővel segédhadakká, szövetség-társakká, végre a birodalom uraivá nőttek ki magukat. Valósult Cicero mondata, hogy azon osztályt illeti az első rang a köztársaságban, a mely azt megvédeni és fentartani bírja ¹⁾ Róma ural-

¹⁾ Sit in civitate ea prima res, propter quam ipsa est civitas omnium princeps. Rei militaris virtus praestat ceteris omnibus. Haec nomen populo romano, haec urbi aeternam gloriam peperit; haec orbem terrarum parere huic imperio coegit: omnes urbanae res, omnia nostra studia, et haec forensis ars et industria, latent in tutela et praesidio bellicae virtutis. Simul atque increpuit suspitio tumultus, artes illico nostrae conticescunt. . . . Proeliis promulgatis, pellitur e medio ista illa domina rerum *sapientia*; vi geritur res, spernitur orator, horridus miles amatur. Cedat, opinor, forum castris, otium militiae stilus gladio, umbra soli, ect. (*Pro Muraena*, IX. —XIV) Ugyanezen eszmét fejezi ki Theodorik király, vagy cancel-

kodásáért már több százada mult, hogy csakis ama segéd- és szövetséges hadak osztották vérüket. Ricimer, egy ily szövetséges főnök, kénye-kedve szerint alig hogy az egyik császárt a trónra ültette, már megis buktatta. S minthogy Anthemius ellenállt, Rómát ostrommal vette be, mely alkalommal ezen város Alarik és Genserich után harminc ízben raboltatott ki Ricimer hadai által. Olaszország tehát és véle Róma azon időtájban, midőn Odoakerben új uralkodót nyert, igen nagy mértékben el volt pusztítva, szegényedve és néptelenítve.

Odoaker benn rendet és fegyelmet tartott, a külről fenyegető veszélyek ellen pedig országot meg tudta védeni. Tizenhárom évi uralkodása alatt Olaszország s Róma a béke és rendes kormányzat minden áldását élvezte, és újabb virágzásnak indult. Odoaker ámbár hódító, barbár és arianus, tiszteletben tartá az ősi római intézményeket. A consuli állomást és a senatust visszaállította, a katolikusokat pedig lelkiismereti és cultusdolgaikban nem háborgatta. A Simplicius pápa helyébe a római egyházközség által választott III. Felixet megerősítette, nem akarván, hogy a jogot, melyet a császárok gyakoroltak, az államhatalom feladja. S e jog biztosabb megóvhatása végett, de talán az előforduló viszályok meggátlása céljából is, adta ki a rendeletet, hogy jövőre a pápaválasztás mindenkor a királyi biztos jelenlétében és beegyezése mellett történjék. Byzancz azonban mindezen erényei, és annak daczára, hogy Odoaker a keleti császárok felsőbbtségét folyvást elismerte, s

lárja Cassiodor, midőn azon mintafogalmazványok (formulae) egyikeben, melyekkel a kinevezés valamely állomás- vagy méltóságra ezen király alatt történni szokott, nevezetesen a formula-consulatibus, Róma régi consulariáról azt mondja: „merito supra omnes cives poterat, qui ab hoste patriam vindicabat . . . tuto illi commissa est potestas necis, qui auctor fuerat salutis.“ (L. a formulákat Cassiodornál, Var. lib. 6—7. s.) A consulnevezési formulából kitetszik, hogy a consul ez időben inkább méltóság, mint hivatal volt. „Fastos signant, et annis nomen imponunt“, ez volt egész teendőjük. Theodorik szerencsétlenni a consulat, hogy a legfőbb méltóságot élvezi, de a kormányzás kellemetlenségeit nem érzi. „Nos regimus, nos consulimus, et vestrum nomen annos designat.“ A császárok alatt e méltóság igen nagy teherrel járt, mert a consulnak beigtatásakor nagy vendégségeket és szini mulatságokat kellett a népnek adnia.

részökről a patriciusi czimmal, és ezzel járó kormányzási hatalommal is fel lőn ruházva, őt mégis csak bitorlónak tartá, a kit türünk addig, míg neki így van amugy véget nem vethetünk. Egy háború, melyet Odoaker diadalmasan végzett be, de a melynek következményeit nem látta be, csakhamar döntött sorsa felett. Országát éjszokról biztosítandó, átment az alpeseken, hogy Noricum egy részét a rugok uralkodásától megszabadítsa. Királyukat Favát vagy Feletheust egy a Dunán túl vívott döntő csatában megvervén, nejével, Ghisával foglyul magával hurezolta, és alattvalóikat Olaszország különféle elnéptelenült tájain telepítette meg. Róma annyi megaláztatás után ismét diadalmi ünnepet ült; de ez egyszer nem egy rómainak diadalát egy idegen, hanem egy barbárnak győzelmét egy másik barbár felett. Fava és neje Ghisa lánczokkal terhelve ballagtak diadal szekere előtt. Fava a keleti góthok akkori királyával, az *amalok* leghiresebb góth nemzetségéből származó Theodorikkal, Theodemir fiával, rokonságban volt. Egyik elmenekült fia, Fridrik gyorsított futásban meghozta ennek, rokonai és népök ezen tragikus sorsának a hírét. A keleti góthok a nyugatiak elvonultával Ázsiából emezek helyére költöztek át, s a Duna jobb partján fekvő tartományokat, körülbelül Nikápolytól egész Noricumig tarták elfoglalva. Attila által legyőzetvén, ennek szolgálatában állottak, s galliai hadjáratában kíséretében vettek részt. Attila halála után szövetségben Attila más meghódított népeivel fegyvert ragadtak, s a húnokat Netad folyónál keményen megverve, mialatt ezek maradvány-hadaikkal kelet felé vonultak el, ők visszamaradtak, s nem sokára a keleti birodalom szövetségébe vétettek föl. Theodorik, ki nyolcz éves korától fogva, szövetségi hűségül, mint túszt több mint tíz évet töltött Konstantinápolyban, s atyja és két nagy-bátyja kimultával az összes keleti góthnépet egyesítette királyi zászlója alatt, már rég nyugtalankodott, hogy az elpusztított tartományokból, melyeket ama győzelem folytán mint a keleti birodalom szövetségese elfoglalva tartott, népét kivezetve, más boldogabb tájakon telepíthesse meg. A keleti császár Zenó neki személyesen volt lekötelve, mert azt, hogy trónjára a zendülők leveretésével visszahelyeztetett, főleg Theodorik fegyveres szövetségének kellett köszönnie. A birodalom európai tartományaiban Konstantinápolytól egész Adriáig tetteleg Theodorik uralkodott. Mindamellet is élelmi szerekben igen sokszor szenvedett szükségét. Nem is volt esuda. A góthok

magok nem művelték a földet, és mégis a neki dühödés egy szerencsétlen órájában valamennyi fogságba esett földműves parasztnak jobb kezét, tehát azt, melylyel az ekéket fogták, iszonyu állati oktalansággal egyszerre vágták le.¹⁾ Valahányszor tehát ily szükség állott be, nem tehetett egyebet, mint hogy hadait lóra ülteté, a Bosporus és Adria közt fekvő, nagy és egykor oly virágzó vidéket bebarangolta, és a mi kincset és eleséget talált, azt népe számára mind elhurczoltatá. Természetes, hogy ily gazdálkodás mellett a Dunamellék, habár mennyire termékeny és áldott tartományaiiban soká nem tartathá magát. Ezeknek végkép pusztulniok kellett. Theodorik tehát, a ki népe zugolódásától máris tartani kezdett, sarkalva a boszuszomj által is, hogy Flava sorsát megtorolja, egy pillanatban Zeno eleibe lépett, sőt következőleg szólítá meg: „Hesperia, ugymond, melyet egykor elődjei kormányoztak, és ama város (Róma), a világ feje és nagyasszonya, jelenleg a turcilingok és rugok zsarnoksága alatt nyög. Intézkedjék, hogy én nemzetemet oda vezethessem. A költségeket, melyeket a birodalom fentartásunkra fordít, megtakarítandja, és ha győzünk, ez dicsőségét csak nevelni fogja. Jobb tudniillik, ha én, a ki fia és szolgálja vagyok, átruházás és adománya útján birom ez országot, semmint, ha egy olyan zsarnokoskodik a senatuson és köztársaságon, a kit nem is ismer. Még ha megverettetném is, nemcsak nem veszít semmit, sőt megnyeri a költséget, melyet a közpénztárnak okozunk.“²⁾ Zeno Theodorik kívánatába örömet beleegyezett, nemcsak azért, mert ez uton a máris félelmissé vált e szövetségeseitől szép szerivel

¹⁾ Ez adat eléggé mutatja, mit kell tartanunk Gregorovius fáradozásáról, hogy a góthokat és általán minden germán fajukat humanus, minden vandalismustól ment népekül tüntethesse fel. Hadjáratok rabló kalandok; valamely ellentállás esetében olyanok voltak ők is, mint a többiek: féket nem ismerő vadak. Az említett csonkítási kedv- vagy bosszútöltés, valószínűleg tulzottan van előadva. L. Gibbon, 39. fejt.

²⁾ Jornandes: *De Orig. Actisque Getarum*. Csupán egy incunabulumban állván e munka rendelkezésemre, melynek sem lap-, sem pedig fejezet-száma nincs, egyiket sem jelölhettem meg. A munka, mely Cassiodor 12 könyvből állott, de elveszett nagy munkájának kivonata, különben igen kicsi, és a hely könnyen felfalálható.

megmenekedhetett, de azon oknál fogva is, mert a byzanci tanács már kijelentette volt, hogy a góth népek csakis egy töredékét lehet megtartani, miután az összes nemzet egyesített hadaira nincs költség, — csupán 13,000 harczos eltartása 2000 font aranyba kerülvén. Theodorik tehát Zeno engedélyével ellátva, kibontatta a nemzeti zászlót, megfuvatta a riadót, s az útjában esett akadályokon diadalmaskodva, leereszkedék a juliai alpokról, s 489 nyarán Olaszország határain Isonzónál állott. Odoaker több csatában megveretvén, Ravennába menekült, hol három állandó éven át vitézül védelmezte magát, s merész kirohanásai által egyszernél többször rettegésbe hozta az összes góth tábort. Végre a ravennai érsek közbenjárására meg lőn a béke kötve, azon feltétel alatt, hogy egy részről a város a góthoknak megnyittatik, másrészről pedig Odoaker saját népeit azontul is királyi hatalommal kormányozza, s ezek birtokaikat megtartják. A békefeltételek szent megtartására mindkét fél esküvel kötelezte magát. Volt tehát egy perczre öröm és barátság, de csak színleg, mert Theodorik titokban egészen mást forralt. Ünnepeles lakoma alkalmával egy ismeretlen fegyveres a semmit sem gyanító Odoakerre rontott, s őt keresztül döfte (493. martius havában). A merénnyel rögtön az összes főnökök legyilkolása követte. Odoaker Theodorik méltó ellenfele volt. Az általa vívott csatáknak iszonyuaknak kellett lenniök. Mindkét fél végső erejét megfeszítette. Nem csuda, ha oly mélyen vésődtek ezek az emberek képzeletébe, mint ezt a hősi mondák tanusítják, melyek a Nibelungokban, a hősök könyvében, valót a költőivel összevegyítve, a mai Európa vérgenesisére oly kísértetiesen varázsos fényvilágot vetnek. A *Rabenschlacht* Odoaker utolsó kétségbeesett kirohása Ravennából, s a berni (veronai) Dietrich kétségkívül nem más, mint győztes ellenfele, Theodorik király.

Theodorik Odoakernak örgyilkos kézzel történt kivégeztése után, egymaga uralkodott Olaszországban. Anastasius császár, ki a keleti császári trónon Zeno után következett, visszaszolgáltatta neki az Odoaker által átküldött, s ez időközben a byzanci császári palotában őrzött nyugati császári jelvényeket, s némi huza-vona után beegyezett, hogy Theodorik Olaszország királya czimét, mit Odoaker soha Olaszországra vonatkozólag, hanem csak saját népe irányában használt, felvehesse. Azontul ő, habár nyilvánosan vallott alárendeltségben Byzancz iránt, törvényes uralkodónak tartotta

magát, és méltán, miután a byzanci udvar nem habozott, neki nemcsak a királyi czimet megadni, hanem még a császári uralkodói jelvényeket is visszaszolgáltatni.¹⁾ Theodorik első ténye volt, hogy Odoaker népeit birtokaikból, melyek Olaszország területének egyharmadából álltak, kizaklatta, s valahol az alpesek közt, vagy még túl ezeken, éjszaken telepíttette meg. Helyeiket a góthok szállták meg. E nemzet e szerint több mint ötszázados viszontagságteljes vándorlás s ezer számra vívott csaták után, elvégre állandóan lőn elhelyezve: nyugatiága ugyan Gallia- és Hispániában, hol utóbb mint már latinizált ker. katolikusok századokon át küzdöttek a hazájokba rontott arabokkal; a keleti pedig Olaszországban, mely Theodorik alatt, miután a vandálok Siciliát és egyéb szigeteket, mint ezen ország kiegészítő részét neki visszaadták, egész napjainkig utoljára képezett osztatlan egységes egészet.

Theodoriknak, kit a történet *nagy* névvel tisztelt meg, azon viselt dolgai, melyek által nyugaton Chlodwig frank királyt hódításaiban, keleten a gépidákat és bolgárokat pusztító előnyomulásaikban feltartóztatá, s országához ennek folytán Narbonnét, s a Duna melléki tartományokat egész a mostani Bulgáriáig hozzácsatolta, nem tartoznak reánk. Birodalmát, melyet két oldalról a Rhóne és Garonne, a Duna és Tisza folyamok, északról az Alpok, déltől Sicilia legszélső fokánál a Középtenger környezték, szorosabb viszonyba hozandó nyugat valamennyi fennálló országaival, ő maga ugyan a frank király egyik leányával házasodott össze, egyik leányát pedig a burgundok, a másikat a nyugoti góthok, nőtestvérét a vandálok, unokahugát pedig a thüringok királyának adta nőül. Házassági politika, melyet az újabb korban a Bourbonok sikerrel alkalmaztak; megkísérté Lajos Fülöp is, de kevesebb szerencsével. Látható, hogy a régi *imperium* egy barbár király fegyverei és politikája által megújulni készült, ha a gondviselés Theodorikot hozzá méltó utódokkal áldotta volna meg.

¹⁾ A viszony a keleti császári és Theodorik udvara közt abban állt, hogy évenként, miként a régi Róma, ők is két *consult* neveztek, egyiket a császár a kelet, a másikat Theodorik a nyugat számára. Ugy látszik, hogy ez utóbbinak megerősítését mindannyiszor Byzanczból kellett kikérni. (L. Cassiodor, *Variar.* II. 1.)

Minket közelebből Olaszország, s ebben közvetlenül az örök város érdekel. Theodorik valamint előtte Odoaker a régi római intézményeket szintén megtartotta. Egyenlő pártatlansággal szolgáltatta igazságot kinek-kinek, a rómainak a római, a góthnak a góth jog és törvény szerint, adó alá mégis különbség nélkül és ugyanazon mérték szerint fogta valamennyit. Kivételt a teherviselés dolgát illetőleg, csak azon egyben tett, hogy a fegyveres és harczi szolgálatot, tehát a haza és ország védelmét kizárólag a góthokra bízta; akarva, hogy a míg ezek a béke biztosításában fáradoznak, fegyveres gyakorlatokat tartanak, vagy hadjáratban vannak, a rómaiak kizárólag a béke műveinek szentelhessék idejüket. A senatust, melynek régi nemes családai igen meggyérültek, újabbaknak behívásával a tartományokból, egészítette ki. Minden módon azon volt, hogy a rómaiak bizalmát és szeretetét kiérdemelje. Vallásukat nem csak kimélte, hanem ki is tüntette. Egyes kiváló püspököknek, mint a már említett paviai Epiphaniusnak, nem csak tanácsával élt, hanem közbenjáró kérésöket is majdnem mindig teljesítette. A legfényesebb és legbefolyásosabb polgári állomásokra olaszokat nevezett ki. Ezek sorában első helyen említendő: Magnus Aurelius Cassiodorus, legmeghittebb tanácsosa és ministere, diplomatikus iratainak fogalmazója, közvetítő a góth és olasz nép, élő kapocs Theodorik és Róma, a jelen és mult közt, kinek személyisége, minden mesterkélt czikornyasága daczára az antik classicitás némi fényével árasztja el a góth uralkodás ezen első időszakát, míg iratai, különösen számos hivatalos sürgönyei, az akkori szellem, és állapotok megítélésére megbecsülhetlen forrásul szolgálnak. ¹⁾ Cassiodor folyvást Theodorik személye körül tartóz-

¹⁾ L. sürgönyeit és egyéb hivatalos iratait összegyűjtve ezen cím alatt: Magni Aurelii Cassiodori *Variarum Libri duodecim*, Mignénél tom. LXIX. Az ezen gyűjteményben foglalt már említett kinevezési minta-fogalmazványokból kitetszik, hogy a Nagy Constantin által behozott méltóságok és hivatalok mind megtartattak. Voltak patriciusok, consulok, questorok. Volt Praefectus Praetorii (császári helytartó egy praefecturában, mely több dioecesis, s minden dioecesis több tartományt foglalt magában); volt Praefectus vagy Vicarius urbis (Romae); volt Magister officiorum (cancellár), Comes palatii, Comes patrimoniorum (kamarás), Magister Serinii

kodott, többnyire Ravenna-, de elég gyakran Veronában is, a mint tudniillik a körülmények kívánták, hogy udvarát majd egyik, majd másik városban üsse fel. Ellenben Boëthius, a *De Consolatione Philosophiae* munka halhatatlan szerzője, a megtestesült antik műveltség, az ősi nagy szellem még egyetlen élő példánya, nagy római családok, különösen a Manlius és Aniciusok dúsgazdag örököse, az utolsó igaz római, — patricius, senator és *Magister officiorum* (a mai belügyminister) lévén, Rómában székelt.

Theodorik a keresztyén időszámítás épen 500-ik évében tartotta Rómában ünnepélyes bevonulását, s a senatus és nép által egészen császári módra fogadtatott. Először sz. Péterbe tért be, s ott ő, az arianus, az apostolok sirjánál térdre ereszkedve egyideig áhitatosan imádkozott. A menet innen a hidon át a forumok felé tartott. A forum romanumon közel Severus diadal ívéhez egy épület előtt, mely akkoriban az „arany pálmához“ czimezteték, s talán maga a curia lehetett, állt testületileg a tanács, élén Boëthiussal, ki itt a királyt a senatus és nép nevében üdvözlé. Theodorik láthatólag meghatva válaszolt, hogy törvény szerint és igazságosan kíván kormányozni, megrendelve, hogy e szavai a jövő záloga gyanánt ércztáblán örökíttessenek meg. Mily látvány! E helyről, hol egykor annyi háboru határozott el, annyi béke kötteték, azon törvények alkottatának meg, melyek a míg mivelte ember lesz a világon, jól érdemlett befolyásukat mindig megtartják; e helyről, mely a római összes közélet központját képezte, hol a még mindig fennálló rostrum Ciceróra, a via sacra a diadalmenetekre, a capitolium a világurnőre emlékeztete; e helyről, melyre köröskörül ezred év győzhetlenségét, pompáját és dicsőségét hirdető emlékek veték kísérteti árnyaikat, — szólal meg egy hódító barbár király, hogy szavát adja az egykori királynép, ma előtte alázatosan összegyűlt, hajlongó és éjenző ivadékainak: miszerint nem akarja kiirtani, hanem igenis kész a jog és törvény minden áldásával lehetőleg elhalmozni őket!

(levéltárnok, iroda-igazgató), Comes sacrarum largitionum (pénz- és kereskedelmi miniszter), Magister militiae (hadügyminiszter) stb. A dioecesiseket vicariusok, a tartományokat rectorok igazgatták. Ily tartomány Theodorik alatt kezdetben 14, utóbb 18 volt. A két főváros, Róma és Byzancz, külön városi praefectus alatt állottak, kik közvetlenül csak is praetorii praefectusnak voltak alárendelve.

A nagy építmények és emlékek, daczára a háromszoros rablás által szenvedett károknak, hogy egynémely megcsonkított, egymás pedig valamely főekességétől fosztaték meg, még mindig egész imponáló fenségükben álltak. Theodorik látta még épségükben a forumokat, a diadaliveket, a circusokat és színházakat, a capitolt és a császári palotát, az érczelefántokat a szent uton, Myron üszőjét a béke forumon, a híres lovakat a Quirinal hegyen, melyektől e halom mai nevét vette. Őt is mint egykor a perzsa királyfit leginkább a Traján foruma lepte meg, hol azóta, a régi dicsőségek társaságában egy-egy újabb, habár halvány nevezetesség emlékszobra számára is jutott ki egy kis hely. Ott álltak most vegyesen egymás mellett, jelezve a közbejött nagy változásokat, rómaiak és barbárok, pogányok és keresztyének, Mark Aurél és Merobaud, Claudian és Aurelius Victor, Aelius Donatus és Macrobius, Victorin és Sidonius és mások, az elfajulás annyi jelenségei közt legalább azon egy vigasztaló erény fenmaradásáról téve bizonyosságot, hogy a római nép még mindig hálás volt, és tette, a mit tehetett, hogy dicsőségeit, a milyenek azok az idő szerint voltak, a feledéstől lehetőleg megmentse. Egész Róma ünnepi színt öltött és fényárban uszott. A forumon, hol Theodorik beszélt, s az egész római és góth nagy és kicsi világ teljes pompában volt jelen, állt a sokaság közt egy afrikai pap is, névre Fulgentius, s Rómát ezen nagy történeti pillanatban, midőn hosszú évszázadok az általok teljesített nagy és nehéz munka eredményét mult és jövő társaiknak mintegy bemutatják, — a mint a feldiszitett templomok, paloták, diadalivek basilikák, árkádok és szobrokon végig tekintett, s látta ezek körében mint állapodik meg hirtelen az összegyűlt óriási nagy sokaság; mint lesz a tengerzajból egyszerre halálcsend, melynek ünnepiességét a füzérekkel, lombok- és lobogókkal játszadozó szellő még inkább emeli; mint magasodik ki Theodorik hősiesen szép alakja, mely magas sugár természetével, martialisan szép arczki-fejezésével, melyet a nagy küzdelmek-, gondok-, aggályok- és elhatározásokban épen nem szükölködő multjának nyomai még érdekesebbé tettek; szőke, göndör, vállaira ereszkedő hajzatával, mély kék, fekete pillákkal szegélyezett, szenvedély vilámai helyett, most a jóság és érzékenység szelid világában fénylő szemeivel, a germán faj sajátos szépségeit egy alkatban mint valamely nemzeti typusban egyesíteni látszott; mint zendülnek meg beszéde végeztével az összes hangszerek, s tör

ki százezerek melléből a mindeneket magával ragadó lelkesedés, ezen, igaz hála és öröm hiányában, oly ritka vendége e siralmas földnek.

Fulgentius, mondtam, Rómát ez ünnepi pillanatban még mindig oly magasztosan szép- s fenségesnek találta, hogy a körülállókhoz fordulva elragadatásában e szavakra fakadt: „Ha már a földi Jeruzsalem is ennyire elbájoló és szép, milyennek kell még ama fensőbb mennyeknek lenni!“¹⁾

Theodorik ez alkalommal hat hónapig maradt Rómában, s lakását a Palatin hegyen a császári palotában üté fel. A város nagy hatással volt rá. Fenntartására, emlékei megőrzésére, az idő és vandalismus által okozott romlás helyreállítására irányzott intézkedései, mint azokat Cassiodor gyűjteményében olvassuk, áradoznak a magasztalás, csodálat és kegyelet kifejezéseiben. Nincs emlék, melyet gondja fel ne üelt volna. A palotának, melyben lakott, s mely a vandalok által történt kiraboltatása óta üresen állt, és saját gigászi nagysága miatt már-már hanyatlani kezdett, kiigazítására 200 font aranyat a bortermésre vetett adóból, a város híres falának fenntartására pedig a lucini kikötő minden vámbevételeit, s 25,000 téglát a császári téglagyárból rendelt évenként kiszolgáltatni. A vízvezetékek, melyeknek falait a repkénynövények összehasgatták, s arkádjaikon cserje, egy-egy olaszfenyű, különféle vadgyümölcs-fa hajtott ki, nem különben a cloakák, külön gondviselőkre bízattak. Ez utobbiakról, mint valami boltozott hegyekről szólva: „ez egyetlen műből, kiált fel Theodorik, ítéletek meg, milyen természetű a te nagyságod oh egyetlen Róma! Mely város versenyezhetne a te csucsaiddal, ha mélységeid is ennyire utólérhetlenek.“²⁾ A vízvezetékeket illetőleg „az építés, ugymond, ép oly csodálatra méltó, mint a víz jósága egyetlen a maga nemében. Egész folyókat vezetve be a városba, a kövekből állított csatornák megannyi természetes folyam-ágyakul tűnnek fel. Mennyire szépíti a vizek ezen bősége a várost? mi lenne a thermák ékességéből ezen vizek nélkül? Az átlátszón és kéjesen lejtő *aqua virgo* megérdemli ne-

1) *Vita B. Fulgentii*, Cap. 13. Migné, Patr. curs. Compl. tom. LXV. pag. 131. Fulgentius szerzetes apátból utóbb ruspei püspök lett.

2) Cassiodor *Var.* III. 30.

vét tiszta, vegyítetlen szeplőtelenisége által. Más vezetékek vizei szenvednek az esők behatásai alatt, ennek hullámaiban örökké ugyanazon vidám tiszta ég tükröződik vissza. Ki ne csodálja Claudiát, melynek csatornája Aventin homlokához akként van vezetve, hogy a magaslatról leesve, a csucokat csak úgy látja el vizekkel, miként a völgyek mélyeit?¹⁾ Pompejus színházának helyreállítását Theodorik a senatus tagjai legjelesbikére Symmachusra, Róma istenei e nevű híres védőjének unokájára bízta, ki némely új építmények által magára vonta a király figyelmét. E színházat, mint építészeti remeket, a közönség azzal tüntette ki, hogy egyáltalán csak rómainak nevezte, mintha ezen város majestása, ama színház örökké tartó szilárdságában, műtökélyében méltóképen volna kifejezve. De már e színház is javító kezekre szorult volt ezen időtájban. Századok sulynomása alatt a fal és oszlopkövek kimozdultak illesztékeikből, az épületet támoszlopokkal kellett erősíteni. Mi mindent nem porlasztasz el oh idő, mely képes valál e hatalmas erősséget is megrendíteni.²⁾

Nem kevesebb tárgyszeretettel intézkedik Theodorik a többi műemlékek és remek nevezetességek fenntartásáról és megmentéséről is. Traján teréről mint csodáról szól. A Capitolt látni, szerinte annyit tesz, mint tanunak lenni, hogy Róma az emberi lángelméken is diadalt aratott. (Cassiodor nyelvén: *Capitolia celsa conscendere, hoc est humana ingenia superata vi disse.* VII. 6.) Az ércz és márványszobrok sokaságáról meg úgy emlékezik, mintha a művészet olykép népesítette volna be ezen nemes lakókkal a várost, mint azt a természet az élőekkel tévé. (Pene parem populum urbi dedit, quam natura procreavit. VIII. 13.) Figyelmet érdemel Theodorik azon ítélete is, melyet a városról egészenben vévé fejez ki: „E város, ugy-

¹⁾ Ugyanott VII. 6.

²⁾ Cassiod. *Var.* IV. 15. „Quid non solvas o senectus, quae tam robusta grassasti? . . . Cassiodor czikornyús és dagályos, áradozó irány, mely költői fellengzéssel az irodai pedanteriát oly sajátágosan egyesíti, unicum a maga nemében. Egy részről erőlködés, classicusnak lenni, másrésztől megfelelő phrásisok hiánya eszme és képzeleti világának classicus feltüntetése, a nyelv olyatén megkinzását eredményezték, hogy Cassiodort méltán tekinthetjük a barbar latinság ha már nem apjának, legalább meghonosítójának.

mond, mely senki iránt sem háládatlan, mert *senkire nézve sem idegen*, termékeny anyja az ékesszólásnak, óriás temploma minden erénynek, mely egymagában foglalja össze mindazt, mit a világ magasztost és bámulatost képes felmutatni, — egész Róma egy egyetlen csoda!“ (Universa Roma — miraculum VII. 15.) Hogy tehát a város ezen dicsőségét biztosítsa, örököt rendelt, kik a szobrokra és épületekre ügyeljenek, hogy azokat senki meg ne csonkítsa, az ércz és vaskapcsok kihuzása által meg ne rongálja. A márvány-szobrokat, edényeket, táblákat, domborműveket, oszlopokat elhurezolni, s összetörni a végből, hogy azokból meszet égessenek, tilos. — Külön tisztviselő lőn a végből megbizva, hogy az építkezéshez szükséges mész előállításáról gondoskodjék, miszerint az emberek rá ne szoruljanak, hogy mészszel ily átkos módon, az emlékeknek ily vad megsemmisítése által lássák el magukat. Felszedhetők és elvitethetők csupán azon töredékek, melyek már mint romok a földön hevernek, s ékességül vagy egyébként még felhasználhatók. (Ut ornent aliquid saxa jacentia post ruinas. 11. 7.) Igaz, hogy Theodorik e tekintetben csak a császári elődök, Theodosius, Valens és Valentinián intézkedéseit ujitotta meg, melyekkel ezek, műbecsők miatt, a pogány templomokat és isteneket a fanatizmus dühe ellenében megóvni kívánták ¹⁾: de hogy ő ezt barbar létére és még sokkal több részletesség- és szeretettel tette, megérdemli Ennodius dicséretét, mely szerint nagyobb érdem a hanyatlót megmenteni, mint valamit megkezdeni.

¹⁾ A régi császárok idejében külön hatóság volt megbizva a tisztaságra és emlékekre való felügyeléssel. E hatóság főnöke olykor: „Curator operum publicorum“, olykor „tribunus rerum nientium“ a mai „netezza publica“ czimet viselte. Theodorik alatt e hatóság „Comitiva Romana“-nak neveztetett; mert az élén egy Comes állott, s közvetlenül a városi praefectusnak volt alárendelve. Az öröknek (vigiles) folyvást czirkálniok kellett, s Theodorik figyelmezteti a rablókat: vigyázzanak, e művek nem némák, mert hangot adnak, valahányszor a tolvaj kalapácsa vagy fejszéje érinti (Var. VII. 13. „statuae nec in toto mutae sunt“ stb.) Előfordul egy „Curator statuarum“ is. Hogy a keresztyének is sok pogány templomot és istenszobrot dultak fel és romboltak szét, azt, fájdalom, tagadni nem lehet. Ilyen például az égyptomi Serapeum és részben talán a római Capitolium is. Egyesek megmentettek az által, hogy keresztyén célokra használták, a mint ezt még látni fogjuk.

(plus est occasum repellere, quam dedisse principium. ¹⁾) Theodorik folyvást szemük elé tárja a rómaiaknak azon gyalázatot, melyet őseik irányában elkövetnek, midőn az ércszobrokat, azokat egészben el nem lophatva, megcsonkítják, levágván egyes tagjaikat, vagy kihuzogatván az érczkapesokat, melyek az épületek márvány vagy travertin köveit összetartják. Gregorovius némi keserőséggel jegyzi meg: hogy az ezen kihuzogatás miatt a romokon mutatkozó lyukakat, az olaszok tudatlanságból azon góthok vadságának róják fel, kik városuk ékességeit egykor ennyi szeretettel ápolták volt.

De a városnak nem csak fenntartásáról, hanem gyarapításáról is gondoskodott Theodorik, főleg az által, hogy kormányzati körébe vonta mindazon tényezőket, melyek az anyagi jólétet emelni képesek. A munkás kezek megszorodtak a foglyoknak kiváltása által. Maga az egy páviai püspök, az általunk már említett Epiphanius egyszerre 6000-et váltott ki. „In Liguria numerosa agricolarum progenies“ (Liguriában számos a földmives osztály), írja ezen alkalomból Ennodius. Dalmatia vas-, Brutium aranybányáinak művelése újra felvétetett; a pontini és spoletói mocsártavak kiszáritása munkába lőn véve. A tengeri közlekedés biztosítására a régi hadi kikötők helyreállítottak, ezernél több hadi hajó épült és szereltetett fel; a kereskedelmi kikötők, s az azokhoz vezető hajózható folyók kitisztítottak. A földművelés, ipar és kereskedelem tehát újra virágzásnak indult. Róma, melynek élés-kamarája az előtt Egyiptom és Afrika volt, most maga Olaszország által láttaték el a szükségességekkel, s a lakosság nem esett rémülésbe, ha gabnát szállító hajók véletlenül viharos időjárás, tengeri kalózok vagy egyéb akadállyal fogva néhány nap vagy hétig el találtak késni. Portus és Ostia ismét világkikötőkké lőnek; a Tiberis partjai visszanyerték egykori élénkségüket, a hegyes és tengerparti vidékek nyaralói és kertjei pedig régi ünnepelt diszöket. Theodorik behozatta újra a császárok által gyakorolt

¹⁾ Ennodius, eredetére gallus Arelateből (Arlesből), Theodorik nagy csodálója volt. A panegyris, melyet róla tartott, a kifejezésekben tulzó ugyan, de valótlant nem mond. Irta Epiphanius páviai püspök életét, melyre már hivatkoztunk. Összes munkáit kiadta Migne, *Patr.* tom. LXIII. Az idézett mondatot l. ezen kötet. 177. l. Theodorik Epiphanius halála után ennek utódjául nevezte ki. Iratai történeti becsüek.

ingyen napi gabna-, bor- és olaj-osztogatást ¹⁾ s a míg Rómában tartózkodott, a nép mulattatására színházi és circusi játékokat rendelt. Vespasian amphitheatruma ismét viszhangzott Afrika vadállatai ordításaitól, valamint a Circus-Maximus a versenyfutókat lelkesítő tapsok- és kiáltásoktól, a szerint a mint valaki pártállásához képest a kék vagy zöld színnel tartott. ²⁾ Szóval kicsiben bár, de úgy folyt az élet Rómában, mint hajdan a régi jobb császárok alatt. Augustus elnyomva a köztársaságot, úgy intézte eljárását: ne vegye észre senki, hogy Róma urát kapott benne; Theodorik pedig, hogy feledjék a rómaiak mintha barbar eredetű volna az, a ki uralkodik rajtuk. Hivatalos és diplomatiái nyelv a latin volt. Gregorovius valamint előtte Gibbon, azon véleményben van, hogy még a góthoknak szóló rendeleteit is e nyelven adta ki, miben azonban én legalább erősen kételkedem. Hogy a góthoknak szóló intézmények csupán e nyelven maradtak fel, és eddigelé nem akadtak

¹⁾ L. az ezen osztogatásokra vonatkozó szabályozásokat Theodosius codexében: XIV. könyv, tit. III., IV., XV., XVI. XVII. XXIV. Ezekből következtethetni, hogy az „a populus romanus“ Caesar óta ingyenélő, színházakat és fürdőket ingyen használó csürhe sokaság volt. A koldulási rendszer egész ide viendő vissza, s hibáznak, a kik azt a kereszténység jótékonyági szelleméből szeretnék lezármaztatni. Többiben a ki minden birtokot és jövedelmet magához ragadott, az természetesen már okosságból is indítatva fogja érezni magát, hogy nélkülöző embertársait éhen ne hagyja meghalni. Mily nagy bece van a munkának és tisztességes keresetnek egy állampolitikai, mint anyagi és szellemi jólét tekintetében, azt ezen szomorú történeti jelenség is eléggé mutatja.

²⁾ Venetus et Prasinus. E színekkel voltak ugyanis a lóversenyzők jelezve. A néző közönség rokonszenve meg volt a két szín közt osztva. Mindegyik fél saját pártjának kívánva a győzelmet, nem hiányoztak a bátorító és lelkesítő felkiáltások. A győztes párt olykor gunyos diadalörömben tört ki, mely a másik félre elkeserítőleg hatott. Igen gyakran verekedésre került a dolog, melynek mindig egy-két emberélet esett áldozatul. A verekedés olykor a circusból az utcára vitették át, s valóságos zendüléssé fajult. Egy alkalommal kevésben mult, hogy Justinian császár Konstantinápolyban egy ily circusi lázadás áldozata nem lett. Theodorik a zöld (prasin) színnel tartott. Konstantinápolyban használatban volt a fehér és veres szín is.

egyetlen egy góth nyelv- emlékre sem, mely a nemzeti nyelv hivatalos használatáról tanuskodnék, az való ugyan; de vajmi keveset bizonyít, tekintve, hogy a nemzet egy negyedszázad multával végkép elpusztult, Cassiodor pedig gyűjteményébe csak a latin szöveget vette fel. Az bizonyos, hogy a nemzet a latin nyelvben, melyet még királyuk sem értett kellőleg, nem volt annyira jártas, hogy Cassiodor czifra fogalmazásait megérthette volna. Fordítók hiányában ugyan nem szenvedtek, de miért alkalmazni százat vagy ezeret, ha e munkát Theodorik irodájában egy-kettő is könnyen végezhetné? És a nemzeti-ségökre oly büszke és féltékeny góthok, nem fektettek-e valamely súlyt a nemzeti nyelvre is? Theodorik dicsekszik vele, hogy már annyira haladtak, tudniillik az összeolvadásban, hogy a római már is a hatalmas góthot, a góth viszont a szegény rómaikat kezdi utánozni! Nem azt jelenti-e ez, hogy a góth fensőbbisége érzetében csak nagy nehezen ereszkedett le odáig, hogy a rómaiktól egyetmást elsajátítson?

Theodorik római látogatása az időben történt, midőn a város keresztyén lakossága pápaválasztás alkalmából mély meghasonlásban volt, mely olykor vérengző utczai verekedésekre fajult el. II. Anastasius pápa meghalálozván, a clerus többsége 498-ban a sárd eredetű Symmachust választá pápának. Ez időtájban érkezett vissza Konstantinápolyból Festus nevű senator, ki Theodorik megbízásából az ottani udvarnál követségben járt. Festus byzanci érzületű volt, s az innen magával hozott pénzen a római papság egy részét megvesztegetve, kieszközölte, hogy ezek Lőrincz nevű diaconust választották meg az előbb nevezetnek ellenében. Theodorik elébe kerülván az ügy, a király azon ítéletet hozta, hogy a pápai szék azt illeti, a kit a többség választott. Így lőn Symmachus pápává, ki egy időre a békét helyreállítva, 499. márcz. 1-ére a szent Péter egyházba zsinatot hitt egybe, mely három okból nevezetes. Először, mert egy canont hozott „de tollendo ambitu in comitiis pontificiis“, mely megsemmisíti Odoaker rendeletét, hogy a pápaválasztás mindig egy királyi biztos jelenlétében történjék. A mi annyit jelent, hogy a választás minden állami hivatalos befolyástól függetlenül hajtassék végre: oly elv, melynek keresztülvitele később, a császárság visszaállításá után, VII. Gergely és utódjai által, annyi végzetszerű küzdelmekbe került. És másodszor: mert az acták aláírásából kitűnik, hogy a zsinaton csak a római papság vett részt, követ-

kezőleg egy megyei zsinat határozott a pápaválasztás dolgában, s e határozatot e szerint presbyterek írták alá.¹⁾ Ez aláírásokat végre, még az is nevezetes történeti okmánynyá teszi, hogy azokból ismerni tanuljuk az akkoriban létezett, *titularis*, tulajdonkép plebániái templomoknak úgy nevét, mint számát. *Titulusoknak* tudniillik nevezettek oly templomok, melyek szentek, főleg vértanúk tiszteletére emelve, vagy ezektől, vagy pedig az illető templom alapítóitól neveztettek el, s azon joggal voltak felruházva, hogy bennök a rendes isteni-tiszteleten kívül a szentségek is kiszolgáltathassanak, s más oly vallási funktiók is végezthessenek, melyek egyes kápolnában vagy oratoriumokban vagy éppen nem vagy csak felmentvény mellett, kivételesen, voltak megengedve. Ez egyházak tehát valóságos plebaniák voltak, melyekben a szükséghez képest több kevesebb pap volt szolgálatra alkalmazva. Mínden egyes ilyen templom első papja cardinalisnak nevezetett, az „*incardinare*” annyit jelentvén, mint letűzni, s azokhoz kötni, valakit vagy valamit valamely helyen oly czélból állandósítani, hogy ott mindenkinek körül, mint sark (cardo) körül kelljen megfordulni. E papok egyszerű presbyterek lévén, cardinal-presbytereknek nevezettek el, hozzá adván a czimet (titulust) például: Ursus, presbyter Cardinalis, tit. S. Susannae stb. Marcellus pápa 304-ben ezen presbyter bibornokok számát 25-ben, I. Gyula pedig 336-ban huszonnyolczban határozta meg, mely szám igen soká tartotta magát. A huszonnyolczas számnak alapul az szolgált: hogy Róma következő négy patriarchalis basilikájában, ugymint: szent Péter, szent Pál, szent Lőrincz, Santa Maria Maggiore, a hét minden egyes napján minden nap más-más cardinalis presbyter volt köteles misét mondani, következőleg, hogy mind a négy basilikában minden napra más-más jusson, ezek számát huszonnyolczban kellett meghatározni. A lateráni, kezdetben az Üdvöztöről, utóbb ker. sz. Jánosról czimzett patriarchalis basilika a római püspök székes-temploma lévén, ez egyetemes főpapi állásánál fogva, minden egyházak anyja és feje czimet kapott, és az által lón kitüntetve, hogy ott a hét minden napján nem más és más presbyter, hanem más és más püspök Róma vidékéről (suburbicarii) mondotta a misét, kik számra e szerint *heten*, *episcopi cardinales*,

¹⁾ Labbé *Conc.* tom. V. 446. Panyinius. *Epis. Pont. Rom.* pag. 19. — Mabillon, *Mus. Ital.* II. XIII.

püspök-bibornokoknak lőnek elnevezve. Ezekhez járultak még a diakonok, számra tizennyolczan, mint a jótékonytság és szeretet nagy intézeteinek kezelői és vezetői, kiknek tizennyolcz számból következtetni lehet, hogy ezen időben Róma már tizennyolcz különféle nagy nevelő-, tanító- és jótékony intézettel, árvaházzal, ispotával, özvegymenedék helylyel stb. volt ellátva. Ez volt a cardinálok testületének eredete, mely idővel a pápa, mint lelki császár körül, a senatus helyét volt elfoglalandó. Számuk ma hetvenben van megállapítva. Az említett öt patriarchalis basilikához idővel még kettő: sz. Sebestyén (in via Appia) és a jeruzsalemi szent keresztről czimzett járult, mi által e basilikák száma végleg hétben lőn meghatározva. A város, mely politikailag tizennégy, egyháziilag csak hét régióra volt felosztva, melyek mindegyikében egy jegyző a vértanuk actái feljegyzésével, és egy diákon a szegények gondviselésével volt megbízva. A diakonok számát idővel szaporítani kellett. A hivatali aláírásból kitűnik, hogy minden apostolnak volt külön egyháza, az evangelisták közül csak kettőnek: Máté és Márknak; a pápák közül Sz. Kelemennek (s talán Sylvester és Marcellusnak), mert Julius, Calixtus, Cajus basilikái alapítóiktól neveztettek el; a presbyterek és diakonok közül Sz. Lőrincz, Chrysogon Euséb és Nicomedes birtak egyházakkal. A senatori rendből ketten: Pudens és Pammachius, az első mint első keresztyén, a másik mint első szerzetes a főosztályokból. Nagyobb volt a vértanuk és szent asszonyok száma: kik közül különösen Sz. Ágnes, Praxedes, Pudentiana, Sabina, Caecilia, Susanna, Anastasia, Prisca lőnek kitüntetve. Templomaikat az utazó a városban, habár megújítva, de mind megtalálja. Egy némelyikre, a fölület emelkedése miatt, már harmadizben építettek, vagvis új falat és tetőt raktak. A betemetett Sz. Kelemen eredeti épületét ép akkor ásogatták ki, midőn én Rómában voltam. Bámultam a falak szép és eleven színű frescofestményeit. A hatás, melyet ez ódon szent helyek a látogatóra nézetkülönbség nélkül gyakorolnak, rendkívüli. Mennyi és mily emlékezet van kapcsolva ezek mindegyikéhez. Az elmúlt századok több ölnyi lerakódása egész súlyával nehezedik e falakra; életerő kellett hozzá, hogy megküzdve az idő, ezen nagy temető-mester összes hatalmával, ezen, kezdetben parányi építmény egész mai napig és pedig mindig nevedve, a felszinen, fürdve az isten lege- és fényében, tarthassa fenn magát. Az erő a kegyelet volt, mely e helyekhez az emberek

szívét, lelkét, képzeletét bilincselte le. A mit szeretünk, azt nem hagyjuk elveszni. És a nagy szeretet tárgyai mindig varázsosak. A látogató elérzékenyül, s mély gondolkodón hagyja el a helyet.

A tény, hogy Theodorik idején Rómában már huszonnyolcz plébániai és öt parochialis basilika volt, eléggé mutatja, mily változásokon ment át Nagy-Constantin ideje óta az ősi Róma. Azon pillanattól, melyben Theodosius felhívására a senatus a kérdés felett szavazott: Jupiter-e, vagy Krisztus? ¹⁾ a pogány templomok zárva állottak, a keresztyén egyházak pedig egyre szaporodtak. „A keresztyénségnek, írja Gregorovius, hogy Rómán azon metamorphosist végre hajtsa, mely a legrendkívülibb történeti tünemények egyikét képezi, hármias irányban: rombolólag, alkotólag és átalakítólag kelle hatnia. Mind a három irány egyszerre egymás mellett igen jól megállhat. Azonban valahányszor egy régi életszervbe valamely új elem, mint csira, oltatik, az élet törvénye azt hozza magával, hogy ez új elem az ő életformáit már létrehozta legyen, mielőtt a régi organismust szétveti, vagy átalakítja. ²⁾ Így hatott a keresztyénség is, s Róma főleg a hatás ezen con-

¹⁾ Történt ez 388-ban. A ker. hit már igen el lehetett terjedve ez időben, mert a tanács, melyben igen erős ó-conservatív férfiak ültek, különben egy könnyen nem hajlott volna meg. Sz. Jeromos (ad Laetam) említi, hogy Albinus Pontifex a keresztyén gyermekek és unokák oly nagy számától volt körüvezve, mely képes volt volna még magát Jupitert is megtéríteni. A keresztyén hitre tért első rangú patriciusi családok közül az első példát adta az Aniciusok családja, melyről Claudian írja: „Quemcumque requires hac de stirpe virum, certum est, de stemmate nasci, — *per fasces numerantur avi* stb. E család az ősi Rómában nem bírt még azon jelentőséggel, melyre később emelkedett. Cassiodor rokonságban volt vele. E családot követték a Paulinok, Grachusok, mint Prudentius énekli, a föld megannyi fényvilágai:

Et dubitamus adhuc Romam sibi Christe dicatam

In leges transisse tuas?

kérdi eme költő miután a senatus, „a Catók ezen tiszteletre méltó gyűlhelye“ hódolatát előbb megénekelte. Sz. Jeromos diadalt zeng, mert ime pusztán áll a Capitól, s elhagyatván a régi istenek!

²⁾ I. Band, 77. lap.

servalólag-ujító természetének köszöni fenmaradását. Jó ideig a szabadság kivívása után a keresztyénség és pogányság egymás mellett álltak a városban, s találkoztak a nyilvános élet terén mindenütt, a hová hivatás vagy felsőbb rendelet parancsolta őket: a curián csak úgy mint a csatamezőn. A keresztyénség romboló hatása az első három század alatt nem mutatkozott másban, mint az általa folytatott *eszme-harc*ban, melyből végre sok szenvedés után mint győztes emelkedett ki. Alkotó és átalakító hatásának tanui főleg az általa életbe léptetett intézmények (hierarchia a pápával), és épített, vagy átváltoztatott templomok, melyek az ősieket elnyomták, s Rómát külső physiognomiájában is keresztyénné tették. Ez utóbbi hatás természetesen már rontással is járt. Fájdalom öt-hat a keresztyénség használatára átalakított templomokon kívül, több száz odaveszett. A megmentettek közt említendő: főleg a Pantheon, mely fenmaradását annak köszönheti, hogy a „*minden istenek*“ templomából, „*minden szentek*“ templomává alakították át.¹⁾

Érdekes volna, úgy régiségtani, mint költészet-művészeti tekintetben kétségkívül, ha történeti és műrajzát adhatnók valamennyi, ezen korszakból származó egyházi építményeknek. Számos dolgok, művek, események emléke frissítenék föl. Feladatunkhoz képest, kénytelenek vagyunk csupán egy pár adatra szorítkozni, melyek Róma két fő basilikájára vonatkoznak. Nagy Constantin több kisebbeken kívül a keresztyének számára három főbasilikát építtetett; a *lateranit*, s a szent *Péter* és a sz. *Pál* egyházat. Az első a telektől veszi nevét, melyen épült. E telek Plautius Lateranusé, római senatoré volt, ki Neró alatt Piso összeesküvésébe keveredvén, kivégeztetett, s javai a kincstár részére elkoboztattak. Constantin e telket, mely mellett palotája állt, e templom számára adományozta. Így lőn Laterán világszerte ismeretes, miként Pilatus a Credóba való befoglalás által. Különben jeles férfinak ismeri

¹⁾ Nagyot vétene a történeti igazság ellen, a ki a pogány templomok megsemmisítését mind a keresztyénségnek tulajdonítaná. Feldúltak kétségkívül a keresztyének is sokat, főleg a vidéken, de a legtöbbjét kétségkívül a lakosság építkezéseihez használta fel, mint az a törökök kiűzése után árpádkori templomainkkal nálunk is történt.

Tacitus azt írván róla, hogy meghalt a nélkül, hogy hallgatagságát megtörték volna (*plenus constantis silentii*), ki még az őt meggyilkoló tribunusnak sem veté szemére, hogy ugyanazon összeesküvésben részt vett (*nec tribuno objiciens eandem conscientiam*).¹⁾ Szent Péter temploma a Vaticán tövében elterülő térségen körülbelül azon helyen épült, hogy az előtt Nero circusa állott. Egy ősi hiedelem azt tartja, hogy szent Pétert, ki vagy ezen circusbán a többi megégetett keresztyénekkal, vagy pedig a Janiculus hegyén szenvedett vértanúságot, a vaticani téren temették el, és pedig éppen azon a helyen, mely felett ma szent Péterben a *Confessio* áll. A *confessio* nevet az oltárnak adják, mely alatt a szentnek teste fekszik, ki valamást, bizonyoságot tett Krisztusban való hitéről, s kinek tiszteletére van szánva a templom. Szent Péter *confessio*ja két egymásfelett emelkedő részből áll; valamint a templomból a felsőbb részbe, úgy innen az alsóba lépcsők vezetnek le. Az alsóbbnak boltozott talapzata alatt van sz. Péter sirja, a szekrényvel, melybe testét zárták. A felsőbbnek, mely szintén jóval lejjebb esik a templom kövezeténél, toursi sz. Gergely bizonyítványa szerint, volt egy kis, könnyen kinyitható ablaka, melyből ha valaki letekintett, láthatott az alatt fekvő üregben egy érczből készült óriás sarkophagot, mely felett aranykereszt állt.²⁾ Ez volt az érczszekrény, melybe Constantín sz. Péter testét záratta, midőn a föléje tervezett basilika építéséhez látott.³⁾ A felépült basilika csarnoka felett egy régi, azon barlangüreget ábrázoló festvény volt látható, melyben sz. Péter teste három századon át őrizteték, mielőtt az új basilikába foglaltaték be. A festmény emlékét egy metszet megőrizte ugyan, de az, ha vajon a festés maga Constantín idejéből származik-e, többé be nem bizonyítható, különben érdekes adatul szolgálna annak bebizonyítására, hogy Constantín basilikájába oly sirt foglalt be, melyet az ő korában sz. Péterének ismertek, és a melybe, mint más katakombákba vasárnap és

¹⁾ Tacit. *Annal.* XV. 60.

²⁾ Gregor. Turon. *De Gloria Martyr.* C. 38.

³⁾ *Ipsum loculum undique ex aere cyprio conclusit, quod est immobile. (Vita Sylvestri, ex libr. Pont. Damasi papae, Migne, Patr. tom. VIII. p. 804. A sarkophag felett álló kereszt tiszta aranyból volt, és 150 fontot nyomott. Ugyanaz és ugyanott.*

egyéb ünnepeken a hivek kétségkívül összegyülekeztek. A XVI. század végével, midőn e régi basilika lebontatott, és a confessio említett boltozatait magasabbra kellett fogni, Jacobus a porta nevű híres építész jelenté VIII. Kelemen pápának, hogy megtalálta amaz ablakot, melyből sz. Péter koporsóját hajdanában meg lehetett látni, de a mely ablak idővel, úgy látszik, feledésbe ment. Ennek hallatára a pápa, magához vevén három bibornokot, kiknek egyike Dellarmin volt, lement a munkásokhoz, s fáklyafénynél szemle alá vette az üreget; látta a sarkophágót, és felette az arany keresztet. Mire rendeletet adott, hogy ez ablak újra építtessék be, azon ősrégi oltárt, melyet ott talált, sértetlen hagyják meg, s mellette egy másik fényesebbnek építéséhez lássanak. ¹⁾ 846-ban a saracenok Rómát kirabolván, a sz. Péter és Pál basilikákon különösen töltöttek dühöket. Sz. Péterből elvittek minden kincset, különösen a kapuk ezüst, és a confessio arany lemezeit. Gregorovius tudni akarja, hogy ez alkalommal lehatottak egész amaz ércsarkophágig, melyről emlékeztünk; s mivel az óriási bronzkoporsót el nem hurezcolhatták, azt zsákmány-vágyból kétség kívül feltörhették, és tartalmát szétszórhatták. Gregorovius itt saját képzelődését állította a történet helyébe. Nincs rá egyetlen-egy tanu, ki sz. Péter koporsójának feldulásáról emlékeznék, holott sz. Pálét felhossa ugyanazon Anastasius, ki sz. Péter kirablásáról is emlékezik. ²⁾ Alkalmasint tettek róla hogy a saracenok azt meg ne találják. Az építész és a pápa tanuságtételét hitelesnek kell elismernünk, különben bármennyire fáj-laljuk is, hogy a pápa a dologban oly rejtélyesen járt el. A confessio és Péter sirja tehát a mai sz. Péterben ma is épen úgy áll, mint Constantin idején, csak környezete, különösen fedele, *a földből az égbe emelt pantheon*, változott. Sz. Péter sirját, a sarkophág tartalmát azóta, amint az Constantin beboltoztatá, többé halandó nem látta. Ine a hely, melyhez annyi

¹⁾ Bonan. *Hist. Templi Vatic.* p. 122. e manus. Torrig.

²⁾ Anast. in *Leone IV.* sz. Péterről: portas, quas destruxerat saracena progenies, stb. Ugyanaz in Bened. III. Pauli apostoli *sepulchrum*, quod a saracenis destructum fuerat. Nem képzelhető, hogy VIII. Kelemen az idestova utazgatott építészt, és társait, kik a templom körül foglalkoztak, mind arra birhatta volna, akár pénzzel, akár terrorismussal, *hogy hazudjanak*, és mégis e hazugságról a világ soha mitsem hallott volna.

századon át, millió és millió zarándok fáradott. Sz. Péterhez idővel több mellék kápolna csatoltatott, ezek közt: testvéreé, sz. András apostolé, ki idővel külön templomot is nyert, és leányaé: szent Petronilláé, ki a tőle nevezett katakombákban feküdt mindaddig, míg II. István pápa számára külön kápolnát építtetett, s testét azon okból szállíttatta át, hogy ezen apostoli család tagjai sirjaikban egyesíttessenek ¹⁾. Többiben Róma átalakításának ezen folyamata szakadatlanul tartott egész mai napig. Legsajátságosabb, hogy a helyet, melyen Jupiter trónolt, ki villámszóró állásában Róma világhatalmának mintegy jelvénye volt, egy franciscanus kolostor, és a hozzátartozó *Ara Coeli*-nek elnevezett templom foglalta el. Szinte szeszélynek látszik, melylyel a sors a nagy alkotmányokat, a nagy elmék halhatatlanságot ígérő műveit gunyolni akarta, hogy a midőn a Capitol, a császárok vára, Róma, Apolló ér Venus temploma, és annyi más óriási mű megsemmisült, a négy száz templomból alig pár jelentéktelen, egy Vesta és Fortuna Virilis maradt fenn!

Daczára Róma ezen folytonos átalakulásának, daczára a vívmánynak, hogy a pogány templomok bezárattak, bennök az áldozatok s minden isteni-tisztelet megszűnt, ellenben a keresztyén jelvények, templomok, mindenféle intézetek egyre szaporodtak, s a keresztyén elem oly tulnyomóvá vált, hogy sz. Jeromos kifejezését használva, a kit meggyőződés nem hódított meg, azt hozzánk (keresztyének közé) vezette a szégyen, — daczára mondtam mindezen térfoglalásoknak, a püspökök tekintélyének, a pápaság széles befolyásának, Theodorik hatásos kedvezésének és példás erkölcsi életének, a pogányság, mely az államrendszerből száműzetett, az erkölcsökön még mindig uralkodott. Róma és a volt nyugati birodalom minden nagyobb városai lángoló szenvedélyességgel csüggték a circusi és színházi játékokon, melyek erkölcstelen elfajulásáról pogányok és keresztyének iratai egyaránt telvék fájdalmas, de tehetetlen panaszokkal. Mi fordult a VI. századi színházakban elő, azt megtanulhatjuk ismerni Procopiusból (*Anecdót.* cap. 9.), nevezetesen azon jelenet leírásából, melyben a későbbi híres császárné, Justinian neje, Theodora nyilvános fellépését

¹⁾ Petronilla catacombáiról l. Boldetti *Osservat.* II. köt. 18. fejezet.

és játékát jellemzi. A drámák rég feledékenységbe mentek. Nem a szépművek rontják meg a kort, mint inkább magok romlanak meg a kor befolyása által. Anyagias kapzsi világból elköltöznek a műzsák. A tragédiában nem gyönyörködhetik az oly korszak, mely átallja a nagy erényeket, s rettegi az expiatiót. A vigjáték elsatnyul, ha a bűn olykép hatalmasodott el, hogy az többé se szemrehányást, se javítást nem tűr. Ilyen volt Augustus halála óta Rómában a császári korszak. Drámai színészek helyét: mimok, pantemimok, petamenok (madarak módjára ugrándozők), szekereszek, lovagok, athléták, vadászok, énekesek és énekesnők, kötél- és egyéb fajú tánczosok foglalták el. Minél szemérmetlenebb az öltözk, játék, taglejtés, az ének és beszéd, annál keresettebb és jutalmazóbb volt; s Theodoriknak nem volt meg mint Augustusnak se az a tekintélye, se az a hatalma, hogy a szélsőségig vitt ez elfajulásnak gátokat vethessen. Majd mentegeti az így mulatókat, hogy tudniillik: ki keressen a színházakban komoly erkölcsöket, nem Cátok gyűlhelye ez ¹⁾; majd szemökre veti a rómaiaknak, hogy őseik becsületes mulatságnak feltalált intézményeit becsületes testi kéjelgések iskolájává aljasították le. ²⁾ Csupán arra inti, hogy miután ő minderre annyit költ, legalább azt tegyék meg neki, hogy ne verekedjenek, és ne tegyék a circusokat vérengzések gyászos színterévé. ³⁾ Az intésnek kevés sikere volt. Minden a réginél maradt, a közönség egyébbel sem foglalkozott; egész lelkét szívé a játékok foglalták le, közügyekre, a haza sorsára nem gondolt senki. Legnagyobb veszélyek közben, szenvedett iszonyu csapások után, sőt ostrom idején, midőn a katonák künn a falakon verekedtek, sem tartóztathatták magukat a színházak látogatásától. Attila elvonult, kiált fel nagy Leo pápa, s ti hálául a templom helyett a színházakba siettek. Szégyenlem kimondani, de tény: a gyalázatos látványok vonzóbbak, mint a szentek és vértanúk sirboltjai; a daemonnak több követője van, mint az apostolnak. Az egész római világ, írja Salvian, ledér és fajtalan. Fogság- és haláltól reszketve bár, mégis folyvást és csakis a circusra gondol. Gallia leggazdagabb városa (Triert

¹⁾ Cassiod. *Var. Lib.* I. XXVII.

²⁾ Idem. *Libr.* IV. LI.

³⁾ Idem. *Libr.* III. LI.

érti) négyszer ostromlatott ki, és azon néhány előkelő ember, a kit a fegyver megkimélt, a császárhoz fordul, annyi vész orvoslásául azt sürgetve nála, rendeztessen szini mulatságokat a város számára! Mulatságokat a halottak még szétszórva heverő csontjai, és az özönnel kiontott vér még pirosuló nyomai felett! A nép legszánandóbbikának gyér maradványai ott roskadoznak halottjaik sirdombjai felett, és ti circensiseket követeltek, ti nevetni és tombolni akartok! . . . Cirtát és Carthagót ostromlják a vandalog, s a carthagói közönség benn a falak megett circusokban mulat, színházakban fájtalankodik. Künn halálharczot vívnak, benn testi kéjelgésekben töltik az időt. Meghalnak amazok testileg, elvesznek emezek lelkiileg. Melyikök sorsát becsülöd többre? . . . Mintha csak minden római sardonicus füvekkel lakott volna jól: haldoklik és nevet. Könyök árja kíséri a nevetést a világ valamennyi táján. De a romlottságot még az országok és városok végső veszedelme sem állíthatja meg. A római népek elvesznek, de meg nem javulnak. Olaszország annyiszor elpusztított, s megszünt az olaszok alávalósága? Bevétetett és kiraboltatott Róma, s felhagyott-e kapzsisége, pénzszerzése és vérszopó furiáival? Gallián szerte áradoznak a barbárok seregei, s a gallusok bűnei nem a régiek-e? Az erkölcstelenség és fajtalanlás a római népnek mintegy elméje- és természetévé vált, mert ott vannak a bűnök honn, hol a rómaiak. Mi érdemök van a keresztyén népeknek isten előtt, ha magok kénytelenek bevallani, hogy a bűnök a római városokban azóta szüntek, avagy gyérültek meg, mióta a barbarok hatalmába estek. A szemérmes barbarok közt egymagunk vagyunk szemérmetlenek. A bujálkodást ők bűnnek tartják, mi dicsekszünk vele. És mi csodálkozunk, hogy tartományainkat isten az ő kezökbe adta, melyeket a rómaiak minden lehető utálattal szennyeztek be, és most a barbarok ékessé mosnak szeplőtelen tiszta erkölcsük által? A római tartományokban nincs többé sem béke, sem biztonság. Oda minden erő, minden hatalom, nagy név és dicsőség. Kiknek az egész világ áldozott, most a világ minden népeinek szolgálai. Elmúlt minden, csak a bűn maradt meg. Annyi csapás csapásra, s még sincs a római világnak oly parányi tája, mely megjobbult volna. A bűn ugyan már a keresztyénség előtt kezdte uralkodni, de fájdalom az evangelium után sem szünt meg. Szeretnék erővel birni, hogy az egész világ hallja meg szavamat: gyalázat ó rómaik! egyedül erkölcsünk gázsága

az, a mely megbuktatott (sola nos morum nostrorum vitia vice-runt).¹⁾ Salvian ezen szomorú vázlata bizonyságul szolgál, hogy a tömeges megtérések nem a meggyőződés, hanem többnyire a divat vagy példa művei. Volt tehát sok keresztyén, ki csak nevet cserélt. Innen a már keresztyén városban is a pogány erkölcsök azon hatalma, melyen maga a keresztyénség sem vehetett erőt. A kevély népnek meg kellett buknia, hogy a hódító népekkel, mint egyszerű természetfiakkal, némileg kényszerű összetársulása következtében új erőt és életet nyerjen. Ez összelegyedésnek köszöni Európa azt, hogy a mi a régi és az új népekből fennmaradt, az lassankint mind életrevaló, és mert a régi műveltség minden hagyománya örököse, egyszersmind polgárisult nemzetté, illetőleg nemzetek azon családjává nevedekedék fel, mely ma sokkal több joggal mondhatja magát a világ urának, mint a régi Róma, hatalma bármely korszakában. Hogy Theodorik népe nincs e kegyeltek sorában (ha az egy-két gyér csoportot kivesszük, mely az általános nemzeti végzetet netalán kikerülhette, s aztán nyomtalanul a nagy tömegben merült el), azt egyenesen azon erkölcsi akadályoknak kell tulajdonítani, melyek a góthokat gátolták abban, hogy a meghódított olasz néppel egy nemzetté olvadjanak össze. Ezen akadályok legfőbbike, meg lehet talán az egyetlen, az volt, hogy a góthok arianusok, az olasz népség pedig katolikus volt. Theodorik, úgy látszik, a vallási hiedelmekre nem fektetett oly súlyt, mennyit az állameszély megkívánt, s kortársának, Chlodwignak példája, s viselt dolgai és hódítási vívmányai talán ajánlhattak volna. Így vált végzettségüvé Valens császár azon ajándoka, hogy a birodalomba bocsátásokat többi közt azon feltételhez kötő, ha katolikusokból arianusokká lesznek!

¹⁾ Salvianus *De Gubern. Dei* Libr. 6-et 7. Mignénél tom. LIII. a pag. 108—153. Ezen kölni eredetű marseillei pap iratai mélyen érző római patriotára mutatnak, ki e tekintetben minden más szent atyát felülmul. A rómaiaknak keresztyének- és pogányoknak különbség nélkül erkölcesei leírását l. még Ammianus Marcellinusnál XIV. VI- és XXVIII. IV. és Jeromosnál *Epist. ad Eustochium*, és *Epist. ad Ageruchium*. Migne, *Patr. t. XXII.* p. 394. et sequ. és p. 1046 et sequ. V. ö. Gibbon, 31. fejt.

És maga ezen erkölcsi erő, mely a catholicismust ily diadalokra képesíté fel, bizonyítja másrésről azt, hogy Salvián leginkább a nagy városokra, és népnagyokra vonatkozó panaszai a népesség nagy zömére nem alkalmazhatók, s hogy ennek tulnyomó része meggyőződésből és nem csupán divatból, vagy az uralkodó példájára vette fel a ker. vallást, következőleg azon szeretettel csüggett és életét is ahhoz alkalmazta. Különb. Julián általános és beható támadásai ellenében aligha győzedelmeskedett volna másod ízben is, és pedig még vívmányosabban mint először; aligha szavaztatott volna le oly könnyű szerrel Jupiter és isten-társai, kik majdnem az összes arisztokrátiában oly buzgó pártfogókra, Symmachus és Libaniusban oly ékesszóló védőkre találtak.¹⁾ Nem is birhattak volna a

¹⁾ Symmachus azon alkalommal, midőn a senatus megbízásából az istenek ügyét védelmezte, oly hurokat pendített meg, melyek minden patrioticus római kebelben a legélénkebb viszhangra találtak. Szerinte azon dolgokban, melyekben az ész nem adhat felvilágosítást, a hagyományt kell vezérül fogadni. A nemzet e dolgokat illetőleg, követvén a régi szokásokat, csak az okosság parancsának hódol. Ha dicsőség és szerencse által kitűnt századok egész sora arról tanuskodik, hogy a nép elnyerte mindazon áldásokat, melyekért istenei oltáránál imádkozott, akkor még tanácsosabbnak is látszik, megmaradni az ősi religió mellett, mint a birodalmat veszélynek tenni ki, melyek a nagy ujtásokat kísérni szokták. És a Victoria szobrára térve, magát Rómát következőleg szólaltatja meg: „Dicső uralkodók, atyái a hazának! Szánjatok meg, és tiszteljétek éveimet. Hadd maradhassak az ősi szertartásoknál, hiszen nincs okom megbánni azokat; hadd éljek saját törvényeim szerint, hiszen szabad vagyok. Ezen religió hozta a világot uraságom alá. Ezen szertartások üzték el Hannibált a város kapuitól, a gallusokat a Capitolumról. A gyalázatnak volnék fentartva, hogy öreg napjaimban taszittassam le a tronról, melyen századok lefolyása alatt annyi dicsőséggel uralkodtam?“ Sz. Ambrus válaszában a bölcsész és reformer álláspontját foglalta el, gunynyal jegyezve meg, hogy képzelt hatalmaknak, melyeket emberi kéz állított, és emberi kéz taszít le helyökről, tulajdonítják a győzelmeket, melyeket a legiók fegyelme és vitézsége vivott ki. (Non in fibris pecudum, sed in viribus bellatorum trophaea victoriae sunt. Aliis ego disciplinis orbem subegi.) A Symmachus-féle elvek egészen arra valók, hogy az emberi nem haladásá-

püspökök és papság azon tekintélyt és széles hatáskört megszerezni, melyet nekik a történet tulajdonít, s aligha sikerült volna nem csak a hivatalos babonáskodást, mint az auguriomokat, oraculumokat, állatok röpüléséből és beleiből való jóslatokat, melyek mélyen az életszokásba mentek át, hanem némely oly ünnepeket és játékokat is, melyekben a nép legfőbb gyönyörűségét találta, de a morállal, a gyöngédebb emberi érzéssel és méltósággal merőn ellenkeztek, habár fokonként, de mégis megszüntetni. Az oraculumok úgy szólván maguktól, észrevétlenül némultak el. A viador (gladiator) játékoknak, mily módon és mily alkalommal történt megszűnéséről már megemlékeztünk. Theodorik uralkodásának első éveiben sikerült, a lupercáliáknak vetni véget. Lupercalnak hívtak egy Pan tiszteletére szentelt sötét üreget, a Palatin hegy tövében. Ezen üreget már Evander szentelte volt a mezők ez istenének, mielőtt még Aeneas Latiumba megérkezett volna. Itt ezen üregben szoptatta volna a farkas nőtény a kitett két királyfiut, Romulust és Remust. Itt volt felállítva e farkas-dajka egy ősrégi bronz-csoportja, talán az, mely ma a capitoliumon, a conservatorok palotájában szemlélhető. S ezen üreg volt a lupercaliák központja, mely minden évben febr. 15-én tartaték meg, melyre aztán a *februatio*, vagyis a városnak a daemonok befolyásától való megtisztítása következett. A szertartás abban állott, hogy papok és nemes ifjak az egész nép szeme látára, csupán kis, áldozatok bőréből készült köténykét vetve magukra, meztelenre vetkeztek, és ily állapotban a Lupercal üregből kiindulva futták végig a várost, szíjostorral kezökben, melylyel minden nőnek, kivel találkoztak, jobb kezére vágta, ez által a termékenység áldásában részesítve őket. Egy ily járatban egyszer részt vett személyesen a komoly Mark

nak utját állják. (Vetusta canities pudendi sanguinis traxit ruborem. Nulla aesus ad discendum sera. Erubescat senectus, quae se eman-dare nescit.) (L. Sz. Ambrus összes műveit, Migne Pat. t. XVI. p. 96 et sequ.) Victoria ércszobor volt, mely egy szárnyas szüzet ábrázolt, a földgolyón állva, és kezében borostyán - koszorút tartva. A szobor rendkívüli műbecsű volt. Egykor Tarentumból hozatott Rómába. Caesar azt curiájában az oltár felé állíttatta. Augustus az égyptomi spoliumokat szentelte neki. A senatus minden ülése a bi-rodalom ezen védasszonyának hozott áldozattal nyitatték meg. A szobor eltávolíttatván, azután hová lett? nem tudatik.

Aurél császár is. Ez ünnep még a császárság utolsó éveiben is makacsul divatozott, míg végre 492 — 496 évi időközben Gelasius pápa egy hatalmas, egyenesen Andromachus senatorhoz, az ünnepvédők fejéhez, intézett iratában azt nem csak megtámadta, hanem az abba való részvételt minden keresztyénnek megtiltotta. Nem hiányzottak ez alkalommal sem a recriminációk, hogy azért bukott meg a birodalom, mert a régi istenek kiköltöztek abból. A pápa a bukás okául rámutatott az uralkodó erkölcselenségre, hozzátéve: köszönjék a keresztyénségnek, ha Róma még fenn áll; Sz. Péter és Sz. Pál nélkül a barbarok azt már rég a földszinig rombolták volna le.¹⁾ Az ünnep azóta megszűnt, a pápa pedig Gyertyaszentelő Boldogaszony ünnepét hozta be, mely egész máig évenként február 2-án ületik meg. Theodorik uralkodása idejére esik a benzések szerzetének Sz. Benedek által Subiacóban, utóbb a Cassino hegyén történt alapítása is, mi által a mivelődés egy új tényezője lépett be a történetbe. A szerzetes-rend az emberiség összes szükségait karolta fel: a földművelést, mesterségeket, ipart, tudományt és művészetet, — tanult, és tanított, gyűjté a könyveket, és másolta a codexeket. Ágoston, ki az angol századnak, Bonifác, ki a németeknek vitte meg az evangéliumot, — a következő századok minden világító tudósai, Alcuin és Béda, a venerabilis, benzések voltak. Szabad legyen itt Macaulay szavait idéznem, ki miután előbocsátotta volna, hogy az angol-szász colonisták megtérése az első helyet foglalja el a bekövetkezett áldást hozó átalakulások sorrendjében, az egyházban is dult sokféle bajokat figyelembe véve, ez ítéletet hozza: „Legyenek bárminők a vádak, melyeket egy későbbi időszakban a szerzetes rendek ellen elfajulásuk miatt joggal emelhetni, mégis kétségen kívül jó dolog volt, hogy a tudatlanság és erőhatalom korszakában léteztek házak és kertek, melyekben a béke műveit biztosságban lehetett folytatni, melyekben szelid és szemlélődő lelkek menhelyet találhattak, egy testvér Virgil Aeneisét másolhatta, egy másik Aristoteles analyticus módszeréről elmélkedhetett; az, kinek hozzá való talentuma volt, a vértanuk életét rajzképekkel láthatta el, amaz, ki fogékony volt a természet iránt, a növényekről és ásványokról tapasztalatokat gyűjthetett. Ha a szilaj urak várai, és az

¹⁾ Gelasius ezen iratát egy vaticani codex után közli Baro-nius in *Annal. ad ann.* 496.

elnyomott nép kunyhói között ez időben ily menhelyek nem léteznek, az emberi társadalom rabló- és teherhordó állatokból állott volna csupán. Az egyházat a papok igen gyakran archával hasonlították össze, de soha jogosabban, mint e gonosz időben, midőn e bárka sötétségben és viharban uszott a vizözön felett, melyben a régi hatalom és bölcsesség minden művei elvesztek, és a csirák egy második, és dicsőbb civilisatio csirái csakis annak kebelében mentettek meg.¹⁾

A történetíró érzi, hogy lelke szorul, midőn a hatalom, érdem, kedvező sors ennyi dicső czimeire, dolgokat kell elbeszélnie, melyek mindezen fényre szomorító árnyékok vetnek. Theodorik élte alkonyán, úgy látszott, elvesztette azon lelki nyugalmat, mely az önmagunkban vetett bizalomnak szokott kifolyása lenni. Gyanakodás, fokozva a keserűség által, melyet lelkünkben a tapasztalás kelt, hogy az emberek, kivált politikából még szörnyű hálátlanok is lehetnek, szállotta meg lelkét. Byzanczban Justinian ült a császári trónon. Ez orthodox hitű levén szigorú intézkedéseket tett, az arianusoknak kiirtására keleten. Justinian és Chlodwig által, Kelet és Nyugot egyszerre katolikussá lett. Az olasz népség rokonszenve hirtelen más irányt vett. Meg lehet, a góth hadfiak is egyszerre többször tehettek kihágásokat, mint ezt a fegyverviselők maguknak olykor-olykor megengedni szokták; Theodorik pedig nem mert azon szigorúsággal fellépni ellenük, mint ezt a hadi fegyelem megkívánta volna: hiszen idegen földön, idegen nép között, irigy szomszédok leselkedésének kitéve, trónjának oszlopait csak ezek fegyveres ereje képezte. Feltehető tehát, hogy az olasz népség a góth uralkodás minden jótéteményei mellett, mégis csak kénytelenségből és zugolódva viselte urai különben áldásos igáját. Theodorik első pillanatra felfogta a jelentkező veszélyek nagyságát. — A régi ördög, melyre Salvián a góth nemzet jellemzésében a „gens perfida, sed casta“, által utal, s mely Theodorikot Odoaker meggyilkolásában már egyszer rávette egy nagy „perfidia“ elkövetésére, úgy látszik, ujjal felébredt benne. A vas harczi létére mindaz iránt, mit az emberiség kegyel, mi a lelket emeli, az életnek sanyaruságait a szépség bájaival, a köznapiaságot eszményképeivel enyhíti, oly fogékony fejedelem a félelem, és ehhez oly közel álló boszúszomj hatalmába került.

¹⁾ *Anglia története.* 1. k. 1. feje.

Nagy tüntetéssel hirdette ki, hogy az arianusok elnyomását keleten, az ő országaiban a katolikusokon fogja megbosszulni. Gyanakodva a rómaiakra, kik jótéteményeit, melyekkel elhalmozta őket, árulással készülnek meghálálni neki, s boszankodva az egyházra, mely az uralkodása alatt élvezett szabadságát, biztonságát, kiváltságait azzal hajlandó viszonzni, hogy rokonszenvez Justinian az ő (Theodorik) hitfelei kiirtására irányuló intézkedésével, — parancsot adott ki, melynél fogva a benszülöttektől minden fegyver erőhatalommal beszedendő. I. János pápát Ravennába maga elé idéztette, meghagyva neki, hogy némely senatorokkal haladék nélkül hajóra üljön, s Byzanczban az arianusok ellen kiadott rendeletek visszavonását eszközölje. János két izben fáradott e végből Byzanczba. Mit beszéltek Justiniannal négy szem közt, azt a krónika nem jegyezte fel. A mit feljegyzett, az annyiból áll: hogy a ravasz görögök jól felhasználták az alkalmat az olasz népesség rokonszenvének megnyerésére. I. Jánost a város falain kívül várva, roppant lelkesedéssel fogadták, nem mint a góth király követét, hanem mint az orthodox keresztyénség fejét, ki a pápák közül első méltatta a görögök fővárosát látogatására. Nagy pompával és kiszámított tisztelettüntetésekkel kísérték a Sophia egyházba, hol aztán az 525-ik évi husvéti ünnepeket tölté. Justinian színre tett ugyan Jánosnak némi ígéreteket, de lényegileg mitsem másított meg. A sikeretlenül járt, s épen ezért is gyanuba fogott pápát, a midőn visszatért, Theodorik tömlöczbe vetteté, hol a sokat megkinzott 526-ban május 18-án kimult. Az egyház a vértanuk sorába igtatta.¹⁾ Ez időtájban történt, hogy Theodorik előtt egy-két hizelgő a római senatus lehető összeesküvéséről talált tenni említést. Theodorik a hirt azon önkínzó kéjjel ragadta meg, melylyel a már magán többé uralkodni nem képes lélek szokta, a már elére feltett megtorlás elégtételi örömét élvezni. Albinus senatorra ráfogták, hogy leveleket irt volna Konstantinápolyba. Beéthius eme bajtársának védelmére Ravennába sietett. Theodorik szemére veté: hogy a dologról neki is kell tudnia valamit. A bölcs erre azon büszke és sokat jellemző rövid mondattal válaszolt: „Si ego scissem, tu nescissem“ (nem tudnád, ha én tudtam volna).²⁾

²⁾ Anast. *in Vita Joh.*

²⁾ Eredetileg Julius Canus mondata Senecánál *de Tranquil. animi*, C. 14.

Theodorik erre a páviai toronyba csukatta. A római senatus elég gyáva volt, hogy rettenthetlen védőjét maga elítélje. Theodorik a halálítéletet végrehajtatta; Boëthius nyaka körül erős vastag kötelet huztak, s addig feszíték, míg a szenvedő szemei üregeikből kiszorítottak. Egyike a hőhéroknak csákánynyal adta meg a kínlódnak a kegyelemütést. Történt ez 524-ben. Paviai fogságában írta Boëthius *De consolatione philosophiae* című művét. Be volt-e valósággal az özszeesküvésbe keverve, sőt létezett-e egyáltalán ilyen? igen kétes dolog, miután Cassiodor a fellépett két tanut, Basiliust és Opiliót, kikhez Boëthius méltatlan collegája, Decoratus is csatlakozott, nem olyanoknak mutatja be, a kiknek tanúsága hitelt érdemelne. Symmachus, Boëthius ipja, mert veje kivégeztetését igazságtalannak merte hirdetni, lánczra veretve Ravennába hurczoltatott, s Theodorik bosszu-szomja úgy hozta magával, hogy ezen jeles senatort és öreg férfit, annyi nagy ösök ivadékát is 525-ben szintén kivégeztette. Theodorik ez áldozatait nem soká élte túl. Búskomorság fogta el.

Egy asztalára feltett halban Symmachus fejét látta, mint mereszti rá vérrel befutott szemeit. Betegsége növekedvén, összehívta népének nagyjait, s a magába szállás egy pillanatában arra kérte őket: hogy miután fiörököse nincs, fogadnák el olaszkirályi utódjául unokáját, a tiz éves Athalarikot, leánya Amalasuntha fiát, kit ez egy előkelő góththal kötött házassági frigyben szült. Aztán hathatósan szívökre kötván, hogy a rómaiakkal a barátságot és frigyét minden módon fenntartani igyekezzenek, meghalt Ravennában 526. aug. 30-án. A mausoleum, melyet holtteste befogadására Amalasuntha egy a városon kívül álló, és a felett uralkodó dombon emeltetett, fenáll máig. Nevezetes e mausoleumon az, hogy az átmérőjében harmincz egynehány lábnyi kupolája egyetlen egy granitdaraból van kivésve.

Valamig fia felett a gyámságot, az akkor már özvegy Amalasuntha vitte, az ország és Róma sorsa változatlanul a régi maradt. Az iskolák, tudomány és művészetek még haladást is tettek. Amalasuntha szilárd jellemű és nagy műveltségű királyasszony volt, ki a görögökkel görögül, a latinokkal latinul beszélt, a tudósokkal a régi bölcsek- és költőkről örömmel értekezett. „Más tájak bort, balzsamot, illatszereket hoznak, Róma a nyelvművészet adományával kedveskedik, melyet

hallani oly végtelenül jót tesz“. ¹⁾ Amalasuntha mindent elkövetett, hogy atyja utolsó tetteit elfeledtesse a rómaiakkal, a senatusnak mindenképen hizelgett, s az összeolvadás előmozdításul abba góth nagyokat is nevezett ki. Van némi gúny a kinevezési iratokban: hogy tudniillik „rendén van, ha Romulus és Rémus nemzetsége collegákat nyer a Mars fiaiban“ (góthokban). ²⁾ Amalasuntha rajta volt, hogy fia is a római és görög ismeretekben épen olykép legyen jártas, mint ő maga. Ez felkölté a góthok féltékenységét, kik a fiut erőszakkal ragadták ki, mint magokat kifejezték, a paedagogus megbélyegző fegyelme alól, hogy őt egészen a fesztelen természetnek adják által. Nem nyelvtudóst, de hőst kívántak ők birni királyukban, milyenek voltak minden elődjei az amali házból. A fesztelenség megtette hatását. Athalarik 534-ben meghalt. A magára maradt Amalasuntha Byzanczban keresett támaszt, s Procopius tudni véli, hogy Justiniánnal Olaszország átadásáról is alkudozott volna. Fia halála után unokatestvérét, Theodatot, Theodorik Amalafrida nőtestvérétől született fiát, választá kormányzótársul, hogy ellenségből barátot csináljon. Theodat alapos ismerője volt az antik irodalomnak, kedvelte különösen Platót. Toscanai villáiban, olajfái árnya alatt, sorsa irigylésre méltó lehetett: de a trónon csak gyalázatos oldalait tanuljuk ismerni. Amalasuntha kötelességének tartotta collegája birvágyát fékezni, sőt némely igazságtalanul elsajátított birtokok kiadására kötelezni. Theodat, kinek kapzsisága nem igen volt hajlandó engedni, az elégületlen góthokkal szövetekezett. Amalasunthát Bolsena szigetre száműzte. Rokonai azon három előkelő góthnak, kiket Amalasuntha megkísértett felkelés miatt kivégeztetett, Theodattal egyetértve rárontottak börtönére, és megölték a jobb sorsra érdemes fejedelmi hölgyet 535-ben. Cassiodor, ki mind őt, mind fiát azon hűséggel szolgálta, mint egykor az atyát, nem sokára visszavonult, és szerzetessé lévén, szülőföldjén, Squillaxban monostort alapított, melyben meghalt. Hálából egykori jó ura, Theodorik iránt, megírta tizenkét könyvben a góthok történetét, melyből azonban csak a Jornandes által készített rövid kivonat maradt fen; Justinián pedig megérkezettnek hitte az időt, hogy Olaszor-

¹⁾ Cassiodor, *Var.* X. 7.

²⁾ Cassiodor, VIII. VI.

szágot a keleti birodalomhoz csatolja. Híres hadvezére Belisár, ki ekkor már a vandalok uralkodásának Afrikában végét vetett, parancsot kapott, hogy hadait Olaszországba vezesse. A megijedt Theodat igénybe vette a pápa és senatus közbenjárását a byzancezi udvarnál, s Cassiodor talán utolsó ministeri munkálata volt az alázatos esedező irat, melyet a senatus ez ügyben Justinianához intézett. Az alkudozások eredményre nem vezetvén, a mint Belisár 536-ban Olaszországba lépett, a góthok az épen nem katonás Theodatot letették, s királyokul egy vitéz, de kevesbbé böles férfiut Vitigest választották meg. E hirre az épen Rómában tartózkodó Theodat Ravennába kívánt menekülni, de utközben személyes ellensége, egy Optaris nevű góth által utólérérvén, meggyilkoltatott. Vitiges bevonult Rómába, hol a clerust és senatust maga köré gyűjtve, emlékeztőkbe hozta a jótéteményeket, melyekkel egykor Theodorik elhalmozta őket. A királyi palota termeiben elvonulva, mély magányban élt ekkor Matasuntha, Amalasuntha leánya, siratva dicső nemzetsége és családja oly szomorú bukását. Vitiges kényszeríté őt, hogy ezen síresendő cryptájából kilépve, férjhez hozzá menjen; mire Leuderis nevű tábornokát négy ezer őrséggel visszahagyva, Ravennába vonult. Leuderis Belisár közeledtével, tekintve a lakosság ellenséges érzületét, tanácsosnak vélte a várost elhagyni, melyet Belisár 536. decz. 9-én kardesapás nélkül el foglalt.

A mi következik, az egy nemzet által élethalálra, végső kétségbeeséssel, és minden erejének megfeszítésével vívott harcoknak drámai érdekével bír. A szereplő főszemélyiségek, egyrésről Belisár és Narses, másrésről Vitiges, Totila, e szép hősi történeti alak, és az elesett övéinek holttemhalmain elesett utolsó góth király, Tejas, mind megragadó történeti jelenségek. Vitiges ostrom alá fogta Rómát, de egy évi és nyolcz napi iszonyu erőfeszítés, 69 elvesztett csata, s a nemzeti 150,000-re menő hadsereg harczedzettebb fele-résznéek, az ifjuság színéek és virágának, Aurelián falainál gyászos ellulása után, az ostrommal fel kellett hagynia. Ez alkalommal történt, hogy Hadrián mausoleuma (a mai szent Angyalvár) majdnem minden ékeitől meg lett fosztva; a görögök ez elpusztithatlan épületet erődül használták, s egy roham alkalmával, hogy a góthokat elűzzék, annak számos oszlopaít, éczés márvány-szobraít állványukból, vagy a fülkékből kiemelve, a felfelé törekvő góthok összezuzására használták fel. A híres

mausoleum ezen sajnálatraméltó feldulásán kívül, a várost ezen ostrom alatt még egy másik, kevesebb művészességgel, de életszükségletileg sokkal nagyobb kárral összekötött csapás is érte. Vitiges tudniillik, hogy a várostól az iható vizet elzárja, azonnal, a mint azt ostrom alá fogta, mind a tizennégy vízvezetékét több helyen megszakíttatta. A temérdek víz, mely azelőtt a város óriási vízmedenczeit, fürdőit, tavait, ugrókutait stb. megtölté, most a campagnát árasztotta el, s nevelte a posványokat, melyek ezen pusztatértséget máig borítják, s az egész tájat, főleg a forró időszakban, kigőzölgéseik által életveszélyessé teszik. Nem lévén víz, a fürdők- és thermákból kiköltözött minden, s a császárok ezen legpazarabb fényű építményei azóta egész mai napig elhagyatva állnak. A falakról az arany és kőekítmények idővel omladozni, a bámulandó tökélyű műmozaik padozat-burkolatok pedig repedezni kezdtek. A több mint hatvan különféle színű márványból, továbbá porphy- és alabastromból készült kádakat, vannákat, padokat, székeket, oszlopokat lassanként elhordogatták. A terek, termek, falak műszobrai részint az elemek döntötték le, részint az omladványok temették be. Ily thermai omladványok közt találták meg az újabb korban Laocont, a farnesi Herculest és Florát. Nem egy keresztelő-kut, oltár- vagy templom-oszlop, olykor egy-egy koporsó nagy urak és urnők számára, egyenest a kéjmámor ezen híres csarnokaiból került ki. Az egészet repkény-növények folyták be, s óriási üregeiben baglyok, saskeselyűk, kígyók társaságában vonult meg mindaz, kinek nincs helye a társas-életben: utonálló, bandita, gyilkos, rabló, pénzhamisító és halottidéző. A városnak azontul egész mai napig soha sem volt annyi ereje, hogy valamennyi vízvezetékét visszaállíthatott volna. A pusztulás tehát tovább tartott, és tart egész máig, — Titus thermáinak, valamint a császárok palotájának alig egy kis része van letakarítva. S kérdés nem több lelki élvezetet nyújt-e a pharaói rom, mint nyújthatna egykori tündérfénye ez összeroskadt világnak, a mai nap szemlélő utasnak? Belisár 539-ben megszállta Ravennát, s midőn visszahívaték, hogy a perzsák ellen indított háború vezényletét átvegye, a ravaszul rászedett Vitigest Konstantinápolyba magával hurezolta. Az 541-ben királylyá kikiáltott Totila egyidőre visszaállíttá a góthok uralmát, de azt biztosítani nem volt többé képes. Miután Rómát háromszor bevette

és ugyanannyiszor elhagyta, — nem bírván azt a góthok megapadt hadi erejével megszállva tartani, a Belisárt felváltó Narses által az Apenninek tövében, Taginásnál megveretvén, a harczban elesett 552-ben. Utódját Tejást 553. év tavaszán ugyane sors érte. „A Vezuv tövénél, annyi eltemetett város és helység sirja felett, a világnak ezen legszebb táján, szemben a bájos nápolyi öböllel, írja Gregorovius, záródik be a német nemzet egy hősies törzsének viszontagságteljes története. Megsemmisítése, mely ma is fájdalommal tölt el, csakis a tragicus nagyszerűség által engesztel ki, melyhez az végbe ment“. ¹⁾ Tejas, mielőtt hadjáratra kelne, előbb a Totila által nagy számmal összeszedett túszoikat, köztük háromszáz nemes ifjút, többnyire patricius nemzetségek ivadékait, egytől egyig mind felkoncizoltatta. Ez által a senatorius családok majdnem végkép kiirtattak. Narses Rómában diadalmenetet tartott, a góth utolsó maradványok pedig Compsa mellett megadták magukat. Az eddigi olasz „praefectus praetorii“ helyébe az exarcha lépett, a ki Ravennában székel. Augustus, ki e városnak az általa kiépített hadikikötője által első adott világ nevezetességet, nem gondolta, hogy e város fog egyszer birodalma fővárosának törvényeket szabni!

Narses még életben volt, midőn 568-ban Alboin királyuk alatt az általa előbb a góthok ellen ségedhadul használt longobardok már most önálló hódítókként törtek be. Felső-Olaszországot, Velence kivételével, ugyan elfoglalták; a közép és déli részeken is sikerült egy-egy herczegséget, vagy örgrófságot, nevezetesen Spoletót és Beneventet, alapítaniok; de az egész országot egy királysággá egyesíteni többé nem voltak képesek. Ravennában a görögök tartották magukat; Rómában a pápák támaszkodva a görögökre, álltak ellent. S midőn végre Liutprand 727-ben, a szent képek ellen a byzancziak által támasztott harcz által elkészerített pápák és rómaiak által is segítettve, bevette Ravennát, s ezzel a keleti uralkodás Olaszországon majdnem végkép megszűnt, a longobardok által folytatott ügyetlen politika nemcsak megfosztotta e győzelem gyümölcseitől, hanem végveszedelem örvényébe is sodorta őket. Frankhonban a Merovingok trónját egy más hősnemzet-

¹⁾ Gregorovius. I. k. 440. l.

ség foglalta el. A longobardok által mindinkább szorongatott pápák ezen nemzetség segítségét vették igénybe, s az nekik a legteljesebb mérvben meg is adatott. A gyermek, mely a népvándorlás századainak méhében fogamzott, hosszas érlelés után végre megszületett. A rá rég előkészített Európa pápai államot, egyetemes lelki királylyal, és új nyugati császárságot kapott, egyetemes világi főnökkel.

DANIELIK JÁNOS.

AMERIKA DÉLI ÁLLAMAI A HÁBORÚ ÓTA. ¹⁾

Csak nem rég fordult ismét az európai, és különösen a hazai sajtó is érdeklél az Egyesült Államok felé, melyeknek viszonyai nekünk annyi különöset nyújtanak. Grantot választották meg újra elnöknek, s a mesterségesen összetartott ellenpárt megbukott. Az ellenjelölt, Greely, nem soká élte túl bukását. Grant tehát elnyerte a második (és a törvény értelmében utolsó) elnökséget, s így a közvélemény azt tartja, hogy az újra megválasztott elnök, minden melléktéktől szabadulva, azon lesz, hogy a kormánygépezetet megtisztítsa.

Grant volt, tudjuk, egyik főszereplője a polgárháborúnak, mely a rabszolgaság föntartása mellett fegyvert fogott déli államok ellen viseltetett. A háborút hosszas politikai küzdelem követte, de mióta ennek is vége lett, a külvilág aránylag nagyon keveset hallott a déli államokról. E nagy terület belső állapotáról majdnem kizárólag északi forrásokból merítjük ismeretünket. A déliek viszonyait New-York vagy Philadelphia ablakán át látjuk, és pedig csak olyan szemüvegen, a melyet az északiak érdekei nyújtanak. Az újjászervezésnek politikai oldaláról eleget hallottunk; de a fontosabb társadalmi és keres-

¹⁾ Az *Edinburgh Review* után, mely 1872. III kötetében ismerteti a köv. munkákat:

1. *The Southern States since the War. 1870—1871.* By Robert Somers. London.

2. *Revenue of the United States.* Official Report of Mr. D. Wells, the Special-Commissioner. London.

3. *Monthly Reports of the Department of Agriculture.* Washington, 1871.

kedelmi viszonyokról alig esett valami értésünkre. Pedig a föladat, melyet a déli lakosságnak meg kellett oldania, s melynek megoldásában fáradozik most is, egyike a legnagyobbaknak s legérdekesebbeknek, melyek valaha nemzetnek jutottak. A polgárháború a fölkelő államoknak egész területét romokkal borítá. A déli népesség kétségbe esve tette kockára mindenét és vesztett. Társadalmuk rendszerre megsemmisült. Kereskedelmük szervezetét elsöpörték. Politikai alkotmányukat fölforgatták. A harc, polgárosultságuknak még anyagi épületét — az utakat, hidakat, távirókat, vaspályákat, a nagyobb városok nyilvános épületeit — is rommá tette. Mindent, de mindent újra kellett szervezni, még magát a föld művelését is. A szónak szoros értelmében föl volt ott forgatva a világ. Mikor a háború megkezdődött, a déli államoknak társadalmi és politikai rendszere szorosan az uralkodó kasztnak kormánya alatt volt szervezve: az egyik osztálynak teljes politikai egyenlősége, a másiknak teljes alárendeltségére építve. A föld egy pár millió ültetvényesnek volt tulajdona, és négy millió rabszolga művelte számukra. A birtokosnak nem csak a föld volt tulajdona, hanem az emberek is, a kik földjén éltek. Korlátlan hatalmat gyakorolt fölöttük. Az ő fajabeli városi lakók az ültetvényesnek vagy ügynökei, vagy henye utánczói, lógósai voltak, a munkát átoknak tekintették, mely az arcz színéhez van kötve, s a fehér emberek — azt tartották — a feketéknek gondviselés rendelte urai és kormányzói. Ezen föltevésre volt építve az egész társadalmi szervezet, és szilárd volt. Evvel egyezőleg volt szervezve az egész kereskedelem rendszere, és virágzott. Az uralkodó kasztnak a déli államok majdnem paradicsomok voltak, meg volt ott mindenük, a mit csak kívánhattak. Nagy befolyásuk volt az egész szövetség politikájára, és tényleg uralkodtak nagy államokban, melyek avval dicsekedtek, hogy ők demokráciák és szabadok. Kereskedelmi helyzetük biztos volt. A termékeny, még ki nem zsákmányolt talajnak csak laza, gondatlan és pazar művelése is annyi gyapotot, dohányt és rizst, szolgáltatott nekik, hogy könnyen beszerezhettek belőle mindent, a mire szükségük volt. Ők uralkodtak a világ vásárain, s a civilizáció talajuk terményeiért és rabszolgáik munkájáért cserébe adta nekik minden fényűzését. S így a déli „gentleman“-ek a köztársaságnak arisztokrátiáját képezték; kicsinylettek és lenézték alárendelt fehér testvéreiket a maguk városaiban, s a gazdákat és kereskedőket északon és nyugaton;

tejedelmi életet éltek otthon; monopoliumuk volt a washingtoni politikában, és hasonló monopoliumot tulajdonított nekik az egész világ az angol-amerikai fajnak miveltségében, finom életelmódjában és értelmi ügyességében.

A Confederatio bukásával ez az egész társadalmi szerkezet semmivé lett. Nem csak fölszabadultak a rabszolgák, hanem rabszolgák lettek az urak. Az ültetvényeseknek nem csak politikai helyzetük dőlt romba, hanem virágzó kereskedelmük is semmivé lett. A legnagyobb erőfeszítésnek, a legkétségbeesettebb harcnak ezen éveiben — mikor az egész területet először elzárta a külvilágtól, azután rontotta, pusztította a diadalmas ellenség — a munka rendszere megbomlott, a föld műveletlen maradt, a vaspályák és az országutak pusztultak, és a legtöbb virágzó város rommá lett. Somers, a ki 1870 utolsó hónapjaiban és 1871 elején gondosan és értelmesen megfigyelte a hely színén a déli államok viszonyait, úgy találta, hogy a háboru nyomai még akkor is láthatók voltak mindenütt. A Tennessee nagyszerű völgyében talált fölégetett gyárakat, romba dőlt hidakat, malmokat, egykor mívelt földeket elpusztulva, elhagyatva. A soká elhanyagolt utak még nagy rendetlenségben vannak, s minthogy sok helyt járhatatlanok lettek, ujakat kellett készíteni erdőn, mezőn keresztül, s még a határokat sem igen tartották tiszteletben. A roppant sok veszteség, adósság és adó következtében sokan, a kik az előtt feleik közt a leggazdagabbak voltak, most letűntek a szinpadról, s még csak kevesen emelkedtek annyira, hogy helyüket elfoglalnák. És ez a szerencsétlen völgy nem kivétel; ugyanezt a bomlott állapotot találjuk az egész délen. A kereskedelem romlása még nagyobb. Maga az a pénz, melyet a rabszolgaság eltörlése által vesztettek, négy száz millió font sterlingre rúg (több, mint négyezer millió forint), ámbár ez a veszteség olyan, hogy a műveltség, az emberiség nyert mellette. A forgalmi tőke, melyet kétszáz millió font sterlingre becsültek, azt mondja Somers, minden jövedelmező banküzlet megszüntével eltűnt az értékevesztett szövetségi pénznek nagy tömegében. Az egész délnak biztosítási tőkéje — valószínűleg száz millió f. st. — szintén elveszett. A jól szervezett gyapot, cukor és dohányültetvények, malmok, szén- és vasbányák, kereskedelmi és iparvállalatok — csupa magán tőke szüleménye, mely sok millió sterlingre rúg — mindez elmerült és elsüllyedt ugyanabban az örvényben. De semmiféle leírás nem tüntetheti föl ezen veszte-

ségeket olyan ríktó színekben, mint a birtokok értékének süllyedése 1870-ben, ha összehasonlítjuk az 1860-iki értékekkel. Déli Carolina birtokait 1870-ben 174.409,491 dollára becsülték, pedig 1860-ban 489.319,128 dollárt értek. A Mississippi állambeli birtokok értéke a háború előtti évben 509.427,912 dollár volt, négy évvel a háború után csak 154.635,527 dollára ment. Louisiana birtokai előbbi értéküknek felére süllyedtek, Florida még felényinél is kevesebbre, a szerencsétlen Georgia pedig egy harmadára. Wells Dávid utolsó hivatalos jelentésében a szövetséges déli államoknak háború okozta költségeit és veszteségeit 2.700.000,000 dollárra becsüli (több, mint öt ezer millió forint: tizenkét milliárd frank). Wells így írja le azt az állapotot, melyben a háború után maradtak a déli államok: „Földünknek ez a része, melyet 1860-ban egész népességünk harmad része lakott, melynek gazdagsága — a rabszolgák értékét nem számítva — a nemzet összes vagyonának majdnem két hetedét tette: 1865-ben, négy évi polgár-háború után egészen tönkre jutva találta magát, „ipar nélkül, segédforrások nélkül, pénz, hitel és aratás nélkül; megfosztva az önkormányzattól s majdnem minden politikai előjogtól; ifjúságának virága kórházakban vagy halva a csatamezőkön; megbomlott társadalommal, s fenyegető, sőt néhol tényleg meglevő éhséggel.“ Ezen szomorú rajzhoz még egy sötét vonás járul. A déli népesség demorizálva volt a szenvedett vereség által. Roppant elkedvetlenedés vett erőt az egész déli népségen, mely az előtt olyan ügyes, olyan szellemdús és lovagias volt.

Első reményük az volt, hogy társadalmi, kereskedelmi és politikai újjászervezkedésükben magukra lesznek hagyva. De az északi államok pártfogóivá tették magukat a négy millió fölszabadult négernek, és így nem igen bizhatták őket azon nyolcz milliónak önkényére, a kik az előtt uraik voltak. Észszerű és egészen természetes eljárás mód volt az, hogy a fölszabadultaknak teljes polgári jogot adtak, de a politikai jogok gyakorlására nézve kiskorúaknak tekintették őket. Ezt az állapotot azonban csakhamar lehetetlenné tette az a bizalmatlanság, mely északon a déli politikusok irányában lábra kapott, és némileg az az erőszakosság is, melyet a reményében csalatkozott déli népség kifejtett; és három évi küzdelem után, mely majd oly heves volt, mint a fegyveres harc, a fölszabadult négernek föl voltak ruházva az amerikai polgárjognak minden hatalmával és minden előjogával. A politikai elkedvetlenedéshez

járultak még természeti bajok is; 1866-ban s 1867-ben nagyon roszul ütött ki a gyapot- és a gabona-aratás. A sorsuk fölöl folyt viták, s a „carpet-bagger“-ek — utazó politikus exaltádók és északi kereskedő spekulánsok — annyira vitték a négereket, hogy bérért sem akartak dolgozni. Olyan ködben úszó ismeretük volt arról, hogy a környező világ megváltozott, hogy egy nagy nemzet sikeresen védette az ő ügyüket; és bizony nem igen lehetett rosz néven venni, ha jó formán azt remélték, hogy ők lesznek ott az urak, a hol addig rabszolgák voltak. Olyan rendkívüli bért követeltek, hogy lehetetlen volt megadni nekik. Keserű tapasztalás árán tanulták meg a szolgaság s a szabadság közti egyszerű különbséget: hogy most szabadon választhatják munkájukat és gazdájukat, s hogy munkájuk gyümölcse az övék. — De a természet is folyvást harezolt az ültetvényesek ellen. A gyapotkereskedelem fölélesztését célzó törekvéseik meghiúsultak; most roszot vetettek, de az aratás megint roszul ütött ki, és 1868 elején sokkal rosszabbul voltak a Délnek dolgai, mint a háború befejeztekor; föllábbadásán kezdettek kétségbe esni, s a szabad munka hátrányait hirdetett jóslatokat teljesülve látták. Legelső foka volt ez a Dél hanyatlásának, legsötétebb óra a hajnal előtt. 1868 nyarán már világosan látták a déliek, hogy Grant tábornok lesz az Egyesült Államok elnöke; hogy az északi politikának gyökeres újjászervezése ellen folytatott három évi harczuk sikertelen volt; és hogy kénytelenek bele nyugodni a négereknek polgári és politikai egyenjoguságába. E közben az időjárás is jobbra fordult, és volt bőséges aratásuk. A kifelé szállított gyapot, gabona, czukor és dohány értéke meghaladott háromszáz millió dollárt. S ámbár mindez nem tette őket dúsgazdagokká, legalább jóvá tette a háború okozta nyomorokat.

A déli államoknak roppant segédforrásait még az északi államok sem ismerték eléggé; a külvilágnak alig volt róluk tudomása. Sajátságos intézményeik féltékenységre, szinte titkolódzóvá tették őket az északiak irányában. Somers Róbert, angol és kereskedő lévén, nem találkozott sehol ezen féltékenységgel. Ő Washingtonból 1870. ősszel indult el a déli államokba. Beutazta valamenyt, kivéve Virginiát és Floridát. Mindenütt följegyezte a kereskedelem s az ipar állapotát, és a legbecsesb adatoknak roppant tömegét halmozta össze munkájában, mely eddigelé legteljesebb ismertetése a déli államok mai állapotának és reményeinek. Somers töviről hegyire is-

meri a gyapot-üzletet, otthonos a munka, a termelés, a tőke minden kérdésében, nagyon jól tudta tehát, mit kell megfigyelni, és hogyan kell megfigyeléseit följegyeznie, hogy értékesek legyenek. Csodálta ezen földnek nagyszerű termő képességét. A természet pazarul elárasztotta javaival, s csak mesterség kell, hogy kizsákmányolja őket. A mint a Potomakon átkel az ember, maga mögött látja az északi telet, azon túl lágyabb az éghajlat, termékenyebb a talaj. A természet barátja volt ott az embernek, csak ő maga ártott magának. A Dél jólétének akadályai erkölcsiek, társadalmiak, politikaiak, nem természetiek.

A földnek természeti segédforrásait a háború nem semmisíthette meg; ha megdőlt az egész munka-rendszer, megmaradtak még a munkálандó földek. Igaz, hogy a háború után nem sokkal több maradt meg, mint a talaj és az éghajlat, a termékenyítő zápor s az érlelő napsugár. De a szolgálkkal együtt a talaj is folszabadult. A rabszolgaság magában véve haszon volt, de minden egyébnek hasznát csökkentette: az intelligentiát, a műveltséget nem lehetett fölhasználni a déli segédforrások kimerítésére. Ha hasznos volt is a szolga munka a gyapot művelésnél s a rizstermelésnél, de Georgia vasbányáit, Alabama széntelepeit csak a szabad munka hasznosíthatta.

A rabszolgaság megszüntetésének első eredménye lett a nagy földbirtokok földarabolása. Virginiában ez igen nagy jelentőségű kérdés. A szolgaság idejében a föld is rabszolgabirtokosoké volt, kik soha sem bírták egész uradalmukat rendszeren művelni, hanem föl váltva majd az egyik, majd a másik helyet vetették be, hogy az ugarnak hagyott talaj visszaszeresse azt, a mit a hanyag, elégtelen és ferde művelés által vesztett. Most nem tarthatnak meg több földet, mint a minék művelésére tőkék elégségesek; s ezért kínálják annyira mindenhol, és olyan csekély áron adják a földet, hogy azt Angliában évi jövedelemnek is keveselnék. Kis és nagy jószágoknak, melyeknek közelében utak és vaspályák vannak, szomszédságukban jó társadalom és termékeik számára jó vásárok, acreja négy fontnál kisebb áron is kapható. Egy 800 acerenyi jó-földü, termékeny birtokot tizenöt dollárjával vettek meg. Georgiában bérbe adnak jószágokat az évi termésnek ötödéért. Épen most volt közölve statisztikai táblában a virginiai gazdaságoknak száma és nagysága (de mind együtt véve nem teszi negyedrészt Virginia művelt földjének):

3 egész	10 acrenyi jószág van	2,351
10 —	20 „ „ „	5,565
20 „	50 „ „ „	19,584
50 „	100 „ „ „	21,145
100 „	500 „ „ „	34,300
500 „	1,000 „ „ „	2,882
1,000 acreon fölül	van	641

Mindössze 86,468.

A kisebb birtokok legjobban fizetnek, és van tér — különösen Virginiában — számuknak határtalan növekedésére, a mint hogy csakugyan folyvást szaporodnak is. Kevés tőkéjű bevándorlóknak legjobb reményök nyílik most Virginiában. Georgiában, hol a talajnak nagy része még roppant fenyvesekkel van borítva, a földnek acreját hat centen adták. Alabámában a birtok-piacz szintén el van árasztva. Egy helység vendéglőjében Somers kilenczven hirdetményt talált: csupa eladó földbirtok volt. Mississippi államban a nagy ültetvények fölösslottak apró jószágokra, s ezeket a négerek helyett fehér emberek művelik; a négerek elmentek Alabámának s a Mississippi-területnek gazdagabb vidékeire. És Alabámában is sok száz ezer acre ültetvényes föld vadonná változik; a Mississippi területén is a földnek három ötödrésze művelőre vár. Szüksége van az egész országnak új tőkére és új munkaerőre. De a művelt területnek kisebbedése mellett a művelés maga annyira javult, hogy aránylag mégis nagyobb az eredménye. Wells szerint a mostani gyapot minden tekintetben fölülmulja azt, melyet a déliek az előtt hoztak a piacra.

A termékeny s még művelőre váró földnek roppant terjedelme adja fősegédforrásukat a déli államoknak. Megvan ez a segédforrás a nyugati és északnyugati államokban is, de hiányzik itt a déli meleg nap s az enyhe hőmérséklet. Az északi vidékek fényes buza- és rozs-aratásokat adnak, de evvel szolgálnak Magyarországnak rónái és Oroszországnak pusztái is, s a buzatermesztésben versenyez velök Európának minden országa. De a déli államokban megterem a rizs és a czukor, a dohány és a gyapot. Vannak ott egyéb bőséges jövedelemágak is, pl. az alabámai roppant széntelepek, a vasbányák, a charlestoni trágyagyártás. A bányászat fehér embernek való munka, s ezért Alabámának nagy szüksége van fehér munkások bevándorlására; mert a néger, hogyha nem inas vagy városi utazarovó, akkor csakis földművelőnek megy.

Azonban a Délnek legnagyobb föladata a földművelő munka rendszerének ujja-szervezése. A kik távolról nézik a dolgokat, azoknak nehéz csak elhinni is azt a változást, melyen e tekintetben a déli társadalom átment. Egy egyszerű tény világosabbá fogja ezt tenni, mint bármiféle leírás. A „New-Orleans Picayune“ cz. lapban 1841 végén a következő figyelmeztetés jelent meg:

„Öt dollárnyi jutalom. — Alulírottaktól elszökött Dunn Oszkár, néger legény, november 23-ánakán. Arcza színe beteges, kora husz és huszonegy év között, magassága öt láb és 10—11 hüvelyk. A törvény büntetésével intünk minden embert, ne adjon szállást az említett szökevénynek. Wilson és Patterson.“

1871. november havában egyik new-orleansi lapban megjelent a fentebbi hirdetménynek regényes utóhangja. A hálózások közt olvasható:

„New-Orleansban, szerdán, november 20-dikán, 1871, Dunn J. Oszkár, Louisiana helyettes kormányzója.“

Somers azt mondja, hogy Dunn, a néger kormányzó-helyettes New-Orleansban népszerűbb volt és jobban bíztak benne, mint magában a kormányzóban. Ezen változás, az átmenet a szolgaságból polgári jogba, a törvényen kívüli helyzetből a kormányban való tetteges részvételbe, természetesen nem történt meg jelentékeny zavarok nélkül, ámbár ezek éppen nem voltak olyan nagyok, mint várni lehetett volna. A négerek nagy hajlamot mutattak a városokba özönlésre; még Bostonban is roppantul megsaporodtak a néger inasok. Zambóval — azt mondja Somers — mindenhol találkozik az ember, a vendéglőben, az utcán, a vasuton. S e felszabadult emberek nagyon jól tudnak alkalmazkodni a körülményekhez, ügyesen és jól megállják helyüket mindenütt, s így nagyon használható elemet nyert bennök a déli társadalom. A városokba özönlést ellensúlyozza az a hajlam, hogy a négerek nagyon vándorolnak dél felé, mert ott, a gyapottermesztésnél munkájoknak jobb hasznát veszik és jobban fizetik. 1870-ben egyedül Virginiából 20,000 néger költözött délre. Az alsóbb rendű fehéreknek irigysége még itt-ott mutatkozik irántok, de a közvélemény már kibékül a szabad néger munkával, kezdi megbecsülni, és Somersnek sokszor mondták az ültetvényesek, hogy ők a feketék nélkül el nem lehetnének, annyira fölülmulnak ezek minden „fehér munkát.“ Nem értéktelen ugyan a fehér munka sem. Déli Carolinában és Közép-Georgiában a gyapotnak nagy

részét fehér munkával művelik, különösen kisebb gazdaságokban, a hol maga a gazda családja műveli a földet és termeszt a növényeket. Maga az a tény, hogy ezeket a gazdaságokat ilyen művelés mellett jövedelmezőkké lehet tenni, a Délnek egyik új arczavonása. Ez közvetlen az emancipatio eredménye, és nagyon fontos következményei lehetnek a jövőben; mert mutatja annak lehetőségét, hogy a kis birtokosok és kis farmok rendszere esetleg fölülmulhatja még a nagy birtokok rendszerét, melyeket néger munkával műveltetnek. A négernek azonban van egy előnye: ő a napnak, a trópusi hőségnek gyermeke, s a szó szoros értelmében otthon van a nap sütötte gyapotmezőkön. A gyapottermelés nagyobb mértékben alig volna sikeres néger munka nélkül. Az új viszonyok közt sok nehézsége van még a néger munka szervezésének és szabályozásának. Az ültetvényeken alkalmazott négerek nagyon gondatlanok, s csak nagyon lassan szoknak ahhoz, hogy magoknak gondját viseljék. Nagy részök valóban gyermek minden tekintetben, kivéve évei számát. A „massa“-t még most is úgy tekintik, mint urokat. Sokszor megesik, hogy, ha kikapják a heti illetéket, az első három nap alatt fölemészti az egészet, s azután négy napig vagy koplalnak vagy gazdájok jóságára szorulnak. Az ilyen emberektől csak sokára lehet várni, hogy lassan-lassan személyes függetlenségöknek tudatára és némi önérzetre jussanak. Némelyek a tanultabbak közül már kezdenek magoknak tetszeni a tulajdonos szerepében. Az előtt, a szolgaság idejében, valamennyi néger lakás a tanya körül volt elhelyezve, mert sokkal könnyebb volt a felügyelet, ha így egy rakáson laktak valamennyien. Most, midőn fáradsága díjául az aratásban van része, már magára a munkára nézve is előnyösebb, ha kiki azon földek közelében lakik, a melyeken dolgozik. Szívesen szerez magának egy öszvért és szeret rajta nyaralászni ünnep- és vasárnapokon; azon fölül szereti, ha van egy kis önálló háztartása, s ennek megszerzésében gazdája is segíti. A néger szállások kezdenek egész házsorokat képezni, s rendszeren az erdő szélén lévén elhelyezve, az ültetvénynek határát képezik, és most a szabad munka rendszere alatt gyorsan válnak megannyi apró tanyákká.

Elégge bebizonyult már is, hogy a néger faj gyors fogyását jövendőelő jóslatok, melyeket sokan hallattak a háború idején, nem igen fognak teljesülni. A szolgaságból a szabadságba való átmenetben a rabszolgák kevesebbet szenvedtek, mint

uraik. 1860-ban a rabszolgák száma 3,953,760 volt, s a szabad négereké 488,070, összesen tehát 4,441,830. 1870-ben a szabad néger népesség 4,880,009-re ment, tehát majdnem tíz százalékkal növekedett, pedig ez az osztály semmiféle bevándorlás által nem növekedett, csak is természetes szaporodás útján. Somers mondja, hogy a déli államokban a társadalom minden osztálya elismeri, hogy a négerek emelkednek, hogy közelednek a kényelmesebb életmódhoz, s még az is, a ki sebtében utazik, meglepve látja a néger munkások javuló helyzetét, s a szerencsés néger családokat, melyekkel mindenfelé találkozik az ember. Alakult a fűlszabadult négerek számára mentő- és segélyező-társaság. Ennek a társaságnak vannak ágai vagy inkább megannyi független tagjai a Délnek minden egyes városában. Valamennyi a kormány felügyelete alatt áll; forgalmok már is két millió dollárnál (mintegy négy millió forintnál) többre megy, s mindez a feketék sajátja. A charlestoni bankban ez előtt két évvel 2,790 letételnek kilencz tizedrésze négereké volt. És mindeniknek határozott célja van evvel: az egyik öszvért és szekeret akar magának szerezni, a másik házat vagy földet vagy kis kereskedést stb. — Alcorn kormányzó jelentése szerint Mississippi államban négerek részére 1865-ben, a szabadság első évében, 564 házassági engedélyt adtak ki; 1866-ban ez a szám 3,679-re emelkedett; 1870-ben pedig 3,427-et tett. Alcorn véleménye szerint a néger házasságoknak ezen nagy száma — mely természetesen sok, a rabszolgaság idejében létesült kapocsnak szentesítését foglalja magában — mutatja, milyen könnyen váltják föl a feketék a törvényen-kivülség állapotát a művelődés és törvényesség állapotával. A négerek házasságai valamivel termékenyebbek, mint a fehérekéi, de gyermeik közül többen is halnak el fiatal korukban. — Vannak a haladásnak egyéb öröndetes jelei is. Kiemelendő ezek közül az, hogy a néger iskolák száma öt év alatt (1865—1870) Mississippi államban 19-ről 148-ra, s a tanulók száma még sokkal nagyobb mértékben emelkedett; templomuk 1865-ben 105 volt 1870-ben pedig 283. — Alcorn azt mondja, hogy a szabadság sok feketét részegessé és feslett erkölcsűvé tesz. De ennek a ténynek ellenébe helyez egy másik tényt: Mississippi állam huszonhárom kerületében 1869-ben 40,551 csomag gyapotot termesztettek fekete zsellérek, 1870-ben pedig 50,978-at; feketé földbirtokosok 1870-ben 6,141 csomagot termesztettek. Kis birtokosok, bérlők, kereskedők, tanítók, lelkészek ilyen

formán néger középosztályt képeznek, mely természetes védője és pártfogója lesz az alsóbb tömegnek.

A fekete népségnek nagy tömege természetesen földmivelő marad. Kétséges, vajon a déli államoknak jövődöbeli földmívelése a *petite culture* vagy a régi nagybirtokos rendszer alapján fog-e tovább fejlődni. Most még főleg nagy birtokok termesztik a gyapotot; és így lesz ez valószínűleg mind addig, a meddig ez uton jövedelmezőleg természetlik a gyapotot oly áron, mely az amerikai természetűnek monopóliumot biztosít Európának legtöbb piacán. Előnyükre van a nagybirtokosoknak a tőkeszaporodás, a fekete munkások művelődése és javulása, s a gőzgépek alkalmazása. Hátrányuk az, hogy fő termékek szükségképen a gyapot. A kis birtokos természet magának gabonát és főzeléket, gyümölcsöt és tejet vaját, úgy hogy egészen a maga természetéből él; és ha azon fölül természet még egy kis gyapotot, ezt inkább haszon végett teszi, mintsem szükségből. A nagybirtokosnak gyapotot kell természetnie, mert ez majdnem egyedüli czikk, a melyre vevője van, és így nem lehet el a néger munkások nélkül; ellenben a kis birtokos, ha nem szerezheti meg azt az egy pár néger munkást, a kikre szüksége van, maga és háza népe fogja meg a dolog végét. — A néger munkások helyzete a nagy birtokokon nagyon hasonlít a magyarországi ugynevezett *kukások* az az dohánykertészek helyzetéhez. Ők is felét kapják a gyapotnak, melyet aratnak, a gabonának, melyet természetnek. Minthogy a termést csak deczemberben gyűjtik be, az esztendő nagy részében az ültetvényes hitelez nekik. Ha azután az aratás roszul üt ki, a veszteség az ültetvényest éri, — a munkások semmit sem vesztenek, ők csak nyerhetnek. De a fél termésen kívül van a néger munkásnak szabad lakása, bőviben van fája tüzelésre és építésre; szabadon tarthat és legeltethet sertéseket, fejős teheneket, apró marhát, szabadon vadászhat, tart gyakran kutyákat és puskát, s a mi több, semmiféle díjat nem fizet. Ha egyéb dologba állítják, napjára egy dollárnyi fizetést kap; ámbár ez a nagy díj nem általános. — Egyike azon nehézségeknek, melyekkel az ültetvényesnek küzdenie kell, abban áll, hogy a birhatás ujsága annyira csigázta a főlzabadult szolgálkban a birás vágyát, hogy sokszor nem is igen különböztetik meg, mi az ültetvényes és mi az övék. A lopás közönséges; de Somers sok helyt hallotta, hogy a négerék évről évre jobban dolgoznak és kevesebbet lopnak.

A gyapottermesztés, mint már említettük, ismét éled. Nourse, az Egyesült államok megbízottja a párisi kiállításon, így közli a rabszolgaság három utolsó évéből a termést:

1858—59	4,020,000 csomó.
1859—60	4,860,000 „
1860—61	3.850,000 „

A szabad munka három első évének termése hivatalos közlemények szerint:

1866	1,900,000 csomó.
1867	2,340,000 „
1868	2,380,000 „

Wells szerint az 1869-ediki termés legalább 2,700,000 cs. volt, az 1870-ediki több mint 3,000,000, az 1871-ediki pedig rossz időjárás mellett 3,300,000; az 1872-ediki termés minden valószínűség szerint megközelítette a 4,000,000 csomót.¹⁾ E mellett — mint már Wellsnek fönt idézett állításából láttuk — a szabad munkával termesztett gyapot tisztaságra, erősségre, a rostok egyformaságára nézve, szóval minden tekintetben fölülmulja azt, melyet a szolgaság idejében termesztettek; és Wells véleménye szerint épen olyan olcsón is lehet előállítani, mint az előtt.

A gyapottermesztőknek fő törekvése a termesztő képességet növelni a művelés rendszerének javítása által, és ezt a törekvést nagyon elősegítette a birtokok terjedelmének kisebbedése. — Tettek kísérleteket külföldi gyapot-fajtákkal is, különösen egyiptomi gyapottal; de különböző övidékekről érkezett huszonnégy jelentés közül csak kettő vagy három volt kedvező, mert nem elég kedvezők az amerikai éghajlat viszonyai az egyiptomi gyapotnak. Indiánában sinai gyapottal tettek kísérletet, de ez is rosszul ütött ki. Azonban Californiában tett gyapottermesztő kísérletek olyan sikereseknek mutatkoztak, hogy alakult egy Californiai gyapottermesztő-társaság, vásárolt 20,000 acre földet (Kern kerületben, Bakersfield közelében), és 1872-ben valamennyit gyapottal ültette be. — Különben a közlekedést annyira fejlesztették, hogy ma már nagyon könnyen szállíthatják a gyapotot egyenesen Angliába. Somers szerint a gyapotnak fontját Memphishől (Tennessee államban) Liverpoolig elszállítják hét nyolczad pennyért; a biztosítás pedig

¹⁾ Egy csomó (*bale*, *ballen*) = 500 font.

az egész utra három negyed százalékba kerül. — Minden jel arra mutat, hogy e gyapotnak van jövője az angol piacon. A déli államoknak előnyére vannak a kedvező természeti viszonyok.

Hátrányaik főleg politikaiak, és minthogy politikaiak, idővel megszűntethetők, és már tényleg fogyó félben is vannak. Mikor a háborúnak vége volt, az egész déli társadalom forrt és hullámozott, mint tenger a vihar után. A négerek szinte vadak lettek az új szabadságtól, azt hitték a társadalmi rend egészen fölfordult s most ők fognak uralkodni. Joggal dicsekedtek vele, hogy egyike a legnagyobb forradalmaknak, melyeket a történet fölmutathat, nem vont maga után proscriptiókat, száműzést, kivégezéseket. De a déli fehérek polgári jogaikban sok csorbát szenvedtek. — A fölkelt államoknak (kivéve Virginiát és Tennesseeet) roppantul megszorodtak adósságaik: Alabama adóssága 1866-ban öt millió dollár volt, 1872-ben huszonnégy millió; Északi Carolináé 1860-ban tizennégy millió volt, ma harmincznégy millió.

Az a kivételes törvényhozás, mely miatt a Dél annyi ideig szenvedett s még most is szenved, kétség kívül épen a déli fehéreknek hibája. Nem akarták elismerni, hogy le vannak verve, és az újjászervezést folyton gátolták a helyett, hogy elősegítették volna. Igaz, ehhez nem is igen volt elég hatalmak, jogaiknak elvesztése erőszakosakká tette őket. A déli társadalom új állapotai ellen összeesküvés jött létre, mely Amerika történetében még kiváló helyet foglalhat el. Mindenki hallott a *Ku-Klux-Klan*-ról és tetteiről. Somersnél a következő különös leírást találjuk ezen titkos társaságról:

„Ez a titkos társaság roppant gyorsan elterjedt a déli államokban csakhamar a háború bevégezte után; és egy ideig éjjelenként nagy tömegekben járt, különös öltözetben ¹⁾, és kegyetlen igazságszolgáltatást gyakorolt, úgy hogy rémületet terjesztett a katonaság s a négerek közt. És a Ku-Klux egy ideig a legyőzött népségnél tekintélynek — ha nem bizalomnak — örvendett. De most már ezen titokszerű ligának minden nyoma eltűnt az országból, és szerepét fosztogató csavargók vették át, ezek iránt pedig a fehér népség közt rokonszenvnek semmi nyoma sincs. Nem rég Keleti Tennessee egyik városában három ember ült a sörházban együtt. Időközben finoman öltözött ember lépett be; ügyvéd volt, és barátságos beszél-

¹⁾ L. képüket a „Képes világban“ 1873. I. 9. lap.

getésbe bocsátkozott velök. . . . „De hát mi voltaképen az Ku-Klux-Klan?“ kérdezte végre egyikök. „A Ku-Klux“, így felelt a törvény embere, „nem egyéb, mint a három görög K.“ Ez a mély értelmű magyarázat nem elégítette ki a kérdezőt, újra kérdezte, hogy hát „kik azok? mik azok?“ Sugva felelt az ügyvéd: „A szövetség katonái, a kik elesetek a háborúban, és nincsen nyugvásuk a sirban.“ — A titkos társaság valóban olyan forma volt, mintha a Confederatio seregeinek szelleme volna. Egyenruhájukat, mely fekete calicoból (kartonból) készült, halotti ruhának (*shroud*) nevezték. A szövetet szétküldték magán házakhoz olyan kéréssel, hogy készítsenek belőle öltözetet; és szép ujjak megvarrták és készen adták át a titkos küldöttnek; mikor megjött érte és kopogtatott az ajtón. Asszonyok és lányok meg voltak győződve a „Klan“ tisztességéről és arról, hogy akarja és képes védeni őket. A Ku-Kluxok, mikor hivatalos küldetésben jártak, hosszú csúcsos kalapot is viseltek, és arcukon fekete fátyolt. A tagság titkát nagyon híven megőrizték. Azt hiszem, nem volt példa rá, hogy a Ku-Kluxnak egy tagját eredménynyel vádolták vagy büntették volna, ámbár tetteik sokszor nagyon is szemet szurtak a visszaállított hatóságoknál és semmiképen sem voltak törvényesek. Hogyha nagyobb utra készültek, éjjel kértek lovakat a tanyákon, és a kik adtak nekik, azok többnyire meg voltak győződve róla, hogy más nap éjjel sértetlen visszakapják lovaikat. Ha egy csapat katonaság volt egy-egy kis városban, és kérkedett vele, mi mindent fog csinálni a Ku-Kluxokkal, a shroud-os emberek este az őrház előtt parádéztak oly nagy csapatokban, hogy a csekély őrség nem mert kikötni velök. A Ku-Kluxok működése legnagyobb részt veszélyes négerrek lefegyverzéséből, ismeretes gonosztevők ellenében a *lynch* gyakorlásából (vagyis a tömeg által rögtönözve kimondott elítélésből) és mindenek fölött abból állt, hogy egyik rémület ellenébe ellensúlynak másikat teremtett. . . . Valóságos rémület uralkodott egy ideig a fehér népség között, és ezen időben verte föl fejét egyszerre a Ku-Klux. Egyike ez azon titkos társulatoknak, melyek olyankor szoktak keletkezni, mikor a társadalom rendezetlen állapotban van, mikor a kormányzat s a törvény határai megbomlottak, mikor a nép nem bizik a kormányzat igazságában. De a hatalom, melylyel a Ku-Klux a Délnek sok részében működött, a tudomás, melyet meg tudott szerezni mindenről, a mi tervezve volt, a hűség, melylyel őrizte titkait, és a rokonszenv, melylyel a közönség nagy részénél találkozott: mind ez olyan hatást és fontosságot adott ezen titokszerű testületnek, a milyent az ilyes törvénytelen és sajnos társulatok ritkán érnek el.“

Ez a társulat ez előtt egykét évvel még annyira garázdálkodott, hogy egyenesen ellene külön törvény (Ku-Klux Act) jött létre, mely az elnöknek (Grantnak) ellenökben majdnem korlátlan hatalmat adott. És egészen megsemmisíteni máig sem lehetett a Ku-Kluxot, ámbár ma már jobbára csak rablóbandákban maradtak nyomai.

A mire a Délnek leginkább van szüksége, az a külvilággal való közvetlenebb kereskedés. Európában kérik termékeit, ott meg szükség van Európa készítményeire. Azonban ő nekik nincsen egyedáruságuk az európai gyapotpiaczon; nem is lehet a jelen körülmények között, s csak komoly erőfeszítések által nyerhetik el. Meggyőződhettek arról, hogy az olcsó termesztés elérésében áll a Dél jólétének problémája. És ennek a föladatnak valószínűleg meg is fognak felelni; mert sokat vesztek ugyan, de nem veszthetik el a pompás eget s a termékeny földet.

STEINER ZSIGMOND.

AZ ERDÉLYI HÓDOLTSÁG ÉS VÉGVÁRAI.¹⁾

Erdély állandó portai követe 1686-ban Baló Mátyás volt.²⁾ Midőn a nagyvezér a szorongatott Buda fölmentésére hadat vezetett, vele ment Baló is, táborából nézte az ostromot s aztán a megvert török haddal visszafordult. Másnap, szeptember 3-ka volt, leveleket kapott a fejdelemtől, melyeket a vezérrel közölnie kellett. Még az nap Ér-Adonynál beadta ezeket, de kihallgatást csak Eszék alatt s tizennyolecz nap mulva szeptember 21-én nyert. Érdekes párbeszéd folyt köztök, a *recriminatio* egy neme, mely negyven év bűncit hányta fel.

A török kezéből már akkor kisiklott Erdély, s a német befolyás foglalta el helyét. Általán az naptól fogva, hogy a félhold ragyogása Bécs alatt elhalványult, Erdélyre többé nem számíthatott. Biztatásoknál, ígéreteknel egyebet nem nyerhetett, sőt örülnie kellett, hogy nem támadt fel ellene. A had, mely Erdélyt Buda ostroma kezdetekor megszállva tartotta, Scherffenberg tábornok vezérlete alatt állott. Nem sokba került volna Apafinak akkép foglalkodtatni e hadosztályt, hogy a tábornok ne mehessen az ostromlók segélyére: de a levelek melyeket Baló a vezérnek beadott, épen dicsekedtek vele, hogy a fejdelem pénzzel „kitudta az országból az ellenséget.”

¹⁾ *Török-Magyarokori Államokmánytár*. Szerkeszték és jegyzetekkel ellátták Szilády Áron és Szilágyi Sándor IV., V, VI, VII. kötet. Pest, 1870—1872. Eggenberger Ferdinánd akadémiai könyv-árusnál.

²⁾ Baló Mátyás Apafi követének jelentése: *Török-Magyarokori Államokmánytár* VII-ik k. 194. s. köv. II.

„Ám muljék abban, mondá a vezér, ha ő nagyságának úgy látszék hasznosabbnak. De honnan van az hogy ő fegyverrel nem tudott ellentállani? hisz elődjei saját magok tudtak nagy háborukat folytatni a német hadak ellen, tudtak győzedelmeskedni, miért nem most?”

„Akkor, mondá Baló, az ország ép s nagy volt, Várad az egész Hajdúsággal, Jenő, Lugos, Karansebes vidékeikkel s néhány magyarországi vármegye mind a fejdelemé volt, többen pedig titkon a fejdelemmel tartottak. Nagyságod tudja, hogy ez most másként van — ezért nem lehetett.”

S a vezér többet nem beszélt erről.

Érezte, hogy a porta Erdély irányában 1657 óta követett eljárásának következményeit szenvedí, hogy hadszervezetének bomlása, sergének demoralisáltsága, s hogy a politikájának elbizakodottságából következett tévedések vereségei előidézésében egyenlő tényezők Erdély megbénításával, tönkretételével, mely régi kiterjedésében, régi erejével csak úgy szolgálhatna most is, mint szolgált Bocskai, Bethlen, Rákóczy alatt.

Most nem akart és nem tudott úgy szolgálni.

Hogy miért nem akart? erre a felelet igen egyszerű. Erdélynek addig érdekében állott fentartani a török frígyet, s nem törekedni lerázni a török véduraságot, míg a porta a maga részéről őszintén és becsülettel megtartja kötelezettségeit, véduraságát Erdély alkotmányának és vallás-szabadságának épségben tartása érdekében gyakorolja, nem veti lomtárba a János királylyal kötött szerződést s a zsitvatoroki béke pontjait. Szóval míg nem kell e kettő közt választania: hogy legyen hódoltság, vagy legyen a német császár birtoka. A mint e kérdés felvetetett — Erdély nem habozhatott.

Hogy miért nem tudott úgy szolgálni? arra Baló Mátyás megfelelt. Szavai értelme ez: midőn Erdély védelmi halózatából a végvárak ama láncolatát, mely Karansebestől Váradig nyult a porta, a hajduságot, mely e felett terült el, a magyar király foglalták el: ezzel ha nem is tényleg, de a valóságban eltörölték Erdély önálló állami életét. Önvédelmi képessége is a legalsó fokra szállt, annyira, hogy nem is lett volna képes e egyszerű küzdelemben számbavehető segílyt adni, vagy olyan hadi műveletet végrehajtani, mely a jól szervezett ellenséget aggodalmat kelthető s ereje nyomatékos részét igénybe vevő diversiokra bírná.

E tények igazságát mélyen érezheték a nagyvezérek, kiket egymásután vertek le és tettek semmivé a diadalmas osztrák hadak Bécs fölmentésétől a mohácsi véres csatáig s még azután is — ha ugyan volt idejük és kedvök elmélkedni. S mi akkor egy-egy felvillanó gondolatként mint lidércznyomás nehézkedhetett lelkökre, az eszme ma a történeté. Tanulmány és kutatás tárgya. S a kulcs azokhoz az események láncolatában, összefüggésében van, melyek egymást követték az 1658-iki örült vállalatától Bécs még örültebb megtámadásáig.

Ekkor már csak egy volt bizonyos: az hogy magyarországi uralmának napjai meg vannak számlálva.

Erdély és a porta közt a nemzetközi viszonyokat frigylevelek szabályozák: az ugynevezett „athname“-k. Ezek alapját a szultán Szolimán athnaméja képezte, mely a fejedelmek hatalma s a viszonyok befolyása szerint alakult, módosult egyes pontjaiban, de egyben, hogy Erdély a portának hűséget fogadott s a porta viszont Erdély önállóságát megvédi, alkotmányát megtartja: ez egyben változásnak nem volt alá vetve. Kényes körülmények közt, fenyegetett helyzetben mindig ez athnaméra hivatkoztak. A tiz ezer arany évi adónak felemelésére vagy a terület megcsonkítására intézett törekvések ellen mindig felhozták hogy a kíváнат ellenkezik Szolimán szultán frigylevelével. Már meg se volt a példány s drága áron és nagy titokban a Szerail levéltárából kellett lemásoltatni — de azért hosszas időn át, nem süker nélkül hivatkoztak reá.

Egy másik szerződés, mely csaknem ily fontos szerepet játszik Erdély történetében, bár Erdélynek nevét is csak az okirat alján az aláírások közt találjuk fel, a zsitvatoroki béke volt. E béke a magyar király és a porta közt Erdély közvetítése által jött létre, az erdélyi fejedelem mint szerződő fél alkudozik, vezeti azt, közben jár a két hatalmasság közt, melyek közül mind kettő csak az imént még vazalljának tartá, s melyeknek békéjét ezuttal már ő biztosítja. Szóval a rajta megsztozni nem tudó két hatalmasság nemzetközileg ismeri el államnak: tünemény mely a következő félszázadon át többször ismétlődött.

A mint a közvetítés lehetősége elmesztetett, látható volt, hogy az első nagyobb háboru Ausztria és Törökország közt, a

két fél közül valamelyiknek kiszorításával fog végződni. Erdély kardja a korábbi háborúk mérlegében a Brennusé volt: a serpenyőt ő billenté le. A serpenyők sulyegyenét pedig a két hatalmasság féltékenysége őrizé. Így hatottak ezek kölcsönösen egymásra egy megállapodott statusquo fentartására, melyet Erdély és a porta közt az athnamék, a magyar király s erdélyi fejedelem közt pedig a bécsi és azt követő békekötések szabályoztak.

De a békék, melyeket a magyar király és a porta kötöttek, kevésbbé szabályszerű állapotokat idéztek elő: legalább e békék még fegyverszünetnek is roszak voltak. Mert a csatározások a hódoltságban s a magyar király területén egyaránt szüntelen folytak: amott a portyázók jártak zsákmány után, emitt a szpáhiák, eminek törtek a falukra, szedték az adót s hódoltatták a határos falvakat. A békekötés csak annyit tett, hogy nem ágyuval mentek portyázni s nem vittak várakat.¹⁾

Erdély felől még is rendezettebbek voltak a viszonyok. A mi a hódoltság s a magyar király birtokának végein mondhatni rendszeres állapot volt: a behódoltatások és csatározások folytonossága — az 1657 előtt a fejedelem területén ritka kivételként fordul elő. A török végvárak basái s az erdélyi végvárak kapitányai „szomszédságos jó correspondentiát“ tartottak, s ha mégis népeik néha-néha nem illetékes határba tévedtek, kölcsönösen pótolták a szenvedett károkat s terület foglalás — az az behódoltatás — szóba se jött. Bizonyynal ez állapot nem a törvény vagy Halul basa defterének, (mely a török hódoltsági birtokoknak első rendes telekkönyve volt) tiszteletéből származott s nem őszinte barátság vagy szíves benső viszony — hanem kényszerűség következménye volt. A szultán legkomolyabb akarata sem tudta volna meggátolni a portyázni szerető szpáhiak kiűtéseit ugy Erdély mint Magyarország felől. Az a tudat, hogy Erdély sorsa csak ugy a padisáhtól függ mint a hódoltsága — az a tudat sem tartá vissza a rabló vállalatokat. Stambul messze volt, s a mozlím hadszervezet lazulása a magyar területen sok szabálytalanságot megtűrt.

A rabló kalandokat első sorban a végvárak tarták féken, melyek a két terület közt pontosan szabályozák a határt, s

¹⁾ Lásd e viszonyok részletes rajzát: Salamon Ferencz *Magyarország a török hódítás korában* 87—104. ll.

Erdély felől a Dunától a hajdu vidékig sűrűbb láncolatban követték egymást, mint a hódoltságban. A folyamok mentét, vagy a hegyek szorosait dominálták: de egyetlen végház sem állt magára, mindenik egy egész védelmi kerületet alkotott, — mert mindeniknek négy-öt palánkja vagy kastélya volt, félkörben vagy hosszában megannyi őrszemet vagy „Blockhaus“-t képezve, megnehezítve a várhoz férhetést, vagy elzárva az utat tőle, de összeköttetésben állva vele, védelmezve egyfelől magát a várat, s kiterjesztve másfelől a vár védelmi pontját a távolabb vidékre, a hegyszorosokra, az ország szívébe vezető utakra, s a folyamok mentére. Magok a várak is különböző természetű erődítmények voltak, első rangu erőd egy sem volt köztök, még maga Nagy-Várad sem, mely maga különben nem is ily palánkokra, hanem a Hajduságra támaszkodott, de azért mindenikök birt az erősségek rendes kellékeivel, míg a palánkokat csak egy mély árok képezte, belől kettős borona fallal körítve, s csak ritkán látva el sarkaikon bástyákkal. Hanem a vár a maga palánkjaisal biztos és erős védelmi rendszert képezett az országban lakó és birtokos török hűbéres katonák ellenében.

E várak élén fontosságuk s nagyságuk szerint kapitányok vagy tisztartók álltak, megbízható főrangú emberek, a fejdelem hívei, birtokosok azon a környéken, kiknek tehát kettős érdekek volt az éber figyelem. Se szabályt annyira megügyelék, hogy ha olyan ember lett várnagygyá, kinek nem volt birtoka azon a környéken: a fejdelem inseribáltatott neki.¹⁾ Mert a környék s a határ biztonsága tőle függött: ő fedezte a vár javításának, épségben tartásának költségeit annak jövedelméből, vezette a javítási munkálatokat, parancsnoka volt az őrségnek egy nem nagy számu, de tapasztalt hűségű zsoldos csapatnak, melynek magyarja lovon is szolgált, hogy portyázásokra, kiutésekre is alkalmaztathassék, míg a pattantyusok természetesen külföldről hozott, többnyire német katonákból teltek

¹⁾ Midőn Lorántffy Zsuzsánna a kállai kapitányságot Barkóczy István számára kérte fiától, ez nem neki, hanem Szuhaynak kívánta adni, ámbár azon a környéken nem volt birtoka „jóságot inkább adnánk — ír 1657. okt. 3. — s telepítenők, hogy lenne zálogja is,“ a melyből t. i. az őrségtartás költségeit fedezze. Elég nyoma van ennek az erre vonatkozó számadásokban, régestrumokban is.

ki. A nagyobb fajta várnak volt saját czejtháza (Zeughaus) a felszerelési szükségek nagy részét is magok készítették, mert némelyikben salétromot, másokban lőport gyártottak a tiszttartó felügyelete alatt, kire volt ezenkívül bízva a várvidék gazdasági vezetése is, s ki ily módon hadi és polgári kormányzó volt, kötelességeiben a kezénél levő utasítás szerint járt el, s megesküdtött a fejdelem és ország hűségére.¹⁾

Az 1658-iki végzetes év előtt a határviszonyok Erdély és a hódoltság, jelesül a temesi ejalet közt csak két ízben szenvedtek változást: a hosszú háboruban s Bethlen Gábor uralkodása kezdetén, melyek közül az első Erdélyre nézve volt kedvező, míg az utóbbi, a területi csontkulás kárán kívül, egyelőre más fontos következményt nem vont maga után. Azok a várak, melyek e két alkalommal Erdély és a porta közt viszály tárgyait képezték, még Szolimán idejében foglaltattak el a magyar király területéből: egy részök Lippa, Solymos a temesvári (1552) más részök Jenő, Gyula, — mint Magyarország s Erdély közti végvárak — a szigetvári (1566) expeditio alkalmával. De bukások Erdélyre nézve fontos volt: mert Lippa a Maros völgyének, Jenő pedig a Fehér Körös völgyének kulcsa, s török kézben létük utat nyitott az arad és zarándmegyei falvak behódoltatására. És csakugyan a Báthoryak alatt nem egyszer kelle szultáni fermánnal visszaszerezni elfoglalt falvakat²⁾ — míg Báthory Zsigmond 1595-iki hadjárata másként nem szabályozá a határkérdést.

Báthory Zsigmond 1595-iki nevezetes táborozása alkalmával a Temesvár környéki várak egész hálózatát visszafoglalta: Boksán, Varsocz, Tótvárad, Facset, Ternova, Solymos, Lippa, Világosvár, Jenő, Pankota, továbbá Csanád, Arad, Nagylak az erdélyi területbe visszakebelezettek — melyek közül a három utolsó a háboru további folyama alatt elveszett ugyan, de a többi a békekötés után is megtartá Erdély színeit. Ez török felfogás szerint egyházilag s politikailag sérelmes állapot volt. Oly helyet t. i. mely már egyszer hordozta a proféta jelenvényeit, nem szabad a hitetlenek kezén megtűrni: s csakugyan

1) Ballingnak, Rőti Orbánnak, Szemerének stb. jelentései a kamarai levéltárban.

2) L. a Szalay által kiadott *Protocolum Báthorianumot*.

Bocskaitól Rákóczyig minden fejdelem-változásnál a porta feltétele volt e várak visszabocsátása. 1616-ban oly kényszerűség miatt, melynek nem állhatott ellent, Bethlen Gábor Lippát öt kastélyával, országgyűlési határozat alapján, török kézbe visszabocsátá. Ezzel a Marosvölgy kulcsa a török kezébe esett ugyan, de egy erélyes fejdelem birtokában a többi kezén maradt várak még mindig biztos védet képeztek a határszálen, s egyúttesen elég erősek voltak gátot vetni a béke idejében czélba vett terjeszkedési kísérleteknek.

E végvárak hálózata Bethlen és Rákóczy alatt ekkép csoportosult: Temesvár s Rumelina felől jöhető betöréseknek Káran-Sebes, Boksán, Lugos, Facset állták útját, melyek a káransebesi s lugosi bánságot alkoták, Arad, Lippa portyázói a világosi, borosjenei s bennebb a dévai várak alatt találtak akadályt, a gyulai szpahíknak vagy a jenei őrség vagy a hajduság állhatta útját — mely Szalontától elkezdve a hódoltsági, magyar királyi s erdélyi fejedelmi birtok közt feküdt, és szervezeténél, alkotásánál fogva ez idők követelményeinek megfelelő intézmény volt.

S valóban csodálatos fejleménye az időknek ezen ekkori végeken egy fegyveres erő, mely a magyar király s erdélyi fejdelem közt határfalat képez, felében egyiknek, felében másiknak van alá vetve, azonban szervezetében bir annyi önállósággal, hogy megosztottsága daczára is csatlakozhatik egyikhez vagy másikhöz, s melynek megnyerésére épen ezért nem mindig volt elég a zsold és kiváltságadás. Szalontától Szabolcsvármegye északi csúcsáig s Szathmárvármegyébe is benyulva, egy mindig talpon álló határőrséget képezve, kerített városai-ban, egészen katonai szervezettel kapitányok és hadnagyok alatt állva, Bethlen és Rákóczy küzdelmeiben jelentékeny szerepet játszott. Azon felének, mely a magyar király területén lakott, megnyerése minden támadási kísérlet alkal-mával előre combinatióba lett véve, mert folytonos hadi lábón állása mellett rendes és begyakorolt katonaság volt, nem is került sokba, bizonynynal kevesebbe, mint a zsoldos hadak s darabontok és nem sokkal többbe, mint a megyék ugynevezett mezei hadai. Megszokva az engedelmséget előljáróiknak, hadjáratokban rendesen a csatasor élén mint könnyű lovas és gyalog had, s ily módon használható serget képezve — a fejedelmek csak hadnagyokkal alkudoztak, még pedig

minden hadnagygyal külön-külön.¹⁾ Oly küzdelemben, mely határaik közelében folyt le, könnyen mozgósíthatók voltak s épen e gyorsaságuk által két jelentékeny csatát egyedül ők döntöttek el: a rakomázit, melyben a magyar király s a szalontait, melyben a szultán hadait verték meg.

A hajduság mögött és hajduság felett a nagyobb és jelentékenyebb várak voltak szétszórva: Nagy-Várad, Székelyhid, Szathmár, Ecsed, Kővár, melyek hálózata Munkácsban végződött. Ezek mindenike nagy és jelentékeny kerülettel birt, s messze terjedő vidéket dominált, nem is tulajdonképeni végvárak voltak, hanem az ország védelmi rendszerének kiégyesítői.

Ez volt a nyugoti és északi oldalon Erdély védelmi hálózata, egész a végzettetjes 1657-iki hadjáratig — mely a létét teljesen felforgatá. Mint tudva van II. Rákóczy György ez évben X. Károly svéd királylyal szövetségben hadat vezetett Lengyelország ellen. A hadjárat szerencsétlen volt s még szerencsétlenebbé lett az által, hogy a porta Rákóczy letételét elrendelé. Az e miatt támadt háboruban a török 1658-ban Káran-Sebest, Lugost, Jenőt, minden tartományaikkal, 1660-ban Nagy-Váradat kerületével, 1661-ben Szent-Jóbot elfoglalta.

A török hatalom eme félelmetes terjeszkedését a magyar birtokon a magyar király nem nézhette összedugott kézzel: eleinte védelmi műveletet próbált Erdély érdekében — de Montecuculi ígérését, hogy „Erdélyt Erdélyen kívül fogja megsegíteni“ nem váltván be, hasznosabbnak tetszett, hogy a kész zsákmányból ő is részt foglaljon: megszállta a birtokaival szomszédos részeket s hadait egész Kolozsvárig tolta elő. Most valóban attól függött Erdély sorsa: vajon meg tud-e rajta osztozni a két nagy hatalom?

Nem tudott.

E helyett ez uttal nem mehettek többre, mint hogy a jövő foglалás vagy legroszabb esetben osztozás állapotát előkészíték. Egy eredményes hadjárat s a szentgóthárdi fényes diadal után a bécsi kormány meghatalmazottja Reninger a megvert nagyvezérrel Vasváron olyan feltételek mellett kötött

¹⁾ L. Bethlen Gábor trónfoglalása I. k. 66. l. Török-Magyar-kori Államokmánytár N. k. 120. V. k. 483. II. Továbbá Erdélyország Történetei Tára II. kötetét.

békét, melyeknél jobbakat a diadalmas nagyvezér sem kívánhatott volna: német és török kiűritik ugyan Erdély megszállott részeit, de a mit a török s német hadak a Részekből elfoglaltak, azt meg is tartják, s Székelyhid vára lerontatik.

Ez a Székelyhid pedig Nagy-Várad bukása után Erdély kulcsa volt, s fontossága, kivált miután Bihar egy része a váradi basa, Szathmár és Szabolcs védelmi váraival, már a béke előtt is tényleg a szathmári commendans kezében voltak, naponként inkább bebizonyult. Főként a váradi basa, Kucsuk Mehemet egy erőszakos kiméletlen férfiú, Erdélynek tíz éven át ostora, egész hévvel s minden tekintet nélkül folytatta hódoltatásait. Várad feladásának feltételei közt volt, hogy e vár tartományán kívül a török semmit sem fog behódoltatni: de hogy mi tartozott e vár tartományához, azt Kucsuk Mehemet basa kezdte magyarázni. ¹⁾ Hivatkozva a Piri basa defterére, melyről alább tesz szó, beparancsolta a falvakat, és szétosztogatta azt szpáhiai közt. De hogy e helyek, mint a hódoltsági kiegyezések s a gyakorlat már régtől fogva megállapíták, a magyar földesuraknak is adózzanak, s az államterheihez is járuljanak, nem szenvedé. E helyek közt pedig a székelyhidi vár járandóságai s más magánosok birtokai is voltak — melyeknek a váradi várhoz semmi közök sem volt, annyival kevesbbé képezék annak járandóságát.

Székelyhidnak azon időben Boldvai Márton volt a kapitánya. Régi tapasztalt hazafi, öreg szolgája az országnak, követségekben járt férfiú, kinek testvére és fia Várad ostromában sebet kaptak, maga pedig Váraddal mindenét elveszté ²⁾ E zord férfia Székelyhiből figyelemmel kísérte Kucsuk mozdu-

¹⁾ „Páskó uram által világosan megizente Kucsuk, hogy Tordát, Kolost is elfoglalja, mert az defterben nekik adták. Mely igen ellenkezzék az ilyen dolog Ali basa hitlevelével, általláthatja, lehetlenség is elszenvetni, hanemha nekik akarják adni Erdélyt.“ *Török-Magyarkori Államokmánytár* IV. k. 144. l. „Ali basa hitlevelének tenora szerint csak a Váradhoz való falukat kellett volna beírnia, de azoknál huszorta s harminczszorta több, s számtalan falukat irt be. Elég az, Kolozsvármegyének, Dobokavármegyének, Belső Szolnokvármegyének nagyobb részit elhódoltatták“ stb. u. o. 188. l.

²⁾ *Török-Magyarkori Államokmánytár* IV. köt. 138. l. Boldvai levele a fejedelemhez.

latait, szpáhiait, ha hódoltattak, elfogdosta, a behódolt falvak biráit s néha lakosait is, ha a hódolást engedély nélkül tették, hasonlólag elzáratta. Midőn junius derekán pár nap alatt huszonöt falut fölvert, Kucsuk egész dühvel fenyegette: (1664. jun. 14.) „te még Rákóczytól maradt kutya vagy, annak a fejét is megérették, mostani uratok fejét is, ha így folytatjátok, megeszitek. Mikor tett a hatalmas császár osztozó társává, hogy országát rontod, pusztítod?“ kérdé tőle Kucsuk tájékozó dühvel, ingerülten egy hozzá küldött levelében, mely mutatja, hogy már szenvedélyét sem volt képes fékezni.¹⁾

E hódoltatási s ellenállási törekvések mind feszültebbé tették a viszonyt a két parancsnok közt; a már megkezdődött háboru csak nevelte a helyzet bizonytalanságát, midőn Apafi sógorát, Teleki Mihályt, Szathmárra Kobb commendánshoz küldé, hogy ez ajánlja fel a császárnak a fejdelem jó szolgálatait. Az alkudozások lassan haladtak, de mégis eljutottak a pontig, hol Apafi már Székelyhidát is hajlandó volt átadni a magyar királynak s Veér Györgyöt az ország biztosaival Boldvaihoz küldé annak eszközlésére. Boldvai készen nyilatkozott késő vénségére is felvenni a bujdosást és számkivetés kenyerét — de az őrség megtagadta az erősség odahagyását addig, míg zsoldhátralékát ki nem fizetik²⁾, s mielőtt a dolog rendbe hozathatót volna, annak egész más fejleménye lett. A vasvári béke Székelyhid lerontását elrendelé.

A hír általános megdöbbenést okozott: de a veszély nagyságát Boldvainál jobban senki sem érzé. Valódi lázas tevékenységet fejtett ki. Az, hogy földönfutóvá lesz, már nem jött kérdésbe. Saját szerencsétlensége elnémult a veszélyek nagysága előtt, melyek bekövetkezését e tényből előre látta. Még a régi jó időkre emlékezve vissza, midőn pénz és diplomátia a portán nem egy éles kérdést rendbe hozott, azt hitte, hogy ilyennemű kísérletek még sikerre vezethetnek. Irt a fejdelemnek, az országtanácsnak, Telekinek, könyörgött, esedezett, tanácsolt. Mindenek előtt Zrinyi Miklóst kell e dolog iránt felvilágosítani, hogy ha e vár elpusztul, egy egész tartomány fog utána veszni. A nádor és cancellár által a császárt kell megtalálni: ő is vesse magát közbe, az ő birtokai is fenyegetve

¹⁾ Ugyanott Kucsuk levele Boldvaihoz 125. l.

²⁾ Ugyanott Boldvai jelentése a fejdelemnek 133. l.

vannak. Ali pasa, midőn Váradot kezéhez vette, erős hitet tett le, hogy e vár területén kívül semmit sem fog kívánni. Minő hit-szegés volna ez? Meg kell a szultánnal is értetni, hogy ez eskü a császár fejére és életére tétetett le, meg a nagy vezérrel is, hogy Ali pasa szerdár volt, midőn e kötelezettséget elvállalá; ő, a nagyvezér is szerdár, s hogyan hiheti, hogy az, mit ő mint szerdár végez, megmarad, mikor ő bontja el elődjének végzését? ¹⁾ Az ország pedig az alatt, míg ez alkudozások folynak, halaszsa a lerontást. Van példa rá, hogy ily módon nagy veszélyt lehet elhárítani. Bethlen is oda ígérte a töröknek Jenőt, s midőn át kellett volna adnia, megtagadta: Jenő az ország háza, ő nem teheti, s addig járatta a portát, míg megmentette.

Boldvai feledte, hogy Apati nem Bethlen, s hogy Erdély hatalma akkor más volt. Aztán mind ez késő lett volna.

1664 végén Haszán volt bozsniai basa, egy csaknem nyolczvan éves öreg, mint szultáni biztos fényes kísérettel, mely egész kis sereg volt, Erdélybe jött. Haszánnak két feladata volt: végrehajtani Székelyhid lerontását, s elintézni a határigazítást Erdély és váradi basaság közt. Mindkét tárgyban egyszerre folytak a tárgyalások, de rosszul végződtek: a határigazítás ügyében elvette az ajándékot s a váradi szpahiáknak adott igazat, Székelyhid lerontását pedig a következő év elejére tűzik ki. ²⁾ A magyar király biztosa Rottal, a portái Haszan volt, míg a fejedelmi tanács Sztepán Ferenczet bízta meg előkészíteni az őrséget a vár kiürítésére s beparancsolni a környék lakosságát a lerontásra. De az első nehezen ment: az őrség nem akart elvonulni, míg több havi zsold-hátralékát, mely a vár rendes jövedelméből nem telt ki, meg nem kapja. Deczember közepén maga a fejdelem is elindult, azonban fiának halála utközből visszatérni kényszeríté. Másként kelle tehát intézkedni. A fő az volt, úgy hajtani végre a lerontást:

¹⁾ Boldvainak e tárgyban írott két jelentése, helyesebben két emlékirata a fejdelemhez s Telekihez (1664 oct. 25.) nemcsak hazafiságának kiváló bizonyítványai, hanem irány tekintetében is azon kor legkiválóbb okiratai közt foglalnak helyet. *Török-Magyarokori Államokmánytár* IV. k. 169. ll.

²⁾ Bethlen János: *Historia Rerum Transilvaniacarum ab Anno 1662. I. k. 207. s köv. ll.*

hogy „e véghely pogány kézre ne essék“: ¹⁾ s ezt leginkább Boldvai tapintata eszközölte ki. Midőn Bánfi Dénes végre a hópénz hátralékokat némi had kíséretében elvitte, midőn Rottal német és Haszán török hadakkal megjelentek — tövéből széthányatott a vár. A legközelebbi 1665 máj. 1-én tartott országgyűlés tudomásul vévén ez eredményt, törvényezikkbe (XXI. art.) igtatá, hogy e tényért sem a fejdelem, sem Boldvai vagy örökösei ne „crimináltassanak, mert azt kénytelenségből kelle cselekedni.“ ²⁾

Székeyhid lerontása bár magában is érzékeny veszteség volt; a mód által, a hogy az végrehajtatott, nagy diplomatai vereséggé növekedett. Már több mint egy félév telt el a vasvári béke megkötése óta, már a békepontok egyike, az mely leginkább sújtá Erdélyt, épen ez ország által végre is hajtatott s Erdély fejedelmének és államtanácsának e békéről hivatalos tudomása még nem is volt! . . .

Nem így békéltek hajdan Bocskai és Bethlen! Ekkor ezek voltak a közvetítők, sokban az intézők. Zsitvatoroknál, Gyarmaton, Szőnynél szavok s országok érdeke döntött, s még a ratificálás is szavok sulyától függött, mert akkor tudták, hogy a fejdelmek pártállása határozza el akármelyik félnek diadalát. Vasvár alatt ki gondolt volna a kifosztott, meggyengített országra, mely élni már is igen gyenge — halni pedig azért nem halhat meg, mert a felette versengő két nagy hatalom még nem volt tisztában azzal, ha elég erős-e elfoglalni a másiktól?

A bécsi udvar a körülmények fejleményeire számított, míg a porta a behódoltatások Magyarországon sikerrel alkalmazott útját követte területei szaporításánál. Az első intézkedés, melylyel a hódoltságot szervezé, ennek nyitotta meg útját — s ily esetekben első tény mindig a defterbe vétel szokott lenni. Várad átvétele után a vár tartozandóságait Piri basa irta defterbe, s a mód, mint azt végrehajtá, maga is jellemzé a helyzetet. Kirándult a szomszéd falvakba, összehívta a parasztokat, s miután behódoltatta, vallatni kezdé őket, hogy minő helyek tartoznak még a várhoz? némelyektől pedig csak egyszerűen

¹⁾ Boldvai jelentése 1665 jan. 12. *Török-Magyarkori Államokmánytár* V. k. 193. l.

²⁾ Beiktattatott a *Compilatába* is a XXXIX-ik Edictum.

faluneveket kértett, s a miket hallott azokat defterbe vette, melybe ily módon soha nem létezett falvak nevei is csusztak be, sőt magából Gyaluból is — hogy a forma meglegyen — khaszt csináltak. Ezt a deftert aztán Haszán pasa megvizsgálta és kifogástalanak találta, Kucsuk Mehemet basa pediglen kezdé exequálni. Ebből aztán különös dolgok fejlődtek.

Erdélynek egy harmadrésze be volt írva a defterbe s minden arra mutatott, hogy azt el is veszik. Általán a hódoltatások két irányban, nagy területre terjedtek ki s azon rendszeresen nyomultak elő. Egyik irány volt a váradi hódoltatás s itt Kucsuk titkot sem csinált belőle, hogy Deesakna, Torda, Kolozs, e három jövedelmező akna a pont, mely felé törekednek.¹⁾ Dobokamegyében Pánczel-Cseh irányában nyomultak elé, s csaknem a megye csucsáig értek.²⁾ Kolozsmegyében Hévszamos, Kajántó irányában terültek el a szpáhik követelései, s hogy mind arra háborítatlanabbul tehessék kicsapásaikat, az utban levő kisebb erődöket megtámadták: 1665 derekán 500 török meglepte s széthányta Valkóvárát, egy más csapat a somlyó-csehi őrség lovait hajtá el, s egy harmadik felverte a hunyadi vásárt.³⁾ Székelyhid lerontásakor biztosítá az országot a nagy-vezér fermanja, hogy a vár uradalmi Erdélynél hagyatnak; de a lerontás után egy hó sem telt el, s már is behódoltattak. Ez volt a váradi basa iránya, a másik a jenei basáé volt. Jenő környékének járandósága szabályozva volt már mielőtt Báthory Zsigmond visszavette: de a jenei basa azonkívül egy irányban (Deszni felé) 49 s másik irányban Halmágyfelé 62 falut követelt.⁴⁾ S ez nem volt mind: a kóbor, megszökött jobbagyokból szabad rabló csapatokat alkottak, az ugynevezeket ármásokat: ezek szerte jártak Erdélyben s Részeken a megtámadták egymásután a debreczeni, hidvégi, zilahyi, tasnádi, aztán a zsibói, hidalmási, zsombori, hunyadi vásárokat felverték, kirabolták a harminczadot, s a fejedelmi harminczados zászlók kitűzését sem engedék meg.

¹⁾ Lásd Ébeni István jelentését 1665 máj. 6. *Török-Magyar-kori Államokmánytár* VI. 227. l.

²⁾ Páskó Kristóf jelentései ugyanott 1665 aug.-nov. Ugyanott 263. 285. ll.

³⁾ Bethlen János *Historia Producta* I. k. 233. V. ö. Páskó fennebbi jelentéseivel.

⁴⁾ Ugyanott IV-ik köt. 230, 258. ll. VI-ik kötet 355. l. stb.

Ilyesmi a magyar király területen a hódoltsággal határos helyeken rendes állapot volt — nem Erdélyben, hol ez ideig a határokat mindkét fél tiszteletben tartá. Annnyival inkább érezék itt a helyzet türehetetlenségét — s hogy végre az állapot szabályoztassék, Páskó Kristófot mint főkövetet a portára küldék. Ugyan ez időben a magyar királytól is volt főkövet a portán: Leslie, s Páskó remélte, hogy ez uton rendezheti az állapotot. Még ekkor sem birták hiteles szövegét a vasvári béke azon pontjának, mely Erdélyre vonatkozott. Páskó azt Leslie-től aug. derekán megszerezte, s aug. 29-én beküldte másolatban Apafinak.¹⁾ Ez articulus egyik pontja szerint Erdélyben „mindennek a régi csendes állapotban kellend maradni.“ Első levelét aug. 18-án Páskó két ezer arannyal toldotta meg, a másodikban, melyet ugyan ez nap külön küldött, támogatását kéri ki a törökök erdélyi garázdálkodásai ellen s felhívja figyelmét, hogy a határigazító Haszán basa kereken tagadja, hogy szó volna a békében Erdélynek régi állapotba visszahelyezéséről.

Ő pedig erre alapítá egész eljárását Leslienél, a portán a nagyvezérrel, divánuló vezérekkel szemben, előterjesztéseiben, bizalmas sürgetéseiben. De lassanként felnyílt a szeme. Leslie ismételten elvette az ajándékot s titokban ellensúlyozta lépéseit, a nagyvezér pedig Haszán jelentésével felelt: a határkérdés mind két fél megalégedésére el van igazítva. Utoljára megtudta a nagyvezér tolmácsától, Panajottól az igazat: a portán a fenirt articulust másként értelmezik. A régi csendes állapot alatt nem a régi határokat értik, hanem a régi törvényeket, szabadságot, hogy a török, tatár nem ront Erdélyre ezután, de hogy a mit eddig elfoglalt, visszaadná — abból semmi sincs. Ugyanekkor Lesliere nézve ennek gyóntatója Tafferner nyitá fel szemeit: „nem jó Erdélynek — mondá — felettebb gazdagnak, boldognak lenni, nehogy ezután is a keresztyén-ség ellenes dolgokra fakadjon ki, a jólét gazdagságot, a gazdagság döllyfüt, a döllyf hetvenkedést, a hetvenkedés háborut, a háboru nyomort, a nyomor békét szül.“ „Ezt a kettőt — írta Páskó, — összevetvén, könnyű az ítélet.“ Decz. 21-én követ és gyóntatója elmentek s Páskó egész elkeseredéssel jelenté Apa-

¹⁾ Páskó jelentése Apaíhoz *Török-Magyarokori Államokmánytár* V. k. 250. l.

finak: „megcsufola az német nemzet, és a török előtt contemptusban hagyja: egy szót értünk nem szóla. De fenn az isten és nem rövidültek meg karjai.“¹⁾

De addig is magoknak kelle valamit tenni, s ahhoz már elébb hozzá fogtak. Páskó erre egymásra adta leveleiben a tanácsot: Sebesvárárt, mely az Erdély szívébe vezető Körös-völgynek kulcsa volt, erősíttesse meg, s a hódoltató törökök közül, a kik kezébe akadnak, vágassa le, s írja meg neki hamar „hadd praeveníáljon mindeneket.“ „Ha, irá máskor, a hódoltató török levágott bőrét hozták volna be, bár izzadtam volna“ de az ország jobban boldogulna.²⁾

A helyzet kényszerűsége úgy hozta magával, hogy Páskó tanácsai ez utóbbi részét sem mellőzhette Erdély: az elsön, a határok megerősítésén már rendszeresen dolgoztak. Mert itt égető szükség volt biztos posztioakra. A hajduság és Szathmár elfoglalása, Nagy-Várad eleste, Székelyhid lerombolása a bihari havasok passusait fedetlen hagyta, a hódoltság szorványos és szalagszerű benyulásai pedig Erdély egész felső részét kitétték a török invasionak. Mindenek előtt az elfoglaltak helyett új végvárak alapításáról kelle gondoskodni. Béldi és Ébeni tanácsurak a határszélek beutazására kiküldettek s jelentésök alapján határozatba ment Valkót és Somlyót végvárakká tenni. Mindkettőbe őrséget küldtek: az első kapitányává Makai Mihályt, Somlyóévá Francisco olaszt — egy régi katonát, ki rendesen Olasz Ferencznek írja magát — nevezték ki. De a váradi basának — ekkor már Hamza volt — tudomására esett a dolog s mire Makai Valkóba ért, hadakat küldött. Ekkor volt Valkónak fennebb érintett ostroma s bevétele és Somlyó megtámadása, honnan azonban kudarczczal vonultak el.³⁾ Valkó többé fel sem épült, de Somlyó végvár maradt továbbra is. Sőt Sebesvár is, egy eddig kevés figyelemre méltatott erőd, mely a Sebes-Körös völgyét dominálta, valamint Csehi vára, mint Somlyó palánkja, őrséggel rakattak meg (1665 nov. 8. orsz. Art. I.), melyek rendes hópénzt s a szom-

¹⁾ Ugyanaz V-ik k. 270, 284, 290. ll. VII. k. 471. l.

²⁾ Páskó jelentései 1665 aug. 29. és nov. 25. *Államokmánytár* IV-ik kötet 260. 282. ll.

³⁾ Bethlen János *Historia Continuata et Producta* I. k. 233. l. V. ó. *Államokmánytár* IX-ik k. 466.

széd helyekből gabonát kaptak. Elrendelék, hogy Deés is jó erős palánkkal vétessek körül (1665. május 1. XL. art.) a munkálat teljesítésére a környék berendeltetvén. Kolozsvár még elébb vég helylyé lett — még pedig olyan ranggal, mint Várad volt, kapitánya számára 1666 sept. 1-én országos utasítást adtak, mely törvénykönyvbe igttatott (IV art.) s kapitánynya elébb Ébeni István tanácsur s ennek halála után azon idők egyik leghatalmasb főura Bánfi Dénes neveztetett ki. Kolozsvár egy ideig daczolt, nem akart fővéghely lenni, melynek kiváltságait — a törvény mint vég helyet, „nobilítált és szabad várost“ említi — s kötelességeit nem hitte arányban állóknak lenni,¹⁾ de Bánfi erős keze s tán még inkább hazafisága kibékíték a helyzet kényszerűségével.

Ezek az új védelmi pontok, melyek hivatva voltak a török erő terjeszkedésének határt szabni. A pontok jól voltak választva, a vonal erős s a törökök főigyekezete arra irányult, hogy azokon rést törjenek.

Főként Sebesvára állta útjokat.

E hely tulajdonképeni feladata volt útját állani a behódoltatási törekvéseknek. A Piri basa defterébe beírt s a nagyvárad szpáhiák közt kiosztott falvak tulajdonosai jóhiszeműleg berendelék hódolásra, s a fizetendő összeg és termény felett alkudozásra ama falvak küldötteit, bírait. E helyeken épen állt a magyar megyei hatóság s ezek szigorú büntetéssel tilták a hódolásokat.²⁾ A szpáhiák csapatonként ki-kivonultak az engedetlenkedő falvakra rendeleteiknek érvényt szerezni, de Sebesvár vitézei útjokat állták s nem egy véres összeütközés történt, mely képzelt joguktól elütötte őket.

A viszály, háborúság naponként nőtt, s midőn a várad i ejaletből egymást érték a panaszok a portán, s a szpáhiák,

¹⁾ Az 1667. apr. 20-án tartott törvények XXV-ik articulusa a még mindig „opponáló kolozsváriak ellen méltó poena“ stb. mondja.

²⁾ Pellován csasz basz ily ügyben panaszt emelve Apafinál kéri őt „husz-huszonöt lovat kell tartanom, rablásban nem gyönyörködöm, hanem inkább hogy épülne azt akarom. Nagyságodat szeretettel kérem parancsolja meg tisztartóinak, ne ellenezzék (a hódolónak) bejötteket, én velem könnyen megalkhatnak.“ *Államokmánytár* IV. k. 142. l.

csauszok, eminek, bégek ismételten jelenték, hogy a számokra kijelelt tulajdont nem foglalhatják el, — másfelől az erdélyi fejedelem e vádak ellenében mindig azzal menté magát, hogy ő csak a rablókat fékezi, az utonállókat üldözi: a porta elhatározó egy erélyes lépéssel tisztázni a helyzetet.

Kucsukot, az erdélyiek által jól ismert Kucsukot, kit Érsekújvár elfoglalása után azzal biztak meg, hogy e helyen rendet csináljon, 1666 végén temesvári basává nevezték ki. Elindulása előtt 1667 január első napjaiban kineveztetését tudatva Apafival — hozzá e kérdést intézé: „vagyon-e olyan ember, ki neki nem hajtott még fejet? megépült-e Sebesvár vagy nem? a körülvaló városok, faluk megépültek-e, vagy nem?“¹⁾

Valóban Sebesvára már akkor épült. E vár t. i. magas helyen lévén, nem volt elég tág kellő számu hadi nép s a lovas védők számával arányban álló istállók befogadására. Ezek alatta terültek el. S hogy azok az erődbe befogadtassanak, s hogy egyszersmind nagyobb számu őrséget is lehessen bele helyezni, elhatározzák a vár alját palánkkal venni körül. A munka gyorsan folyt, gerendák, kövek egymásra hordattak alá — de a váradi vitézek nesztét vették a dolognak, s a váradi basa „mocskos levéllel“ követelte annak lerontását. A fejedelem állandó portai követe Székely Mózes (1668. május) kérte a kajmakámot, tiltsa el a váradiakat s végbelieket a fenyegetőzéstől s „mocskos levelek“ írásától, mert e vár szükséges, hogy a környéket a magyarországi rablóktól oltalmazza. A kajmakám egész nyugodtan válaszolá: a Sebesvára alatt levő épület nem istálló, hanem palánk, erős sánczot ásnak ott — de a fejedelem hagyja félbe az építtetést, mert „hogy olyan országban hire nélkül csak egy karót is felüssenek,“ hogy „Várad határán palánkot emeljenek“, azt hatalmas császár nem fogja tűrni, s ha ő nem rontatja le, majd lerontják a budaiak, temesváriak, jeneiek.²⁾

A portáról a kajmakám s vajda levelével csakugyan ment egy pár csausz Apafihoz,³⁾ „Sebesvár látni“, kik azonban

¹⁾ Kucsuk levele Apafihoz. U. o. IV-ik k. 330. l. Érdekes, hogy e levélben Kucsuk kiköti, hogy ha a fejedelem követet küld hozzá, mást ne küldjön „hanem a leleszit, s prépostot.“

²⁾ Székely M. jelentése 1668. máj. 4. *Államokmánytár* IV. 414. l.

³⁾ E levél az, mely *Államokmánytár* VII. k. 351. l. olvasható.

kétszáz tallérral meghagyák magokat vesztegettetni ¹⁾ s a fergeg hosszú és feleselő levelezésben oszlott fel. Az erdélyi tanácsurak nem foghatták meg, hogy ők saját területükön ne építhessenek ²⁾ a váradi basa ismét és ismét kijelentette, hogy ő nem tűr erődöt, mely Váradal szemben s Várad fékezésére emeltetik. Hozhatott fel bár mit is Apafi ez érv ellen, el kelle rendelnie annak széthányatását. ³⁾ A rendeletet Bánffy Dénes, a végek parancsnoka, eleinte félretette s csak a fejedelem újabb parancsára hajta végre. Apafi most istálló építtetésre kért engedélyt — de nem nyerte meg: „megelégedhetik kegyelmed az Erdélyben levő sok várakkal és kastélyokkal“ ⁴⁾ írta neki a kajmakám (1669 április).

Ezzel azonban nem lett végkép feladva a védelmi pont; sőt zajtalanul folytonosan terjesztették, erősítették s újabb erődökkel szaporiták. A török behódoltatásai ellen az erdélyieknek egy fegyverök volt: követségekkel ámitgatni a portát, adományokkal lekenyerezni a stambuli „diván-ülöket“ csak úgy mint ezek küldötteit ⁵⁾ s ez alatt készíteni az új erődítési hálózatot, melybe egyes főurak kastélyai is bevételtek.

De nem csak ez volt egyetlen megtámadott pontja Erdélynek: e helyen túl az egész vonal mindenütt, a hol csak hódoltság képződött, megtámadott pont volt — le Váradtól a hunyadmegyei határhegyekig. Maga a hódoltság képződése hozta magával az összeütközéseket. A mint Piri basa járt el Várad körül,

¹⁾ Az erre vonatkozó számadás *Államokmánytár* VII. köt. 489 l. A portai követségről Apafi 1609. febr. 28-iki levelében van említés. „Hatalmas császáruk embere meglátta a várat, meglátta hogy az a vár mellé volt régen csinálva lovak és marhák tartására, mely a régiség miatt megbomolván . . . Hatalmas császáruk embere mind ezt megvizsgálván úgy ment portára, ott kétség nélkül azt mondotta mit szemmel, kezével tapasztalta.“

²⁾ Fleischer és Kapi tanácsurak votumai. U. o. IV. k. 418, 419 l.

³⁾ Apafi levele Bánffy Déneshez U. o. IV. k. 444 l.

⁴⁾ A kajmakám válasza Apafihoz. Az *Államokmánytár* IV-ik kötete. 448. l.

⁵⁾ 1670. februárban Szahinaga volt ez ügyben Erdélyben. A porta egyik tolmácsa figyelmeztetett a fejedelmet hogy „praescriptum agam equidem stipitem durum“ könnyű lesz megvesztegetni. U. o. VII-ik k. 498. l.

ugyan azon eljárás követtetett Jenő, Belényes és Lippa vidékén. A mint ott Erdélynek felét követelték — mert egyes beírt faluk szórványosan távol messze feküdtek egymástól, úgy hogy volt Kolozsvár, Besztercze, Segesvár, Medgyes környékén, sőt Moldva határán is követelt falu, úgy hogy csak Fehér- Torda- Küllömegye „maradott épen attól az regestruntól“ — a hunyad- és aradmegyei hódoltságban eleinte hatvankét, utóbb negyvenkilencz falut tettek kérdésbe, melyek hasonlólag szórványosan feküdtek. Itt még a Báthoryak idejében Bekir bég rendezte a határt, melyen a választó vonal a Marga vize volt. ¹⁾ Jenő visszafoglalása után nem tarták magukat Bekir bég defteréhez, hanem túl mentek a Margán Hunyad és Zaránd megyék belsejéig — azonban e ponton is szórványosan, „közbe közbe sok falukat felírás nélkül hagyván és Erdély felől beljebb levő falukat felírván“, egész Dupa Piátraig és Kajántorokig.

Véget vetendők e három ponton folyt küzdésnek, 1670 május végén Baló Lászlót mint főkövetet a portára küldék, hogy igyekezzék ott a viszonyokat teljesen tisztába hozni. Fel volt hatalmazva „egy summában“ alkunni meg a Piri defterébe beírt faluk fizettségére nézve, úgy hogy ez adót a fejedelem szedje be s küldje ki Váradra, honnan a katonák Somlyón és Sebesváran belől ne portyázzanak, s azon esetre, ha itt engedményeket nyernek, legyen engedelkeny a Jenő-környéki negyven kilencz falura nézve „noha, mondák, keserves arra lépni, hogy az ember ősjószágából kivegye kezét.“ ²⁾

A Balótól hozott eredmény nem felelt meg a várakozásnak. Szeptemberben újabb követséget küldtek a portára: a zaránd- és hunyadmegyei hódoltságra nézve kérje, hogy Bekir bég defterét kerestessék fel Szolnokban s legyen a határ úgy, mint Báthory Zsigmond idejében volt, ha ezt nem nyerik meg, törekedjenek oda, hogy a 49 falu egy tagban hasíttassék ki. A nagyváradi hódoltságot e követség ne hozza elé, de ha eléhozzák, mondják meg: elvehetik e helyeket, de akkor „soha bizony az erdélyi adó ki nem telik.“ ³⁾

Egyikből sem lett semmi. A török államszervezet hozta magával, hogy a szpáhiáknak, emineknek kiosztott falukra

¹⁾ *Török-Magyarokori Államokmánytár.* VII-ik k. 353 l.

²⁾ L. az utasítást *Államokmánytár.* IV-ik k. 490 l.

³⁾ Az utasítás közölve van u. o. IV-ik 497 l.

nézve egy summában nem alkudhattak meg, mert minden falunak külön tulajdonosa volt s a helységek szórványos fekvése sokkal kedvezőbb alakulást nyújtott a hódoltatások folytatására, hogy sem a török arról lemondani hajlandó lett volna.

A követtség, melynek élén Rhédei Ferencz állott, s mely a portán bizonyos ígéreteket is tett, 1671 elején kedvezőtlen válaszszal térvén vissza, Apafi marc. 9-ére országgyűlést hívott össze, mely mind a „pecséttel megerősített regestrumban szétosztott“ falukra nézve, mind a többi, a jenei vitézek által követelt falukra nézve határozzon.¹⁾ Ez alatt Amhet aga megjelent a fejedelem előtt magával a „czimeres lajstrommal“ követelvén, Rhédei ígéretére támaszkodva, a falukat. De otthon ez ígéret beváltásáról hallani sem akartak, s az országgyűlés marc. 11-én összeülvén, elhatározá, hogy a portára főkövetséget küld s annak, valamint a viendő ajándékok költségeinek fedezése végett tetemes adót vetett ki, melynek nagy részét — mint akkor gyakran történt — a főurak tették össze.²⁾ A vezért pedig csendesíteni igyekeztek: „nem szükség — írák neki — se hatalmas császárnak, se nagyságodnak ebben az dologban neheztelni erre a megnyomorodott országra, midőn a maga igazsága mellett alázatosan könyörög. A meghajtott fő s könyörgő ember irgalmasságot inkább, hogynem haragot szokott nyerni magának.“³⁾ A főkövetség, élén Daczóval, május havában be is ment — de igen rossz fogadtatásra talált. Sokáig nem bocsáták a vezér elé, minthogy a falvakat Rhédey ígérete ellenére még sem adták ki, s midőn végre adományok és fizetések megnyiták a vezér ajtaját, ez a követeket kiszidta magától, haragban forgó szemekkel követelve a falvakat. 22-én újabb kihallgatást nyert, a vezér már akkor nyugodtabb volt, de követelésétől még sem állt el. Végre tetemes fizetségek után megnyertek annyit, hogy a faluk egy sorjában adassanak ki, „a Halmágy vize két felén.“ Ugy hajtatott végre.⁴⁾

1) Apafi levele *Államokmánytár*. V-ik k. 8-ik l.

2) Ugyanott 10-ik l. Az országgyűlés végzései kéziratban az Akad. birtokában.

3) A fejedelem levele a nagyvezérhez 1671. marc. 11. u. o. 14 l.

4) Daczó követ és Türy orator jelentései az *Államokmánytár* IV-ik kötetében. 40., 42., 44., 46., 52. lapokon. Balogh Mihály és társai jelentése az 57 s köv. ll. kik a végrehajtás eszközzésére az or-

Ez ügygyel jó formán tisztába se jöttek s a váradvideki zavarok megint megújultak. A megkezdett s lassan mindig előbb vitt védelmi rendszer még is féken tartá a váradiakat, kiknek útját 1672 elején már öt erőd állta: Somlyó, Csehi, Hadad, Gyalú és Sebesvár. Egyes beütések, apróbb csatározások s rablások visszaverése miatt már a megelőző években is sok jegyzék váltatott a szembenálló felek közt, de a viszály félig kiegyenlítve, félig függőben hagyatva, erős surlódásokra okot nem adott. Ez idétt éledtek fel Zólyomi követelései, a porta egy perczre kedvezni akart neki, aztán alkalmas eszközt látva benne Apafira pressiót gyakorolni, feleleveníté a váradvideki hódoltság kérdését.

Ez uttal azt az öt vár kérdésével hozta kapcsolatba. Egész bizottság küldetett ki annak megvizsgálására, ha új várak-e e helyek, melyek „a váradi vitézektől az oda hódoló szegénységet (t. i. földnépét) elfogják“, vagy csak a régiek-e? A bizottsággal egy egész csapat sereg ment, s az erdélyi fejedelem biztosainak nem kis fáradságába került e hadat „a váradiak színét“ kinn maradásra bírni. Egész a következő hó elejéig tartott a szemle, mindenik várat külön vizsgáltak meg, néha külön, néha együtt a magyar urakkal, s az országnak sok pénzébe került az eredmény: hogy rendben találtak mindent. ¹⁾ De ezzel sem érte végét a dolog: az öt vármegye iránti követelés — a dolog végre ennyire nőtte ki magát — a következő évben is tartott. ²⁾ Eredménye természetesen ez uttal sem lett, lassanként abba is bele okultak az erdélyiek, hogyan kell a nagyobb török követségeknél célt érni: s egy újabb bizottság is eredménytelen maradt. Aztán nagyobb események, megszokás, lassanként megfoszták e határsurlódásokat a fontosabb politikai színezettől: megszűntek államügy lenni s maradtak egyszerűen hódoltsági ügy, mely mindig nyújtott tápot elégtelenségre, panaszra, de a helyzetet válságossá még sem tette, gyakran teremtett kényes, kétes helyzeteket, de mindig kiegyenlítették követségek, pénz vagy olykor egy-egy sikerült cselfogás által. Egyszer pl. egy egész csapat levágott török

a szág által a hely színére küldettek ki, hol a török biztosokkal még a sulyos és tartós alkudozás folyt.

¹⁾ Az országos követség jelentései *Államokmánytár* V-ik k. 102—104.

²⁾ Apafi levele a portára ugyan ott. V-ik k. 174 l.

vérdíjául mágнас ruhába bujtatott rablókat szolgáltattak ki, kiket aztán le is fejeztetett a török.

De ha gyengült, ha néha erősebben fellángolt is az eddig nem ismert küzdelem Erdély és a porta közt, egészen soha nem aludt ki. Tápot nyert az addig hasonlóan nem ismert új intézvényben, melyet „hódoltságnak“ neveztek. Ez olyan alakban, mint a magyar király területén élt, csak Székelyhid lerontása után kezdődött. Az előtt a korábbi törvényhozás, az Approbata, csak egyszer említi: Békésmegye és a többi hódoltság lakossága tanúvallatások végett nemessége vesztésének terhe mellett a törvényszékre berendelhető.¹⁾ Az 1659-iki országgyűlés már megróttá Békésvármegyét a rendkívüli adóban (a török által kivetett 200,000 tallér hadi sarczban), de állandó országos adó fizetésére az összes hódoltság csak 1667 óta köteleztetett, midőn ez a kapuszám után vetett adóösszeg felével rovatott meg.²⁾

Ez természetesen nem érinté a földesuri jogokat, mely azelőtt is fenn állt csak úgy mint a magyarországi hódoltságban, hol a „szegénység“ — a föld népe — „árendát“ fizetett a magyar földes urnak csak úgy mint a török szpáhinak s mind két tulajdonosnak törvényhatósága alá volt vetve. Ez volt a vasvári béke előtt azon kis, s egészben a Partiumhoz tartozó hódoltságnak egyetlen terhelhetése magyar részről: de ez volt a kapocs közte is s az anyaállam közt, mely területén épen úgy osztogatta adomány- mint a porta hűbér-leveleit.

A váradi és székelyhidi jószágok elfoglalásával megsza-
porodott a hódoltság, sőt megalakult a tulajdonképeni erdélyi hódoltság. A szorosán vett várjószágok felett nem volt semmi vita, ezeknek nem volt más földesura, mint a vár. De a mint a behódoltatás ezeken túl ment, valamint a körösmelléki 49 s jenei többi falvaknál, a török szpáhi már a magyar földesurral, sőt magával azon országgal is, melynek az a hely adót fizetett, összeütközésbe jött. Magán tulajdont s országos érdeket sértett: s minthogy a „szegénység“ — megérdemelte e hivatalos nevet — a három féle terhet nem bírta, a szpáhi és földesúr s általok a basák és fejdelem közt megindultak a fennebb vázolt perlekedések. Előbb a földes urak tilták el a falvakat a

¹⁾ *Approbat. Constit. Partis III. Tit. LXXI.*

²⁾ A törvényczikkek az akadémia birtokában.

behódolástól. s ha török csapatok mentek ki a falvakra, a várakból kicsapott magyar vitézek visszaűzték őket. A török, mely különben is nem igen szeretett kimenni a várból, ekkor hódolásra berendelé a falvakat — s minthogy ezek megunva a sokféle terheket, végre is nem egyszer pusztán hagyák a falvakat, a váradi és jenei basák egyszerűen megtilták a behódolást. A fejedelemnek kész volt erre a válasza: teheti a szultán, de ekkor a magyarországi földesúr fogja behódoltatni, pedig jobb ha a porta barátjának mint ellenségének fizetnek. S utoljára is teljesen tisztázott állapot nem jöhetett létre: találtak ugyan ki modus videndit egy-egy peres területre nézve, de a régi peres területek mellett mindig keletkeztek újak, s ez új elintézkedéseket tett szükségessé. Ilyen módon állandóvá lett a surlódás és ellenségeskedés az ellenállás és visszatorlás. Itt már két ellenség állott szemben, gyenge és tehetetlen az egyik, erősza- kos és dőlyfős a másik, s ha az elsőnek engednie kellett, a boszu és keserűség érzése nélkül soha sem tette azt. Itt már a béke és háboru viszonyai csak annyiban különböztek, hogy ez a hódoltsági területen túl nem terjedt, s egészben véve ott localisálva volt.

Ez emésztő és fárasztó, minduntalan megújuló s soha ki nem alvó csatározás volt első sorban az, melylyel a porta Erdélyt a magyar király karjaiba taszítá, s nem Telekinek eléggé igaztalanul „kétszínűnek, perfidnek“ keresztelt politikája. Ez boszulta meg magát Apafi 1682-iki táborozásánál, ez Buda ostrománál, s mondhatni az egész hadjárat alatt, melynek folyamában sokszor lett volna Erdélynek alkalma a töröknek lényeges szolgáltatokat tehetni: míg tartozkodása, neutralitása a portának éppen akadályúl szolgált.

Magok a régi végvárak is, ha még mindig Erdély kezén vannak, több jó szolgálatot tehettek volna a portának — míg így kevés hasznára voltak, mert az ellenők emelt újabb végvárak által fenyegetve, nem küldhették csapatjaikat az operáló sereghez. Ezen új végvárak pedig éppen ellenők fordultak: a falusi nemes, a hódolt jobbágy, a földnépe a szpahiákra támadtak, a mint ezek egyenként vagy kisebb csapatokban hagyák el a várakat, s levágták őket. S azután hogy Erdély megnyitotta kapuit a diadalmas osztrák hadaknak éppen hadmiveleti támpontokká lettek.

Igy boszulta meg magát az eszélytelen politika, melyet a serail 1657-ben Erdély irányában inaugurált, gögje, telhetetlen-

sége, elbizakodottsága, melylyel Erdélyt, a régi hű szövetségest, feláldozá, így mozdította elő bukását. A megvert török a vasvári békében nem merte egész Erdélyt követelni, de a mit belőle kapott, az vesztére vált. Mert ha igaz az, hogy e béke a jövőendő bódítás utját készíté elő, e hódításra sokkal kevesebb kilátása volt a portának, — az teljesen a magyar király hasznára vált.

E keserű igazságot mondá el Baló Mátyás a nagyvezérnek, s erre nem tudott az megfelelni.

SZILÁGYI SÁNDOR.

AZ ERDŐ BEFOLYÁSA AZ ÉGHAJLATRA.¹⁾

Körülbelül kilencz éve, t. i. 1864. oktob. 10-én, szerencsém volt a t. akadémia előtt az *erdők befolyásáról* egy rövid értekezést felolvasni, mely részint a t. akadémia kebelében, részint a hirlapokban folytatott heves vitatkozásokra szolgáltatott alkalmat. A vitatkozások lassankint elnémultak, a nélkül hogy észrevehető gyakorlati hatásuk lett volna; se az én akkori figyelmeztetésein, se ellenfeleim felszólalásai nem változtatták meg a hazánkban rég óta divatozó erdei gazdálkodást. Bizony keveset gondolnak az erdők lehető befolyásával és jelentőségével akár az egyes birtokosok, akár a községek, akár az alapítványi és állami erdők kezelői! Midőn pl. a határvidéki erdők eladása terveztetett és foganatosított, sokan felszólaltak a kormány szándékai és intézkedései ellen, ámde leginkább csak a politika, vagy pedig az üzlet, a rémelhető pénzbeli jövedelem s ennek hováfordítása szempontjából.

Pedig kétségtelen, hogy az országok s egyes lakosaiknak jóléte és boldogsága bizonyos mértékig az erdőbeli gazdagságtól függ. Mert „az erdő nem csupán csak az építési szerszám és tüzelési faszükségletek készlettára, hanem érdeklődésünket különösen azért is megérdemli, mivel *éghajlati tekintetben nagy jelentőségű* s mivel a vizek szabályozójául szolgál, midőn egyfelől az áradásoknak veszi elejét s másfelől a források táplálása által a víz hiányát hártja el.“ Ezt minden természettudós elismeri, s Humboldt szerint már a XV-ik század végén elismerték, hogy az erdők kiirtása a levegő nyirkosságát s az eső mennyiségét csökkenti. Fischer már a múlt század végén állítá, hogy Németországban számos szőlőhegy elpusztult, miután az erdőket kiirtották, melyek azokat az éjszaki szél ellen megóvták vala.²⁾

1) Olvastatott a M. T. Akadémia 1873. máj. 19-én tartott ülésében.

2) Fischer: *Geschichte des Handels*, I. kiadás 1793.

Ujabb időben több helyen tüzetes vizsgálódásokat és egyenes megfigyeléseket tettek arra nézve, hogy micsoda befolyást gyakorol az erdő a talaj és levegő mérsékletére és nyirkosságára s általában az éghajlati viszonyokra, a források és folyók táplálására s az emberek egészségi állapotára.¹⁾

Az ide vágó adatokat és közléseket évek óta gyűjtögetem, s lesz talán valamikor alkalmam és érkezésem azokat egybeállítani és feldolgozni. Most azonban különösen csak két munkára óhajtom a t. akadémia figyelmét fordítani. Az egyiknek ez a címe: *„Die Bedeutung und Wichtigkeit des Waldes, Ursachen und Folgen der Entwaldung, die Wiederbewaldung mit Rücksicht auf Pflanzenphysiologie, Klimatologie, Meteorologie, Forststatistik, Forstgeographie und die forstlichen Verhältnisse aller Länder etc. von Friedrich Freiherrn von Löffelholz-Colberg, k. bayerischen Oberförster, Lipcse, 1872.* A másik munkának pedig, melyről ez alkalommal leginkább akarok szólni, ez a címe: *„Die physikalischen Einwirkungen des Waldes auf Luft und Boden, und seine klimatologische und hygienische Bedeutung, begründet durch die Beobachtungen der forstlichen meteorologischen Stationen im Königreich Bayern, von Dr. Ernst Ebermayer, Professor der Agriculturchemie, Geonomie und Bodenkunde an der bayerischen Central-Forst-Lehranstalt zu Aschaffenburg. Resultate der forstlichen Versuchstationen im Königreich Bayern, 1. Band. Aschaffenburg, 1873.*

Ez utóbbi munka négy szakaszra oszlik. Elsejében a Bajorországban felállított meteorológiai észleldék célja, feladata, száma, felosztása, fekvése, s a felszerelésökre alkalmazott készülékek vannak megismertetve. A második szakasz a megfigyelések eredményeit, a harmadik a megfigyelések által nyert adatok táblázatos kimutatásait közli. Végre a negyedik

¹⁾ A nálunk divatozó extensiv és rabló mezei gazdálkodás hívei gyakran azért pusztítják ki az erdőt, mivel az kevesebbet jövedelmez, mint a gabnaföld. Erre nézve érdekes az „*Ungarische Lloyd*“ 1873. máj. 7-ki számában foglalt tudósítás a mezőhegyesi uradalom erdőinek jövedelmezőségéről. Az ottani erdők 1813 óta ültetettek s most 1430 holdat foglalnak el. Tüzelő és szerszámfát termelnek ott. Az eddigi eredmények szerint egy-egy hold erdő évenként 9 frt. 54 kr. jövedelmez, 25 évi turnus alkalmazása mellett. S ez kevesbbé van koczkáztatva, mint a gabnaföld jövedelme!

szakasz, mint külön füzet, az eredmények graphikus ábrázolatát foglalja magában.

A bajor kir. pénzügyministerium 1866-ban három észlelde felállítását rendelé el, melyek közül az egyik a Spessart erdőben Rohrbrunnál, a második a nürnbergi birodalmi erdőben Altenfurthnál s a harmadik a bajor fensíkon a starnbergi tónál (Seeshaupt) állittaték fel. Ezekhez járultak még: egy észlelde Aschaffenburgnál nyílt mezőn, más a pfalzi erdőben Johanneskreuznál, harmadik a Steiger-erdőben Ebrachnál s végre negyedik a bajor erdőben Duschlbergnél. Kivevén Aschaffenburgot, hol csak egy állomáson, t. i. a várostól nem messze eső nyílt kertben történik az észlelés, a többi helyeken mindenütt két-két észlelési állomás van, egyik az erdőben, másik erdőtlen nyílt területen. Valamennyi állomáson 1868 óta tettek rendes megfigyeléseket. Bajorország e példáját eddigelé Cseh-, Svajcz- és Olaszország követték. Csehországban 1868. szept. havában a kuttenplani uradalomban Promenhof mellett állittaték fel egy észlelde az erdőben s más a nyílt mezőn. Svajczországban 1869. május óta Interlaken mellett egy régi fenyvesben, Pruntrutnál egy bükkben és Bern városánál egy fenyvesben, Olaszországban 1870-ben állítanak fel egy észleldét, még pedig Florencz közelében Vallombrosánál.

A bajor állomások helyi viszonyai a következők:

Az állomás neve	földrajzi fekvése		tengerfeletti magassága pár. láb	az erdei állomás helyzete
	éjszaki szélesség	keleti hossz.		
1. Duschlberg, a Dreissesselberg aljában	48° 48'	31° 24'	2776	40 éves fenyves, $\frac{1}{4}$ órányira a nyílt állomástól.
2. Seeshaupt, a starnbergi tó déli szélén	47 49 $\frac{1}{2}$	28 57 $\frac{2}{3}$	1830	40 éves, jól zárakozott fenyvesben, $\frac{1}{2}$ órányira a nyílt állomástól.
3. Rohrbrunn, a Spessart hegységben	49 53 $\frac{1}{3}$	27 3	1467	60 éves jól zárakozott bükkben, 5 percnyire a nyílt állomástól.

Az állomás neve	földrajzi fekvése		tengerfe- letti ma- gassága pár. láb	az erdei állomás helyzete
	északi szélesség	keleti hossz.		
4. Johanneskreuz, a Haardt hegységben a rajnai Pfalzban	49 20 $\frac{1}{5}$ 0/0	25 29 $\frac{1}{5}$	1467	60 éves bükkben, $\frac{1}{4}$ órányira a nyílt állomástól
5. Ebrach, a Steigererdőben	49 51	28 9 $\frac{1}{2}$	1172	50 éves vegyes fenyvesben, 10 pénznyire a nyílt állomástól.
6. Altenfurth, a nürnbergi birodalmi erdőben	40 24 $\frac{1}{2}$	28 49 $\frac{3}{4}$	1000	36 éves fenyvesben, $\frac{1}{4}$ órányira a nyílt állomástól.
7. Aschaffenburg	49 58 $\frac{1}{2}$	26 48 $\frac{1}{4}$	400	nincs erdei állomás.
8. Promenhof	49 52 $\frac{2}{3}$	30 18	1640	60 éves fenyvesben, $\frac{1}{2}$ órányira a nyílt állomástól.

Egy-egy állomás készülékei s ezek elhelyezése körülbelöl 500 frtba kerültek, az egyévi fentartási költség pedig, beleszámítva az észlelők díját is, állomásonként 240 frtot tesz.

A szóban levő munkában jobbára csak az első évi észlelések vannak teljesen feldolgozva, de Ebermayer úgy tartja, hogy az öt évi átlagok nem nagyon fognak eltérni az egyévi adatokból kiszámított eredményektől; az egyes évek eredményei leginkább csak abban fognak egymástól különbözni, hogy az erdő befolyása száraz és forró nyarakban általán véve hatásosabbnak fog bebizonyodni, mint milyennek hűs és nedves nyarakban tapasztaltatik.

I.

AZ ERDŐ BEFOLYÁSA A TALAJ MÉRSÉKLETÉRE.

Elsőben is azon eredmények közöltetnek, melyek az erdő befolyását a talaj mérsékletére tárgyazzák. A növények általán véve csak akkor kezdenek feléledni, mikor a talaj mérséklete $+ 4^0$ R., s minél melegebb a talaj, annál bujábban fejlődnek. De a különböző növények különböző talajmelegséget kívánnak meg s mihelyt a talaj mérséklete akár alacsonyabb, akár magasabb, mint az illető növény fejlődésére nézve szükséges, azonnal megszakad az élete. Vannak növények, melyek 32 R. foknyi talajmelegségben is élnek. Úgy látszik, hogy a talaj különböző mérséklete bizonyos járványos betegségek, pl. a cholera terjedésére is befoly. Dr. Delbrück számos adata támaszkodva, állítja, hogy a járványos betegségek terjedésére a talaj nyirkosságának, az úgynevezett földárnak ingadozásán kívül, különösen annak mérséklete is jelentős befolyást gyakorol, mert annak változása szerint a földben levő anyagok elmállása és rothadása is nagyobb vagy kisebb mértékben esik meg.

A bajor állomásokon nyert adatok szerint az átlagos évi közép-mérséklet ez:

a felszínen	$1/2$	1	2	3	4	láb mélységben.
nyílt területen	7.74	7.18	7.32	7.14	7.32	7.28 ⁰ R.
erdőben	6.12	5.78	5.86	5.87	5.77	5.74

különbség 1.62 1.40 1.46 1.57 1.55 1.54

Az egyes évek közép-mérsékletei egy és ugyanazon a helyen a különböző, 0—4 lábnyi mélységben levő talajrétegekben majdnem egyenlők, a különbség legfeljebb 0.30^0 -ot tesz; erdőben az évi közép-mérsékletek még kisebb különbséget mutatnak, mint nyílt helyen. Mind erdőben, mind nyílt mezőn a közép-mérséklet a felszínen legmagasabb s a mélység felé lassan csökken.

Természetes, hogy az egyes állomások évi közép-mérsékletei nemcsak a földrajzi szélességük, hanem tenger feletti magasságuk szerint is különbözik. Az észleletek azt mutatják, hogy a talaj évi közepes mérsékletének 1 R. fokkal való csökkenése nyílt mezőn 641, erdős helyen pedig 746 párisi lábnyi emelkedésre esik; tehát erdőben a különböző magassági fekvés szerint lassabban száll le a mérséklet, mint nyílt mezőn.

Egészben véve erdőben az évi közép-mérséklet a talaj minden mélységi rétegében alacsonyabb, mint nyílt helyen, a különbség általán véve $1\frac{1}{2}^0$ R. tesz. Vagyis az erdős talaj mérséklete egész éven át körülbelül 21 százalékkal alacsonyabb,

mint az erdőtlen talajé. — Az egyes évszakok szerint a talaj mérséklete következő volt:

évszak	felszínen		$\frac{1}{2}$		1		2 lábnyi	
	mezőn	erdőben	mezőn	erdőben	mezőn	erdőben	mezőn	erdőben
tavaszi	7.29	5.26	6.35	4.63	6.02	4.40	5.60	4.00
nyár	15.01	11.88	14.09	11.14	14.05	10.72	13.38	9.89
ősz	7.09	6.08	7.09	6.16	7.64	6.60	8.48	7.21
tél	1.56	1.35	1.20	1.24	1.57	1.71	2.31	2.39
	3 lábnyi				4 lábnyi			

mélységben.				
évszak	mezőn	erdőben	mezőn	erdőben
tavaszi	5.03	3.66	4.77	3.58
nyár	12.46	9.23	11.70	8.53
ősz	8.91	7.45	9.22	7.63
tél	2.89	2.85	3.41	3.30

Ezek szerint tavasszal (márczius, ápril, május hónapokban) a talaj mérséklete általában a felszínen nagyobb, mint a mélyebb rétegekben, s az egész átlag szerint 4 lábnyi mélységben a mérséklet mezőn 2.53, erdőben pedig 1.63 R. fokkal alacsonyabb, mint a felszínen. Tehát a tavaszi hónapokban a felső és alsó talajrétegek mérséklete mezőn nagyobb különbséget mutat, mint erdős helyen, az alföldön is nagyobbat mutat mint a fel-földön. Pl. Duschlbergben a felszín és 4 lábnyi mélységű talajréteg mérsékletei tavasszal a nyílt állomáson csak 0.56, az erdei állomáson pedig 0.36 foknyi különbséget mutattak. E szerint tavasszal az alföldeken a tölgyfák, fehérfenyűk, melyek mély gyökeret eresztenek, aránylag hidegebb talajban vannak, mint a bükkfák és közönséges fenyűk, melyek gyökerei a felső rétegekben terjednek szét. Onnan van, hogy az ugyanazon fajfajokhoz tartozó példányok közül is némelyek tavasszal korábban hajtanak ki, mint mások, a szerint, a mint gyökereik kisebb vagy nagyobb mélységben vannak.

Az összes észleletek bizonyítják, hogy tavasszal a zárt erdőnek talaja általán véve hidegebb, mint a szántóföld talaja, s a különbség egyremásra 1.50 fokot tesz. E különbség a felszínen legnagyobb s a mélyebb rétegekben csökken, 4 lábnyi mélységben csak 1.10 foknyi.

Ha a különböző mélységben levő rétegek mérsékleteiből a talaj átlagos melegségét számítjuk ki, a nyílt és erdei állomások átlagos mérsékletei között a következő különbséget találjuk:

Állomás	nyílt helyen	erdőben	különbség.
Duschlberg	3.31	1.63	1.68
Seeshaupt	5.95	3.61	2.34
Rohrbrunn	6.30	4.95	1.35
Johanneskreuz	6.66	5.16	1.50
Ebrach	6.04	5.02	1.02
Altenfurth	6.79	5.16	1.63
Az összes észleletek átlaga	5.84	4.25	1.59
Aschaffenburg	8.00	—	—

E számoknak a különböző talajmélységek mérsékletével való egybevetéséből kitetszik, hogy tavasszal a talaj átlagos mérséklete mindenütt majdnem egészen megegyez a 2 lábnyi mélységben levő talajréteg közepes mérsékletével. Ugyanaz a többi évszakokra nézve is áll, s ebből következik, hogy a 2 lábnyi mélységben levő talajréteg közepes mérséklete általán véve a 4 lábnyi mélységig való összes talajrétegek átlagos mérsékletét fejezi ki.

Miként tavasszal, úgy nyáron is a talaj a mélységben hidegebb mint a felületen, sőt a felületi réteg mérséklete még inkább különbözik a 4 lábnyi mélységben levő talajréteg mérsékletétől; a különbség t. i. nyáron átlagosan mezőn 3.31, erdőben pedig 3.35 R. fokot tesz.

Az erdei talaj nyáron általán véve sokkal hidegebb mint az erdőtlén talaj, még pedig átlagosan 3.22 R. fokkal. A különbség $\frac{1}{2}$ lábnyi mélységben legkisebb (2.94^0 R.), 2 lábnyi mélységben pedig legnagyobb (3.40^0 R). Egészben véve az erdő s erdőtlén terület talajbeli mérsékletei nyáron sokkal inkább különböznek egymástól, mint a többi évszakokban; tehát az erdő befolyása a talaj mérsékletére nálunk, a mérsékelt égöv alatt, nyáron sokkal nagyobb mint más évszakban.

A különböző mélységbeli talajrétegek átlagos közép-mérséklete nyáron a következő:

Állomás	nyílt helyen	erdőben	különbség
Duschlberg	11.48	8.56	2.92
Seeshaupt	13.64	10.39	3.23
Rohrbrunn	13.69	10.58	3.11
Johanneskreuz	14.32	10.04	4.28
Ebrach	13.93	11.11	2.82
Altenfurth	13.68	10.71	2.92
Az összes észleletek átlaga	13.44	10.28	3.21
Aschaffenburg	15.74	—	—

E számok világosan mutatják, hogy az erdőnek a talaj átlagos mérsékletére nyáron igen nagy befolyása van; *tehát az erdő gyérítése vagy kipusztítása a talajnak nyári mérsékletét okvetlenül tetemesen feljebb emeli, s ennél fogva csökkenti a talaj nedvességét s a források gazdagságát*, mint alább részletebben fogjuk látni. Nevezetes továbbá még az is, hogy az erdei talaj mérséklete nyáron az egyes állomásokon, különböző magasságuk mellett is, csaknem egyenlő.

Őszkor, ellenkezőleg a tavasszal és nyárral, mind az erdős mind az erdőtlen terület talajának közepes mérséklete felülről befelé a 4 lábnyi mélységű rétegig növekedik. Ez az eset különösen a 2 lábnyi mélységtől kezdve. Általán véve a közepes mérséklet 4 lábnyi mélységben nyílt területen 2.₁₄, erdőben pedig 1.₅₅ fokkal magasabb mint a felületen.

Ugyancsak ősszel a mélyebb rétegek általán véve melegebbek, mint tavasszal, míg a felületi réteg közepes mérséklete a két évszakban majdnem egészen egyenlő.

A tavaszi és őszi közepes mérsékletek közötti különbség a következő:

	$\frac{1}{2}$	1	2	3	4 lábnyi.
nyílt területen	0.72	1.62	2.88	3.88	4.45
erdős területen	1.53	2.20	3.21	3.79	4.05

Tehát a mély gyökerű növények ősszel tovább élhetnek, mint a sekély gyökerűek.

A talaj átlagos közép mérséklete ősszel ez volt:

	nyílt helyen	erdőben	-különbség
Duschlberg	6.97	5.51	1.46
Seeshaupt	8.27	6.82	1.45
Rohrbrunn	7.99	6.87	1.12
Johanneskreuz	8.34	7.21	1.13
Ebrach	8.60	7.54	1.06
Altenfurth	8.28	7.19	1.09
Az összes észleletek átlaga	8.07	6.85	1.22
Aschaffenburg	9.28	—	—

E szerint az erdős talaj mérséklete ősszel is alacsonyabb mint a nyílt területé, de a különbség kisebb mint nyáron és tavasszal, s általánvéve csak 1.₂₂⁰ R. Ebből következik, hogy az erdő befolyása a talaj mérsékletére ősszel kisebb mint nyáron.

Télben (december, január, február hónapokban) úgy mint ősszel a mélyebb talajrétegek melegebbek mint a felszíniek; a különbség 4 lábnyi mélységben nyílt helyen 1.₈₇, erdő-

ben 1.₉₆ R. fokot tesz. Az erdős és erdőtlen terület talajának mérséklete télben alig mutat különbséget, vagyis az erdő befolyása a talaj mérsékletére télben igen csekély; nyáron legnagyobb, télben legkisebb. Az összes észleletek átlagos eredménye szerint az erdős talaj tavasszal 1.₅₉, nyáron 3.₂₁, ősszel 1.₂₂, télben 0.₀₂ fokkal hidegebb mint az erdőtlen talaj. Tehát az erdő befolyása a talaj közepes mérsékletére nyáron 2-szer nagyobb mint tavasszal, 2½-szer nagyobb mint ősszel s 160-szor nagyobb mint télben.

Azután a tapasztalt havi közép-mérsékletek, is közölte nek s az erdők befolyása a talaj mérsékletére hónapról hónapra van kimutatva. Erről röviden csak azt említjük meg, hogy az erdős talaj általán véve minden hónapban hidegebb mint a mezei talaj, de a mérsékleti különbség június, július és augusztus havakban legnagyobb s általán véve annál nagyobb, minél inkább emelkedik a talaj mérséklete. Augusztustól kezdve az erdős és erdőtlen talaj mérsékletei közötti különbség csökken, oktobertől kezdve mind az erdős, mind az erdőtlen területen a talaj mélyebb rétegei melegebbek mint felszíne, ugyancsak novemberben, decemberben és januárban az erdős talaj felszíne valamivel melegebb mint az erdőtlen talaj felszíne; májusban mind az erdős, mind az erdőtlen terület különböző mélységben levő talajrétegeinek mérséklete majdnem egyenlő, vagyis a felszíni és a 4 lábnyi mélységben való rétegek egy hónapban sem mutatnak oly csekély mérsékleti különbséget, mint májusban; júliusban az erdőtlen terület talaja 1 lábnyi mélységig, az erdős talaj csak a felszínen éri el legmagasb mérsékletét; a mélyebb rétegek mind az erdős mind az erdőtlen területen augusztusban legmelegebbek, s februárban leghidegebbek.

Még a naponkénti mérséklet változásokat is megfigyelték. Az ide vágó adatokból kitetszik, hogy az erdő a talajnak napi változásait általán véve csökkenti, kivált a mélyebb rétegekben; az erdő ezen befolyása szintén a meleg hónapokban aránylag legnagyobb. — Az erdő továbbá a mérsékleti maximumokat is csökkenti, kisebb mértékben a minimumokat is, kivált a felső, 0—2 lábnyi mélységben levő talajrétegekben.

A 0—1 lábnyi mélységben levő talajrétegek legalacsonyabb havi közép-mérséklete mind az erdőtlen, mind az erdős területen januárra esik; februártól kezdve ezen felső rétegek mérséklete már növekedni kezd; e növekedés májusban legnagyobb, de még júniusban és júliusban is tart. Magas fek-

vésű helyeken, s erdős területen $\frac{1}{2}$ —1 lábnyi mélységben még augusztusban is növekedik a talaj mérséklete; azután júliustól s illetőleg augusztustól kezdve lassankint fogyni kezd, s januárban, illetőleg februárban legalacsonyabb. A talaj mérsékletének növekedése májusban s azután áprilisban, fogyása pedig novemberben és októberben aránylag leggyorsabb és legnagyobb. Azért díszlenek a növények leginkább májusban s hullatják leveleiket októberben s illetőleg novemberben.

II.

AZ ERDŐ BEFOLYÁSA A LEVEGŐ MÉRSÉKLETÉRE.

A levegő a napnak köszönheti melegségét, de ezt hármas úton veszi magába. Legkisebb részét, csak $\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{5}$ -dét, közvetlenül a rajta keresztül menő napsugarakból nyeli el; más részét a megmelegedett földfelületről való viaszasugárzás által s legnagyobb részét a megmelegedett földfelület közlése vagyis vezetése által kapja. A levegő leginkább az által melegszik meg, hogy a földfelülettel érintkező legalsó rétegei melegednek meg, ennek következtén kiterjednek s felszállnak, úgy hogy helyökbe más, hidegebb levegő tödül, mely azután a földdel érintkezve szintén megmelegszik. Minél melegebb tehát a talaj, annál jobban melegszik meg a levegő is, s azért a kopár homokterületek feletti levegő általán véve legforróbb. Az erdőbeli levegő már azért is hűvösebb, mivel a nap sugarai nem érhetik közvetlenül a földet.

Az észlelési helyek évi közepes légmérséklete ez: Aschaffenburg 10.₀₂, Ebrach, Johanneskreuz és Altenfurth átlag 8.₁₂, Seeshaupt és Rohrbunn 7.₈₅, Duschlberg 5.₉₇ R. fok. E szerint az évi közepes légmérséklet nyílt vidéken 480 párisi lábnyi emelkedés mellett száll le egy fokkal. Ámde a légmérséklet ezen csökkenése a különböző évszakokban különböző; így a Spessart környékén tapasztalták, hogy a levegő mérséklete nyáron egymásra már 369 lábnyi emelkedés mellett szállt le egy fokkal, holott télen ez csak 530 lábnyi emelkedés mellett történik.

Erdős területen az évi közepes légmérséklet valamivel, t. i. átlag 0.₇₈, magasabb fekvésű helyeken pedig, mint Duschlbergben és Seeshauptban, 1.₁₂ fokkal alacsonyabb, mint nyílt

területen. Az erdő tehát némi csekély mértékben csökkenti az évi közepes légmérsékletet, t. i. egymásra 10 százalékkal, s így nagyobb mértékű erdőpusztítás a vidék évi közepes légmérsékletét 10 százalékkal növelné. E szerint az erdő befolyása a talaj évi közepes mérsékletére még egyszer akkora, mint a levegő mérsékletére. Az erdőbeli levegő a fák koronáinak magasságában $0_{.18}$, a föld feletti 5 lábnyi magasságában $0_{.18}$, a föld feletti 5 lábnyi magasságában csak $0_{.30}$ fokkal hűvösebb mint nyílt vidéken 5 lábnyi magasságban, tehát erdőben az évi közepes légmérséklet felfelé a fák koronáinak magasságáig fogy.

A talaj és levegő évi közepes mérséklete nyílt területen majdnem egészen egyenlő, erdős területen a különbség már érezhető.

Az erdő befolyása a levegő mérsékletére az egyes évszakokban különböző. Tavasszal az erdei levegő 5 lábnyi magasságban, nappal átlag véve $1_{.02}$ fokkal volt hűvösebb, mint erdőtlen vidéken; a különbség lombos erdőkben kisebb, mint fenyvesekben, mert a lomblevelű fák csak ápril és május havakban lombosodnak.

Nyáron az erdei levegő jóval hűvösebb mint a nyílt vidéken való levegő, t. i. nappal $1_{.68}$ fokkal. A talaj mérséklete, mint láttuk, erdőben $3_{.22}$ fokkal alacsonyabb, mint mezőn. Ebből következik, hogy egyenlő körülmények között oly országokban, melyek erdőkben bővelkednek, a nyári közepes légmérséklet, s még inkább a talajbeli mérséklet észrevehetőleg alacsonyabb, mint más országokban, melyek erdőben szűkölködnek; tehát az erdőpusztítások mind a levegőt, mind a talajt jelentősen melegebbé teszik, ennél fogva gyorsítják a víz elpárolgását s kiszikkasztják a talajt.

Ősszel az erdő befolyása a légmérsékletre sokkal csekélyebb, s télben alig észrevehető. De éjjel télben is jelentősebb az erdő befolyása, mert az erdőben éjjel sohasem száll le annyira a levegő mérséklete, mint nyílt vidéken. S ha a közepes légmérsékletet a maximumokból és minimumokból számítjuk ki, úgy találjuk, hogy télben az erdőbeli levegő többnyire valamivel melegebb, mint az erdőtlen vidéken való levegő.

A havi közép-mérsékletet tárgyzó adatokból kitetszik, hogy a különbség az erdő és a nyílt mező légmérsékletei között májustól kezdve növekedik, hogy tehát az erdő befolyása mind a levegő mind a talaj mérsékletére a meleg hónapokban

aránylag legnagyobb. A levegő és talaj mérsékletei közötti különbség általánvéve májusban legnagyobb, t. i. májusban a talaj aránylag még igen hűvös, de júniusban és júliusban is még jóval hűvösebb mint a levegő. Júliusban az erdőbeli levegő egész átlagban 1.75, a talaj pedig 3 fokkal hűvösebb mint a nyílt mezőn. Tehát az említett hónapban az erdő befolyása legnagyobb.

Júniusban, mint említettük, az erdő talaja, kivált a mélyebb rétegekben, még jóval hűvösebb mint a levegő. Ennek következménye az, hogy a vízpárák, melyek a levegővel együtt hatnak a talajba, vagy pedig a föld által közvetlenül szívatnak be a levegőből, a talajban megsűrítettnek, azaz vízzé válnak, mely körülmény a forró és száraz hónapban a növények életére nézve nagyon fontos. Minél könnyebben és mélyebben hat be a levegő a földbe, annál több víz sűrítettik meg benne, mivel a levegő és a talaj mérsékletei közötti különbség a mélyebb rétegekben mind nagyobb. Azért a mélyen felszántott föld már azon körülménynél fogva is a nyári hónapokban nyirkosabb, mint más, fel nem szántott vagy csak a felületen felkarczolt föld.

Az erdő talajában több víz sűrítettik meg a földbe ható vízpárákból, mint erdőülen vidék talajában, mivel erdőben a talaj és levegő mérsékletei közötti különbség nagyobb, s mivel az erdei levegő magában véve is nyirkosabb mint a mezei. Tehát az erdei talaj már azon körülménynél fogva is a nyári hónapokban átalán véve nyirkosabb, mint a szántóföld talaja.

A levegő mérsékletének ingadozása, vagyis a mérsékleti maximumok és minimumok közötti különbség az erdőben átalán véve jóval csekélyebb, mint nyílt mezőn, egész éven át egyremásra 3.22 fokkal: sőt a meleg hónapokban juniustól szeptemberig 7—8 fokkal is. A nappali és éjjeli mérsékletek közötti különbség is az erdőben csekélyebb, éjjel t. i. az erdőben a levegő sohasem mutat oly alacsony mérsékletet, mint nyílt mezőn.

Jól zárkozott erdőben a levegő mérséklete különböző magasságban a földtől felfelé a fák koronájáig különböző, még pedig a felső rétegekben magasabb, úgy hogy a levegő erdőben a föld felületén észrevehetőleg hűvösebb, mint a fák koronáinak magasságában. E különbség is a meleg hónapokban nagyobb, mint a hideg hónapokban, s délelőtt nagyobb mint délután.

Ezekből következik, hogy az erdő bizonyos helyi légáramlásokat okoz, melyek nappal mások, mint éjjel. Az erdő ugyanis nappal hűvösebb mint a mező, e különbség a nyári hónapokban s délben legnagyobb, a téli hónapokban legkisebb. Továbbá be van bizonyítva, hogy nappal az erdei levegő felé, a fák koronái felé melegebb, mint közvetlenül a föld felé, de hogy a fák koronái közötti levegő is hűvösebb, mint a nyílt mezőn. Ezenél fogva tehát nappal a hűsebb s egyszerűs-mind nyirkosabb erdei levegő a nyílt mező felé tódul, míg a fák koronáinak magasságában a levegő a nyílt mezőről az erdő felé vonul, de csekélyebb mértékben. A fák levelei nappal hidegebbek mint a levegő, tehát ez velök érintkezvén többé kevesbé meghűl, nehezebbé válik s így lassankint a földre száll. E szerint nappal az erdőben leszálló, nyílt mezőn pedig felhágó légáramlás támad. A léghúzáram, mely nappal az erdőből a nyílt mező felé tart, a levegő alsó rétegeiben leginkább érezhető, s dél tájban és a forró nyári hónapokban legerősebb; télen a körülményekhez képest vagy teljesen megszűnik, vagy csak igen gyenge.

Éjjel az erdőben a levegő melegebb, mint a nyílt mezőn, mert a fák lombozata csökkenti a meleg kisugárzását. Nap lementétől kezdve tehát a nyílt mező hűsebb és tömöttebb levegője az erdő felé kezd áramlani, ott elszorítja a melegebb levegőt, mely ennél fogva felhág, a fák koronáinak magasságában a fedetlen s a kisugárzás következtében kihűlt levelekkel való érintkezés által meghűl s ívalakú kanyarúlattal szétömlik, oly formán mint a nyitott ablakon át a hideg levegő. Külön álló, egyes élőfák körül a lombozatukkal való érintkezés által meghűlt levegő a föld felé ömlik alá.

Az erdei és mezei levegőnek ezen éjjel és nappal változó keringése által a levegő az erdőben folytonosan megfrysül, a mi természetesen a növények életére jelentős befolyást gyakorol. E légmozgalmak éghajlati tekintetben is nevezetesekek, mert nappal az erdőből kiömlő levegő a mezei levegőt köröskörül kisebb nagyobb távolságra nyirkosabbá és hűsebbé teszi. Az erdőnek e jótékony befolyása a szomszédos szántóföldekre annál nagyobb távolságban érezhető, minél nagyobb az erdei és mezei levegő mérsékleteinek különbsége, tehát a nyári hónapokban. Az erdei és mezei levegőnek keringése éjjel a mérsékleti szélsőségeket csökkenti, melyek erdőtlen területeken az éjjeli erős kisugárzás következtében támadnak,

miszerint a legalsó légrétegek nyílt mezőn igen gyorsan kihűlnek. Az erdő tehát a szomszédos földeken bizonyos mértékig a tavaszi és őszi fagyokat és dereket is csökkentheti, sőt el is hátríthatja.

Az átlagos légmérsékleti maximumok az erdőben kisebbek mint nyílt mezőn, még pedig az egyes hónapokban a következő százalékokkal:

márcz.	ápril.	máj.	jun.	jul.	aug.	szept.	okt.	nov.	decz.	jan.	febr.
16	8	11	14	18	16	12	12	4	11	6	9

A minimumok pedig az erdőben a következő százalékokkal csekélyebbek, mint a nyílt mezőn:

márcz.	ápril.	máj.	jun.	jul.	aug.	szept.	okt.	nov.	decz.	jan.	febr.
24	5	19	14	29	22	66	76	44	20	19	25

Egész átlagban pedig az erdei levegő éjjel nyáron 1.₅₂, ősszel 1.₉₁, télben 0.₉₄ s tavasszal 0.₄₂ fokkal melegebb, mint a mezei levegő.

Ha az erdő abszolút befolyásait a légmérséklet naponkénti szélsőségeire, vagyis a légmérséklet legmagasb és legalsóbb fokaira összevetjük, azon érdekes eredményre jutunk, hogy a nyári félévben (márcziustól augusztusig) az erdő befolyása a nappali legmagasb légmérsékletre kétszer, sőt háromszor nagyobb, mint az éjjeli legalacsonyabb légmérsékletre, s hogy megfordítva a téli félévben az erdő befolyása az éjjeli minimumokra nagyobb, mint a nappali maximumokra. Ebből következik, hogy nagy mértékben létesített erdőpusztítások nálunk az éghajlatot csakugyan szélsőségesebbé (excessivusabbá) teszik; eredményök t. i. az volna, hogy a melegebb hónapokban (májustól októberig) a legnagyobb hőség nappal egészben véve 2¹/₂, júliusban több mint 3 fokkal növekednék, az éjjeli légmérséklet minimuma pedig 1.₆ fokkal alább szállna. A hidegebb hónapokban az erdőpusztítások következménye sokkal kevésbé volna érezhető. A legmagasb nappali légmérséklet egész átlagban 0.₅₅ fokkal emelkednék, az éjjeli legalacsonyabb légmérséklet pedig 0.₈₀ fokkal alább szállna.

A naponkénti légmérsékleti ingadozások a téli félévben (november—április) egészben véve 1.₃₃, a nyári félévben pedig (május—október) 4 fokkal csekélyebbek az erdőben, mint nyílt mezőn.

Még a fák belsejében való mérsékletet is megfigyelték, de az ide vonatkozó adatokat, eredményeket rövidség okáért mellőzzük. Csak azt említjük meg, hogy az erdei fák mérséklete

októbertől márcziusig hidegebb, mint a talajé, hogy tehát azon évszakban a gyökerek melegebbek, mint a fák felső részei, s legfelsőbb részei, a gallyak és ágak, aránylag leghűsebbek. Minél hidegebb a tél, annál nagyobb különbség van a fagyokereinek és felső részeinek mérsékletei között. A nyári félévben (aprilistól szeptemberig) pedig megfordítva az erdei fák mérséklete magasabb, mint a talajé, tehát a fák mérséklete tetejüktől lefelé csökken s nappal a gallyakban és ágakban legmagasabb, a gyökerekben legalacsonyabb. Ebből következik, hogy aprilistól szeptemberig a fák életműködése a lombozatban nagyobb, mint a gyökerekben, ellenben októbertől márcziusig a fák gyökereiben nagyobb az életműködés, mint lombozataikban.

III.

AZ ERDŐ BEFOLYÁSA A LEVEGŐ NYIRKOSSÁGÁRA.

Valamely hely éghajlatát leginkább a levegőnek hőmérséklete és nyirkossága határozza meg. A vízgőz, melyből a levegő kisebb nagyobb mennyiséget mindig magában foglal, igen nevezetes tényező a természet gazdálkodásában.

A hol a levegő aránylag nedves, mint a pártvidékeken, ott a túlságos hideg és forróság egyaránt mérsékelteket. Ellenben a hol a levegő nagyon száraz, ott a légmérsékletben a legnagyobb szélsőségeket tapasztalják, s a nappali túlságos forróságot éjjel nagy hideg váltja fel. Így India síkságain, Közép-Ázsiában, Ausztrália belsejében, a Zaharában stb.; a magyar Alföldön is az éjszakák aránylag igen hidegek. Tökéletesen száraz levegő a nap sugarainak majdnem minden melegét át eresztene a földre; ellenben minél több nedvességet foglal magában a levegő, annál több meleget vesz magába a nap sugaraiból, s tehát a föld felülete annál kevesebbé melegszik meg. Másfelől, ha a levegő egészen száraz volna, a föld a nappal felvett melegséget éjen át csaknem egészen elvesztené, mert a meleg kisugárzása akadálytalan volna s így a nyári éjszakákon is fagyok állanak be. De a nedves levegő úgy hat mint egy takaró s nem engedi, hogy éjjel a meleg felette nagy mértékben kisugározzék s a föld szerfelett kihűljön. Azért tavasszal a későn s ősszel a korán beálló derek és fagyok mindenütt annál gyakoribbak, minél szárazabb a levegő.

A levegőben találtató vízgőz abban is főtényező, hogy a meleg földünkön egyenletesen van felosztva. Ha a levegő egészen száraz volna, földünk egyes részein a forróság, más részein pedig a hideg sokkal nagyobb volna. Továbbá a vízgőz fajsúlya kisebb mint a levegőé, tehát a levegő annál könnyebb, minél több vízgőz van benne.

Minél nyirkosabb a levegő, annál hamarabb választatnak ki belőle a nedvességnek egy része mint harmat, köd, eső, hó, mihelyt a levegő mérséklete alább száll.

A levegő nyirkossága a növények életére is nagy befolyást gyakorol. Minél szárazabb a levegő, annál több víz párolog ki leveleikből, virágszirmaikból stb.; ellenben minél nedvesebb a levegő, annál kisebb a növények kipárolgása, tehát vízfogyasztása is.

Nedves levegőben a talaj is termékenyebb, mert egyfelől vizének elpárolgása csekélyebb, s másfelől több csapadékot is kap, mint száraz levegőben. Végre a levegőnek kisebb nagyobb nyirkossága az emberi szervezetre s különösen a lélegzésre is jelentős befolyást gyakorol. Az igen száraz levegő károsan hat a lélegzési szervekre, s a bőrnek izzadása is annál nagyobb, minél szárazabb a levegő.

Midőn a levegő nedvességéről szólunk, különbséget kell tennünk annak általános és viszonylagos nedvessége között. A vízgőz összes mennyisége, mely bizonyos meghatározott levegőtérben, pl. egy köb lábnyi levegőben foglaltatik, annak *általános* víztartalmát vagyis általános nedvességét teszi. A levegő különböző mérséklete szerint különböző mennyiségű vízgőzt vehet be és tarthat magában. Ha épen annyi vízgőz van benne, mint a mennyit illető mérsékletéhez képest bevehet, azt mondjuk, hogy *meg van telve* vízgőzzel. Minél magasabb a mérséklete, annál több vízgőz kell, hogy telve legyen. A levegő viszonylagos nedvessége alatt már azt az arányt értjük, melyben valósággal meglevő vízgőz-mennyisége azon vízgőz-mennyiséghez áll, mely fennforgó mérsékletéhez képest teljes megtelésére szükséges volna. Pl. 20 C. foknyi mérséklet mellett a levegő meg van telve, ha egy köbméter levegőben 17.3 grammot nyomó vízgőz van. Ha már ily körülmények között a levegő tetteles vízgőze csak 13 grammot nyom, akkor *viszonylagos nedvessége* $13 : 17.3 = 75$ százalék.

A levegőnek viszonylagos nyirkossága naponként, hónapoként és évenként változik s a különböző vidékeken nagyon

különböző. A mely vidéken az évi átlagos légnyrkosság több mint 70%, annak éghajlata nedves, a hol az kevesebb mint 70 %, ott az éghajlat száraz. Ha a levegő viszonylagos nedvessége átlag véve nem több mint 55%, az éghajlat igen száraz, ha az több mint 86, az éghajlat igen nedves.

Lássuk már micsoda befolyást gyakorol az erdő a levegő általános és viszonylagos nedvességére.

A Bajorországban történt megfigyelések szerint az erdei levegőnek általános nedvessége az évi átlagban alig múlja felül a nyílt mező levegőjéét. Az egyes évszakokban sem tapasztaltak tetemes különbséget az erdei és mezei levegő általános nedvességére nézve. Még az egyes hónapokban is az erdei levegő általános nedvessége csak keveset tér el a mezei levegő általános nedvességétől. E szerint az erdő befolyása a levegő általános nyirkosságára igen csekély. Másképp áll a dolog a levegő viszonylagos nedvességére nézve.

Az átlagos évi viszonylagos légnyrkosság az egyes állomásokon következő:

	Duschlberg	Seeshaupt	Rohrbrunn	Johanneskreuz	Ebrach	Altenfurth.	Aschaffenburg.
Mezőn	79.36	77.57	77.73	76.86	78.66	80.19	74.99 %
Erdőben	88.15	86.08	83.31	83.39	83.16	83.33	—
Különbség	8.79	8.51	5.58	6.53	4.50	3.14	—

Bajorországban e szerint az éghajlat meglehetősen nedvesnek mondható. Erdőben a levegő viszonylagos nedvessége mindenütt nagyobb, mint a mezőn, t. i. a fekvés magassága szerint 3—9, s egész átlagban 6.36 százalékkal. Jóllehet tehát erdőben a levegő általános nedvessége alig nagyobb, mint mezőn, viszonylagos nyirkossága mégis jóval nagyobb, mivel erdőben a levegő jóval hűsebb, mint mezőn.

Nevezetes azon jelenség, hogy magas fekvésű helyeken az évi viszonylagos légnyrkosság nagyobb, mint az alföldeken s hogy egyszersmind az erdei és mezei levegő viszonylagos nyirkosságai közötti különbség is magas fekvésű hegyes vidéken nagyobb, mint az alacsony lapályon. Ezekből következik, hogy az erdő az évi viszonylagos légnyrkosságot általában fokozza, de ebbeli befolyása magas fekvésű helyeken nagyobb, mint az alföldön. Tehát a harmat, köd, eső, hó, egy szóval a vizes csapadékok erdős vidékeken általán véve gyakoribbak, mint erdőtlen vidékeken, s ez kivált magas fekvésű helyekről áll. Már itt megjegyezhetjük, hogy az

erdő alkalmasint csak annyiban hat az esőmennyiségre, mennyiben a levegő viszonylagos víztartalmát növeli s tehát azt megteléséhez közelebb viszi, úgy hogy, mihelyt a levegő mérséklete némileg leszáll, azonnal csapadék áll be.

Nyáron a levegő viszonylagos nedvessége legkisebb, télben legnagyobb. Az összes észleletek közepes eredménye szerint a levegő viszonylagos nyirkossága az egyes évszakokban a következő:

	Tavaszzsal	Nyáron	Ősszel	Télben
Mezőn	74.96 ⁰ / ₀	71.92 ⁰ / ₀	82.72 ⁰ / ₀	84.19 ⁰ / ₀
Erdőben	80.66 n	81.20 n	87.94 n	89.43 n
Különbség	5.70 n	9.28 n	5.22 n	5.24 n

Ebből kitetszik, hogy az erdőbeli levegő viszonylagos nedvessége minden évszakban nagyobb, mint a mezőbeli levegőé, s hogy tehát az erdő az ország éghajlatát egészben véve nedvesebbé teszi. Ámde az erdő befolyása e tekintetben is a nyári hónapokban sokkal nagyobb, majdnem 2-szer akkora mint a többi évszakokban. Tehát az erdőnek befolyása a vízcsapadékok képződésére is nyáron sokkal nagyobb, mint tavasszal, ősszel és télben. A nedvesebb erdei levegő a környékre is kiterjed, s ekkép csökkentti az éjjeli kisugárzást s evvel együtt a tavaszi és őszi fagyokat is.

Az erdőbeli levegő viszonylagos nedvessége az egyes hónapokban is jóval nagyobb, mint a mezőbeli levegőé. A különbség a legmelegebb hónapban, t. i. júliusban az egész átlag szerint 10.07, a leghidegebb hónapban, azaz januárban pedig csak 3.77 százalékot tesz, s általában a meleg hónapokban nagyobb, mint a hideg hónapokban. Ebből következik, hogy terjedelmes erdőtlenítések a levegő viszonylagos nedvességét kivált a meleg hónapokban, tehát általán véve a meleg tartományokban is tetemesen csökkentenék; hogy e szerint az erdőtlenítések a vizes csapadékok képződésére épen a forró nyári hónapokban hatnak legkárosabban s így a talaj nyirkosságát és a források bőségét is csökkentik.

Végre az észleletekből még az is kitetszik, hogy a levegő viszonylagos nedvességének napi változása erdőben csekélyebb mint nyílt mezőn, s hogy az erdő befolyása a levegő viszonylagos nedvességére majdnem minden hónapban, kivált pedig aprilistól szeptemberig a délutáni órákban nagyobb, mint a reggeli órákban.

IV.

AZ ERDŐ BEFOLYÁSA A TALAJ NYIRKOSSÁGÁRA.

Hogy erdőben a víz egyenlő körülmények között kisebb mértékben párolog el, mint nyílt mezőn, azt már előre is következtethetjük onnan, mivel az erdőbeli levegő általán véve hűsebb és nyirkosabb, s mivel erdőben a légmozgalom is csekélyebb mint nyílt vidéken. A tett megfigyelések szerint 1868-69-ben egy-egy párisi □ lábnyi kiterjedésű vízfelületről elpárolgott:

	Seeshaupt kőbhüvelyk	Rohr- brunn kőbhüvelyk	Johannes- kreuz kőbhüvelyk	Ebrach kőbhüvelyk	Alten- furth kőbhüvelyk	Aschaff- enburg kőbhüvelyk
Nyílt mezőn	2642. ⁰⁰	3567. ⁰⁰	3171. ⁰⁰	3687. ³⁷	2834. ⁷⁵	2571. ⁰⁰
Erdőben	545. ⁰⁰	1063. ⁰⁰	1471. ¹⁰	1484. ⁸³	1256. ⁰⁰	—
Különbség	2097. ⁰⁰	2504. ⁰⁰	1699. ⁹⁰	2203. ⁰¹	1578. ⁷⁵	—

Az észleletek összes átlaga szerint az évi párolgás tesz:

Nyílt helyen	3180. ¹² p. k. hüvelyk = 265. ⁰³ p. von., vagyis 597. ⁹³ m. m.
Erdőben	1163. ⁸⁸ „ „ „ = 96. ⁹⁹ „ „ „ 218. ⁶⁴ „ „
Különbség	2016. ⁵¹ „ „ „ = 168. ⁰⁴ „ „ „ 379. ²⁹ „ „

E szerint az erdőben a szabad vízfelület elpárolgása egy évben átlag 2,7-szer, vagyis 64 százalékkal volt csekélyebb mint a nyílt mezőn. Onnan van, hogy az erdei talaj nedvesebb mint a nyílt mező talaja, s hogy erdőben a növények is aránylag kevesebb párat lehellenek ki, mint a nyílt mezőn.

Az egyes évszakok szerint az egy □ lábnyi vízfelület elpárolgása tett:

	Nyílt vidéken kőb hüvelyket	Erdőben kőbhüvelyket
Nyáron . .	1223. ³	428. ⁵¹
Tavaszzal . .	907. ⁶³ „ „	390. ⁶⁷ „
Ősszel . .	610. ⁷⁴ „ „	203. ¹⁸ „
Télben . .	313. ⁴⁵ „ „	110. ⁵⁶ „

Tehát nyáron az elpárolgás majdnem 4-szer nagyobb, mint télen, s az erdőben nyáron 64.⁹, tavasszal 57.⁰, őszzel 66.⁷ és télen 64.⁸ százalékkal kevesebbet tett, mint a nyílt mezőn.

Ebből látjuk, hogy az erdők általános befolyása a víz elpárolgására igen nagy, kivált pedig nyáron, midőn erdőben az elpárolgás majdnem 3-szor kisebb, mint nyílt mezőn. E szerint az erdőtlenítés a vizek elpárolgását kivált a nyári hóna-

pokban s a meleg tartományokban nagyon fokozná s így a talaj nedvességét s a források bőségét nagy mértékben csökkentené.

Ugyancsak a közlött adatokból kitetszik, hogy a víz elpárolgása az erdőben minden évszakban $2\frac{1}{2}$ — sőt 3-szor, tehát 64 %-kal kisebb, mint nyílt mezőn. Ez feltűnő azért, mivel, mint láttuk, a légmérséklet a téli hónapok alatt majdnem egyenlő az erdőben és nyílt mezőn. Ha az elpárolgás mennyisége csakis a légmérséklettől függne, akkor az a téli hónapokban az erdőben is körülbelül akkora volna mint nyílt mezőn. Minthogy ez nincs úgy, föl kell tennünk, hogy az elpárolgás gyorsasága és mekkorasága a légmozgalomtól függ inkább, mint a mérséklettől. Az erdő, mint láttuk, a levegő mérsékletét 10, a víz elpárolgását pedig 64 százalékkal csökkenti, tehát az erdő befolyása a víz elpárolgására sokkal nagyobb mint a levegő mérsékletére.

Miként a nyílt vízfelület, úgy a nedvességgel megtelt talaj elpárolgása is erdőben sokkal kisebb, mint nyílt mezőn. A megfigyelt adatokból kitetszik, hogy a talaj nedvességének elpárolgása a nyári félévben a közepes átlag szerint 2,7-szer vagyis 63 %-kal kisebb, mint nyílt mezőn; egyes hónapokban a talaj elpárolgása az erdőben 3-szor, sőt 4-szer is kisebb.

Egyenes megfigyelések határozottan bizonyítják, hogy oly erdőben, melynek talaja növényi hulladékokkal, moh- és lombtakaróval van fedve, a talajbeli víz elpárolgása sokkal csekélyebb, mint más erdőben, melynek talajáról a mohot és lombot elszedték. Ebből tehát következik, hogy a talajt a kiszikkadástól nemcsak maga az erdő, hanem moh- és lombtakarója is megóvjá. Esős években és hónapokban a takaró befolyása aránylag kisebb mint száraz években és hónapokban. Ebből láthatjuk, hogy nagy kárral jár, ha az erdő talaját moh- és lombtakarójától megfosztják, kivált hegylejtőkön, hol különben is ily takaró s erdő nélkül igen kevés esővíz hat be a talajba s legnagyobb részt azonnal a völgybe foly alá.

Ugyancsak a közvetetlen megfigyelések átlagos eredményéből kitetszik, hogy a moh- és lombtakaróval ellátott erdőben a nyári félév alatt a talaj elpárolgása 7,2-szer vagyis 86%-kal kisebb mint nyílt mezőn a takaró nélküli talaj elpárolgása.

Az ide vonatkozó vizsgálódások eredményeit a következő pontokba foglalhatjuk össze :

a) Az erdő magában véve, takaró nélkül, a talajbeli víz elpárolgását a nyílt mező talaján tapasztalt elpárolgáshoz képest 62 százalékkal kisebbíti; vagyis az erdőben a talaj elpárolgása 2₆-szer kisebb mint nyílt mezőn.

b) A moh- és lombtakaró magában véve a talajbeli víz elpárolgását azonfelül még 22%-kal, vagyis 1₃-del kisebbíti.

c) Az erdő és takaró együttevén a talajbeli víz elpárolgását 85%-kal teszik kisebbé.

d) Takaróval ellátott erdőben a víz elpárolgása 60%-kal vagyis 2.5-szer kisebb mint takaró nélküli erdőben. Más szóval: ha nyílt mezőn a talajból 100 rész víz elpárolog, takaró nélküli erdőben 38, s takaróval ellátott erdőben csak 15 rész víz párolog el.

E tételek világosan bizonyítják, hogy az ország erdőbeli és vízbeli bősége karöltve jár. Nem csoda azért, hogy az erdőpusztítások következtében sok forrás és csermely kiapad vagy csak időről időre bugyog és foly, s a folyók közepes vízállása is alább száll, s hogy megfordítva a források ismét bővebbek s a csermelyek egész éven át folynak, ha nagyobb kiterjedésben új erdősitéseket tesznek.

A Bajorországban 1869 és 1870-ben tett megfigyelésekből kitetszik, hogy a talajból a nyári féléven át minden □ lábnyi területen, a közepes átlag szerint, a nyílt mezőn összesen 2174₁₀, takaró nélküli erdőben 847₀₃, takaróval ellátott erdőben 333₀₄ köb hüvelyk víz párolog el, a mi 181₁₅, illetőleg 70₆₃ és 27₇₀ párisi vonal magas vízoszlopnak felel meg. Ebből kiszámíthatni, hogy egy bajor holdnyi területen (Tagwerk) nyílt mezőn 56,011, takaró nélküli erdőben 21,822 s takaróval ellátott erdőben 8,579 bajor köb láb víz párolog el a nyári félév alatt!

Tegyük, hogy a Spessart befásított egész területe 100,000 bajor hold, s tegyük hogy ezt az erdőt egészen letarolják, akkor a feljebbi számok szerint az aprilistól szeptemberig való félév alatt a talajból az egész területen 4743₂ millió bajor köb láb vízzel több párologna el, mint mostanában; ez pedig oly vízmennyiség, mint a Majna folyóban közepes vízálláskor 18, kis vízálláskor pedig 33 nap alatt foly el Aschaffenburg mellett. Ha a Spessart erdőt csak moh- és lombtakarójától fosztanák meg, 1324₂ millió bajor köb lábbal több víz párologna el a talajból, mint mostanában, s ez oly mennyiség, mely a

Majna folyóban közepes vízálláskor 5, csekély vízálláskor pedig 9 nap alatt foly el.

Ha már egészben véve meglehetősen nedves éghajlatu országban, mint milyen Bajorország, az erdőnek és takarójának befolyása a talaj vizének elpárolgására oly nagy, mennyivel nagyobbnak kell annak lennie sokkal melegebb és szárazabb országokban, milyenek Olasz-, Spanyol- és Görögországok s hazánk legnagyobb része!

V.

AZ ERDŐ BEFOLYÁSA AZ ESŐ KÉPZŐDÉSÉRE ÉS MENNYISÉGÉRE.

Szerző e fejezetben azon viszonyokat fejtegeti, melyek a növények vízzel való táplálkozására s a növények által gázalakban kilhellett vízmennyiségre, vagyis a növényekben való nedvkeringésre vonatkoznak. Mennyit vizet lehellenek ki a különböző növények s mennyi vízre van szükségök, hogy diszelhessenek, arra határozott választ még nem adhatunk, mert az ide vágó vizsgálódások nagyon eltérő eredményekre vezettek. Annyi bizonyosnak vehető, hogy a növényekkel fedett talajból egészben véve több vízgőz jut a levegőbe, mint növény nélküli kopár talajból.

Azután előadja szerző azon általános és helyi körülményeket és feltételeket, melyektől a vizes csapadékok képződése függ, s itt azon eredményre jut, hogy az emelkedések, a hegyek az eső képződésében csakugyan jelentős tényezők. Továbbá megvizsgálja, az egy évben előforduló összes vízcsapadékokból mennyi jut szabályosan zárkozott erdőben közvetlenül a földre s mennyi marad a lombokon? A közölt adatokból kitetszik, hogy zárkozott erdőben a fák lombjain az összes évi csapadékoknak körülbelül 26%-ka marad, 74% pedig közvetlenül a földre esik. A fák levelei által felfogott csapadékok egy része elpárolog, más nagyobb részök az ágak, gallyak és törzsek mentén utólagosan szivárog le a földre.

Az évi csapadékoknak az egyes évszakok szerinti feloszlására, úgy látszik, se az emelkedések, se az erdőségek nem gyakorolnak észrevehető befolyást. Az említett állomásokon, Bajorországban, négy-évi átlag szerint az összes csapadékokból a tavaszra 27, a nyárra 24, az ősze 22, a télre 27% esik, s az egyes állomások e tekintetben csekély eltéréseket

mutatnak. Megjegyzendő, hogy az általános csapadék-mennyiség Aschaffenburgban tavasszal 34, nyáron 35, ősszel 39, télben 34 százalékkal kisebb, mint az, melyet Rohrbrunnban a Spessart erdőben tapasztaltak. S a többi erdei állomásokon is mindenütt nagyobb a csapadék-mennyiség, mint Aschaffenburgban.

Végre szerző azon kérdésre felel: micsoda befolyása van az erdőknek valamely ország esőmennyiségére? Vajon az erdők előmozdítják-e az eső képződését vagy sem?

Csaknem általános azon vélemény, hogy az erdők az eső képződését előmozdítják, tehát az esőt szaporítják. Ebermayer az idevágó adatok alapján következőleg okoskodik:

„Mután a négy évi esőmegfigyelések szerint úgy találtuk, hogy a Spessart közepén, t. i. Rohrbrunnban évenként több mint $\frac{1}{2}$ -szer nagyobb csapadékmennyiség fordul elő mint Aschaffenburgban, mely oda csak 4 mföldnyi távolságra esik, de 1067 párisi lábbal mélyebben fekszik, e körülményben könnyen bizonyítékot lelhetnénk arra, hogy az erdő mozditja elő az esőt, s hogy a Spessart nagy esőmennyisége leginkább az erdő befolyásának köszönhető. De ha a körülményeket szorosán megvizsgáljuk, azon eredményre jutunk, hogy a Spessart nagyobb eső- és hőmennyiségét főképen hegyi emelkedésének és fekvésének kell köszönnünk, s hogy az erdő magában véve aránylag csekély befolyást gyakorol.

„E nézetünket a következőkkel indokoljuk:

a) „Bármely ország vagy nagyobb tartomány esőmennyisége első sorban a szél irányától, vagyis attól függ, vajon a nyirkos oceáni egyenlítői légáramlás uralkodik-e vagy sem? azután függ még a földrajzi fekvéstől, nagy tavak vagy tengerek közelségétől.

b) „Vizes csapadékok (köd, felhő, eső, hó, harmat, dér) a vízgőz megsűrítettése által képződnek, midőn a nedves levegő meghűl. Minél nagyobb a meghűlés s minél nedvesebb a levegő, annál nagyobbak a csapadékok. Rohrbrunnban a levegő-mérsékleti átlag tavasszal 2.₄₅, nyáron, 3.₂₇, ősszel 2.₈₈, télben 2.₈₃, egész évben 2.₇₃ fokkal alacsonyabb, mint Aschaffenburgban. Már azon tetemes különbség a levegő hőmérsékletében kell, hogy különben egyenlő körülmények mellett, a vízgőzök gyakoribb és nagyobb sűrítettését és kiválasztását eszközölje. Télben havazik a Spessartban, míg Aschaffenburgban eső esik; néha eső is van a Spessartban, Aschaffenburg-

ban pedig nincsen. Onnan van, hogy Rohrbrunnban több esős és havas nap szokott lenni, mint Aschaffenburgban.

c) Hegységekben a csapadékok erősebbek és tartósab-
bak, mint a síkságokon, mivel a hegységek a felhők és eső
képződését előmozdítják, s mivel egyszersmind a levegő és fel-
hők mozgását is akadályoztatják. A szelek által összehajtott
felhők azért a hegységben könnyebben gyűlnek egybe mint a
lapályokon.

„Az eső- és fergetegfelhők, melyek délnyugatról vonul-
nak ide, Aschaffenburg felett elmennek többnyire az éjszak-
keletre fekvő Spessartnak, hol terhőket lerakják, mi által ott
az esőmennyiség tetemesen szaporittatik.

„Kétségtelen tehát, hogy a Spessartban akkor is több
eső volna mint Aschaffenburgban, ha erdeje letaroltatnék.
Hogy azonban az erdőnek is lehet befolyása az eső mennyisé-
gére, a következőkből tűnik ki.

„Egyenes megfigyeléseink által be van bizonyítva, hogy
az erdei levegő aránylag nedvesebb, tehát megteléséhez köze-
lebb áll s nappal egyszersmind hűvösebb, mint a nyílt mezőn
való levegő. E különbség a tenger feletti nagyobb magasság
arányában növekedik s nyáron sokkal nagyobb, mint télen.
Hegyes vidékeken tehát a mérsékleti különbség az erdő és
nyílt mező között jelentősebb, mint síkságokon, s meleg orszá-
gokban ismét nagyobb, mint hideg országokban.

„Vizsgálódásaink szerint zárkózott erdőben a talaj s a
fák is a nyári félév alatt jóval hűvösebbek, mint nyílt mezőn.
Ha tehát nyáron a szelek nedves levegőt vagy épen már kö-
döt és felhőt hajtanak az erdők felé, akkor a vizgőzők egy
része a hűsebb erdei levegővel, azután a hűsebb levelekkel,
fatörzsekkel és talajjal való érintkezés következtében okvetet-
lenül könnyebben fog megsűrítettetni és mint eső kiválasztatni,
mintsem erdőtlen területen. Épen úgy kétségtelen, hogy a
nedvesebb erdei levegőben könnyebben támadnak csapadé-
kok, mint a nyílt mező szárazabb levegőjében. Az erdő tehát a
köd képződését is előmozdítja, s az „erdőknek füstölge“ oly
napokon, melyeken el-elálló eső fordul elő, ekkép könnyen
megmagyarázható.

„Az erdő magas szálas fáival a hegységekben szintén
akadályozza a felhők és nedves légtömegek mozgását s e sze-
rint a hegységek ezen mechanikus hatását is fokozza. Az erdőn
átvonuló felhők és ködök vizöknek egy részét eső nélkül is ott

rakják le, mert az apró vízhólyagocskák, melyekből azok állnak, a fák levelein, ágain és törzsein megsűrítettnek, összefolynak s mint vízecseppek hullanak a földre. Különösen a fenyőfák érdes tüleveleikkel a legkisebb vízecseppecskéket is felfogják az elvonuló ködökből.

„Jóllehet tehát az erdő befolyása az eső mennyiségére nem oly nagy, mint gyakran vélik, s jóllehet erre nézve az erdő a hegységgel szemben csak alárendelt szerepet visz, mégsem tagadhatunk meg tőle minden befolyást az eső mennyiségére, s (hozzátehetjük) különösen az esőmérővel meg nem mérhető csapadékok képződésére.

„Vizsgálódásaink nyomán tehát állithatjuk, hogy az erdő befolyása az eső mennyiségére egyforma síkságokon mindenestre csekély; az esőnek az egyes évszakok közötti feloszlására pedig épen semmi befolyása sincs. Az erdőnek az eső képződésére gyakorolt befolyása a tenger feletti emelkedés arányában növekedik, tehát a hegységekben nagyobb, mint a lapályokon; s a nyári félévben általán véve nagyobb, mint a téli félévben. E szerint a déli meleg országokra nézve nagyobb jelentősége van az erdőnek, mint a hideg országokra nézve, s a continensek belsejében is fontosabb szerepet visz, mint partvidéki országokban, Írország és Nagybritannia az eső tekintetében könnyebben lehetnek el erdő nélkül mint Németország vagy épen Magyarország.”

Ez eredményekre jut Ebermayer, a ki pedig nem hajlandó az erdőnek az eső képződésére valami tulságos befolyást tulajdonítani. Különben Bajorország területi viszonyai, mint maga szerző is elismeri, nem alkalmasak arra, hogy az erdő ebbeli befolyását biztosan és szabatosan lehetne megfigyelni. Erre nézve az állomásokat is másképp kellene elhelyezni, mint Bajorországban történt, hol az erdei állomások nagyon közel esnek a nyílt mezei állomásokhoz. Akár hegységben, akár síkságban két helyen, melyek csak $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{2}$ órajárásnyira fekszenek egymástól, az eső mennyiségére nézve nagy különbség nem lehet. Ha az erdő befolyását az eső mennyiségére szabatosan akarjuk megfigyelni, szükséges, hogy az erdőben és nyílt mezőn levő állomások se igen közel se igen távol egymástól ne legyenek, s hogy lehetőleg egyenlő tenger feletti magasságban állíttassanak fel; továbbá szükséges volna, hogy terjedelmes erdőt köröskörül nyílt mezők környezzenek; miszerint a nyílt mezőkön minden világtáj felé lehessen bizo-

nyos távolságban az erdőtől esőmérőket felállítani. Hegyes vidéken szükséges volna az esőmérőket két külön, egymáshoz közel fekvő hegységen felállítani, melyek közül az egyik erdős, a másik kopár volna.

Érdekes végre még azt is tudnunk, hogy a csapadékokból mennyi víz hat be a talajba az erdőben és a nyílt mezőn? Az ide vágó megfigyelésekből látjuk, hogy az egész átlag szerint minden □ párisi lábnyi területen az egész éven át a talajba hatott vízmennyiség a következő (kőb hüvelyekben):

Erdőben						
Nyílt helyen meztelen földön			takaró nélkül		takaróval	
1 láb	2 láb	4 láb	1 láb mélys.	1 láb	2 láb	4 láb
mélységbe			mélységbe			
2704. ₃₄	2443. ₇₈	2622. ₉₇	2507. ₃₂	2787. ₈₁	2900. ₈₀	2234. ₄₆
7771 3 lábnyi területen			7923 3 lábnyi területen.			

Feljebb láttuk, hogy az egész évi csapadékmennyiségből az erdei talajra egészben véve 26%-kal kevesebb jut, mint a mezei talajra, mégis a takaróval ellátott erdőben 3 □ lábnyi területen évenként 152 kőb hüvelykkel több víz szivárog be, mint a nyílt mezőn. E különbség legnagyobb a két lábnyi mélységben, hol az 457 kőb hüvelyket tesz. Ennek oka az, hogy a takaróval bíró erdőben az elpárolgás sokkal kisebb, mint nyílt mezőn. De a takaró nélküli erdőben két lábnyi mélységre, tehát odáig, hol a fák gyökerei terjeszkednek leginkább, kevesebb víz szivárog be, mint nyílt mezőn. Azért az erdei talaj takarója különösen a mély gyökerű fákra nézve nagy jelentőségű.

Az összes csapadékmennyiségből a megfigyelések szerint a következő százalékok hatnak be a talajba:

Erdőben			
Nyílt mezőn kopar földön		takaró nélkül	takaróval
1 láb mélységig	54	67	74
2 " "	50	—	77
4 " "	53	—	60

Ebből kitetszik, hogy nyílt mezőn az esőnek csak valamivel több mint fele szivárog a talajba, a többi elpárolog, az erdőben pedig aránylag sokkal több víz szivárog be. De az elpárolgás és

beszivárgás az egyes évszakokban nagyon különböző. Nyílt mezőn télben aránylag sokkal több, 1 lábnyi mélységig $3\frac{1}{2}$, 2 lábnyi mélységig $4\frac{1}{2}$, s 4 l. mélységig $7\frac{1}{2}$ -szer több víz szivárog a földbe, mint nyáron. S azért a téli nedvességre méltán nagy nyomatékot vet a gazda. Télben t. i. az elpárolgás sokkal kisebb mint nyáron, tehát a csapadékokból aránylag több víz hathat be a földbe. Másképp van a dolog az erdő tekintetében. Erdőben általán véve télben aránylag kevesebb víz szivárog be mint nyílt mezőn, akár van takarója, akár nincsen; ellenben nyáron aránylag sokkal több víz szivárog a földbe, mint nyílt mezőn. Tavasszal és ősszel a víz beszivárgására nézve csekély különbséget mutat az erdei és mezei talaj. Nyáron az egész átlag szerint a takarótlan erdőben 1 lábnyi mélységre majdnem 2-szer, takaróval ellátott erdőben 1 lábnyi mélységre $2\frac{1}{2}$, 2 lábnyi mélységre $3\frac{1}{2}$, 4 lábnyi mélységre $2\frac{3}{4}$ -szer több víz szivárog be, mint nyílt és kopár mezőn; vagyis az erdős talajba 4 lábnyi mélységig beszivárgó víz 3 □ lábnyi területen 1245₇₁ köb hüvelykkel több, mint a nyílt és kopár mezőn beszivárgó víz. Ebből kitetszik, hogy az erdőnek s moh, lomb és televény takarójának befolyása a talaj víztartalmára s valamely vidék vízbőségére a legmelegebb évszakban s forró országokban a legjelentősebb; az erdő a talaj vízének az egyes évszakokra való feloszlását egyenlőbbé teszi. Méltán állíthatjuk azért, hogy erdőségeink nyáron a nagy víztartók, melyekből a források, csermelyek és folyók táplálkoznak.

Kétségtelen tehát, hogy az erdők kiirtása oly országokban, melyekben a nyár száraz szokott lenni, valamint a déli és meleg, forróövi országokban is sokkal károsabb, mint az éjszaki és nedves országokban. Ugyanez áll a földségek belsejében való országokról is szemben a tenger mellékekkel, mert amazokban általánvéve kevesebb eső esik. Irországbán s Angliában észrevehető káros következmények nélkül irthatták ki a terjedelmes erdőségeket, de Németországban, s még inkább Olasz-, Spanyol-, Görög-, déli Franciaországban és Magyarországbán az erdőpusztítások káros következményei nagyon is érezhetők s mind érezhetőbbekké lesznek, minél kiméletlenebbül irtogatják az erdőket.

VI.

AZ ERDEI LEVEGŐ OZONTARTALMA, VAGYIS AZ ERDŐ BEFOLYÁSA EGÉSZSÉGI TEKINTETBEN.

Kiki magán tapasztalhatta, hogy az erdőbeli levegő testünkre és lelkünkre jótékonyan hat. Mikor sokáig a szobában ültünk s a romlott városi és szobai levegőt szittuk, bizonyos bágyadtságot, lankadtságot és levertséget érzünk magunkban. Ha azután a *zöldbe* megyünk s az erdőben sétálgatunk, csakhamar fölelevenedünk, felidülünk s felderülünk. Ennek oka az, hogy az erdőben jobb levegőt szívunk. Régen tudták már, hogy faluhelyen s különösen erdőben a levegő jobb, egészségesebb, mint a poros, szűk utcájú városokban; régóta állítgatják, hogy az erdők a káros miasmákat is felbontják s megsemmisítik, s a járványos betegségek erejét megtörik.

Schönbein bazeli tanár 1840-ben a levegőben új alkotó részt fedezett fel, melyet, mert sajátságos szaga van, *ozonnak* nevezett el. Ez az élenynek bizonyos módosítványa; az éleny bizonyos körülmények között ozonná alakul. Viszonylagos mennyisége a levegőben folytonosan változik, majd kisebb majd nagyobb. Az ide vágó vizsgálódások által be van bizonyítva, hogy tiszta, jó és egészséges levegőnek csak azt mondhatjuk, melyben a kellő mennyiség *éleny* mellett bizonyos mennyiség *ozon* is megvan. A hol ozon nincs, ott a levegő rossz és egészségtelen. Az ozon a leghathatósabb fertőztelenítési szer, még a kolera ellen is. Mindenütt azt tapasztalták, hogy kolera idején nincs ozon a levegőben, s mihelyt ez benne megjelent, megszűnt a kolera.

Bajorországban a levegőnek ozontartalmát is megfigyelték az erdőbeli állomásokon, a mi eddigelé még seholsem történt vala. Az ozon viszonylagos mennyiségét bizonyos skala szerint határozzák meg, mely 10 fokra van osztva. Tehát „0^a az ozontartalom minimumát (mikor nyomát sem találják), „10^a pedig annak maximumát fejezi ki.

Következő eredményekre jutottak Bajorországban: Az évi közepes ozontartalom a nyílt mezőn és erdőben 7 és 8 között ingadozott, Aschaffenburgban pedig 6-ra szállt. Nyílt me-

zón legnagyobbnak találtatott az ozontartalom Seeshaupt állomáson a starnbergi tó mellett; azután Johanneskreuz-ban s általában ott, hol a levegő aránylag legnyirkosabb. Továbbá általán véve a magasabb fekvésű helyeken az ozontartalom nagyobb, mint a mélyebben fekvő helyeken. Erdőben s közeleben erdőtlen területen is a levegő sokkal több ozont mutatott, mint oly vidékeken, melyek nagyobb erdőségektől távol esnek. De zárkózott erdők belsejében a levegő ozontartalma nem nagyobb, hanem ellenkezőleg valamivel kisebb volt, mint az erdők legközelebbi környékén való nyílt mezőkön. Tehát az erdő befolyása a levegő ozontartalmára az egész környéken is érezhető. A magasabb légrétegekben, t. i. a fák koronái között, általán véve valamivel több ozont találtak, mint az alsóbb (5 láb magas) rétegekben. Ennek oka bizonyosan az, hogy az erdei televény az ozonnak némi részét elnyeli, megköti. Aschaffenburgban kevesebb ozon találtatott, mint bármely erdei állomáson. Még nagyobb különbséget találtak 1868-ban Szászországban, hol Lipcsében a csillagvizsgáló helyen azt találták, hogy a levegő évi közepes ozontartalma 4_{.81}, Zwickauban pedig, hol számos gyár van, az csak 2_{.59}.

A levegő ozontartalma az egyes évszakok szerint változott; minden erdőbeli állomáson télen volt legnagyobb s nyáron legkisebb; tavasszal is nagyobb volt mint ősszel. Ebből Elbermayer úr következteti, hogy az erdő magában véve nem gyakorol lényeges befolyást a levegő ozontartalmára, hanem hogy erdős vidékeken, valamint faluhelyen is a levegőben csak azért van több ozon, mivel városokban a szerves anyagok rothadása és rohadása, a gyárok és peczezsatornák s az emberek kigőzölgései stb. által a levegőbe mindenfelé gázok és gőzök jutnak, melyekkel az ozon mohón vegyül s ekkép megkötetvén eltűnik a levegőből. Úgy látszik, hogy az ozon a levegőnek viszonylagos víztartalmával van kapcsolatban; mert a nyirkos levegőben mindig aránylag több ozon van, mint a száraz levegőben.

Városokban mind a Bajorországban, mind a másutt tett megfigyelések szerint általán véve az ozontartalom ősszel legkisebb, tél kezdetével növekedik, tavasszal rendesen legnagyobb, s nyáron át megint fogy.

A közepes ozontartalom az egész átlag szerint következő volt:

	Tavaszi	Nyár	Ősz	Tél
Az erdő közelében való 6 bajor állomás közepes eredménye	8.20	7.71	7.99	8.36
Aschaffenburg	6.81	6.24	5.15	6.04
Lipese	5.42	6.93	3.65	3.37
Zwickau	3.23	3.11	2.21	1.81

Mindazon állomásokon, melyek erdős vidéken vannak, az ozontartalom a nyílt mezőn is a téli félévben (október—április) aránylag nagyobb volt, mint a nyáriban. S az eredmények összehasonlításából kitetszik, hogy az ozontartalom általán véve az egyes hónapokban is a levegő viszonylagos nedvessé-
géhez képest növekedik és fogy. Májustól kezdve szeptember végeig a levegő szárazabb s egyszersmind ozonban szegényebb volt, mint a téli félévben. Szeptemberben legszegényebbnek, novemberben és decemberben pedig leggazdagabbnak találta-
tott ozonban a levegő.

Valamint erdős vidékeken, úgy a tavak és tengerek kö-
zelében is a levegő minden hónapban több ozont foglal magá-
ban, mint a városokban. Ezt a következő egybeállításból
látjuk:

A levegő közepes ozontartalma:

	márcz.	ápril.	máj.	jun.	jul.	aug.	szept.	okt.	nov.	decz.	jan.	febr.
A bajor 6 er- dős állomás közepesered- ménye	8.37	8.30	7.93	7.84	7.66	7.64	7.22	8.25	8.49	8.48	8.20	8.37
Aschaffen- burg	7.10	6.98	6.39	6.72	6.40	5.60	5.50	5.86	4.70	6.58	5.84	5.71
Emden az éjszaki ten- gernél	7.79	7.42	6.56	6.17	5.59	5.90	6.19	5.76	4.77	5.93	5.90	6.42
Lipese	4.53	4.53	7.17	7.10	6.96	6.72	5.47	3.16	2.32	4.41	3.38	2.31
Zwickau	1.92	4.30	3.46	3.40	3.19	2.82	1.81	1.77	3.05	1.30	2.24	1.89

Bizonyos tehát, hogy erdőben s környékein a levegő az
egész évben, az egyes évszakokban s az egyes hónapokban is
aránylag több ozont tart magában, mint városban. Akár azért
van az, mivel erdőben a levegő mindig nyirkosabb, akár azért,
mivel, mint sokan vélik, a fák levelei, midőn élenyt lehelnek
ki, ezt egyúttal némi részben ozonná változtatják át. S ha
igaz, mit az eddigi tapasztalatok után tagadni alig lehet, hogy
az egészség megőrzésére az ozon okvetetlenül szükséges az

erdőnek jótékony befolyását a közegészségre sem tagadhatjuk el. Sőt Indiában több helyütt s ismételve tapasztalták, hogy az erdők a kolera terjedését is akadályozzák.¹⁾

Ezek azon tüzetes és szabatos megfigyelések eredményei, melyek Bajorországban az erdők befolyására nézve tétettek. Látjuk, hogy általok a majd csak elméleti okoskodásra, majd a föld különböző vidékein tett tapasztalatokra alapított nézetek és vélemények többnyire megerősítetnek, még pedig számbeli, tehát kétségszövedő adatokkal.

A másik munka, melyet értekezésem elején idéztem, az erdők befolyását s az erdőtlenítések következményeit tárgyzó irodalomról nyújt egy bírálatilag ismertető áttekintést, s ezzel nagy szolgálatot tesz nemcsak az erdőszöknek, hanem általában mindannak, ki a nemzetgazdasági tekintetben oly nagyon fontos tárggyal részletesen és alaposan akar megismerkedni. Nem lehet itt szándékom az, hogy a báró Löffelholz-Colberg művében idézett értekezéseket s önálló munkákat egyenkint felsoroljam s tartalmok lényegét közöljem. Csak azt említem meg, hogy Löffelholz-Colberg elsőben azon dolgozatokat ismerteti meg, melyek az erdők befolyásáról általában szólnak, s azután azokat, melyek az egyes országokra vonatkoznak. A különböző szaklapokban és folyóiratokban megjelent ebbeli értekezések és önálló munkák száma már igen nagy, mert a tárgy fontossága mind érezhetőbbé válik, s az emberi gyarlóság, a tudatlanság, a hiba és tévedés, a meggondolatlanság és haszonvágy mindenütt honos, és senkisémm akar más kárán tanulni. Éjszak-Amerikában csak úgy járnak el mint Európában, Görög- és Olaszországtól kezdve Svédorszáig s Franciaországtól kezdve Oroszorszáig; ott is kiirtják az erdőket, é ott is csak akkor fogják hibájokat elismerni és megbánni, mikor már esztelenségüknek keserű gyümölcseit élvezik.

¹⁾ Az előbbiek szerint a városi rosz levegőt, melyet a peczék és csatornák kigőzölgései s a gyárak s egyéb dolgok fertőznek meg, leginkább terjedelmes parkok által javíthatjuk meg, a fasorok e tekintetben kevesebbet hatnak. Kivált a börtönök, kórházak, katonai laktanyák körül kellene parkokat teremteni. Pesten azért már közegészségi szempontból is nagy hibát követtek el, midőn a Károly-laktanya mellé a postapalotát építették, holott közel van hozzá a megyeház és megyei börtön is.

A gyűjteményes munkákban megjelent értekezéseket mellőzve, csak néhány önálló munkát említek meg. Rossmaesler: *Der Wald, den Freunden und Pflegern desselben gewidmet*; Floreno: *Sull' importanza del mantenimento dei boschi e sul vero regimento della loro amministrazione*, 1862. Catania; Becquenel: *Mémoire sur les forêts et leur influence climatérique; Des climats et de l'influence, qu' exercent les sols boisés et non-boisés*; Boussingault: *Economie rurale*, 20. fejezet; Ney: *Die natürliche Bestimmung des Waldes und die Streunutzung*; Schleiden: *Für Baum und Wald*; Bernhardt: *Die Waldwirthschaft und der Waldschutz*; Dombrowszky: *Die Urproduction und Industrie der Land- und Forstwirthschaft*; Clavé: *Etudes sur l'economie forestière*; Marsh: *Man and Nature, or Physical Geographic*, New-York, 1869.

E munkákat s a báró Löffelholz-Colberg dolgozatában tárlató kivonatos adatokat és közléseket különösen azoknak is ajánlom figyelmébe, kik hivatva vannak vagy lesznek a magyar erdőszeti törvényt alkotni.

Avvagy nincsen-e Dombrowszkynek igaza, midőn idézett munkájában mondja: „Egy országban sem tesznek többet az erdők kipusztítására, mint az osztrák-magyar monarchiában. Ha vannak is még némely gyéren népesített vidéken terjedelmes erdők, melyek helyenként még az őserdő jellemét mutatják, ez az által, mi más helyeken történik s különösen a magas hegységekben véghezvitt erdőpusztítások által nagyonis felülmúlatik. Az ottani magas hegységekben folytatott szomorú gazdálkodás nemcsak hiba, hanem büntett, melyet a józan észben s a nemzetgazdaságon követnek el.“ — Kell-e még hivatkoznunk Görög- és Olaszországra, Spanyolországra és Portugáliára, Cyprusra és Sziciliára, Schweizországra és Tirolisra, Vürtembergre s Poroszország Rajnamellékeire a keleti és nyugati Porosztartomány partvidékeire, Slezwigre és Jütlandra, Lengyelországra vagy épen Afrikára és Amerikára, hogy az erdőtlentítés szomorú következményeit s az erdősítés költséges és lassú folyamatát megértsük? Nem találunk-e ezekre elég példát saját hazánkban? „Az ember — mondja b. Löffelholz-Colberg — már régóta munkálkodik azon, hogy a földet, a számára kirendelt lakóhelyet bájaitól megfoszsza s mind kietlennebbé tegye! A baj, mely az erdőpusztításokat követi, máris nagy s még folyvást az újabb és legújabb időben is mindenütt, hazánkban is, fokoztatik! . . Az erdő mindnyájunknak közös jó-

szága, a szónak legjobb értelmében, s mindnyájunkra nézve kiszámíthatatlan értékü. Legfontosabb tényező a természet s az emberek összes gazdálkodásában.

„Azért minden ember- és természetbarát, tehetségéhez képest, járuljon az erdő fentartásához, lehető javításához s kerüljön mindent, mi megrongálására, silányítására s végképi megsemmisítésére és kipusztítására alkalmat ad vagy adhat.

„Átok szálljon azokra, kik — akár önzésből, akár könnyelműségből vagy épen gonoszyságból — az erdőt, az egész emberiség e jótevőjét, megkárosítják vagy megkárosítani szándékoznak.“

HUNFALVY JÁNOS.

A SCHWEIZI ALKOTMÁNY ÚJ TERVE.

Mult év tavaszán egész Európa figyelmét Schweizra irányozta egy nagy nép-szavazás, mely a havasok kis országát, semleges zárkozottságából az európai faj-küzdelem mezeje felé látszott terelni. Az alkotmány revisiójáról volt szó, de e kérdést a francziák s németek mostani általános tusájában igen sokan a franczia és német befolyás közötti küzdelemnek tekinték. Bismarek nem igen titkolta, hogy a revisio pártját támogatja. A franczia kántonok többsége a revisio ellen, a német kántonok többsége mellette szavazott. Nem kellett egyéb, hogy a kérdés faj-küzdelem színében tűnjék föl.

E felfogásban bizonyára volt valami igaz, s a revisio elajtése a germanizáló pártra kétségkívül vereség. Mindaz, a mi Schweizban a szövetséges alkotmány fenntartását meghosszabbítja, a nemzeti függetlenség erősítésének s a német egységesítő törekvések akadályának tekinthető. Schweiz nem egy faj s nem egy nyelvű népek hazája, de függetlenségét és régi szabadságát szeretettel őrzi azon politikától, mely a nyelv-egység ürügye alatt nyújtja ki hódító kezét.

Azonban hiba volna ama kérdést ez egyetlen alapra állítani s a nagy szavazásban nem látni egyebet a német és franczia párt küzdelménél. Sok más indok, vélemény, érdek befolyt annak eldöntésébe. Ha a berlini kabinet szívesen támogatta is azt a törekvést, mely egységesebb alkotmányt adván Schweiznak, ezt mintegy előkészíti a német egységre: de nem szabad azt képzelniünk, hogy a revisio pártját általában ez a gondolat vezette. Midőn e párt a katonai központosítást, a polgári és kereskedelmi törvényhozás egységét, a polgári házasságot, a municipalis kiváltságok eltörlését s a helyhatósági intézmények által az egyéni szabadságra vetett nyűg levételét

kivánta, a legnemesebb eszméket, a leghazafiasabb érzelmet s valódi nemzeti érdekeket követett, csupán abban tévedvén, hogy nagyon sietve haladt a még bizonytalan és veszélyes úton. Más részt meg a függetlenség védőin kívül, kik a germanizatio által fölriasztva, annak legyőzésére egyesültek, sok más kevésbbé tisztos érdek is vegyült a revisio ellenzői sorába.

Nagy bánatom volna hát, azt tennünk föl a schweizi népről, hogy azon kétszáz ötvenezer szavazat, mely a revisiót kivánta, ez által a Németországhoz csatolás vagy akár csak bensőbb szövetség mellett is nyilatkozott volna. Poroszország mindenestre jól számít, midőn a kántonok önállóságának gyengítésére törekszik, hogy ez által a nagy és népes német kántonok befolyását a kisebb francia kántonok rovására növelje. Érdekében van elnyomni a kántoni életet, és erősíteni a központi hatalom jogaít, hogy aztán ha erre reá teheti kezét, egyszerre keze alatt legyen az egész Schweiz; erre czéloz a szent-gothardi ut kiépítésénél tanusított buzgalma s más nagy vállalatok, melyek Schweizban a német tőkepénz befolyását növelik.

Mindamellett sokan a revisio pártolói közül épen a nemzeti függetlenség érdekében óhajták megváltoztatni az alkotmányt s oly intézményeket hozni be, melyek a központi kormánynak az eddiginél nagyobb hatalmat adnak, hogy így sikeresebben ellent állhasson bármely idegen támadásnak. A katonai reformnak, mely első sorban állt a javasolt újítások között, nem volt más czélja, mint erősíteni az ország védő erejét, mert Németország szomszédsága s politikája nagyon érezteti velök annak szükségét, hogy a szövetséges erőket központosítani s a védelem eszközeit serényen készíteni kell.

Viszont a reform ellenzői sem alkotnak tömör pártot, s egyesülésük nagyon ideiglenes volt. A revisio szerzői sok különböző fontos kérdést elegyítettek egy szavazat alatt s a nép nem módosíthatta e munkálatot; *en bloc* kellett elvetnie vagy elfogadnia s a különböző kérdések vegyítése különböző és egészen váratlan véleményeknek nyitott utat. A pártok alakulása kántonok szerint változott, a helyi érdekek és szenvedélyek befolyása alatt. A radikálisok itt vissza vetették a szövetségi kormány tervét, mint ki nem elégítőt; amott elfogadták, első lépésnek, jövőre többet remélve. A revisionistákat nagyban támogatták a nagy pénztársulatok s az ezek körül csoportosuló számos érdek. Az ellenzőket segítette a papi párt,

katholikusok és protestánsok egyaránt, mint a polgári házasság s a lelkiismereti szabadság proklamálásának ellenei, azután a helyhatósági jogaira féltékeny polgárság s az Internationalével összeköttetésben álló socialisták, kiknek Schweizban nagyszámu pártjok van, s kik a revisiót azon reményben vették vissza, hogy majd gyökeresebben megcsinálják ők magok. Ily ingatag elemekből állt a conservatív párt.

A szavazás, schweizi szóval: *votation*, a múlt év május 12-én a legnagyobb confusio között ment végbe. Sokan ellene szavaztak a revisiónak egészen, mert némely részlete ellen kifogásuk volt; mások rászavaztak, azt véelve hogy e kikerülhetlen reformot már ugysem gátolhatnak, de titkon megelégedésükre szolgált a bukás. Ily körülmények közt a vita végleg elintézettnek nem tekinthető s békés megoldása és lecsendesítése a bölcs hazafiakra vár.

I.

A szövetségi alkotmány revisiója fölött ez egész küzdelem tulajdonkép csak egy újabb fordulata azon örökös túsának, mely az országban a centralisatio és foederalismus között foly. Mindig veszedelmes pillanat a szövetséges köztársaságok életében az, midőn a közvélemény vagy az idők kényszere szükségessé teszi az alapegyezményt, melyen szövetkezésük nyugszik, megváltoztatni, s a hatalom súlypontját többé-kevésbé más helyre tenni. Ha szívósan ellenszegülnek a kor eszméinek, erőszakos forradalmat kockáztatnak. Ha pedig nagyon hamar engednek, meggyengítik a nemzeti élet ruganyosságát, eltépvén a hagyomány lánczait, melyben erejük s dicsőségek állott. Ily veszélyes válságban van jelenleg a schweizi szövetség.

A foederalismus és központosítás között folyó küzdelem már régen, a francia forradalom korában, francia eszmék és fegyverek hatása alatt kezdődött. Addig mindenféle kormányforma össze-vissza élt a szövetség keblében. A négy hegyi kantonhoz, melyek az egész középkort az ősi német demokracia egyszerű formáiban éltek át, s elkerülték a hűbériség jármát, részint hódítás részint szövetkezés útján egy csoport város és terület csatlakozott, melyekben a hűbéri jog volt uralkodó. Schweizban akkor, egy kis darab földön, minden politi-

kai rendszer s minden társadalmi alak feltalálható volt, apró mintákban. A kezdetleges s abszolút demokratia mellett hűbéri uradalmak, egyházi fejedelemségek, mint a porentruyi (pruntrut) és baseli érsekségek, az einsiedelni és engelbergi apátságok, azután nemesi köztársaság, patritiatások, mint a berni, luzerni, solothurni, schaffhauseni, hol a büszke polgárság, az olasz köztársaságok szokásaként, aranykönyvet vezetett, s hol a polgári jog születéssel járó privilégium volt, a kormány pedig e polgári aristokratia sajátja, a mely senatusa által gyakorolta azt; sőt még a monarchia is megvolt Neufchatelben, mely Poroszországhoz tartozott, de egyszersmind tagja volt a szövetségnek. Katholikus és protestáns kántonok vegyesen. A katholikus kántonokban átlag az egyházi hűbériség uralkodott, a protestáns pedig az aristokrát polgárság vallása volt. Azután voltak a kántonoknak alárendelt foglalt területek, jobbágyi lakossággal, melyet a souverain kántonok zsarnokilag kormányoztak ispánaik által. Ilyen volt, Uri és Schwytz kántonok hatalma alatt, azon olasz terület, melyből később Tessin kánton lett; maguk Waadt és Argau kántonok is így álltak a berni aristokratia kormánya alatt. Basel városa suzeraine volt a környező vidéknek. Appenzell a XV-ik században szabadult föl Szent-Gallen uralma alól, s lépett be a XVI-ik századi szövetségbe. A vidéki parasztság az ősi kántonokon kívül csaknem mindenütt a városi polgárok alattvalói s jobbágyai volt. E viszonyok emléke máig is megmaradt s a kántonok versengése is nagy részben innen ered.

Azonban a katonai osztályok mindenfelé, még a demokratia kántonokban is folyvást alakultak s a szegényebb népnek mestersége lett a fegyver, beszegődván idegen fejedelmek zsoljába. Ez osztályok, harczosaik által, csaknem hűbéri uralomra tettek szert a szomszédos népségek fölött, úgy hogy az aristokratia hatalma átsiklott a népies kormány kezébe, épen azon idő tájt, mikor a demokratia mindenütt föl kezdé szabadítani magát a municipalis aristokratia alól. Eгészen középkori zavar és rendetlenség volt ez. Bár a westphali béke a szövetség és Németország közt minden köteleket eltépett, Schweiz korántsem volt a mai értelemben köztársaság s inkább a XV-ik századbéli Italiához, mint az 1790-diki Franciaországhoz hasonlított.

A francia forradalom példája mélyen hatott ez országra is s befolyása érezhető volt, már mielőtt kitört volna. A régi

alkotmány megrendült, a hűbéri kapesok tágultak, a jobbágy nép szabadságot kívánt, a jog nélküli osztályok jogot követeltek. Waadt már föllázadt Bern ellen, Basel az érsekség ellen; Genfben demokráta forradalom ütött ki s nemzeti convent alakult. De a küzdelem soká tartott. A francia forradalom már vége felé látszott közelegni és Schweiz még mindig megújuló izgalmakban vergődött. Az *oligarques* és *unitaires*, (a mint nevezték a pártokat) egymást váltogatták az ingatag hatalomban; amazok a régi hagyományokhoz ragaszkodtak a helyi függetlenség és arisztokráta kiváltságok érdekében, ezek egy-egy, forradalmi köztársaságot szerettek volna alkotni, Franciaország példája szerint. A forradalmi párt, a jobbágy népség, Franciaország felé kiáltott segélyért s a francia *directoire* és az első consul fölhasználta ez alkalmat a beavatkozásra, jó formán hódításra. Intő példa azoknak, kik a belügyek rendezése végett idegen segélyhez fordulnak. A directorium 1798 óta haddal szállotta meg az országot, a tizenhárom kántonból tizenkilenczet vagy jobban mondva tizennyolczat alakított, mert Wallis, a beavatkozás díjául Franciaországé lett. Az olaszországi birtokokat, Waadt és Argau vidékeit önálló kantonokká emelte. Mindez a francia sereg védelme alatt, mely az ország költségén élt.

A forradalmi (*unitaire*) párt keserűen kiábrándult. Viszszakövetelé Wallist, de Franciaország nem adta. Óhajta végbe vinni a nemzeti egység művét, de a francia politika akadályaiba ütközött, melynek érdekében volt szítani a vizálkodást, hogy ürügye legyen a beavatkozás folytatására. Az országgyűlést egy francia kormányi rendelet eltörülte s új alkotmány lépett életbe 1801. május 29-én. Ez alkotmány egy huszonöt tagu tanácsot állított föl, mely a végrehajtó hatalom gyakorlására egy hét tagu kis tanácsot (*petit conseil*) és egy elnököt (*landamann*) nevezett ki. Az első *landamann*, Redding, csakhamar megbukott Napoleon jóváhagyásával, s helyét Dolder foglalta el. Ekkor a francia sereg megkezdte a kivonulási komédiát, a mi azonban rögtön újabb zavarokat szült. Az izgatások újra kezdődtek, a kis kántonok Redding tábornok vezérlete alatt föllázadtak. Dolder *landamann* kénytelen volt kormányával Lauzannba menekülni, s mindenfelé ismét a beavatkozást sürgették. Napoleon, ki épen csak ezt várta, azonnal beküldé Ney tábornokot harmincezer emberrel és

Schweiz újra tapasztalhatta, hogy milyen drága az idegen segély, ha a párt-viszályokból azzal akar kimenekülni.

Ismeretes e lealázó történet kimenetele: Napoleon bíraskodása, melynek a szövetség hódolni volt kénytelen — a helvét köztársaság ugynevezett képviselőinek zarándokolása Párisba, kiket azonban az első consul maga választott, — az ajánlat, melylyel a legfőbb hatalmat neki kínálták s az új alkotmány, melyet 1804-ben adott Napoleon a francia védnökség alá jutott Schweiznak. Egyébiránt ez alkotmány ildomos közvetítő volt a conservatio s a forradalom, a múlt és a jelen, a szülemelő központosítás s a régi helyhatósági önállóság között. Biztosítá Schweiznak a kellő nemzeti egységet a nélkül, hogy megtámadta volna a régi intézmények és régi szokás különféleségét. Ma is hasznos lehetne Schweiznak egy ily kiegyenlítő közvetítés.

Fő vonásai im ezek voltak. A szövetség tizenkilencz önálló kántonból állt, egy szövetségi országgyűlés által képviselve. Minden kánton legalább egy követet küldött az országgyűlésre, azok pedig, melyek százezer léleknél népesebbek, kettőt. A szövetségi végrehajtó hatalom legfőbb intézése sorrendben egymásután és csupán egy-egy évre Freiburg, Bern, Solothurn, Basel, Zürich és Luzern kántonok főhatóságára volt bízva; furesa és elméletben védhetetlen intézkedés, de a mely tetteleg mégis körülbelül egyensúlyban tartá a főbb befolyásokat. Különben minden kántonnak megmaradt saját törvényhozása és helyi alkotmánya. Az öt demokrát kántonban megmaradt a Landesgemeinde, vagyis az összes nép egyetemes gyülekezése. Az aristokrát kántonokban fölemelt választói census helyettesité a születési kiváltságot vagy az arany könyvet s a városi polgári jog nyílt joggá lett az elzárt arisztokratia helyett. A régi területi felosztás, történelmi vagy földrajzi alakjai szerint, helyreállítatott, kivéve a fölszabadított félhübéri kántonokat, melyeknek fölszabadítása érvényben maradt.

Lényegében ily alkotmánynyal élt volna Schweiz 1848-ig s talán az ekkori forradalom is változatlanul vonul át rajta, ha az 1815-diki szerződések meg nem változtatták vala Napoleon eredeti munkáját a régi alkotmány némely visszaéléseinek helyreállítása által. Azonban 1815-ben Schweiz megnövekedvén Franciaország rovására s viszont megkisebblvén Ausztria javára, huszonkét kántonra oszlott, s új szövetségi szerző-

dése készült Zürichben, aug. 7-én. Az országgyűlés ezentul csak huszonkét képviselőből alakult, minden kánton egyet-egyet küldvén, a mi természetesen teljesen biztosítá az egyes kántonok souverainitását a szövetségi hatalommal szemben s az apró Zug vagy Uri kántonnak épen annyi beleszólást engedett mint a nagy berni vagy zürichinek. A főbb ügyek igazgatása az előbbi hat kánton helyett most már csak három: Bern, Zürich és Luzern között járt sorban mindig két-két évi időre. Helytelen volt ez intézkedés, mert három uralkodó befolyást állítván föl, szükségkép versengést keltett köztök; s még helytelenebb volt a kántonoktól a lakosságuk arányának megfelelő befolyást megtagadni, mert így az apró kántonoknak módjokban állván szövetkezni s elnyomni a nagyokat, ezek ez által úgy szólva kényszerítve voltak előbb vagy utóbb fellázadni az országgyűlési majoritás ellen. A szövetkezés nem volt egyensúlyban, s méhében polgári háborút rejtett.

Még néhány évig megmaradt ugyan a béke, vagy legföljebb csak vidéki zavarok történtek itt-ott, melyek a szövetség lételét nem támadták meg. De a demokrata párt mindenütt erősen izgatott, hogy elveszített hatalmát visszaszerezze s a városok és a vidék közt rég tartó ellenségeskedés még jobban föléledt, mint valaha. A júliusi forradalom hatása alatt 1830-ban apró demokrát forradalmak üttöttek ki Bernben, Zürichben, Freiburgban, Luzernben, Schaffhausenben; Basel-kánton lerázta Basel város jármát; Neufchatel fölzendült a porosz uralom ellen; még a régi demokrát kántonok is, mint Szent-Gallen Waadt, Thurgau, Argau új demokrát forradalom által törölték el a régi alkotmány fennmaradt kiváltságait. Az uri jog mindenütt megszűnt s a nép emelkedett uralomra. A szövetségi gyűlés egész csatatér lett a nagy, gazdag és népes kántonok közt, melyek már elfogadták a demokrát intézményeket s a kisebbek között, melyek a demokratia színe alatt még folyvást a multnak szelleméhez ragaszkodtak.

1833-ban Rossi, akkor genfi polgár, egy új szervezetet dolgozott ki, 1838-ban pedig a szövetségi gyűlés elhatározta az alkotmány revisióját. E terv szerint *egy* valódi országgyűlés lett volna választandó, népességi arányban minden kántonból; *egy* város lett volna a szövetségi kormány székhelye, t. i. Luzern városa, s a végrehajtó hatalmat az országgyűlés által választott öt tagu igazgatóság gyakorolta volna. E terv azonban

a nagyobb városok versengése miatt megbukott, mert ezek nem tűrhették, hogy Luzern fővárosukká legyen.

E kibonyolítási kísérlet meghiúsulván, most Schweiz tiz évre valódi anarchiába esett. A legtöbb kánton örök forradalom tanyája lőn. Zürichben, Argauban, Genfben, Wallisban elkeseredett tusa folyt radikálisok és conservatívek között. A politikai küzdelembe vallási kérdések is elegyedtek; a forradalmárok, a hol uralomra juthattak, eltörlik a zárdákat, kiűzték a jezsuitákat, kiknek tudvalevőleg nagy házaik voltak Luzernben, Freiburgban, Briggben. Waadt kántonban a radikális párt szenvedélye még protestáns papok ellen is kitört, kiket elűzték székeikből, mert nem akarták elismerni a kánton új alkotmányát.

Ily zavarok közt támadt a *Sonderbund* híres ligája. Hét conservatív kánton: Luzern, Schwytz, Uri, Unterwalden, Freiburg, Zug és Wallis politikai és katonai szövetségre léptek, nem törődve az alkotmánynyal, a demokrata kántonok ellen. Ezek viszont szabad csapatokat szerveztek Ochsenbein vezénylete alatt s kezdetét vette a polgári háború. Mig a *Sonderbund* összevonta erejét s a szabad csapatok első rohamai ellen küzdött, a radikálisok fellázták Genfét és Baselt. Az országgyűlési többség ez alatt bizonytalanul ingadozott a két párt között s e határozatlanság lehetetlenné tette, hogy a szövetségi kormány közbe lépjen. De végre a szövetségi ügyek igazgatásának sora Bern kántoura kerülván, az országgyűlés is, mely szintén Bernben gyűlt össze Ochsenbein elnöklete alatt, pártot foglalt a liga ellen, s a többség, tizenkét állam és két fél-állam szavazatával kimondá, hogy a *Sonderbund* feloszlatandó. Egyszersmind kimondá a jezsuiták kiűzetését is, a mi ellen aztán a hét kánton protestált. Ellenállásukat a gyűlés fegyverrel hátaázta megtörni, s Dufour tábornok ötvenezer emberrel elfoglalta Freiburg és Luzern kántonokat. Ezzel vége lett az 1815-ki alkotmánynak.

A radikális párt győzelmét nagy rendetlenségek követték. Alkotmányozó országgyűlést hívtak össze Bernbe, de a választások az uralkodó párt nyomása alatt mentek végbe. Az ellenkező véleményt elnémitották, a kántoni választásokat, a hol nem kedvezőleg ütöttek ki, katonailag megsemmisíték, nevezetesen Schwytzben és Wallisban. Némely helytt hadi sarcot vetettek a legyőzöttekre. Volt számkivetés, internatio, elkobozás és mindenféle erőszak. Pillanatra azt lehetett hinni, hogy

vége a schweizi szabadságnak, s a forradalom a demagogia uralmával végződött. Hanem nem úgy volt. E forradalom adta Schweiznek a legjobb és legbölesebb intézményeket.

II.

Az 1848-diki berni országgyűlésen készült új alkotmány az, mely maig is életben van, s melynek megváltoztatása épen most forog szóban. Dicséretére elég annyi: hogy ez alkotmány igazán szövetségi s igazán alkalmas a nemzet szükségéhez és hagyományaihoz. Némely pontokban változtatható, de főbb elvei rendülhetetlenek, s addig kell tartaniok, míg maga Schweiz élni fog, mert megdőlünkkel a schweizi nemzet is megszűnik.

Ez alkotmány alapítói az amériakai egyesült államok alkotmányát vették mintának. Az is, mint emez, az egyes államok önállásával az ország általános többségnek befolyását az által egyeztetni össze, hogy a szövetségi törvényhozást két kamarára bizza, melyek különbözőleg választatnak. Az egyik, a nemzeti tanács (*conseil national*) közvetlen és arány szerinti képviselője az egész ország népének, huszezer lakóra egy-egy képviselővel; három évre választatik s tagjait a szövetség díjazza. A másikat, az államok tanácsát (*conseil des états*), a kántonok alakítják, két-két követet küldvén minden kánton s egyet a fél kánton; három évenként alakul újra, mint az amériakai senatus; tagjait a kántonok fizetik, ha akarják, de küldhetik fizetés nélkül is. A végrehajtó hatalom nem jár többé sorban a kántonok közt, hanem a szövetségi tanácsra (*conseil fédérale*) van bízva, melynek tagjait, szám szerint ötöt, a két ház választja együttes ülésben (a mit *assemblée fédérale*-nak hívják). E tanács is három évenként, a nemzeti tanács választatása alkalmával alakul újra; tagjai újra választhatók; de elnöke, a ki a kormánynak valódi vezére s a kit csak egy évre választanak, nem választható újra. Ez a szövetségi hatalom szervezete. A kántonok pedig a szövetségi szerződés határain belül megtartják souverainitásukat, s területük épségét, készíthetnek magoknak alkotmányt, a milyen tetszik, oly föltétellel, hogy azt a szövetségi kormány jóváhagyása alá tartoznak terjeszteni s azon kikötéssel, hogy mihelyt saját népok többsége kívánja, revisio alá veendő.

E különféle kántoni alkotmányok két osztályba sorozhatók. Vannak primitív kántonok hol a tiszta demokratia formái maradtak meg. Ezekben a kormányt alkotja: a *Landesgemeinde*, vagyis az általános népgyűlés, mely évenként egyszer gyűl össze a megszentelt mezőn, továbbá az *állami* (kántoni) *bizottság*, melyet a végrehajtó hatalom gyakorlására ama népgyűlés választ s a *tanács* (*Rath, Landrath*), mely törvényhozó, végrehajtó s gyakran bírói hatalmat is gyakorol, s melyet a községek vagy kerületek helybeli gyűlései alakítanak. E tanács igazgat minden ügyet, mely a közigazgatás körébe vág, számoltatja a tisztviselőket, őrzi ellen tetteiket s készíti elé a törvényt. Fontos alkalomkor tagjainak számát megkétszerezi vagy háromszorozzák s akkor *duppla* vagy *tripla tanács* nevet adnak neki.

A *Landesgemeinde* az, melyben a souverain hatalom összehasonlítható. Ez szavazza meg a törvényeket, nevezi ki a kánton első tisztjét a *Landamant*, ki az *állami bizottságban* elnököl; nevezi ki ennek helyettesét a *Landesstatthalter* a kántoni pénzügyért, a kántoni katonaság főnökét s végre ez választja a követeket is a nemzeti tanácsba és az államok tanácsába. Azt vélhetnők, hogy e gyűlekezet egészen illosorius s a *landesgemeinde* határozatai értéktelen formalitások. De nem úgy van. E nyílt mezei kormány, mely nagyobb államban kivihetetlen volna, e kis államokban szabályosan és pontosan működik. A közügyek mindnyájuk szeme előtt intéztetnek el, s ennek az a nagy előnye van a képviseleti kormányforma fölött, hogy mindenki érdeket szerez a közügyek iránt s a polgárok a helyett hogy csak szavazatot dobnának az urnába, mint másutt, kénytelenek az állam igazgatásában s a törvényhozásban valódi részt venni. Például Glarusban, hol a népgyűlés 5—6000, sőt fontosabb alkalomkor 7000 tagból is áll, az olykor igen komoly tárgyu határozatokat s bonyolult törvényhozó végzéseket gyakran több józansággal s meggondolással mondják ki, mint némely képviselő háza. A tanácskozást minden polgár figyelemmel kísérheti a *tripla tanács* által készített emlékiratból, melyet napokkal a népgyűlés előtt szétosztanak mindenütt, még a legfélreesőbb kunyhókban is. Trogenben (Appenzell egyik fél-kántonában) tiz-tizenegy ezerre is fölmege a *Landesgemeinde* tagjainak száma s mind feketébe öltözve, sokan kardosan jelennek meg, ősi szokás szerint; az elnök hangja e roppant gyűlekezetben nem hallható s a tanács kérdéseit egy hírnök

kiáltja ki. Szavazáskor a többséget a sötét tömegből kiemelkedő kezek fehérelése után itélik meg; ha ez kétséges, megfordítva is próbát tesznek s az ítéletet egy jury mondja ki; és ha ez sem határozhat, szétválasztják a két pártot mint az angol képviselőházban s fejenként olvassák meg a szavazatokat. Uri, Obwald, Niedwald és Inner-Rhoden kantonokban még egyszerűbb és patriarchalisabb formák dívának, de a nép zavar nélkül, sőt bizonyos méltósággal hozza a törvényeket, nevezi ki a tanácsot és állítja össze még a jelöltek névsorát is, kik közül választania kell. A hegyi kantonokban, ahol egyszerűbbek a közügyek, kevésbé meglepő ez eljárás; de Glarusban vagy alsó Appenzellben, melyek már nagy iparu és kereskedelmi helyek, folytonos közlekedésben Európa és a világ minden mivelte népével, hol a közigazgatás és törvényhozás már a civilisatio mindenféle bonyolult ügyeit intézni kénytelen, alig bírjuk csodálni e józanságot és tapintatot, melylyel a modern élet követelményeit s a régi hagyományokat oly bölcsen összeegyeztetik.

Az ilyen alkotmány azonban már csak kivételes; a kantonok többségében képviseleti rendszer van, mely jobban hasonlít a modern intézményekhez. A törvényhozó hatalmat választott testület (*grand conseil*) gyakorolja, melyet legalább egy, legfeljebb öt évre választanak. Felső ház sehol sincs, de e helyett maga a nép őrzi ellen a képviselőház dolgait s Basel-Landot, Schwytzet és Graubündtent kivéve, melyekben más nemű régi intézmény maradt meg, a törvényhozók munkája még *referendum* azaz egyenes nép-szavazás jóváhagyása alá megy, vagy legalább a nép revíziójának vettetik alá, kinek *veto*-joga van. Azonkívül is e *grand-conseil* végzi mindazt, ami alkotmányos kormányzat mellett a képviselő testületet illeti. Ez nevezi ki az *államok tanácsába* a követeket, míg a *nemzeti tanácsba* a képviselőket közvetlenül a nép választja; ez alakítja a kantonok végrehajtó hatalmát és legfőbb bíróságát is. A végrehajtó hatalom, melyet *conseil d'état*-nak *conseil-exécutif*-nek vagy *petit-conseil*-nek hívnak, általában négy évi időre szokott kineveztetni, maga választja elnökét vagy *landamann*-ját, de csak egy évre, melynek leteltével mindig mást kell választania.

E két főosztálya van a kántoni szervezetnek. A kantonok souverainitását az 1848-diki alkotmány szigorúbban, de bölcsen korlátozó, mint az 1815-diki. Szigorúan megtilt az

egyes kántonok közt minden külön politikai szövetekezést, de egészen szabad egyezkedést enged nekik egymás között minden birói, törvényhozói s közigazgatási ügyben, föltéve a szövetségi kormány utólagos jóváhagyását. A szövetségi hatalom tehát mintegy gyám a kántonok belügyeiben; de a nemzeti politikát, a külügyeket s az állam nagy kérdéseit magának tartja fenn. Csak ő képviselheti a kántonokat a külhatalmakkal szemben; csak ő izenhet háborút, köthet békét és szerződéseket. Ő bíraskodik a kántonok közt minden egyenetlenségben, egy ítélőszék által, minő az amerikai egyesült államok föitélőszéke, s melyet a szövetségi gyűlés nevez ki. Így járnak el akkor is, ha maga a szövetség jut valami egyenetlenségbe egyik-másik kántonnal, valamint a szövetségi alkotmány megsértésének esetében is.

Egyszersmind az anyagi ügyekben nagy és hasznos reformokat hozott be az 1848-diki alkotmány. Központosítá a posta, vám, pénz, mértékek, lőpor-regalé igazgatását, s ezekből huzza saját kiadásainak fedezésére a szükséges jövedelmet. A szövetségi hadsereg azonban korántsem központosított ilyen teljesen. Az alkotmány szerint: „a szövetségi hadsereg a kántonok jutalékaiból képződik“ vagyis a szövetségi hatalomnak nincs joga állandó csapatokat tartani, csak a kántonok köteles jutalékát rendelheti be. Viszont egyik kánton sem tart hat állandóan fegyverben többet háromszáz embernél a szövetség jóváhagyása nélkül s egyik kánton sem kérhet fegyveres segílyt a másiktól, végső szükség esetét kivéve, s ekkor erről a szövetségi tanácsot is értesíteni tartozik. A schweizi hadsereg tulajdonképen csak helyi katonaság, a mennyiben a szövetségi kormány nem fordulhat közvetlenül a néphez, hanem csak a kántonokhoz, melyeknek hadseregi jutaléka népességök aránya szerint van szabályozva. E szerint minden polgár hadköteles ugyan, husz éves korától kezdve, de szolgálati ideje a kánton népének szolgálatképessége szerint lehet hosszabb vagy rövidebb. A haderőnek tetteleg három osztálya van: az állandó sereg, melyhez a kántonok minden száz lélek után három embert tartoznak adni, a tartalék, mely felényi mint az állandó sereg s az ebben kiszolgáltakból alakul, és a honvédség, mely minden fegyverre alkalmas férfit magában foglal negyvenöt éves koráig.

E rendszerben, mely a sereg szervezetét és tartását a kántonok kezébe adja, természetesen ezeket illeti a vezénylet

és oktatás is. Minden osztálynak meg van a maga főnöke, kit a kántoni kormány nevez ki. Csak szövetségi törzs-kar van, mely szükség esetén összegyűjti s rendezi a különböző csapatokat s belőlök dandárokat, osztályokat s hadtesteket alakít, melyek a szövetségi gyűlés által kijelölt szövetségi tisztek vezetése alá jutnak. A törzs-karban legmagasabb rang, tudvalévőleg az ezredesi; egyébiránt külön törzs-karok vannak a hadi bíróság, felügyelet és orvosi szolgálatok részére. A katonai oktatást a kántonok a szövetségi rendeletek szerint tartoznak adni; az állandó sereget s a tartalékot évenként megvizsgálják a törzs-kar ezredesei. A szövetség csupán a külön szakok, mérnökség, tüzérség, lovasság és vadászok oktatását tartá fenn magának, melyeket lehetetlen lett volna otthon a kántonokban oktatni, s melyeknek elemeit válogatni kell. A gyalogságra nézve elégnék tartják két évenként hadtesti gyakorlatokat tartani egy vagy két hónapig.

Ez rövid foglalata azon alkotmány intézményeinek, mely alatt Schweiz húsz év óta csendes fölvirágzást ért, teljes belbékét élvezett, megkettőztetett vagyonát, s Európa nemzetei közt oly helyet szerzett, minőt azelőtt soha el nem ért. Ez óvta meg a belvillongásoktól, melyek régebben oly gyakran kitörték, a külhatalmak beavatkozásától, mely amazoknak következménye s ez tette képossé arra, hogy két évvel ezelőtt oly tekintélyesen megőrizhette semlegességét a két küzködő nagy hatalom között. Nagy érdeme, hogy véget vetett a szövetség fejtelenségének, a nélkül hogy az ország és a nép természetével ellenkező centralisatióba esett volna. Nem bántotta szűkségen túl a helyi hagyományokat s nem esett az újítók azon nem ritka hibájába, hogy rontanak, a hol javítani volt szándékok.

Ma már Európa helyzete, a kor eszméi, a kereskedelmi s forgalmi érdekek az ipar és közmunkák gyors fejlődése némi reformokat, nagyobb törvényhozói és finansziális egységet, a nemzeti védelem a haderő újraszervezését teszik szükségessé. E reformoknak ellenállni akarni oktalan és céltalan volna, de szenvedély és elhamarkodás nélkül, s óvatosan kell kivinni őket. Schweiz nem olyan ország mint a többi. A modern Európa centralisált országai közt úgy áll, mint a középkori tarkaság végső maradványa. Jól mondják, hogy Schweiz egész Európa, kicsiben: a főbb fajok valóban egyesülvék benne. De míg Európában a faj-gyűlölet a népeket egymástól elszigetelni

törekszik, itt minden faj kölcsönös tiszteletben él, közös függetlenségben, mint *egy* nemzet. Nem törődve a nemzetiségi hamis elvvel, mely a nyelvészet, ethnographia, s természetrajz nevében annyiszor szolgál a népek leigázására, Schweiz nemzetisége az érdekek közösségén s a közös szabadságon alapul s nincs mit félnie külső hódítástól, míg egynek és szabadnak marad. Daczolhat a divatos nemzetiségi elmélettel, mert maga élő czáfolata ennek. Ereje éppen alkotrészeinek erős egységi érzetében áll, mert az apró önálló államok, bár czivódnak néha magok közt, egyenlő lelkesedéssel védnék nemzeti függetlenségüket, ha külhatalom támadná azt meg.

Ezt az egységet nem szabad gyengíteni a centralisatio kedvéért. Schweiznek, hogy egy legyen, egyesülnék, s hogy egyesült legyen, szabadnak kell lennie. A szövetség tagjainak tisztelniök kell egymás jogát, kerülniök a különbféleség növelését, a mi már a természet által van közöttök s óvakodniok attól, hogy a szövetségi hazaszeretetet ellentétbe állítsák a kántoni hazaszeretettel. A nagyobb haza biztosítását keresve, nem szabad megrontani a kisebb hazát, mely nemzeti létök bölcseje. A reformnak meg kell lennie, de nem szabad erőszakos párt győzelmén alapulnia. Még 1848-ban viszálkodhatott az ország s kiállhatta a belháborút, mert semlegességét biztosíták a szomszéd nagy hatalmak, melyek akkor, magok is forradalmi bajokban, nem gondolhattak hódításra. Ma azonban a hódító Németország szeme előtt, mely a német család tagjait erővel is egyesíteni kívánja, a belháború, vagy csak a párt-viszálkodás is sokkal veszedelmesebb lehetne, s Németország beavatkozása szomorúbban végződhetnék, mint a francziáké az első forradalom idején.

III.

Ily szempontból mindenesetre öröndetes a Németország által pártolt revisió elvetése. A munkálat elsietett volt és kiforratlan s az összeelegyített sokféle kérdés között a szavazó nép nem nyilatkozhatott szabadon. A hasznos reformok halogatása is baj, de nagyobb baj elfogadni idegen befolyások és párt-szövevények alapján valamely meg nem érett újítást, melynek szükségét az általános közvélemény nem ismerte meg teljesen.

Egyébiránt az alkotmány revisiója nem most jött először szóba. Már 1864-ben néhány kantonban a nagy iparvállalatok s a demokrát elemek között kiütött zavargások következtében elhatározta a szövetségi gyűlés tárgyalás alá venni az alkotmányt; remélték, hogy kielégítik a köz-szellemet s lecsendesítik a zavart. De azt vették észre, hogy a nép bizony inkább az embereket, mint az intézményeket szeretné megváltoztatni, s inkább a helyi, mint a szövetségi intézményeket. Ez első revisio terve mind a kantonokban, mind a nép-szavazaton megbukott. Azután 1869-ben ismét foglalkoztak a kamarák egy új tervvel, de kitört a német-francia háború, és Schweiznak elég gondja volt saját biztonságára ügyelni. A béke megkötése után a szövetségi tanács újra fölvette a kamarák javaslatát, némi módosítással. A háború a szövetséges hadsereg szervezetének némi hiányait nagyon észre vetetvén, ezzel új érvet szolgáltatott a revisióra, legalább a hadszervezeti reformok tekintetében. Azonban e terv még sem a közvélemény mozgalma volt, hanem csupán egy szokásos törvényhozói munka. Az ország még nem sürgeté a reformot, tekintete előtt néhány főbb pont nem vala megvilágítva s figyelmét a terv szerkesztői egy sereg mellékes kérdés fölállítása által zavarták meg, melyek párt-celszövényt vegyítettek össze a revisióval s gyanussá tették ezt az igazi hazafiak szemében.

A munka három tárgyaláson ment át. A végrehajtó hatalom (conseil fédéral) készíté a tervet s benyújtotta a kamaráknak. A képviselőház (conseil national) e javaslatból új munkát készített, melyet ismét az államok tanácsa vizsgált át és vett javítás alá. E hármass átdolgozáson azt vehetni észre, hogy a szövetségi tanács első javaslata általában mérsékelten volt tartva; a képviselőház munkája sokkal radikálisabb s nyiltabban áll a központosítás mellé; a kantonok küldöttjeinek javításai pedig megint a kantonok souverénitásának fenntartására törekednek. Azonban mind a három elismeri nagyobb-kisebb mértékben valamennyi pontra nézve az erősebb centralisatio szükségét. Hanem azért a három közül egyik sem ad a centralisatiónak oly előnyt, hogy abban keresne minden üdvöt s ily felfogásnak a kamarák vitáiban sem volt nyoma. Sőt elfogultságok inkább a foederalismus oldalán volt, s ez az a szentség, melyet érinteni is csak remegve mernek. A tapasztalat, a gyakorlati érvek, a mindennap érzett szükség téríti őket a központosítás pártjára s ezekből győződnek meg, hogy a kán-

tonok hatalmát meg kell szorítaniok s a múlt idők intézményeit alkalmazniok az új élethez.

A revisio-javaslat főkérdése, mint említők, a katonai reform. A szövetségi alkotmány 19-dik pontja szerint „a schweizi hadsereget a kantonok jutalékai alkotják.” A kantonok tartoznak minden száz lélek után három embert az állandó sereghez s egyet és felet a tartalékhhoz állítani, az utolsó népszámlálás adatai alapján. E rendszer azonban rosszul van gondolva s bajokat szül. A kantonok népe igen különböző erejű lévén, a hadsereg különböző értékű műszaki egységekre oszlik, s az egységek is kell hogy megfeleljenek azon ember-számnak, mely egy-egy kantonból a hadseregbe jut. A szövetségi hadsereg e széttagolása a legvégső határokig terjed s háboru idejében a szövetségi törzskarnak roppant nehéz munkát ad ez apró testekből egy szabályos szervezetet alkotni. A tartalékot pedig még sokkal nehezebb mozgósítani.

Azon kívül az ujonczozó törvényben is sok visszásság van, melyet csak azok előre nem látásának lehet tulajdonítani, a kik készítették. Az alkotmány szerint minden schweizi fi hadköteles; de minthogy mindenik kanton csak annyi jutalékot tartozik adni, a mennyi hozzávetőleg számított népsége után reá esik, azon kantonok, melyeknek népsége erősen szaporodott, sokkal több katonát adnak, mint kellene. Ezért míg papíron a szövetséges hadsereg 1870. jan. 1-én csak 104,354 emberből állana, tetteleg 135,709 ember volt zászló alatt. E 30% fölőleg nagyon túlnépesíti a zászlóaljokat s megnehezíti a kantonok terheit. Némely népes kantonban 1000, 1200, 1400 emberből áll a zászlóalj. Más kanton, hogy költséget kiméljen, leszállítja a létszámot, megrövidítvén a szolgálati időt. Ez mind sérelmes egyenlenség; következménye az, hogy a hadi költség a különböző kantonok lakóira nem egyenlő, a katonai kiképezés pedig szintén nem egyformán teljes.

Még több baj van a honvédségnél, mely, mint említettük, egészen a kantonok alá tartozik, s melyet a szövetség csak nagy veszélyben vehet igénybe. A honvédség szervezetét az alkotmány egészen a kantonok kormányainak tetszésére hagyja. Vannak ugyan szövetségi törvények, melyek fegyverzetét, szolgáló idejét (legalább egy napot egy évben), sőt fegyelmi ügyeit is szabályozzák, de e törvények, úgy szólva, a levegőben lógnak, mert a kantonokat az alkotmány e részben nem kötelezi. Szervezetében sok a hanyagság és hiány; például a

zászlóaljak ereje 377 és 1368 ember közt váltakozik. Ha a háboru kitörne és szükség lenne a honvédségre, tökéletesen újra szervezésén kellene kezdeni a dolgot.

A mi a műszaki csapatokat, a tüzéreket, mérnökkart, lovasságot illeti, ezek a szövetségi kormány költségén és igazgatása által képeztetnek ki. De a hadsereg többi részének kiképzése, felszerelése, fegyverzete a kántonok költségére megy s ezért igen különböző, olykor nagyon rossz is. Elmúlt ugyan az az idő, mikor a kisebb kántonok egymással egyetértve játszották a katonai törvényt s a felszerelést és fegyverzetet egymástól kölcsönözgették; elmúlt a vándor-ágyuk ideje is, melyek, mint a színházi díszlet, egyik kántonból a másikba mentek sorban. Az ily visszaélést a szövetségi felügyelők öröközése ma már lehetetlenné teszi, de azért a kántonok jutalékaiban oly meglepő különbség van, hogy míg az egyik egészen rendszeres sereget mutat, a másik inkább rögtönzött fölkelő népek látszik.

Mind e bajt a *szövetségi tanács* egy gyenge szerrel akarta orvosolni. Át akarta ruházni a gyalogság oktatását a szövetségi hatalomra; ki akarta mondani, hogy minden polgár köteles bizonyos ideig szolgálatban állani, a mi által a felesleg a szövetségi hatalom rendelkezése alá jutott volna; végre javasolta, hogy a honvédséget is a szövetséges hadseregbe kell bekebelezni. Különbözik pedig a felszerelést, fegyverzést, tartást a kántoni hatalomra hagyta. A *képviselőház* már tovább ment. Fejenkénti sorozást kívánt s hadkötelezettséget minden polgárra husztól negyvennégy éves korig; a hadsereg egész szervezetét teljesen a szövetségi törvényhozás alá akarta vetni, valamint a felszerelést és oktatást is, sőt azt akarta, hogy a hadsereg összes költségvetését is átvehesse a szövetségi kormány, ha a szövetségi törvényhozás azt határozza. A kántonok hadi készleteit, a fegyvertárakat s egyéb katonai épületeket is a szövetség kezeibe kívánta átadni.

Ez szigorú központosítás volt. Joggal mondták a foederalisták, hogy ily intézkedés véget vetne a kántonok önállásának. A mint kiesnék kezeikből az oktatás, fölfegyverzés, felszerelés, bizony nem lennének egyebek ember-szállítóknál, kik kötelesek újonczot szedni s a szövetségnek beküldeni. Fölhozták, hogy a porosz rendszert utánozni Schweizban lehetetlen, mert a teher elviselhetetlen lenne a népre. Felhozták, hogy a kiképzés a nagy kántonokban már is kitünő. Hogy a kántonok

tisztjei szakiskolából kerülnek ki. Hogy a fegyverek reformálását is a szövetség rendelte el. Hogy ez újítás elnyomná azon üdvös és nemes vetélkedést, mely a kántonok közt, sőt a polgárok között is uralkodik. Dufour tábornok véleménye alapján sokan épen a kántonok önállóságában látták a katonai újrászervezés legfőbb támaszát, s az így alkotandó sereget legalkalmasabbnak tarták minden támadás visszaverésére. S aztán hol is venné a szövetség a költségeket? Ismét a kántonokat kellene megfosztani. Már 1848-ban elvették tőlök a postát és vámot, de akkor méltányos kártérítést kaptak érte; most pedig jövedelmeiket is meg akarják támadni, midőn egyszersmind souverainitásuktól is megfosztják őket.

Kétségkívül az aggodalmak lecsillapítására tett az *államok tanácsa* a javaslatban két könnyű változtatást. Kimondta, hogy a hadsereget úgy kell beosztani, hogy egy-egy kánton csapatai, a mennyire lehet, együtt maradjanak; azonkívül, hogy a katonai törvény végrehajtása a kántonokban magok a kántoni hatóságok által történjék, a szövetségi törvényhozás által hozandó szabályok szerint.

Ez új rendszer magában is nagy csapást mérne a kántonok önállóságára, de mindent megegyeztetni lehetetlen s a nemzeti védelem érdeke előtt engedniök kell. Nagyobb baj azonban a terv pénzügyi következménye. Schweizot alig lehet oly államnak képzelni, mely százötvenezer embernyi sereget tart, nagy költségvetéssel. Virágzását eddig annak köszönheté, hogy kevés adót fizetett, olcsó kormánya volt. Már a kántonok eddig is mintegy hét millió frankot fizettek a szövetséges hadtartására, most azonkívül, hogy ez a szövetségi költségvetésbe menne át, még másfél, két, sőt talán három millió pótlékkal fogna növekedni. Hol venné erre a pénzt a szövetség?

Előre látták ezt a revisio szerzői is és a katonai centralizációt pénzügyi centralizációval voltak kénytelenek összekötni. A létező alkotmány 34-ik pontja szerint a szövetség költségei a szövetségi alapok kamataiból, a vámokból, a posta- és lőpor-monopol jövedelmeiből s a kántonok járulékaiból fedeztetnek. Az új terv 28-ik pontja szintén azt rendeli, hogy a vámok jövedelme a szövetség javára fordítandó, de ez azt jelenti, hogy *teljesen* arra, a nélkül, hogy a kántonok kárpótlást kapnának. És ez nagy különbség. A kántonok most az 1848-ban tőlük elvett vámokért 58 centim kárpótlást kapnak minden lélekre (az 1838-diki népszámlálás szerint); sőt ha ez összeg nem futná ki

annyira, a mennyit az 1842—1846. évek vámjövödelméből átlag évenként kaptak, akkor ennek megfelelő kiegészítést is. Most e forrásról le kellene mondaniok a szövetség javára; kivételt csupán Uri, Graubünden, Tessin és Wallis kantonok tennének, melyek az alpesi nagy nemzetközi utak fenntartására a kárpótlást ezentul is kapnák.

A posta és telegraph adná a másik új jövedelmi forrást. Mikor a posta-kezelést központosíták, a kantonok részére az 1844—46. évi átlagnak megfelelő évenkénti kárpótlás volt rendelve, föltéve, hogy a posta összes tiszta jövedelméből a kárpótlások összege kitelik. Most ez a kárpótlás is elesnék. A katonai váltságdíjak, melyeket eddig a kantonok kaptak, ezentul szintén a szövetség kezébe folynának. Azonkívül a javaslat egy új adót is kíván behozni, a dohány-adót, melynek kivetését a szükséghez képest a szövetség rendelhetné el.

E pénzügyi reformok mellett még bizonyos számú egyéb reformok is vannak az új tervben, melyek mind a szövetségi kormány hatalmának kiterjesztésére szolgálnak. Ilyen az, mely az erdei és gát-rendőrséget a szövetségi kormány alá rendeli. Ilyen a súly- és mértékrendszer, a halászat és vadászat, a játékházak elnyomása, az egészségtelen vagy veszélyes iparágak, a gyárakban alkalmazott gyermekek munkája, az emigráns ügynökségek s a biztosító vállalatok fölötti felügyelet, mely mind a szövetségi hatalom jogkörét emelné a kantonok rovására. Hasonló intézkedés történik, az ipar és kereskedelem szabadságát biztosítani. Egykor, a 48-diki forradalom előtt, az ipar és kereskedelmi vállalatokat a kántoni törvények sokféle és nehéz nyűgben tarták s még ma is némely kántonban nagy egyenlőtlenség van a régi lakosok s az új jövevények közt. Említenek néhány várost, melyekben, mint a középkorban, ma is tilos ez vagy amaz árucikk bevitel. A legfüggetlenebb iparágak gyakorlata sok helyen még költséges engedélyezésnek vagy igen alkalmatlan föltételek teljesítésének van alávetve, mert ezek nélkül senki sem űzheti mesterségét azon a kántonon kívül, ahol született. Hogy e bajoknak is véget vessen, az új javaslat 29-ik pontja kikiáltja az ipar és kereskedési szabadságot s a 30-ik pont a szövetségi törvényhozássra bizza meghatározni a föltételeket, melyek alatt valamely ipar az egész szövetség területén gyakorolható.

Kevésbbé sürgős intézkedés az, mely a bankok és vasuti vállalatok fölötti törvényhozást szintén a szövetségre kívánja

bizni. Eddigélé csak a bankjegy-kibocsátás szabályoztatott így. E szövetségi felügyelet a hitelintézetek fölött nagyon helyes ugyan, mert ez intézetek befolyásuk és összeköttetéseik által gyakran kibujnak a kántonok, kivált az apró kántonok felügyelete alól; de e javaslat végső célja oda irányul, hogy egy bizonyos számú kiváltságos bankot a szövetség oltalma alatt egyesítsen, vagy hogy ennek hatalmat adjon nagy állam-bankot is állítani föl — a minek szüksége már legalább is kétséges. A mi a vasutakat illeti, az ezekre vonatkozó határozat a nagy társulatok vezetőinek kívánatára vétetett föl a javaslatba (kiket Bernben *bárok*nak hívnak) oly kilátással, hogy aztán a szövetségi hatóság által vállalataik s különösen a szentgothárdi üzlet pártolását kieszközölhessék. Néhány évvel ezelőtt a *bárok* néhány kántonban ugyszólva kényőkre uralkodtak, megnyervén azok kormányait s onnan dominálván az egész Schweizot. Nem sokára azonban a nép ezt megsokallta s kivette kezeikből a hatalmat. Azóta megváltoztatták a taktikát s a szövetségi kormánynál igyekeztek befolyást szerezni. Dühös foederalistákból kemény centralistákká lettek s az ő segítségökkel nyert többséget a javaslat a szövetségi gyűlésen. Az ő kedvökért van fölvéve a javaslat 24-ik pontjában a vasutakra vonatkozó törvényhozás központosítása. Ilyen központosítás nagyon hasznos lehetett volna, midőn a nagy vasutak alapításáról volt szó s midőn a kántonok csaknem összeszereskedtek a subventiók alatt, melyeket fizetniök kellett; de sokkal kevésbbé szükséges most, mikor már csak mellékvonalak építéséről lehet szó s igazán nem érdemes így megfosztani a kántonokat az önállóságnak e végső jelképétől is.

Ily utra lépven, tovább is mentek a revisionisták. Nemcsak hogy a szövetségre ruházták a kátoni jövedelmek egy részét, de magukban a kántonokban is beleavatkoztak az adók kivetésébe. Az új javaslat 32. és 33. pontja megtámadja az *Ohmgeld* nevű illetéket, mely sok kántonban a borra és szeszre van kivetve. Nem tiltja ugyan még el ez illetéket, mint né-mely merész ujitó kívánta volna, de csak ideiglenesen tűri el, husz évig, melynek lefolyása után végkép eltöröltetni rendeli.

Nem kevésbbé beavatkozik a népnevelésbe is. Elrendeli (25-ik pont), hogy a kántonok tartoznak behozni az ingyenes és kötelező oktatást, s ez által e fontos kérdéseket, melyek a kátoni törvényhozás körébe tartoznának, egy vonással eldönti. A kötelezettség már régóta megvolt Schweizban, de külön-

böző formák alatt, például iskolai kötelező adózás alakjában, mely megkönnyíté a kántonok és községek terheit: ez tehát egy szükségtelenül kivetett új teher volna. Ugyanazon 25-ik pont a felsőbb oktatást a szövetségi törvényhozás körébe teszi át, s jogot ad ennek, hogy egy szövetségi egyetemet, műegyetemet s egyéb ily felsőbb tan-intézeteket állíthasson föl. Ez által óhajtanák a centralisták elérni azt, hogy Schweiz minden gyermeke egyenlő nevelést kapjon s előkészüljön a polgári jog egységére. A polgári törvényhozás egységét tüzi ki e párt végső céljának mind ezen reformokban. Mikor ezt eléri, a politikai centralisatio talán még nem lesz bevégezve, de a társadalmi, melyből mind a többi ered, már befejezettnek lesz tekinthető. Erre törekszik tehát a javaslat teljes erővel.

IV.

A polgári jog codificatióját régóta óhajtják a jogtudósok épen úgy, mint a kereskedelem és ipar legsürgetőbb érdekei. A törvényhozás egysége napról napra annál szükségesebb lesz, minél jobban fejlenek a viszonyok. A magánjog sokfélesége a mindennapi életben gyakran bosszantó, sőt nevetséges következményekre visz. A schweizi utazó egy félnap alatt tíz különböző törvényhozásnak lehet alárendelve. Az egyik kántonban kötött házasság a másikban érvénytelen. Az örökös törvényei minden lépten mások. A nagykorúság itt tizenkilencz, amott huszonhárom éves kornál kezdődik. A kötelmi és kereskedelmi jog sokféleségéből nem lehet eligazodni. Ha például valamely ipar több kánton területére kiterjed, nem tudni, melyiknek törvényei alkalmazandók reá. Üzletekben nincs biztosság, mert nincs egységes kereskedelmi törvény. Némely apró kántonban még arra is van eset, hogy a törvényt egyenesen valamely vállalatra való tekintetből hozzák. Több kántonban például a jelzálogi kiváltság első sorban az adós rokonait illeti, Zug kánton törvénye pedig az elsőrendű jelzálogi hitelezőt hatalmazza föl kijelölni, hogy ki jöjjön utána a második helyre. A szövetségi törvényhozás megkísérté segíteni e zavaron s kiadott egy kereskedelmi törvénykönyvet. De ez nem elég, mert a rendetlenségnek csak akkor lehet vége, ha a reform a polgári jog codificatiójára is kiterjed.

A régi állapot fenntartói azonban védik e különféleséget,

mert a nemzeti szellem gazdagságára mutat, s mert, szerintök inkább hasznos az, mint ártalmas. A különböző kántonok — mondják ők igen helyesen — kevesebbet érintkeznek egymással, mint a szomszéd országokkal, melyekhez a nyelv azonoságán s a könnyű közlekedésen kívül a törvények egyformasága is köti őket. A francia Schweiz polgári törvényei hasonlók Franciaország törvényeihez; a német Schweiz megtartá a régi német jogot. Ezekkel mindegyik jobban boldogul, mintha a szövetségi törvényhozás egyenlőséget erőszakolna rájuk, mely az ő történetökkel s közszellemökkel ellenkezik. A revisionisták azonban nem álltak meg e kifogások előtt s még a szövetségi tanács is, mely nem buzgott túlságosan a revisióért, kész volt az egyenlősítést pártolni némely halaszthatatlan tárgyakban, minők a személy- és áru-szállítást illető szerződések, az írói tulajdonjog, a csőd s az adósságok behajtása. A szállítási szerződések egyformasága már annyira szükséges, hogy törvény hiányában a vasut-társulatok kénytelenek voltak kölcsönös egyezményekkel segíteni a bajon. Az írói tulajdonra nézve meg a kántonok egymással is, a külfölddel is külön szerződésekben állanak, a mi számos egyenetlenségre ad okot. Ezekre nézve hát a szövetségi tanács nem vádolható, ha az egyenlősítést pártolja.

A javaslatba fölvett kérdések egyik legérdekesebbike az, mely a letelepülési jogról szól. Az 1803. évbeli törvény azt határozta: „Minden schweizi polgár szabadon települhet más kántonba s folytathatja ott iparát; politikai jogokat nyerhet azon kánton törvényei szerint, melybe települt, de ily jogokat két kántonban egyszerre nem gyakorolhat.“ E szabadelvű intézkedést 1815-ben eltörölték s az akkor kelt szövetségi szerződés a települési törvényhozást egyszerűen és egészen a kántonokra ruházta. Az 1848-diki alkotmány visszaállítá a települési szabadságot, de csak a keresztyén polgárookra nézve. Az 1866-diki revisió-javaslat ki akarta terjeszteni e jogot vallás-különbség nélkül minden schweizi polgárra. Most arról van szó, hogy ez, ha lehet, még jobban megkönnyíttessék.

Valóban az elavult törvény azon furcsa eredményre vezetett, hogy Schweiznek ezrével vannak oly lakói, kiknek nincs más hazájuk, mint Schweiz, de a kik azért még sem schweizi polgárok, mert egy kántonban sincs politikai joguk. *Heimathlose* lett a nevök; hontalanok saját hazájokban. Külön törvényre volt szükség, hogy a szövetség képes legyen védeni

őket a kantonok követelése és üldözése ellen s a szövetségi főtörvényszék védelme alá helyeztettek. A polgári jog maig sem egyéb Schweizban pusztá községi jognál; egészen személyi jog, mely a származástól függ vagy önkényesen a kanton és a község által adatik. A schweizi, ha kiköltözött is, mindig szülő kantonához tartozik s más földön csak eltürve fogadják be. Ha szülő kantonával összeköttetése megszakad s nem sikerül belépnie azon kanton kötelékébe, melyben lakik, hontalan lesz és ugyszólva hitang. Letelepülése néha legyőzhetetlen nehézségekkel jár. A fennálló alkotmány szerint egy schweizinak sincs joga más kantonba települni, ha csak származásáról, jó erkölceiről, előbbi életéről és polgári jogairól bizonyítványt nem mutat föl. Bukottak, gyámság alatt állók nem települhetnek. Azon kívül némely kanton terhes biztosítékokat s díjakat kíván a jövevénytől.

Az új javaslat, mellőzve ez akadályokat, csak két föltételt köt ki: hogy a települő ne legyen bűnvádban elítélve s ne legyen keresetképtelen, kinek tartása a kanton terhére essék. A ki három év óta megtelepült, a javaslat szerint meg is nyer minden jogot, mit a honiak gyakorolnak, kivéve, hogy nem osztozik velök a községi javakban, melyek a családokban örökösödés által szállnak az utódokra. S a kérdés részleteit, nehogy a kantonok ismét különbözően intézkedjenek, szövetségi törvény által kívánja a javaslat elintéztetni.

Hasonló természetű kérdés támad a honfiusítási jogra nézve is. E jogot mostanig a kantonok önállóan osztogatták, de ebből is sok vizzásság eredt. Ha valamely idegent egy kanton honfiusít, az egyszersmind schweizi polgár is lesz s következőkép a szövetségnek is van némi joga elfogadni vagy visszavetni. Különben is a kantonokban ezzel botrányos visszaélések történnek, melyeknek már véget kell vetni. Az utóbbi háboru alatt Németországban a kantonok ügynökei valóságos vásárt üztek a schweizi honfiság jogával. Addig is, míg szövetségi egységes törvény szabályozná ez ügyet, a javaslat azt kívánja, hogy a honfiusítás iránti folyamodványok először a szövetségi tanácshoz adassanak be, s ha ez helybenhagyja, csak akkor tétessenek át valamely kantonhoz.

Nagy hévvel kívánják a törvényhozás egységét a házassági jogra nézve is. Furcsa dolog, hogy Schweizban a legszabadabb intézmények mellett a szokás által mily ferde megszorítások maradtak életben a házassági jog körül. Sok kanton-

ban a vegyes házasság különböző felekezeti párok közt tiltva van. Sok kántonban nem szabad nőülni addig, míg a férfi nem igazolta, hogy miből fog élni, nehogy családjá a község terhére maradjon. E törvény bizony csak a törvénytelen szülöttek számát növeli, de mind a mellett nagy szigorral megtartja azt a német kántonok nagyobb része, melyekben a szegény-adó rendszere van életben. A francia és olasz kántonokban nincs ily törvény, mert ezekben a szegények köz-eltartása kevésbbé szigorú.

Már a szövetségi törvényhozás bele is avatkozott a vegyes házasságok ügyébe s nemcsak helybenhagyta, de biztosította is azt. Mi lett az eredménye? Az, hogy némely kántonban, mely a házasságokat akadályozni akarta, az egy-vallásuk között nehezebb lett a házasság-kötés, mint a vegyes házasságok. Hogy valamennyinek egyenlőségét biztosítsa, az új javaslat a házassági jogot a szövetség védelme alá helyezi, kimondván, hogy semmi vallási indok vagy a felek kereset-képtelensége nem lehet akadály a házasságnak. Különben a kántonok jogait a házasság vallási és polgári formáinak meghatározására nézve e javaslat lehetőleg igyekezik meghagyni, de hozzáteszi, hogy házassági ügyekben senki sem köteles magát az egyházi hatóságoknak alávetni.

Igy közeledik lépésenként a javaslat a polgári törvényhozás egysége felé s az 55-ik pont már nyíltan is kifejezi ezt: „A magánjogi törvényhozás, ide értve a törvénykezést is, a szövetség ügykörébe tartozik; azonkívül a szövetség kiterjesztheti törvényhozását a büntetőjogra s bünvádi eljárásra is.“ Bár az igazságszolgáltatás kezelése még nem vétetnék el a kántonoktól, e pont elfogadása által mégis nagyon meggyengülnének s daczára e nagy reform hasznosságának, könnyű felfogni, ha sok jeles hazafi megrémül s aggódva kérdi, nem hoz-e vést e mély felforgatás az egész országra? A törvényhozás egységét előbb-utóbb a szövetségi főtörvényszék hatáskörének kiterjesztése követné. Mostanig e törvényszéknek, melyet, mint tudjuk, a szövetségi gyűlés nevez ki, feladata itélni a szövetség és valamely kánton közt, több kántonnak egymás közt, a szövetség és testületek vagy magánosok közt támadt egyenetlenségei, a *Heimathlose*-k viszonya s a politikai bűnök és vétségek kérdéseiben. Az új javaslat ezeken kívül reá bizza a kántonok s magánegyének közti perek eldöntését is. Kétségtelen, hogy befolyása a szövetségi kormány hatalmá-

val együtt növekednék s a törvénykezés központosítása nem lenne tovább elkerülhető.

Végre következik a javaslat egyik legkényesebb pontja, a vallási kérdés. E pont talán valamennyi között leghevesebb vitákra ad okot, mert Schweizban a vallási kérdés mostanában csaknem középkori elkeseredettséggel forog szőnyegen. A javaslat „a szabad egyház a szabad államban“ elvein áll, legalább látszólag. Kimondja, hogy a hit és lelkiismeret szabadsága sérthetetlen, hogy senkit vallási okból polgári és politikai jogaiban háborgatni, vagy valamely vallási cselekedetre kényszeríteni nem szabad, hogy senki sem köteles fizetni oly adót vagy illetéket, a mi vallási célokra fordítatik nem az ő felekezete javára, s hogy senki sem menthető fel vallási okok miatt valamely polgári köteletség teljesítésétől. Ez elméletben szabadelvű rendelkezés azonban sok ellenzésbe s elfogulatlan hazafiuknál is komoly aggodalomba ütközött. Sokan félve látják benne azon út követését, melyen Németországban Bismarck vallási politikája halad, s melyen a hatalmas katonai és caesari állam talán elérheti célját, de a sok nemzetiségű és sok vallású kicsi Schweiz romlásba juthatna. Az ultramontán-katholikusok különösen e pont miatt szavaztak a revisió ellen, szövetkezve régi elleinekkal, a conservatív protestánsokkal. Ha e kérdést mellőzik, talán más lett volna az egész szavazás eredménye is.

V.

Ezek az új terv főbb vonásai. Végig nézve rajta, nincs mit csodálnunk, hogy oly makacs ellenzésbe ütközött nem csak a kántoni önállóság legbuzgóbb barátai, hanem igen sok higadt és mérsékelt embernél is, kik bár nem ellenzik a modern irányu haladást, de félnek vakmerően rohanni belé. A terv teljes központosító rendszert foglal magában, mely rövid időn veszélyesen fejlődne tovább. Ha mind e reform teljesülne, alig volna többé különbség Schweiz és a központosított nagy államok szervezete közt. Könnyű felfogni, hogy sokan, bár részletekben e reformok szükségét belátják, de hazájok létezését a szövetségi intézményhez kapcsoltnak hiszik, aggodva tekintenek ez ujításokra.

A dolgok rendje parancsolja a szövetségi kormány megerősítését. De minél jobban erősítik hatalmát annál szüksége-

sebb lesz ellen-sulyról is gondoskodni, mely a szövetség és a kantonok közt fenntartsa a sulyegyenlet. A javaslat készítői abban vélték ezt föltalálni, ha a kantonok népe egyenesen részeseül a szövetségi törvényhozásban. Eszméjük az volt, hogy a nép, mint több kantonban a köztörvényhozási ügyekre s magában a szövetségben a szövetségi szerződés módosítására nézve eddig is gyakorlatban volt, vegyen részt ezentúl a szövetségi gyűlés határozataiban s ez új befolyás által nyerjen kárpótlást a kántoni önállóság jogának elvesztéseért. Ez eszmét minden ember pártolta, legalább minden oly ember, ki a kantonokat egy tisztán egységes kormány lábai alatt eltiporva látni nem akarta. De a nép e befolyása különböző formák alatt történhetik. Mint *referendum*, mint *veto* vagy mint *kezdeményezési jog* is, mely megengedi, hogy bizonyos számú polgárok egyesülve, a szövetségi gyűlést ez vagy ama tárgy elintézésére fölszólíthassák.

Egészen természetesnek látszik, hogy a szövetségi alkotmány átvegye azon formát, a *referendumot*, melyet a régi szokás szentesített s több kanton alkotmánya eléggé a kor igényeihez is alkalmazott. Ez intézmény mintegy összeolvasztja a képviseleti modern rendszert a tiszta demokrátiával s a parlamentet egyszerű törvény előkészítő testületté teszi, melynek határozatai csak akkor érvényesek, ha azokat a nép helybenhagyta és szentesítette. Ily értelemben e rendszer kiválóan megfelel a schweizi demokratia jellemének. A *veto* jogából fejlett az ki, 1848-ban, legelőször Schwytz kantonban, hol a népgyűlés közvetlen törvényhozó eljárása (*Landesgemeinde*) megszűnván, helyette a *referendum* intézménye lépett életbe. Azóta sok más kanton is egymás után átvette: Graubündten 1854-ben, Basel-Land 1863-ban, Thurgau, Zürich, Bern, Luzern, Solothurn 1869-ben, Argau 1870-ben s úgy látszik e rendszert minden kanton hajlandó volna elfogadni.

Miért ne követhetné e rendszert a szövetség is, most, midőn csaknem az egész politikai és polgári törvényhozást magához akarja ragadni? Miért ne fogadná el a *referendumot*, hiszen e között s a *veto* közt voltaképen csak egy különbség van: csak annyi, hogy a *referendum* kötelező s maga a szövetségi gyűlés által rendeldendő el, míg a *veto* csak akkor alkalmaztatik, ha a nép vagy a kantonok kívánják, bizonyos meghatározott formák szerint. Aztán a *referendumot* sem szükség minden szövetségi törvénynél különbség nélkül alkal-

mazni. Meg lehet szabni az eseteket, a melyekben gyakorlandó. Lehet például csupán a polgári és büntető törvényekre korlátozni, vagy kiterjeszteni ezeken kívül a katonai és vallási törvényekre és minden oly intézkedésre is, mely az alkotmány elveibe vág. Azonkívül minden egyéb ügyre, ha a két kamara szükségesnek látja, vagy ha egymással nem egyeznek meg, vagy ha csak egyikök kívánja is. S végül magának a népnek is meg lehet engedni, hogy a *referendumot* bizonyos föltételek alatt bármely ügyben kívánhassa; például ha három hó alatt ötvenezer polgár által aláírt kérelem sürgeti valamely szövetségi törvény *referendumát*. A kántoni függetlenség elismeréseül ugyane jogot lehet adni a kántoni kormányoknak is; ha öt kánton felszólal érte, kívánatukat teljesíteni kell.

Eddig ezekben, némely külön kérdést kivéve, unionisták és foederalisták körülbelöl egyet értenek. De a *referendum* alakja fölött eltérnek egymástól. Egy részök csak a kántonok szavazatában lát fontosságot s *referendum* által csak a kántoni önállóság utolsó biztosítékát keresi. Más részök meg mindent a népszavazatnak s a szám szerinti többségnek vetne alá s az ő fejökben a *referendum* nem egyéb mint a demokrat közpon-tosítás eszköze. Sőt némelyek épen azt kívánják, hogy csupán a népszavazás döntsön s a kántonoknak ne legyen szavuk a *referendumban*. Mert, szerintök, a kántonok e szavazata vagy egyáltalán fölösleges formálítás, vagy ha nem az, akkor össze-ütközésbe hozza őket a néppel, a mit előbb-utóbb a kántonok bánnának meg. Azonban ez az ellenvetés épen úgy fordítható az *államok tanácsa* ellen is, mely a szövetségi törvényhozásban a kántonokat képviseli, s míg ezt eldobni nem akarjuk, míg két kamara hozza a törvényeket, ugyanazon alapra kell fektetni az általános szavazást is. Ha az ebből eredhető összeütközések árthatnak a kántonoknak, még többet árt, ha a szavazási jogot is megtagadják tőlök; ez volna a legbiztosabb ut megsemmisíteni befolyásukat. Ne feledjük, hogy szövetséges államban a kántonok jogban egyenlők, de tetteleg nem egyenlő erkölcsi személyek. Zug vagy Unterwald népessége, csak olyan Bern, Waadt vagy Argau mellett, mint Németországhoz mérve Schweiz. Ha mindent a nép szavazására akarnának bízni, a kis kántonokat tönkre tennék. Viszont, mivel szövetségi ügyekben minden polgárnak választási joga van, kántoni ügyekben pedig csupán az elismert kántoni polgároknak, esetleg meg-történhetnék, hogy a kántoni szavazásnak más eredménye

lenne, mint az általános nép-szavazásé; ebből az a furcsaság eredne, hogy a kántonok mintegy önmagokat támadnák meg, bizonyára a közrend s a kántonok tekintélye rovására. Hogy ezt elkerüljék, vagy egyesíteni kellene a két szavazást, vagy kimondani, ha külön folytatnák is, hogy a választó jog mindkettőben azonos.

A mi az ajánlott *kezdeményi jogot* illeti, annak csak némi demokrata színe, de kevés gyakorlati haszna volna. Ha ötvenezer polgár vagy öt kánton kívánja valamely szövetségi törvény módosítását, vagy valami új törvény tárgyalását, oly szabad országban, a minő Schweiz, bármikor találhatnak módot e kívárat érvényesítésére, a nélkül, hogy erre törvény által legyenek felhatalmazva. A képviselőházban mindig akadna szó-szólójok. Másrészt pedig ötvenezer polgár igen csekély kisebbsége, alig tizedrésze a nemzetnek s mi történnék, ha egyik ötvenezer polgár egyik értelemben, másik ötvenezer meg ellenkező értelemben kívánna valamit. E jog csak meddő párt-izgatásokba vinne és forradalmak eszközévé válnék.

Ime, ilyen kártérítéseket adna a javaslat a kántonoknak, elvett szabadalmaikért. Nevetséges volna még csak állítani is, hogy ez kártérítés. A *referendum*, a mint e tervben van, nem élénkitné a kátoni életet s nem serkentené a nemzetet politikai mozgásra. A nagy népszavazás, mely egy *igenben* vagy *nemben* nyilatkozik, mindig kétséges jele a souverainitásnak. Itt pedig a többség egészen elnyomná a kisebbséget s valamely kántont teljesen egyhangú szavazata sem menthetné meg attól, hogy le ne győzessék. Néhány ily tapasztalat után a polgárok, ismételten látva tehetetlenségöket, megunnák e hasztalan tiltakozásokat s nem érdeklődnének többé a politikai ügyek iránt, hanem megszoknák a visszahuzódást, mint a sokáig absolute kormányzott országok népe.

De egészen más eredménye volna, ha a szövetségi törvényeket a nép pusztán elméleti jóváhagyása helyett a kátoni törvényhozás tárgyalásának vetnék alá, mint Amerikában az alkotmány módosításait az államok gyűléseinek. Ekként a kántonok tanulmányozhatnák, megvitatnák s valóban magukévá tennék a törvényeket, vagy kifogásukat ellene szabatosan indokolhatnák, s gyűléseikben nem szünnék meg a politikai élet.

Ily *referendum* hasznos lehetne. De az egész alkotmány-újítást más módon kellene kezdeni. A nép s a kántonok két-

szeres többsége sem elég arra, hogy szentesítsen oly nagy fontosságú intézkedést, mint egy új alkotmány behozatala. Ily eljárás annak teszi ki az országot, hogy egy kicsike többség készületlenül meglepje; vagy párt-tusákat gerjeszt, melyek fölzavarják az érdekeket, fölszítják a szenvedélyeket s talán nem is törődnek magával a kérdéssel, melyről szó van. Ha egy nemzet ily meg nem érlelt, ki nem forrott határozatot hoz, csak ideiglenes lehet ez s aligha éri meg a holnapot. Az Egyesült Államok alkotmánya igen bölcsen rendelé, hogy az alkotmány módosításai csak akkor válhatnak törvényt, ha a congressuson két-harmad többséget szután az államok három-negyed részének jóváhagyását megnyerték. Így kerüli el az elhamarkodás veszélyét s csak az igazán megért reformoknak nyit utat. Néha évekbe kerül míg az újítás keresztül megy; ez alatt a közvélemény eléggé megcsiszolja. S egyszersmind elkerülük a népszavazási nagy küzdelmeket, melyeknek nagy része csalás vagy csalódás, még akkor is, ha csak egy ember neve körül forog, s annyiival inkább ott, a hol bonyolult közérdekek vagy nehéz jogi intézkedések fölött kell határozni.

Még egy nagy kérdés feküdt a javaslat tervezői előtt. Hogyan bocsássák e javaslatot szavazás alá: szakaszonként-e, vagy *en bloc* (*in globo*, mint Bernben mondják)? Nyilvánvaló, hogy csak szakaszonként várhatni valódi komoly eredményt, mert a polgárok véleménye csak így nyilatkozhatik szabadon. *En bloc* reá szavazhat ily javaslatra a párt-ember, kinek talán egyik-másik pont elfogadása érdekében is áll, de a józan s lelkiismeretes polgár nem adhatja rá szavát. Hanem a revisionisták épen oly érdekeket láttak összebonyolítva az *en bloc* szavazásban, hogy ennek sikerét kétségtelennek hitték. A katonai ügyek és polgári jog, a vasutak, vallási kérdések, némely felekezetnek, kántonnak, vagy néposztálynak adott kedvezmények gondos összevegyítése által remélték, hogy körülöttek fognak csoportosulni a nagy ipar s a szélső radicalismus, a pénz emberei s a katonai párt, zsidók és katolikusok. Nem hanyagoltak el semmit: az *Ohmgeld* husz évi fenntartása, az alpesi nagy utaknak ígért subventio csalétek volt az apró kántonoknak, hogy adják el politikai érdekeiket. De épen ez buktatta meg a javaslatot; vállalatuk pusztá cselszövénynek tünt föl s az általuk tervezett coalitióval szemben egy másik, sokkal erősebb, keletkezett.

A május 12-diki nagy szavazás eredménye meglepő volt mind két pártra. A revisionisták biztosnak hitték a győzelmet s még a szövetségi kormány sem tartozkodott velők magát compromittálni. A szövetségi két kamara elnökei kiáltványt intéztek a néphez, mely csaknem fenyegető szavakkal végződött. A revisionista sajtó kiaknázta a nép legvakabb szenvedélyeit s igyekezett a vallási gyűlöletet felszítani. Mind ez erőlködés daczára a javaslat 5000 szóval kisebbségben maradt, s bár kicsiny volt a foederalisták többsége, nagy öröm lett az nekik, mert váratlanul jött. Önként nagyították következményeit s nagy diadalnak tartották azt, a mi előrelátó emberek szemében csak néhány hónapi haladék vala.

Mert ma is, a szavazás megtörténte után, kétséges kérdés, hogy kié a valódi többség? A nemzeti tanácsba küldendő képviselők legutóbbi választása ismét a revisió szellemében ütött ki. A május 12-diki vereség nem rémitette el e párt hiteit, sőt siettek erejüket újra összegyűjteni. Övék volt a schweizi népnek csaknem fele s bizton számíthattak, hogy segít nekik az idő. Más részről a foederalisták, érezve győzelmök ingatagságát s tudva hogy a revisió ismét meg fog jelleni, igyekeztek a közvéleményt lecsendesíteni az által, hogy a kantonokban magok indították meg azon reformokat, melyeket a szövetségi alkotmány részéről elfogadni nem akartak. Waadt kanton, a revisió egyik leghevesebb ellenzője, egyebek közt elhatározta, hogy a megtelepült schweizi polgár épen úgy részesüljön a községek igazgatásában, mint a kanton polgárai. Luzernben, Freiburgban, Wallisban, Graubündtenben, sőt Zürichben és Bernben is társulatok alakultak, hogy a kanton törvényhozásában a reform szellemét éleszszzék. Így remélték a foederalisták kikerülni elleneiket s elvenni egy új revisionalis kísérletnek egész alapját.

Reményök csalódott. A képviselő-választásnál nagy kisebbségben maradtak. Az új nemzeti tanács 135 tagja közül 90 a revisió hive. Az államok tanácsában megtartották ugyan a többséget: 24 szavazatot 20 ellen, de ha a két kamara együtt tanácskozik, a revisió pártja nagy többségben van, 110 szóval 69 ellen. Látni való, hogy ily körülmények közt a revisió csak el van napolva s nem sokára újra megjelenik, bővítve és átvizsgálva az előbbi szerzők által.

A conservativek e bukása bizonyára sok részben a választó rend tökéletlenségének s a többség által a kisebbségre

gyakorolt nyomásnak tulajdonítható. Semmi sem mutat arra, hogy a május 12-diki szavazás, ha most megújíttatnék, más-kép üssön ki, mint az első alkalommal. Sőt a revisiót pártoló kántonokban a revisionistákra adott szavazatok tetemesen kevesbedtek; 193,000 helyett csak 160.000-ret számlálnak. Más részt igen csekély többség döntött a választások legnagyobb részében: Argauban például, hol 24.962 revisionistát és 15.289 foederalistát számítottak, ez utóbbiak a kántoni küldöttségben csak oly arányban vannak képviselve, mint 1 a 9-hez; Solothurnban 5966 foederalista van 9610 ellen s ezek egyáltalán képviselve sincsenek; Szent-Gallenben a revisionisták csak a szavazatok egy harminczad részével vannak többségben s mégis 9 képviselőjük van 1 foederalista ellen. Mind ez azt bizonyítja, hogy a választó törvényt még sürgősebb volna megjavítani, mint a szövetségi alkotmányt.

Az államok tanácsában még egy kis többsége lévén a conservativeknek, ez módot ad nekik megakasztani a revisió munkáját. Csak vissza ne éljenek vele, mert a reform, ha viszszaülökik, annál nagyobb erővel pattan elő. A régi kántoni intézmények bizonyára igen becsesek és tiszteletre méltók; ezek voltak a schweizi szabadság bölcsői oly időben, midőn a szabad népek önkényt kis körre szorítkoztak, s egész életök egy város temploma körül vagy egy félreeső elzárt völgyben folyt le, de ma, az új művelődés nagy fejlődése közepett többé nem elegendők. A kántonok kicsinyek, nem állhatnak meg magukban, s ez teszi a központosítást elkerülhetetlenné. Ha oly nagy és népes országok volnának, mint Amerika államai, ha oly politikai és morális egyformaság volna bennük, a szövetségi szervezet tiszta fenntartása sokkal könnyebb lenne. De nem így van, s ezt egyik pártnak sem szabad felednie. El kell nyomniok mindenenek előtt, egyesült erővel azon vészes szenvedélyt, mely itt-ott már forrong, s mely ha elmérgesedik, elveszíti Schweizot: el kell nyomniok a fajgyűlöletet s a vallási gyűlöletet. Az utóbbi lecsendesíthető az állam és az egyház elválasztása által. A fajok viszályát egy kis hazafiság és jó indulat által elkerülhetik. Nem rég történt, hogy Feer-Herzog, a revisionista igazgatóság és Argau államtanácsának elnöke egy epés beszédben azzal vádolta a *welscheket* (a román fajú schweiziakat), hogy a revisió megbuktatására galádul szítják a fajgyűlöletet. Csak a foederalisták ne kövessék e szomorú példát.

Különben a fajok ez ellenségeskedése Schweizban inkább látszatos, mint való. A francia-porosz háboruban inkább a francia kántonok voltak porosz párton s a német kántonok a francziák barátai, mint megfordítva. Könnyű is érteni, hogy miért: egyaránt féltvén nemzeti önállóságukat, mindegyik a közelebbi szomszédtól tartott inkább, mely a meghódítással vagy beolvasztással közelebbről fenyegetheté. Mindegyik védte családját az idegen „testvérek” ellen. S ma is a román kántonokat nem a francia név iránti rokonszenv ingerli Németország ellen, hanem az a félelem, hogy a központosítás germanizálná őket, ez pedig önállóságukat veszélyeztetné. Annyival élénkebb e félelem, mert némi centralisatio elkerülhetetlenül szükséges lett, de az eléjük adott javaslatban nem hogy a veszély volna eltávolítva, sőt új aggodalmakra látnak okot. Hanem a *francziáság*, *németség*, melylyel egymást kölcsönösen gyanúsítják, mindkét részről rágalom; schweiziak ők mindnyájan; csak schweiziak, s ezt be is bizonyítanak, ha ütne annak órája.

Az utóbbi évek bizony kérdéssé tették a kis országok semlegességét. Ha új háboru ütne ki, nem igen bizakodhatnának a védő szerződésekben s talán kényszerülnének az egyik küzdő nagy hatalomhoz csatlakozni, hogy éltüket megmenthessék. Földrajzi helyzeténél fogva Schweiz kevesebbé van kitéve e veszélynek, mint például Belgium vagy Hollandia, de azért készen kell állania. S ha hadi szervezetét reformálta, kormányát központosította, ez által már el is fogadja az új helyzetet, egész terhével együtt, és védő állást foglalva, mintegy lemond a semlegességről. Szóval őt is az európai összes nemzetek közös sorsa éri. Nem menekülhet se kinn se benn egy szörnyű és döntő válságtól. S fölötte mind a külső mind a belső veszélyek ijesztőleg bonyolodnak. Külső események siettettek s mérgeztették el az alkotmányos válságot. Belső vizály lehet az, a mi alkalmilag majd provokálhatja az idegen beavatkozást s fölbátorítja a német politika kilátásait, ha e veszélyt ideje korán katolikusok és protestánsok, conservatívek és újítók, *welschek* és *germainek* egyaránt be nem látják. Ha az egy év óta támadt ellenszenv tovább tart s élesedik, ha, mint egykor, belháboru ütne ki a kántonok közt, Németország diktálhatná nekik a béke föltételeit s talán darabokra szakadna az ország.

De ennyire nem fognak jutni. Jobban szeretik a hazát és szabadságot, mint gyűlölik az ellenpártot s az idegen beavatkozó, az új Vakmerő Károly, ki hóditva jönne ellenök, ugyanoly egyesült, elszánt és hősi ellenállásra találna, mint a múlt idők nagy napjaiban.

DUVERGIER DE HAURANNE UTÁN

a. l.

KÓBOR TAMÁS.

(Tam O' Shanter.)

Burns.

„Boszorkánynyal, manóval teljes e könyv.“

Gavin Douglas.

Ha ritkul a vásári tér,
S szomszéd, koma, szomszjan betér
Kocsmába, a hosszú napon;
S hullong a nép ki a kapun:
Míg boldogan sereзве ülünk,
Elázunk és rusnyán örülünk,
Mit bánjuk a mérföldeket,
Mocsárt, lejtőt, meredeket,
Mely köztünk s a hon közt terül,
Hol asszonyunk dér-dúrral ül,
Ráncz homlokán, mint vész egen,
S ápolja mérgét melegen!

Szegény Tomin bezzeg betelt,
Hogy éjjel *Ayrből* utra kelt,
(A vén *Ayrből*, melynek nincs párja
Derék legényre, szép leányra.)

Hej Tomi! lett vón' bár eszed
S Katód tanácsát béveszed!
Megmondta százszor, hogy te nagy
Szájhős, iszos, szélházi vagy,
Ki Mindszenttől Farkasnapig
Nincs vásár, hogy ne légy nyakig;
Minden sütés-lisztnek felöntesz
A molnárral, míg ráköszönthetsz;

Lovad ha egy patkót lerúg,
 Már a kovács veled berúg;
 Templomba indulsz urnapon
 S hétfő is ott ér a csapon.
 Megjósoló: elébb-utóbb a
 Dögöd' lelik a *Doon* folyóba'!
 Vagy hogy az *Alloway* ó
 Templomnál elkap a manó!

Ah, szende hölgyek! köny esorog
 Szememből, ha rágondolok:
 Hány szép tanács, hány bölcs dolog
 S hosszú tanítás kárba vesz,
 Mit férj a nőtől fel se' vesz!

De tartsunk sort: — Tamás tehát
 Pompás helyen érte magát,
 Kandallónál — jó tűz alatta —;
 A sör magát dicsőn itatta;
 Mellette Csiszlik Jancsi, a
 Hű, régi korhely czimbora:
 Egymást testvérként szeretik,
 Nyakaltak együtt hetekig!
 Dal s zaj között az este mult,
 A sör meg, az mindég javult;
 A csaplárné enyelg Tamással
 Sok titkos édes lábnyomással;
 Csiszlik minden vadat elészed:
 Röhögte a csaplár a készet; —
 Künn zúghat a vész, bőghet is:
 Tamás nem vét rá fittyet is.

A Gond, hogy ily boldogot lát,
 Serhabba fojtá önmagát;
 Mint méhe száll kincsesel rakottan,
 Szállt minden perc gyönyörrel ottan;
 Ur a király: hanem Tamás
 Boldog, dicső, mint senki más!

De a gyönyör: elnyilott mák,
 Érintsd, s leomlott a virág!

Vagy hó, mely a patakba hull,
 Perczig fehér — aztán sehul!
 Vagy tünde csillag: azalatt
 Mig rámutatnál, leszaladt!
 Vagy a szivárvány dísze, mely
 Zápor között mosódik el. —
 Időt ki köt meg? . . . Itt az óra:
 Tamásnak is kell ülni lóra;
 A rémes óra eljőve,
 Az éj ivének zárköve;
 S oly éjszakán lesz indulandó,
 Mint még soha bűnös halandó.

Fútt, fútt a szél, majd megszakadt,
 Ömlött a zápor, mint patak;
 Gyors fényt el-elyelt a vak éj,
 A dörgés hangja hosszu, mély;
 Ily éjszakán — gyermek is érti —
 A jó lelket Gonosz kísérti.

Jó szürke Rózsiját megülve,
 — Kinél jobb ló sincs ott-körülbe' —
 Sáron-vizen Tamás üget,
 Fitymál szelet, záport, tüzet;
 Majd fogja új kék süvegét;
 Majd dúdol egy vén skót regét;
 Majd óva néz szét sok helyen,
 Hogy „el ne kapják“ hirtelen:
 Mert *Alloway* tájához ért
 Hol a bagoly s szellem kísért.

Immár a gázlón áthaladt,
 Hol a kupecz hóba fuladt;
 Föl, a nyírfák — a szirt megé,
 Hol Karsci részegen nyakát szegé;
 El, a rekettye s buzaföld
 Mellett, hol a vadász megölt
 Kis gyermek hullájára lert;
 Ki, a cserén, — a kutnak át
 Hol Mungó anyja felköté magát.

Előtte a *Doon* árja hömpölyg,
 A vész az erdőn zúgva bömbölt,
 Sarktól sarkig villám lövelt,
 Harsant az ég közelb-közelb :
 Hát im, nyögő fák közt világ van :
 Az ó templom áll szinte lángban,
 Fény tör ki résen és falon ;
 Bent tombol a táncz s vigalom.

Hős *Árpanedv*, ki lelket adsz !
 Tőled veszélyben nő a dacz.
 Egy rossz hatos csudát tesz nálunk ;
 Egy korty : s az ördöggel kiállunk ! —
 Tamásnak is fejébe mászott
 A ser : hét ördögtől se fázott.
 De Rózi meghökkent, megállt,
 S nagyon uraltatá magát
 Kézzel, sarokkal, míg elé
 Mozdulni mert, a fény felé.
 Juj, Tomi, most ! a mit te látsz !
 Merő bűbáj, s boszorka táncz ;
 Nem ujdón-uj cotillon az,
 Minőt Páris divatba hoz,
 Hanem kuferczes, kopogós,
 Mártogatós, leguggolós,
 Ugrós szilaj táncz, — s bőrduda :
 Ezt fujják talp alá oda.
 Ablak-szugolyban legfölül
 Maga vén Sátán bácsi ül
 Mint nagy, bozontos, czirmos eh,
 Övé a muzsikás szerep ;
 Szorít is oly nyers hangot ő,
 Hogy reng belé boltiv s tető.
 Körül, mint szekrény, sok koporsó,
 Egy-egy halott mindben, s utolsó
 Diszkontőse van rajta még ;
 Fagyos kezökben gyertya ég,
 Melynél Tamás, bátor vitéz,
 Ur-asztalán szörnyedve néz :
 Egy gyilkost, még bitófa-diszben,
 Babát, ki nem volt keresztvizen ;

Kötélről most metszett zsványt,
 Szájtátva még, a hogy végsőt zihált;
 Öt bárdot, a vérozsda rajta,
 Öt hosszú tört, rá vér tapadva;
 Ott egy gyerekfojtó zsinég,
 Kés, mely apát ölt meg, kinek
 Torkát szelé saját fia,
 Nyelére száradt ősz haja.
 Ott három ügyvédnek a nyelve
 Sok rongy-hazugsággal bélelve;
 Rohadt papszívek feketén
 Büzlöttek minden szegletén;
 S több iszonyuság, förtelem,
 Hogy elsorolni vétkelem.

Döbbenve mig bámul s fülel
 Tamás: kedv, tréfa nő dühvel;
 A sip jobban-jobban hasítja,
 A tánczos nép ugyan szorítja,
 Perdül, cikáz, ölel, forog;
 Vén asszony izzad, hogy csorog,
 Mind falho' vágja ringye-rongyát,
 S egy ingbe járkák a bolondját.

Hej Tomi! vón' csak szép leány
 Ez mind, kövér, úgy tiz s nehány¹⁾;
 Az ingök nem vastag hetes,
 De hószin gyolcs, tizenhetes:
 Ezt a „többsincs“ nadrágom' is,
 Mely egykor volt kék bolyhu *plüsh*,
 Leadnám czombomrul, le, csak
 Hogy egyszer rám pillantsanak!

De ennyi görhes vén banya
 Csikót is megvadítana,
 Ugrálva botján szanaszerte; –
 A gyomrod hogy' föl nem keverte!

¹⁾ T. i. éves.

De Tomi tudta, mit, hogy? ám :
 „Volt ott egy furcsa fürgé lány“
 Kit most avattak bé a karba,
 (Utóbb ismerte *Carrick* partja :
 Mert sok baromfélét leölt,
 Sok jó dereglyét összetört,
 Sok kárt tön árpa-, rozsvetésben ;
 Elt tőle a táj rettegésben.)
 Az inge finom len fonálból,
 Melyet visel még lánykorából,
 S bár hossza sértőleg hiányos,
 De, mert különb nincs, célirányos.

Ah! hitte vón' a tisztos mámi,
 Mikor megvette inged, Náni,
 Két fonton (ez volt kincse mind),
 Hogy még boszorkány tánczba vidd!?

De szárnyad itt, múzsám, ereszd le,
 A dal magas, nem bírod ezt te :
 Hogy' ugrott Náni, hogy' bomolt,
 (Virgonez, erős egy fruska volt,)
 Hogy állt Tamás, mintegy büvölve,
 Szemével a lányt majd benyelve ;
 Még Sátán is izeg-mozog,
 Szemet mereszt, — fű és szuszog ;
 Mig — egy szökelle, újra más —
 Eszét veszté bolond Tamás
 S kiáltja: „Brávó, Kurta-ing!“
 Rögtön setét minden megint,
 S alighogy Rózsit fékbe kapja,
 Zúdul ki a pokol csapatja.

Mint vadméh zúg ki bős dühvel
 Ha fészket rabló verte fel ;
 Mint nyúlra, hopp! vadászcsoport,
 Mely orra előtt felugort ;
 Mint úzi egy vásári had,
 Ha „tolvaj! fogd meg!“ szó riad :
 Fut Rózsí most ; — üvölt inába
 Boszorkány és vasorru bába.

Juj Tomi! lesz vásár megint:
 Pokolba sülsz meg, mint hering;
 Otthonn Katid hiába vár:
 Bús özvegy asszony Kata már!
 Czo, Rózsi, mint tőled telik!
 Siess eljutni hid-felig,
 Ott rázhatd, gúnyra, farkadat,
 Folyó vizen boszorka had
 Átkelni nem mer, nem szabad.
 De míg a hidra feldübörgött,
 Volt neki rázni farka, ördög!
 Mert Náni, ki ott jár közel,
 Szoritja Rózsit és tüzel,
 Tamás ellen tör és lohol; —
 Ha tudná, Rózsi mit kohol:
 Egyet szökik — gazdája ment —
 De szürke farka kárba ment:
 Náni tövön belé ragadt;
 Szegénynek, egy csutak maradt!

No, ez igaz történetet
 Ha ki, anyától született
 Olvassa, és ember fia,
 Tanácslom megfontolnia
 Ha kedve inni csoszszan épen,
 Vagy kurta ing jár az eszében,
 Hogy kéjtül a kár nincs tova:
 Im példa rá Tamás lova.

ARANY JÁNOS.

JÓ TANÁCSOK.

A kinek van mit szólnia,
 Te hozzád szól, múzsák fia!
 Férfi és nő, ifju és vén,
 Tanácsit szivedbe vésvén,
 Ostromol a sok hamis . . .
 Köztök vagyok magam is.

Az első szó: „Én tudom azt,
A mi költőt dalra fakaszt;
Dalod is csak akkor élhet,
Ha élteti az elmélet,
Hallgass reám, én tudom,
Mint haladj legjobb uton.

Eszmét rajzolja hiu képen,
Egyetemet az egyénben,
Anyagod' szellemmé fujjad,
Teremts minden sorban ujat
S ha egy ferde hangot ad,
Csapd a földhöz lantodat.“

Második szó: „Ne tarts rendet,
Légy, mint isten megteremtett,
Vidor materialista,
Egyszerű naturalista,
Tőről fakadt népies . . .
S dicsőség vár, csak siess.

Hajadat ne érje fésű,
Légy fájdalmas kinézésű,
De ne fájjon azért semmi,
Tudj tivornyan inni, enni . . .
Igy élhetsz túl a siron,
Mint Petőfi, meg Byron.“

Harmad szóban lányka sóhajt:
„Szerzél nekem lángoló bajt;
Elragadtál énekeddel,
Felköltött bűm, jöszte, vedd el,
Jer körömbe ülni le,
Arany ajku fülmile.

Énekeld a holdvilágon
Elveszett boldog világom! . . .
Ha szivedet halni hívja
A szerelem édes kínja:
Tárd felém majd kebeled',
Jer, én meghalok veled.“

S parlagon is nő a tanács:
„Lantolj, danolj, avvagy kiáts,
Tőlem akár holtig fujhatd
Mind a régit, mind az újat,
Engem szebb nótára vár,
S pedig ingyen — a madár.

De ha Parnasz hegyét járod,
Ne koldusszenny legyen párod;
Földön lakol, nem az égben
Viselkedjél földiképpen
S felszállj, avvagy lemerülj,
Engem mindig elkerülj.“

— — Fejed füstöl, szinte látom,
Ostromolt dalos barátom!
Azt várod, hogy én is szóljak,
Adj hitelt hát az én szómnak:
„Hogyha mindezt béveszed,
Kifőczamlik az eszed.“

LÉVAY JÓZSEF.

A TRAGÉDIA ÉS KOMÉDIA KÖZÖTT.

Nem lehet kétségben az olvasó az iránt, hogy a fennirt cím alatt azon drámai fajról fogok szólni, melyet szoros értelemben *drámának* nevezünk; azon fajról, mely köztudomás szerint ép oly szívesen látott vendége a színpadoknak, a mily kevésbé sikerült neki eddig az aesthetikusok előtt tekintélyre vergődni, már csak azért sem, mert voltaképen azzal sem igen vagyunk tisztában, mikor dráma a dráma, azaz, mikor nem tartozik egy színmű se a tragédiához, se a komédiához. Tudjuk, hogy nevezetes aesthetikusok mindent a tragédia körébe vonnak, miben a cselekvény a komikum ellentéte nélkül a jellemek komoly páthosza által nyeri jellegét, s a köznapiból kiváló emelkedett hangulat lebeg az egész felett; az, vajon a conflictus a hős bukását kívánja-e, vagy megenged vigasztalóbb megoldást is, nem látszik előttök irányadónak. Viszont a komédiánál elégnék látszik a dolgok olyatén viszonya, melyből elvi, e szerint valódi tragikai küzdelem nem fejlődhetik, hanem az önkény és véletlen játéka vezeti a cselekvényt megnyugtató katastrophához, habár benne mélyebb életérdekek jönnek is kérdésbe. Ily felfogás mellett igen természetes, hogy a két szélsőség közé nagyon kevés esik, s egy kis pedanssággal azt a keveset is ide vagy oda lehet erőszakolni; és ha nem lehet, kimondjuk az ítéletet, hogy e vagy ama mű bastardfaj, mely nyujthat élvezetes látványt a tömegnek, de a műbíró elismerésére soha sem számíthat.

Innen van, hogy a közép-faj elméletével, azaz lényegének és kellékeinek meghatározásával behatóbban oly kevesen foglalkoztak, minek eredménye ismét az, hogy az ilyen mű drámai termékekkel szemközt annyira zavartak az ítéletek, nemcsak az élvező közönségben, hanem a kritikusok közt is.

Pedig a kérdés nem érdektelen. Egy tekintet a modern drámára meggyőzhet bennünket arról, hogy az aesthetikai merevségnek semmi haszna sincs; naponkint tapasztalhatjuk, hogy a legkülönbözőbb válfajú conceptiók versenyeznek a költői koszorúért, s a polgári úgy mint társadalmi élet legkülönbözőbb jelenségei szolgálnak drámai anyagul, melyeknek feldolgozásában a költők ép úgy nem tragikai mint nem komikai eszméből indulnak ki; hanem másolják az életet, úgy, a mint van komoly és derült oldaláról; másolják mondom, sokszor gyarlón és prózailag, de nem ritkán a költői ingredienciák kellő alkalmazásával, úgy hogy a józan theoretikus kénytelen elismerni művészeti jogosultságukat, és keres biztos álláspontot, melyből helyesen ítélhet és következtethet.

Ezen álláspontot a dráma történeti fejlődése nyújtja neki. Erre helyezkedve, nem lehet ignorálnia, hogy a keresztyén dráma, a mint elveszté bibliai jellegét, közvetlen a népies elemet vette fel, s mindazt, a mit a népéletben akár tragikai, akár komikai érdekűt talált, nem tiszta műelvek szerint elválasztva, hanem a maga naturalisticus együttességében dolgozza fel, s épen az elemek tulnyomóssága szerint szomorú, vagy vigjáték lett, vagy valami a kettő között, minek theoriáját már Lope de Vagánál megtaláljuk nagy vonásokban.

Nem szándékozom a dráma történetének előadásába becsátkozni; legyen szabad csupán azt megjegyeznem, minő szempontból találom lehetségesnek a drámai középfajok elméletének kifejtését.

Szerintem itt nincs más biztos kulcs, mint a költői világnézetek helyes megkülönböztetése. A tragikai világnézet az erkölcsi világrend győzelmét, a komikai az élet bajaiban, a realitásban is nyilvánuló eszme hatalmát érvényesíti; ott az elvi harcokból az eszme az egyén bukása által emelkedik ki; itt minden derült látszattá, sérteni nem tudó játékká lesz. Midőn a költő az élet ellentétes oldalait úgy fogja fel, hogy a komoly küzdelemből a szerencsés megoldás könnyítő hatása nyomul a lélekbe, a tragikai bukás helyett a kibékülés vigasztalása gyönyörködtet, a nélkül, hogy a cselekvés egész folyamának komolyságába szétbontólag tolazkodnék be a komikum önkénye: akkor lehetséges oly műfajt teremteni, mely joggal követeli önállóságának elismerését.

Mellőzöm itt Diderot dramaturgiájának idevonatkozó pontjait, melyek a középfajú polgári drámára nézve sokáig

kánonokul szolgáltak; de hivatkozom a tragikomikai dráma egy másik, méltán tekintélynek tartott védőjére, Lessingre. A *Hamburgische Dramaturgie* 70. darabjában foglalkozik az ellentétek vegyítésének kérdésével, s azon tapasztalatból kiindulva, hogy szemléleteinknél abstrahálunk a zavaró befolyásoktól, következteti a művészet abstrahálásának szükségességét, a mi a tiszta tragédiához, vagy komédiához vezet bennünket. „Csak akkor — ugymond — ha az esemény, folyásában, az érdek minden árnyalatát felveszi, s az egyik nem csupán követi a másikat, hanem szükségképen foly a másikból; ha a komolyság a nevetést, a szomorúság az örömet vagy megfordítva szüli, hogy az egyik vagy másik abstrahálása lehetetlenné válik: csak akkor nem kívánjuk az abstrahálást a művésztől sem, s ez esetben a művészet még előnyt is nyerhet az abstrahálás lehetetlenségéből.” Így nyert például Shaksper művészete az ellenkező dolgok kapcsolatából; s azon művei, melyek a középfaju dráma neve alá sorozhatók, a minők a *Velencei Kalmár*, *Cymbeline*, *Szeget szeggel*, *Minden jó, ha jó a vége*, s főképen némely történeti drámái: *IV. és V. Henrik*, példányokul tekinthetők arra nézve, mint kell a költő lelkében végbe ment békítő processusnak oly művészeti kifejezést adni, mely az elemek ellentétessége daczára is tiszta műélvezetet nyújt.

Azonban, bár Lessing észrevételei meglehetősen fején találják a szeget, még koránsem engednek teljesen világos pillantást vetni azon műfaj lényegébe, melyről itt szó van. Ő arra látszik fektetni a súlyt, hogy a művészetnek feladata eme középfajban a tragikumot és komikumot összefoglalni, csak-hogy nem külsőleg, hanem a drámai élet szükségessége szerint. E követelés bizonyára rendén van, csak-hogy nem alkalmazható minden tárgyra. Lényegében humoros felfogásra utal, s tudjuk, hogy a humor első sorban komikai conceptióra vezet, s a mű komoly jellege csak akkor marad meg, ha a humor az iróniától kölcsönzi színeit, mint azt épen Shakspernél látjuk, kinél a humor többször a legszeszélyesebb paródia alakjába burkolózik. Lásd a falstaffiádokat *IV. Henrikben*. Azonban vannak oly életviszonyok is a történelmi, polgári, társadalmi és családi életben, melyek közt az erkölcsi conflictusok által nemcsak ugynevezett érdekes, hanem valóságos drámai küzdelem áll elő, hol a jellemek és cselekvények annyira komolyak, az eszmétől annyira áthatottak, hogy bennük az élet

komikuma épen nem jelenik meg; s mégis, minthogy a hős vagy diadalmasan emelkedik ki a harczból, lévén elég ereje az akadályokat legyőzni, vagy megőrizve lelke nemességét, a tévedésekből lelkiileg megújulva, a szenvedések által erkölcsileg megtisztulva lép ki: a dráma kifejelete, a nélkül, hogy a bonyodalmak komikai pointtel oldatnának fel, szerencsés.

Az egész cselekvényben mintegy a gondviselés munkáját látjuk, mely az érdekek és szenvedélyek különfélesége daczára, az emberi tévedések és erények bonyodalmaiból egybehangzó valóságot, megnyugtató világrendet hoz létre, az egyéneket úgy nevelvén és vezetvén a tökély felé, hogy azok a komoly harcok között felismerjék az életharmonia útját, s magokat a sorsnak alárendelve oda iparkodjanak hatni, hogy cselekvéseik eredménye akarattjuk irányával egyezzek, s így vételeik gyümölcsét élvezhessék. Ha a dráma művészet ily életviszonyokat ragad meg, s alkotásának ideális magvává ez erkölcsi elvet teszi: akkor származik azon drámai mű, melyet Carrière a *kibékülés* vagy *szabadság színművének* nevez. Ő volt első, ki e czímen a középfajta hagyományos ridegséggel lenéző aesthetikusok ellenében indokolta annak jogosultságát és szépíteni értékét. Szerinte, ha a tragédiában a szükségesség, a komédiában az önkény és véletlen uralkodik, akkor a szűkebb értelemben vett dráma sajátlag a szabadság költészete. Ott, t. i. a tragédiában a jellem saját benső természetét vagy szenvedélye unszolását követi, a nélkül, hogy szemlélődő öntudatának általánosságában felülemelkedne az egyoldalúságokon. Romeo nem hallgat Lorenzo reflexióira; Antigone nem gondol arra, miként lehetne a kegyelet törvényének, az államának megsértése nélkül, eleget tenni. Vagy a vigjátékban vakon engedik uralkodni szeszélyeiknek s a pillanat ötleteinek játékát, hogy azok komikai paralysisben mulattathassanak bennünket. Itt a tulajdonképeni drámában az egyéniség az egész szellem azon önműködéshez emelkedik, melyben az ember annak tudatában is, hogy másként cselekedhetnék, czieljai után törekszik; melyben magát saját egyes gondolatai, kedélyirányai és elhatározásai urának ismeri fel; melyben alanyiságát saját választás után összhangzásba tudja hozni a világrend objectív törvényeivel. A valódi szabadság oly birtok, melyet folyton ki kell vívni, mely csak az önmegszabadítás tette által lesz sajátunkká. A dráma ez az önmegszabadítási processzus harcának s egyes mozzanatai kifejlésének előadása. Minél tel-

jesebben emelkedik fel az emberiség a természet vagy naturel lépcsőjéről a jelleméig, annál inkább lesz épen a kibékülés vagy szabadság drámája legillőbb és legkielégítőbb műalakja. (Lásd Carrière *Aesth.* II. 625.)

Tehát épen a keresztyén cultura és világnézet az, mely e műalakot virágzásra hozhatja, a mint a dráma történetében látjuk is, hogy a tulajdonképeni dráma lényegileg az ujkor teremtménye. Nem érdektelen azonban egy pillantást vetni a nem keresztyén drámairodalomra, legalább azért, hogy lássuk, mint érintkezik az emberi szellem még a végső határpontokon is, melyek egészen különböző régiókat jelelnek az emberiség fajkülönbségében, s ezzel a culturában és világnézetben.

Az indek drámájában sajátosság kifejezését leljük a kibékülési eszmének; sőt e dráma nem is egyéb, mint erőteljes formája azon eszmének, hogy az emberi szenvedések okvetlen még a földi lét boldogsága által jutalmaztatnak, s az ellentétek, melyekbe a hősök sodortatnak, csak az erény megpróbáltatására szolgálnak. Csakhogy az ind dráma hősei rendesen mentek a vétségtől, s gyakran inkább ideális derékség által lesznek üldözések és veszélyek szenvedő áldozatai. Azon drámákban, melyeket Klein nagy munkája *Geschichte des Dramas*, III. ismertet, egész sorát látjuk az ily nemes alakoknak. Az *Agyagkocsi* címűben Charudatta braman, egy valóságos bölcs Náthán, *Malati- és Madhavá*-ban a címhősök, az ind Romeo és Julia, az *Uttara Rama Cheritra* címűben Sita királyné *Mudra Rákshasá*-ban az exminister, *Sakuntalab*-an a címhősnő, mind oly jellem, kik a rájuk neheződő sorsot nem magok idézik elő, de arra szolgálnak, hogy bennök az ind világnézetnek megfelelő kibékülési, s ezzel a tisztulási eszme érzékenyítő, emelő s megnyugtató hatással tárgylagosittassék. És a cselekvény minősége szerint a hangban is, melylyel az ind költő a szívekhez szól, legtöbbször szintén nem az egetrázó páthosz szenvedélye, hanem azon szelid, gyengéd, elsimuló hullámrézkés érezhető, minő az elegiai kedély tengerszemén szokott mozdulni.

Sok szép van e drámai művekben, csakhogy a mi fődolog, a drámai, öntudatos cselekvény hiányzik belőlök, s a felsőbb hatalmaknak, a *deux ex machinák*nak oly széles tért juttatnak, hogy a harmoniára vezető megoldás nem drámai fejlődés eredménye, s így nem csoda, ha mi ezen irrationalis elemek hatásával ki nem tudunk békülni.

Nézzük a görög drámát. A görögöknek könnyen megfejtethető okoknál fogva csak tragédiájok és komédiájok volt. Náluk a köztársasági forma daczára, sőt épen e miatt, sokkal csekélyebb volt az egyesek értéke, s minden sokkal inkább alája volt vetve az állameszme összfogalmának, hogysen az individualis lét minden árnyalata, a cselekvés minden iránya megtalálhatta volna náluk költői formáját. Csak a nagy jelenségek, az élet szembeötlőbb törvényeit feltüntető, s az *egészre* vonatkozó tények birtak vonzerővel a művészre, ki maga is a nép összességében leledzett, s egész lényével annak kiegészítő láncszeme volt. A költészet maga a nyilvános élethez tartozván, a hagyomány, mythos, történet és közélet eseményei voltak azon tárgyak, melyeket a költő sikerre törekedve feldolgozott mindaddig, míg az államéletben a bomlás be nem következett, s a nyilvános életben szenvedett veszteségek pótlására a szűkebb családi élet tényei felkeresésére nem utaltattott. Hanem ekkor már a költészet is sülyedésnek indult. A görög dráma virágzása a három nagy tragikus és Aristophanes korába esik, kiket az idő és saját geniusok képesített a mondott értelemben költeni, hogy művészetük a görög élet bevégzett képviselője legyen. A görög tragikusok világnézetében a végzet azon setét hatalma jelel határozott irányt, mely az apák bűneit nemzetségek büntetésében törli el; de műveik magas eszményhez emelkednek, midőn alapul azon félhomályu háttert veszik, mely a nemzeti hagyományok összességéből állván, az egyes hősök sorsában a köztársaság életfeltételeit s az általánoshoz, mint törvényszerű világrendhez alkalmazkodásnak szükségességét mutatták meg. A hagyományok bevégzett tragikai képeket szolgáltattak, s a komoly dráma ezek körén tul nem lépett. Ellenkezőleg az aristophanesi komédia az államélet hanyatlásával karöltve járó colossalis botorságokat ragadja meg, s groteszk képekben, a komoly elem kizárásával, a legcsapongóbb humor erejével, phantastikus rajzokban tárja elénk a kor hibáit, s bár a költői positiv eszményt a nézők kedélyébe varázsolja át, a művész kaczagása és gúnyja a tiszta komikum légkörében marad, hová az élet komoly harcainak zaja át nem hatol.

Habár azonban a görög dráma a tragikum és komikum ezen teljes különváltságát mutatja is fel, jelentékeny nyomokra akadunk, melyek az antik világnézetnek a modernnel találkozását mutatják.

A tragédia célja a katharsis, az indulatoknak félelem és szánalom általi tisztítása, mely egyszersmind magának a hősnak megtisztulása, s voltaképen nem egyéb, mint a tragikai vétség súlyos következményei szemléletének, a világrend győzelmének felismerése által eszközölt emelkedésnek, az eszmei kibékülés hatásának eredménye. Ezen eszmei kibékülés a görögöknél sem történik mindig a hős testi életének romjai felett. Ismernek tragikai conflictusokat, melyekből a hős positiv győzelemmel, tehát úgy lép ki, hogy nem csupán az eszme tartja fen érvényét, míg az egyén maga megsemmisül, hanem a küzdő ellentétek között ezen végzetes katastrophát megelőzőleg jön létre a harmonia.

Nem akarok *Prometheusra*, *Oedipusra*, *Az aulisi Iphigeniára* hivatkozni, mint melyekben az összeütközések, a csodaszerű megszabadulás, az istenek haragjának nehéz szenvedések által megengesztelése, de elvégre is a hősöknek a véges és így egyedül emberi tevékenység köréből kiragadtatása a negativ tragikum érzetét kelti fel bennünk. Állításunkat csak Sophokles *Philoktetese* által akarjuk igazolni. Philoktetes az antik tragédia egyik legremekebb jellemdarabja. Tárgya azon vállalat, hogy Odysseus a Lemnos szigetén kitett, kigyómarás következtében iszonyun szenvedő hőst, Philoktetest elvigye a görög táborba. Odysseus ugyanis az általa elfogott jóstehetségű Priamosfíto, Helenostól megtudja, hogy Ilion csak a Herakles nyilainak birtokosa, Philoktetes és Achilles fia, Neoptolemos által foglalható el. Miután tehát a Skyros szigetén nevelkedő Neoptolemost felkereste s társul magához vette, Lemnosba evez, hová kilencz év előtt, midőn a görög sereg Trója alá vonult, épen ő tétette ki a szenvedő Philoktetest. Odysseus tudja, hogy Philoktetes a rajta elkövetett sérelmet nem bocsátja meg neki, s szép szóval ő általa nem bírható a harcban résztvevésre; azért szokása szerint eselhez fordul, eszközül az ifju, egyeneslelkű Neoptolemost használván. Ez Odysseus által rábeszélve magára vállalja a hazug szerepet, hogy a beteg hős rokonszenvét megnyerve, annak fegyverét eltulajdonítsa, mi által, legalább Odysseus számítása szerint, Philoktetes kényszerítve lesz őket Trója alá követni, s a veszedelmes nyíl nélkül még csak boszut sem állhat a csalárdságért. A terv tökéletesen sikerül azon pontig, hogy Neoptolemos Philoktetes ájulása alatt megőrzésül átveszi az íjjat. Azonban Achilles hősi magzata csak pillanatnyira térhetett le az igazság, a valódi er-

kölcshöz ösvényéről. Osodálata Philoktetes iránt a legbensőbb tiszteletté lesz, s midőn az igazság bevallása sem képes az elgyötört hőst együttműködésre bírni, nemcsak az íjját nem adja át Odysseusnak, hanem Philoktetest gyengéd gonddal ápolni s ennek egyedüli óhajtását, hogy hazájába vitessék, teljesíteni elhatározza. Hasztalan dühöng Odysseus. Philoktetes az ifjura támaszkodva indul. — Ekkor jelenik meg Herakles, dicsőséget, gyógyulást, Párisnak általa történendő megöletését, hadi zsákmányt, a harczok hősi jutalmát ígérve neki, mire Philoktetes örömmel hajol meg nagyszerű hivatása előtt, s a görög táborba megy.

Talán nem volt felesleges e bámulatos művet röviden ismertetni, hogy világosan láthassuk benne a kibékülési dráma antik példányát. Ime a jog, a humanismus győzelme, a hősök katharsisa a békés kiegyenlítés mozzanataiban! Philoktetes az első dráma, mely szerencsés kifejlésével inaugurálta azon művészi conceptiókat, melyekben az ellentétek, az elvi harczok, a kedély nagyobb megnyugtatósára a lélekfenség, az érzület-méltóság, a valódi erkölcsi szabadság alapján oldatnak fel. Herakles közbelépése ugyan, mint *deus ex machina* hat, de a régiek világnézetével egyező megfejtését eszközli a bonyodalomnak, s lényegileg nem változtat a dolgon. A modern dráma nem vonja az emberek cselekvéskörébe a felsőbb hatalmat, de a kibékülési eszmét ugyanazon alapon juttatja diadalra, s lelkünket könnyítve, a harmonia szemléltetése által vigasztalva, örömmre gerjesztve érinti. Legyen szabad azon kevés mintászerű darab közül, melyek e helyt példák gyanánt felemlíthetők volnának, néhányra hivatkozni. A legjellemzőbb darab mindenesetre Göthe *Iphigeniája*. Ezen görög mythosra alapított, de legkeresztényibb szellemben költött dráma egymaga nyújthatna felvilágosítást arról, a mit itt elméletileg kifejtteni akarunk. Iphigenia, kit a feláldoztatás elől Diána Aulisból elragadott, s Taurisban papnőjévé tett, arra van hivatva, hogy Tantalus ivadékairól a terhes átkot elhárítsa, engesztelést, békülést hozva a vérbűnök folytán pusztulásnak indult család sorsába. Ily feladatot csak tiszta lélek, a legeszményibb nőítés oly példánya teljesíthet, minő Iphigenia! Gyengédsége, emelkedett szelleme, a végtelen szeretet, melylyel az emberiség ügyét felkarolja, áldást terjeszt mindenfelé, s a nyers kedélyeket fogékonyabbá teszi a humanismus, a szeretet iránt.

Thoas király, ki az ősök törvényeit és szokásait egy bárbar fejedelem szigorával akarja végrehajtani, e fenséges lélek igézete alatt áll, s Taurisban az emberáldozatok megszűnnek. Azonban a félvad erkölcs csak lassan tisztul át az emberiesség önzetlen érzetévé. Thoas nőül akarja venni Iphigeniát, a ki azonban hivatásának sejtelmével bírván, gyengéden visszautasítja az addig oly jóltevő kezét. A király indulata rohamában követeli, hogy Iphigenia, ha királyné nem akar lenni, legyen papnő, olyan, minőnek ősi szokás szerint Diána papnőjének lennie kell. A nép sürgeti az áldozatokat, Iphigenia embereket, minden idegent fel fog áldozni; a kezdetet azon két idegennel kell tennie, kik a tengerparton rejtekükben elfogattak. — E két idegen, Orestes és Pylades. Ők Apollo jóslata nyomán jöttek ide, hogy a „nővért“ magokkal vigyék Mycénébe, ezáltal remélvén Orestes menekülni az Erynnisektől. Iphigenia előbb feloldja őket lánczaiktól, hogysem tudná kilétüket; midőn Orestesben testvérét ismeri fel, azoknak s magának gyors megszabadítására gondol. Orestes már kigyógyult örületes állapotából, s minden jóra látszik fordulni a menekülés által. De Iphigenia tiszta lelkében iszonyu vihar támad a gondolatra, hogy Thoast, jóltevőjét, második atyját megcsalja. Érti, hogy családja bünsúlyát csak úgy törülheti el, ha lelkét bármily vétek szennytől tisztán tartja, — s ez érzetben Thoas nemes- és nagylelkűségére, az igazság, a szeretet győzelmére számítva, maga fedi fel előtte a tervezett szökést. És nem csalódott! Thoas jellemében az igazság javára üt ki a peripetia, eláll az Orestessel szándékolt párbajtól, s miután megérti, hogy Apollo jóslata az események által helyesebb megfejtést nyert, s nem Diána szobra, hanem Iphigenia értetik a „nővér“ alatt: beleegyez a testvérek és Pylades távozásába. Az érzékeny bucsu könnyeit mindkét oldalról a léleknyugalom boldogsága enyhíti.

Shakspere *Cymbelineje*, bár mint drámai compositio az eposzi elemnek tulnyomó voltánál fogva méltán kifogások alá eshetik, vagy ha Gervinus elnevezését akarjuk elfogadni, drámai eposznak vagy eposzi drámának tekintendő, a cselekvény belső jelentősége és kifejelete szerint szintén e fajhoz tartozik. Leonatus Posthumus, ki nejének, Imogennek, egy angyaltisztaságu, s a szülői jogtalan erőszak ellen hősies erélyű nőnek erényére könnyelmű fogadást tesz; Imogen, ki a meg nem érdemlett szenvedéseket, tévutra vezetett férjének utálatát s

gyilkos szándokát szerelme növekedésével fizeti vissza; a királytól jogtalanul eltaszított Belarius; maga a király, Cymbeline, ki két fiának elvesztét évek során át keseregte, mind megelélik a boldogság révpartját. Magának a római fegyverek által fenyegetett hazának ege kiderül; nem az ellenfelet letaposó győzelem, hanem a kölcsönös engedékenység jóltevő varázsa által, úgy hogy Cymbeline az események bonyolult szálainak kibontása után így kiált fel:

. . . . Hirdessük a békét
Minden alattvalónknak. Fel, előre!
Békésen lengjen együtt római
S brit zászló. Így megyünk Ludon
Át nagy Zeusz templomába, hol a békét
Megköjtjük s pecsételjük ünnepekkkel.
Fel most! Harez még ily békét úgy nem ért,
Hogy a kezek le sem mosták a vért!

(Rákosi J. ford.)

És Calderon *Az élet álom* című drámájában nem ezen békitő életgenius uralkodik-e? Mily lélekemelően van e műben nemcsak mondva, te tettekkel is bebizonyítva az elv:

. jogtalansággal s boszúval
A végzetet legyőzni nem lehet:
Mert így csak inkább ingereltetik.
S így, a ki végzetét legyőzni vágyja,
Okos mérséklet által érje el.

(Györy V. ford.)

Ez erkölcsi elv egyaránt illik Bazilius király és fia Zsigmond sorsára. Bazilius egy jóslattól való félelmében Zsigmondot pusztá toronyba záratja, távol az emberektől, azt akarván elérni, hogy a fiúnak soha se sikerüljön vad erkölcsével az apa fölé kerekedni. Hogy azonban magát megnyugtassa, kísérletet tesz, vajjon a herceg mint uralkodó képes volna-e indulatait fékezni? E célból Zsigmondot alvása alatt a királyi palotába viteti, azon utasítást adva szolgálának, hogy ha a herceg felébred, hitessék el vele, miszerint mindeddig álmodott, s ő valóban fejedelem. Zsigmond csakugyan dühöng — s a király őt alvása közben ismét visszaviteti a pusztá toronyba.

A nép felkel a herceg érdekében, megszabadítja, s maga a király is önkéntesen foglyává lesz. Azonban csodálatos változása az erkölcsöknek! Zsigmondot az álom és ébrenlét esélyei megtanították arra, hogy az élet semmis, hogy minden csak álom, de okos mérséklettel, jó tettekkel kellemessé tehetjük a tűnékeny időt magunknak és másoknak. Az okulás, a tapasztalás a természet nemesebb részének, a férfias jellemnek kifejtésére szolgál a herezegben, s a nézők azon meggyőződésre jutnak, hogy az életbölcsesség első feltétele, miként Zsigmond is tevő, a tapasztalatokat javunkra fordítani, s hibáinkat belátva, folytonos tökéletesedés által kell a boldogság, az élet-harmonia után törekedni.

Ugy hiszem, hogy e példák elégségesek annak kimutatására, hogy a kibékülési dráma az aesthetika előtt is tarthatja magát, s hogy voltaképen csak ezen erkölcsi eszme az, mely a tragikai és komikai világnézettől eltérő alakításban önálló fajt tud létre hozni. Vannak, a kik Carrière elméletét pietistikus szenvelgésnek nézik, s a nélkül, hogy magok kielégítő értelmezést tudnának adni, minden kísérletet nevetségessé igyekeznek tenni; de higgadt ítélet előtt többet nyomnak a tények, mint az önbizakodás pattogása. Egyet szívesen elismerek. Ez az, hogy a kibékülés elve a köznapi élet miséres-jeiben igen könnyen a siralmasság, az érzékenység tényezőjévé válhatik, ha a költőnek nincs ereje a polgári és családi élet tényeiben az egyetemesen emberinek érdeklő erejét, a drámai eszme hatalmát úgy érvényesíteni, hogy a nézők a kisszerű nyomorokon felül általános igazságokhoz, uralkodó életelvekhez emelkedjenek. . . . Közönséges vád, hogy a középfajú dráma moralizál. De hát nem moralizál a tragédia és komédia is? Azért, mert egyesek határt nem tartanak, s a művészetet egy különben jogosult tendentia szolgájává alacsonyítják, következik-e, hogy az nem lehet másként, hogy a középfajú dráma csak oly mértékben moralizáljon, a mint azt a jellemek és cselekvény drámai törvények szerint idomitva magokkal hozzák, illetőleg önként kifejezik. Hogy e pontnál visszatérek Shakperehez, azt főleg azért teszem, mert talán keveseknek jut eszébe, hogy az ő geniusa abban is irányt ad: mint kell a polgári élet szűkebb körében is szabadon mozognia a költőnek, mikor tárgya szerint lehetetlennek látszik a „tanulságok“ ijedelmes mezején költőnek maradni. Csak *Szeget szeggel* című tragikomikus drámájára utalok. Tudjuk, hogy Shakspere forrásai, melyek-

ből e darab anyagát merítette, határozott erkölcsi olvasmányok voltak. Ilyen első sorban Cynthio novellagyűjteményében Promos és Kassandra története, azután Whetstone drámája, ugyanazon főszemélyekkel ¹⁾, már pedig ezek mindegyike arra fekteti a költőietlen előadás súlyát, hogy mindenkifelett a történetből vonható erkölcsi haszon bilineselje le az olvasókat, s e tekintetben teljesen megegyeznek azon későbbi angol polgári drámákkal, melyeknek sorát Lillo György „*Londoni kalmár*“-ja nyitotta meg a közönség tapsai közt 1731-ben. Természetesen a tárgy morális alapeszméjét Shakspeare sem vethette el, s az egész cselekvényből csak azon tanulság foly, hogy az ember túl nem bizakodhatik erényében sem bűnhődés nélkül s különösen, hogy a büntető igazságosság felett még mindig a kegyelem szelid nemtőjének kell állania; de e tanulság — és ez a fő — nem erkölcsi oktatásokba, hanem életteljes drámai cselekvénybe, egymással szemközt állított, költőileg praeparált jellemekbe van öntve, úgy hogy Angelo képzelt, Izabella valódi erényessége és a herczegnek a kormányzás valódi titkát bíró tudománya és kegyessége összeütközést és kibékítő harmonikus megoldást tesz lehetségessé. Shakspeare nem concipálta Angelot tragikus hősnek. Az ő tulzása nem erő, annál kevésbbé erény, sőt ellenkezőleg gyengeség, de olyan, hogy Claudio élete is megmenthető mellette (Cynthionál Andrugio kivégeztetik), s ez ad jogot a költőnek, hogy Angelot is megmentse. Azt sem szabad felednünk, hogy Angelo nem keveredik valódi erkölcsi conflictusba; az ő szerepét az önkény diktálja perczről perczre, melytől mindig elállhat, de a drámaiság kívánta, hogy végig játszsza azt; csupán az volt szükséges, hogy e hiba mint teljesen tarthatatlan tüntettség elő, mihez

¹⁾ Whetstone drámája 1578-ban nyomtatott ki ezen jellemző czim alatt: *Promos és Kassandra jeles és világhírű története szinpadí beszélgetésekbe öltöztetve*. Az első rész egy hatósági személy elviselhetlen hatalmi önkényét, egy szűz leány erényes magaviseletét és egy veszedelmes élődi rakoncátlan kicsapongását mutatja meg. A második rész egy nemes király magasztos nagylelkűségét tárgyalja a bűn eltörlésében és az erény védelmében, miáltal gyalázatos gonoszság bukása és megsemmisülése és becsületes cselekvésmód diadala bizonyíttatik be. *Six old plays, on wich Shakspeare founded his Measure for Measure, Comedy of Errors etc. etc. London, 1779.*

elég volt Angelonak megtérítése, s a szenvedett Izabellának vagyis a kitartó erénynek fejedelmi megjutalmaztatása.

Ennyit röviden a középfajú dráma lényegéről. Széles a tér, melyen a költő hasonló világnézet mellett biztossággal mozgathat; de akár a történet, akár a közélet által nyújtott anyagot ragadja meg, conceptiójának mindig ezen alapeszméből kell kiindulnia, s bár egyes esetekben szükségkép más és más színezetet nyer alkotása, művének széptani értéke mindig azon szorosabb vagy távolabb kapcsolattól fog függeni, melybe az e jogosult morális és költői alapelvvel hozatik.

NÉVY LÁSZLÓ.

JUNIUS EMLÉKEZETE.

A publicistának és hirlapírónak legnehezebb és legfontosabb a feladata akkor, midőn egy országban az alkotmányos formák uralma mellett romlik meg lényegében a kormány és törvényhozás, a közigazgatás és igazságszolgáltatás részrehajlatlansága, erkölcsisége; midőn maga az alkotmányos király egy romlott kormány és törvényhozás eszközévé válva, törvényes szint ad az önkényes kormány és romlott, szolgálai parlament határozatainak. Ilyenkor azoknak, kik az alkotmányos formák fentartása és a király iránti hűség daczára védelmezni akarják az egyéni és társadalmi szabadságot, az erkölcsiséget, igazságot és az ős polgári jogokat: azoknak vigyázniok kell, hogy míg egyfelől a szabadság és igazság érdekében támadják meg az alkotmányos országgyűlést és királyt; másfelől meg ne sértsék az alkotmány formáit se, mert mégis ezek képezik mindig az emberi és polgári jogok, valamint a szabadság és igazság védelmére és fejlesztésére is a legbiztosabb állami intézményeket.

E nehéz feladat várt Angliában III. György uralma alatt a hirlapíróra és publicistára és daczára annak, hogy akkor főleg a napi sajtó még igen fejletlen állapotban volt, mégis találkozott egy ember, ki e feladatnak a legszebben megfelelt: ez Junius.

Ki volt ő? Azt csak halála után hetven évvel tudta meg a világ; tehát jelszava: „Stat nominis umbra“ csakugyan valószínű. És mégis, daczára annak, hogy névtelen volt a míg irt,

daczára annak, hogy összesen csak 69 levelet irt egy eleinte jelentéktelen angol laphoz: mégis döntő befolyással volt Anglia sorsára és most is minden angol hálával említi nevét, mint szabadságának és alkotmányának a legkeményebb megpróbáltatások alkalmával az ész és szenvedély fegyvereivel küzdő védőjét. A politikai tudományos irodalom és napi sajtó pedig az erőteljes politikai irány, az alkotmányos formákon felül álló szabadságérzet és tántorithatlan hazafiság classicus példányképeként emlegeti most is őt; sőt leveleiből tanul és argumentumokat, sőt kifejezéseket merít folytonosan.

III. György, angol király uralmának történetét ismerjük mindnyájan; hisz alatta történtek az önkényes befogatások, a hirlapok üldözése, a bíróság és parlament szolgáltsága mellett azon önkénykedések, melyeket a király és parlament szentesítettek ugyan, de azért azokat alkotmányosoknak, igazságosoknak el nem fogja ismerni soha senki, ki az alkotmányosság és szabadság józan értelmével bír. Amerika elvesztését, Anglia zavargásait, elszegényedését és (a szerencsétlen európai és amerikai háborúk miatt) egy nagy adósságot lehete köszönni ez uralkodásnak. Legyen elég ennek jellemzésére még csak Buckle e szavait idéznem: „A szabadság minden tanainak felforgatására irányzott tanokat pártolt *személyesen* a király, hirdetett nyilvánosan a kormány és oly törvények, melyek e tanokkal összhangzásban voltak, hajtattak végre minden erőszak felhasználásával a törvényszékek által.”

Ily körülmények közt, épen Károly király lefejeztetése napján, január 21-én 1769-ben jelent meg a *Public Advertiser*-ben az első levél Juniustól, hogy azután erőben, tudományban, éleben, szellemben folytonosan erősbuló 68 más kövesse azt, míg 1882. január 21-én megszűntek a szabadság és alkotmányosság ez égő és égető röppentyűi.

Ki irta azokat? Azt sem a kortársak, sem utódaik biztosan meg nem tudták. Nem kevesebb mint harminczöt nevezetes egyén volt vádolva a szerzőséggel. Leginkább az zavarta meg a kormányt és a közönséget, hogy oly dolgokat tudott, melyek a legtöbb ember előtt titkok voltak, több levelében a parlamentben és királyi tanácsban történő oly dolgokat mondott el, melyeket csak jelenlévőktől tudhatott meg. Így pl. midőn egy kétes szavazás alkalmával, épen a házszabályok felett, az elnök a miniszterium mellett döntött, ezt irta: „De miután ők (az alsóház tagjai) az ország törvényeit lábbal ta-

posták, nem lehet csodálkozni azon sem, ha saját gyülekezetük magánszabályzataival hasonló megvetéssel bánnak el. Az elnök, ki még ujonez volt hivatalában, állítólagos tudatlansággal kezdte és azzal végezte, hogy a miniszterium mellett nyilatkozott. Minket e határozat nem lep meg, de ő (az elnök) megakadt szavában és elvörösödött saját alávalósága miatt és ezen mindenki csodálkozott.“

Sokáig mindenki Chatamra gyanakodott. Pedig a levelek írója nem ő volt, hanem annyi áll róla is, hogy sok fontos adatot szolgáltatott titkon Juniusnak. Vádolták Burket is a szerzőséggel, de ő egy nyilvános parlamenti ülésben úgy eldicsérte Junius leveleit, többek közt azt mondván, hogy „a király, a peerek, az alsóház Junius haragjának csak játékszerei“ — hogy ha ő lett volna a szerző, ezt nem teheté, mert soha sem volt bizonyos, hogy nem derül-e ki a szerző és így az öndicsérettel magát comprommittálta volna. Ennek pedig egy Burke magát ki nem tehetette.

Most már Campbell, Macaulay és Brougham összhangzó állítása nyomán bátran mondhatjuk, hogy Junius nem más, mint Sir Philipp Francis.

Francis ¹⁾ 1740-ben Dublinban született. Mint a portugalli angol követség titkára diplomatai szolgálatba lépett, később az angol Indiába küldetett, hol, mint bengali helytartó, Hastings kormányzóval igen heves ellenkezésben állott, sőt ezzel párbaja is volt. Azután visszatért Angliába és a parlamentbe választatott, hol mint az ellenzék kitűnő tagjának, főleg Warren Hastings vád alá fogásában, Pitt mellett nagy szerepe volt. 38 éves korában, 1778-ban halt meg, hátrahagyva lánglelkű leveleit a szabadság és alkotmányosság örök tanairól. Sok kiadásban, sok fordításban jelentek meg e levelek máig: fájdalom, hogy magyar fordításban nem bírjuk azokat, sőt a magyar irodalomban alig egy-egy idézet jelent meg Juniustól.

Junius személyes hatására nézve csak azt jegyezzük meg, hogy a *Public Advertiser* azon számain, melyekben levelei megjelentek, több ezer példányban kapkodták el, miatta a kiadó el is íteltetett, lapja lefoglaltatott. De Woodfallnak, a kiadónak a levelek közlése nagy hasznót hozott; az azonban

¹⁾ Grant *Newspaper Press*. London, 1872.

nem áll, hogy neki a név eltitkolásában valami nagy érdeme lenne, mert azt maga sem tudta. Az angol közszellem és hirlapirodalom élesztésére, emelésére Juniusnak óriási nagy befolyása volt: úgy hogy ha az angol hirlapirodalom magvas bonczoló rövidségével, velős, gyakorlati példáival és átható felfogásával most is jóval felül áll az európai sajtó felett: abban Junius kezdő példaadásának nem kis része van.

Igaz, hogy sok személyeskedés- és erős kifejezéssel találkozunk az ember e levelekben; de azokon is bizonyos alkotmányos öntudat és tudományos alaposág ömlik el.

Junius leveleiben gyakran polemizál önmagával, még pedig oly ügyes fordulatokkal, hogy a tárgyat mindig újabb és magasabb szempontból vehesse tárgyalás alá. Úgy hogy valóban megérdemlé azt a nevet, melyet kivivott és halála után soká megtartott: „a nagy ismeretlen“-t.

Erős irányának, keserű gúnyjának és velős eszméinek egy pár példájával akarván szolgálni: nem akarjuk azon egyes eseteket előadni, melyek leveleinek írására alkalmul szolgáltak, mert akkor egy egész történetet kellene írunk; azt hisszük, hogy olvasóink úgy is ismerik III. György uralmának történetét és különben is eszméit és irányát töredékes és összefüggésnélküli idézetekből is eléggé meg lehet érteni és méltányolni.

Wilkes törvénytelen kizárása a parlamentből: eléggé ismeretes esemény. Junius nem szerette Wilkest, nem is becsülte, politikai nézeteitől sokban eltért; de midőn az alkotmányosságot és szabadságot kelle védelmeznie, akkor nem ismert személyes tekintetet. Ekkor írta ő: „az angol született jogát fel nem adja miniszternek, parlamentnek vagy királynak.“ Kimondá a miniszterekre, hogy az a miniszter titkon megrontja a választási szabadságot és az a gazember, ki erőszakkal rontja azt meg: egy hajóban eveznek. Az alsó házra pedig (miután az alsó ház azt határozá, hogy új szavazás helyett — mert a kerület mást választani nem akart — hívassék be a Wilkes után legtöbb szavazatot kapott) kimondá: „Ha a képviselő testület egy része nincs a nép által választva, ez a rész megrontja és megmetelyezi az egészet.“

Más alkalommal kijelenti, hogy „az alattvaló közjoga nem függhet a törvényhozás egyik ágának határozatától.“ A közvéleményben keletkezett elégtelenségre nézve pedig szé-

pen és nemesen írja: „A nép ritkán téved véleményeiben; érzelmeiben pedig soha.“

Legnagyobb sensatiót keltett a királyhoz intézett levele, melyben kormányának visszaéléseire figyelmezteti, új választások kiírására hívja fel, természetesen ezt az egész „privy council“ összehívása előzné meg, mely mint tudjuk vagy 182 tagból áll¹⁾, melynek egy része ugyan mindig a működő kormány, de legnagyobb (független tanácsosokból álló) része csak ritkán, nevezetes események alkalmával hivatik össze. Tehát Juniusra nem lehet mondani, hogy az alkotmányos formákra nem volt tekintettel. „Mondja meg a népnek (írja a királyhoz) hogy el van határozva kormánya elleni minden panaszt eltávolítani és bizza a népre, hogy magatartása által a közelebbi választások alkalmával határozza el: ha vajon csakugyan a nép általános véleménye-e az vagy nem, hogy jogai a mostani alsó ház által önkényesen megsértettek és az alkotmányelárulatott. Akkor eleget fog az tenni képviselőinek és önmagának. E gondolatok, Sire! és azon irány, melyekben előadom, meglehet, hogy sértők, mert ujak, önre nézve. Az udvaroncok nyelvéhez lévén szokva, azok hűségét kifejezéseik buzgalmához méri ön és ha ők körülbelül hizelegnek önnek, bámulja — őszinteségüket. De nincs idő tréfát űzni az ön sorsával. Megcsalják önt, Sire! ha azt mondják, hogy sok barátja van, kiknek ragaszkodása személyes vonzalmon alapszik. A barátság legjobb alapja nem a hatalom arra, hogy az ember jó cselekedeteket követhessen el; hanem azon egyenlőség, melylyel azokat elfogadni és visszaadni lehet.“ „A megcsalt fejedelem, ki barátságot keres: kegyenczet nyer és e kegyenczben ügyeinek romlását.“

Azután elmondja, hogy Anglia hű a királyi házhoz, melyre szüksége van, „hogy polgári és vallási szabadságát fenntartsa.“ De ne gondolja a király, hogy a névhez ragaszkodik; sőt fejére idézi a Stuart házat detronizáló 1687. január 28-ki conventio következő kezdő szavait: „II. Jakab király fel akarván forгатni a királyság alkotmányát, megszegve a nép és király közti eredeti szerződést, és a jezsuiták és más rossz személyek tanácsára megsértvén az alaptörvényeket és kimenvén ez országból: lemondott stb.“ Így írt Junius egy századdal ezelőtt egy angol királyhoz!

¹⁾ L. Bagehot és Gneist műveit.

Pedig — főleg angol — hirlapban királyhoz ritkán irtak ily stílusban. És Junius népszerűsége éppen loyálisához van kötve; de azért azt is ki meri mondani, hogy az amerikaiak sokféle véleményben vannak, de két dologban mindig egyet-értenek: „egyformán gyűlölik a királyok fényüzését és a püspökök kevély képmutatását.“ Sőt 53-ik levelében azt is megmondja, hogy: „Az a király, ki tettei által igazolja a kormánya elleni lázadást, bármely alattvalója kezétől halált érdemel.“

Szerencse, hogy Angliára és több alkotmányos országra nézve elmúlt az az idő, midőn a király tulságos beavatkozása miatt veszedelembbe jöhet az alkotmány, sőt a kegyenczek befolyásától sem lehet most úgy tartani, mint III. György alatt: de Junius jellemzésére nézve szükségesnek tartók a fenebbi idézeteket. Láthatni azokból, hogy loyálisága mellett is oly felvilágosodott, mint egy francia forradalmár és oly merész, mint egy amerikai. Csak alkotmányos királyt tisztel, azt is — érdekből.

A kormányok bűnének tulajdonítja Junius a népek lázadását; így pl. az angol történelemben ő mondá ki először, hogy ha nem lett volna csillagkamara, nem lett volna forradalom I. Károly ellen. Sőt a kis eseményeknek nagy következményeit mesterien tünteti fel, midőn azt mondja, hogy a miért valami *kis* törvénytelenység és jelentéktelen jogsértés, azért azt türni nem szabad, mert ha pl. John Hampden megfizette volna a rá törvénytelenül kivetett 20 shilling hajópénzt: a Stuartok talán most is Anglia trónján ülnének. A Habeas Corpusra is egy jelentéktelen egyén elnyomása szolgáltatott alkalmat.

Tudjuk azt, hogy a történelmi okok ily felfogása nem elég alapos: de az alkotmányos jogok védelménél a legkisebb esetben is fel kell ismerni az egész ügy fontosságát. És ebben mester Junius. Ezért mondja ő, hogy egyesekben kell megvédeni az alkotmányt és szabadságot; sőt a biztosság érzetére viszi vissza az alkotmányosság anyagi és szellemi súlypontját egyfelől és másfelől az ország kültekintélyének sértetlen fentartásában is látja az egyesek jóllétének biztosítékát. Ez az igazi angol felfogás (mely most is irányt ad Anglia bel- és külpolitikájának) szépen van kifejezve Junius e pár szavában: *Private credit is wealth; public honour is security.* (A magán-hitel vagyon; a közbecsület biztosság.)

A mi Junius politikai alapnézeteit illeti: ő egészen az angol alkotmány hive volt. De a hit kérdésében sokkal felvi-

lágosodottabb mint kortársai, mert, mint láttuk, „a püspökök hypocrisisét“ feleslegesnek tartó amerikaiakat nem irtózott megdicsérni; egy másik levelében pedig kimondja: „nem hiszem, hogy imádságokból álljon az erkölesség és hogy térde-lés legyen a vallás.“

Az esküdtszéki intézményt nagyra becsülte és ő adta annak a legjózanabb és legnépszerűbb magyarázatot, midőn azt mondja, hogy főleg sajtó ügyben a jury azért illetékes, mert ha az egyszerű polgár valamely iratot nem tart lázítóknak, annak nem is lehet oly hatása, hogy büntetést érdemelne.

Az is ritkaság egy angol írónál, mi Junius minden levelét átlengi, hogy az angol alkotmány ösdi szellemében és merev formáiban is az ő polgári jogokról, az elévülhetlen emberi jogokról beszél, ezeket fürkészi és védelmezi, épen mint egy francia XVIII-ik századbéli író. De a francia encyclopedisták felett áll annyiban, a mennyiben nem papirosan igyekszik formulázni ama jogokat, hanem a gyakorlati életben és az intézmények szellemében találja fel és védelmezi azokat.

Az angol alkotmány fejlesztését és megvédelmezését tűzte ki célul: nem akart ábrándok után kapkodni, hanem intézményeket javítani és az emberekben jogaik öntudatát felébreszteni. Mert a jogokat nem proklamálni kell, hanem az életben, az intézményekben megvédeni, az emberekben és alkotmányban kifejleszteni.

Junius nem volt republikánus, nem akará felforgatni az angol alkotmányt, sőt épen azt védelmezé; de azért 59-ik levelében az angol polgár előtte lebegő eszményét következő szép és határozott szavakban festi, melyeket a magyar ember is szívébe véshetne: „Noha remélem, hogy az angol alkotmány mindig megtartja eredeti monarchikus formáját: szeretném, ha egy tisztán és szoros értelemben vett republikánus nép szokásaival bírnánk.“

Még egy kérdésben foglalt el határozott álláspontot Junius és ez az országgyűlés időtartama. Mint tudjuk, Angliában épen akkor hozta be a csak névleg szabadelvű whig-kormány a hét éves ülésszakot. A többség ellenében két más nézet küzdött: az egyiknek képviselője volt a radikális Wilkes, ő egy-évi ülésszakot kívánt és ebben megelőzte az 1793-ki francia alkotmány szerzőit; a másik a Junius nézete volt, ő három évi időszakot akart. Ez alkalommal írja amaz emlékezetes szavakat: „Bár a hét éves parliament utolsó ülésszaka rende-

sen a nép kegyének vadászására fog fordíttatni; de gondolatok meg, hogy ezen az áron képviselőiteknek hat év maradás sérelemre és csak egy annak jóvátételére.“

Junius a francia írók közül Montesquieut tanulmányozta legtöbbet, őt idézi is; az angolok közül Blackstonet, habár az angol alkotmány és törvények ez első pragmatikusa iránt világért sem olyan elfogult, mint az angolok még most is, sőt gúnyosan azt írja róla, hogy „ki az igazat akarja védeni, az kérdje meg könyvét, ki szomszédját akarja megcsalni, az kérdje meg őt magát.“

Még Steele maró gúnyjának lelete Juniusra nagy befolyása: mert Anglia akkori helyzetének jellemzésére éppen tőle idézi e maró szavakat: „Egy csapat t—kny—s (a set of drivers) kormányoz bennünket, kiknek bolondsága a csapás egész méltóságát elveszi s nevetségessé teszi még a nyomort is.“ A mely kormányról jogosan ezt írják, annak meg kell buknia. Nem is élt soká.

De Junius is elhallgatott és nemsokára meghalt.

Stat nominis umbra!

HEGEDÜS SÁNDOR.

AZ ANGOL TÖRVÉNYEK A SZEGE- NYEKRŐL.¹⁾

Az angol szegénytörvények irodalma nem volt csekély azelőtt sem, mikor Fawcett ez új munkája megjelent.

Nicholas, Mac Culloch, Greg körülbelől azok, kik behatóbban foglalkoztak e tárggyal. A régiebbek közül én csak John Duncant, Bartont és Jowenst ismerem, ámbár a *Literature of Political Economy* egy egész hosszú sorozatot mutat fel.

Az e tárgy irodalomnak általában véve legnagyobb baja kétség kívül az, hogy mihelyt az ellenszerül ajánlott

¹⁾ *Pauperism: its Causes and remedies.* By Henry Fawcett
M. A. M. P. London. Macmillan. 1871.

módra jó a sor: mindenik író azon ok elhárításában találja a fölépést, a mely szerinte leghatalmasabb tényező a baj előállításánál. Ez természetes dolog; azonban miután minden kiűnőbb írónak külön elméletei vannak a nemzetgazdaság egyes, gyakorlati kérdéseiről: ez természetesen oda vezet, hogy a gyógyszerek, melyek ajánlatnak, szintén felette különbözök.

Igy Malthus a maga hírhedt doctrinájában, Nicholas kormányi intézkedésekben, Greg az önkormányzatban találja a baj okát; Mac Culloch itt is szerepelteti védvámi nézeteit. Az eredmény az, hogy a kérdés megoldását mindegyik író akként formulázza, a mint az okokat feltalálni vélte.

John Duncannak legfőbb elve az istenben hívés, Mac Cullochnak az élelem drágítás, sőt Bartley csak pár nappal ezelőtt komolyan indítványozta a munkabér leszállítását, mert a magas munkabér könnyelmű költésre, ez pedig szegénységre vezet.

Cambridge nagynevű tanára — ki tudvalevőleg a parlamentben a radikál párt vezére — jelen művével, mint látni fogjuk, nagy részben szintén ez osztályba sorakozik, s így — bármily tisztelettel viseltessünk is a szerző egyénisége iránt, — a különben derék munka nem lehet eléggé kielégítő.

Fawcett beosztása, melyet jelen munkájában, követ, ez:

I. A szegényügyről a régi szegénytörvény alatt. II. A jelen szegényügyi törvények rendszere. III. A népesség növekedése. IV. Nemzeti nevelés; ennek társadalmi és gazdasági hatása. V. Partnership és Cooperatív társaságok. VI. Az angol földbirtokosok és földművesek. VII. A közföldek be-
kertelése, más szóval a tagosítás.

Talán leghelyesebben teszünk, ha sorba megyünk e fejezeteken, melyek rendszeres képet nem alkotnak ugyan, de azért érdekes illusztrációul szolgálnak a kérdéshez. Ki fog tenni — s így legjobban, — hogy a műnek számtalan fényoldalai s azon lelkesültség mellett, melylyel fogadtatott, sok árnyoldala is van, mit tagadni nem lehet.

Az első rész egyszerű története az angol szegénytörvényhozásnak. Sokan irtak e tárgyról, s így nagyon ismerős a közönség előtt. A felfogás, melylyel Fawcett tekinti e tárgyat, épen az, a mit az előző írónál találunk. II. Richárd törvényeiben a szegények, mint „vagabund s kóborló koldusok“ vannak leírva. A törvényhozás az ő s a reá következő

királyok korszakában nagyobb gondot fordított arra, hogy e koldusok ne lopjanak, s ha lopnak „illendőképen“ levágassék a fülök, semmint a segélyezésre. A Tudorok korszakából VIII. Henriké az első komoly lépés érdeme e téren. E törvényt az Erzsébet-féle nagyhirű szegény-törvény alapjává teszi Fawcett. A törvény határozatai következők: minden község (*locality*, tehát nem *parish*), felelős saját szegényeinek eltartásáról. A koldus szülőhelyére utasítatik s a helyhatóságok, szigorú büntetés alatt, köteleztetnek vele szívesen és emberségesen bánni. Azokra nézve, kik épkézlábak: az eljárás különbözű. Munkát kell szerezni számokra, s ha nem akarnak dolgozni, megbüntetendők. A segélyösszeg beszerzését illetőleg következők a törvény rendeletei. Szegénynek alamizsna közvetlenül nem adandó. Az adakozás egy közalapba gyűjtendő, a melyből az egyházi szolgák osztják ki a segélyt. Ki magán uton ad segélyt: az adott segély tizszeres összegében marasztaltatik el büntetés gyanánt.

Erzsébet királyné 43-ik évében hozatott azon híres szegénytörvény, mely az angol szegénytörvény-hozásnak most is alapja. Az 1601-i törvény rendelkezései körülbelül annak tulajdonítandók, hogy az önkénytes adakozások nem folytak elegendő mérvben. Ennek alapján a helyhatóságok felruháztattak a joggal, a föld és más birtok után adót vetni ki, másrésről az épkézláb szegényekre a segélyadás feltételül a dolgozni akarás köttetett ki. A törvény ezenkívül gondoskodott, hogy minden *parish* válasszon felügyelőket, a kik mind az adó beszédese, mind a segély kiosztása tárgyában teljesen felelősek legyenek. Ezek a főbb elvek.

Még 1723-ból kell megemlítenünk egy actát, mely a parishokat, vagy e parishok egyesületét: az uniókat, felhatalmazza, hogy közös erővel építsenek dolgozó házakat, s ez által kényszerítvén az önkénytes szegényeket dolgozni, a házon kívüli segélyt szorítsák meg.

S ez volt az utolsó acta ez irányban. Ettől fogva a visszahatás korszaka állott be. A szegények panaszára 1767-ben guardiánok állítottak fel a szegényeket védni a felügyelők s más parish-hivatalnokok önkénykedése és fősვნისége ellen. 15 év múlva, az ugynevezett Gilbert Act által a leglényegesebb pontok kicsavartattak. Az épkézláb munkások nem köteleztettek többé munkásházákba menni, s ezáltal valóságos jutalom adatott a heverőknek. E „fatalis politika“ — mint

Fawcett nevezi, — tetőpontját az 1815-iki East-Actban érte el, mely által a dolgozóházra vonatkozó minden korábbi határozat eltöröltetett.

Anglia sohasem volt szomorubb állásban, mint ekkor. A Law of Settlement megakadályozván a munkás szabad költözését, az új törvény jutalmat adva a henyeségnek, oly nagy nyomor s erkölestelenség fejlődött ki, hogy a parlament 1832-ben szükségesnek látta egy bizottságot küldeni ki, melynek munkájából az 1837-ben az új szegénytörvény (New Poor Law) jött létre, megakadályozandó a visszaéléseket, melyek a törvénytelen gyermekek módfelett kegyeléből, egész családok kényszerítéséből a koldulásra, s az adózók folyvást sulyosbodó terhéből egyaránt háramoltak az országra, mint az illető parishokra.

A második rész tárgyalja az új szegénytörvény hatását és működését. E törvény semmi más lényegileg, mint az Erzsébet-féle törvény fölelevenítése. A workhouse Test újra érvényben levőnek nyilvánított, a munkabér segélyezése czímén adott összeg eltöröltetett (mi a munkabér levonására vezetett volt), s a törvénytelen gyermekek fentartásáért az atya is felelőssé tétetett. A hatás nem maradt el. Míg 1834 előtt 8 sh.-re ment fejenként, 5 sh.-re esett le azután a szegényadó, s a szabad kereskedelem behozatala után minimumra szállott le. A házon kívüli segélyezés kisebb mérvre szorított, e fajta a segélyezésnek, mely Dr. Chalmers szerint a legkiáltóbb átká a könyörületességnek, s mely Fawcett szerint „többet ártott s árt Anglia nagyságának, mint bármily hatalmas ellenséges hadsereg.”

E rendszer veszélyes kinövéseit éles tollal rajzolja Fawcett. Felemlíti illusztrálásul, hogy míg Angliában 18 font átlagos jövedelem mellett minden 18-ik ember koldus: addig Skóciában 13 font mellett csak minden 23-ik; s Irlandban 5 font mellett csak minden 74-ik. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy az átlagos jövedelem korántsem biztos mértéke a pauperismusnak, miután a vagyon-felosztás egyik részre óriás tőkéket halmozhat fel, míg a nagyobb rész nagy nyomorral küzd. És a tőke accumulativ ereje sehol sem oly bámulatos, mint épen Angliában, s e miatt a jelen viszony nem csak a rendszer, hanem a felosztás hibája is.

A házon kívüli segély — *out door relief*, — azonban minden esetben felette fontos kérdés. Fawcett eseteket hoz fel, a

melyek valóban megdőbbségek. Gladstone terve, a postahivatalokból életbiztosító intézeteket csinálni, Fawcett szerint egyszerűen azért nem sikerült, mert az alsóbb osztályok nagy része feleslegesnek vélte hetenként 13 pennyt fizetni be 100 font sterling biztosítása végett, miután ugy is biztos volt számára a segély a parish pénztárból. Sőt esetekkel bizonyítja be, hogy a friendly societyk azért vannak oly rossz állapotban, mert a törvény jelen állása szerint felesleges a szegényeknek magokról gondoskodni. Az ő véleménye az, hogy sokkal jobb volna eltörölni az egész törvényt, mint a mostani rendszert fentartani.

E visszaélések oka a magán jótékonyosság is. Dr. Hawkesley öt millióra teszi az évi adakozást, s Hicks az egyletekét két millióra. Tehát csupán ez közel 80 millió forintra megy. Ez pedig nemcsak sárba dobott pénz, de sokkal több rosztat eszközöl, mint jót.

A mellett még van a szegénytörvénynek egy nevezetes hátránya is. Mennél több a szegény egy parishban: annál több a szegényadó, mely most is 10 millió fölül, 120 millió forint körül jár. 1865-ben az Union Chargeability Act ment keresztül, mely több parisht egyesít e célból. Ez sem elég azonban, mert így is 8—43 penny közt változik egy font után az adóláb csak magában Londonban is. Ez merő igaztalanság.

Elesen bírálja még e szakaszban szerzőnk a Poor-Law Board egy rendeletét, mely szerint neveltetésre csak: 1, egészen árva; 2, anyjoktól elhagyott törvénytelen; 3, mindkét szüleiktől elhagyott törvényes, és 4, oly törvényes gyermekek számolhatnak, kik egyik szülő által el vannak hagyatva, a másik szülő elhalt, elmebeteg, fogoly vagy Anglián kívül van. Különbösen e Board szerkezete ellen nem szól semmit, nem úgy, mint a puritán Mac Culloch, kinek „protectionisticus” lelkiismerete aggódva látja, hogy az egyes parishok önállóságát megsemmisít e centralista, önálló, központi hatóság.

Három ut javasolhatik a bajok elhárítására — mondja tovább Fawcett. Egyik: a kiköltöztetés. Ez ellen azonban nemcsak az az alapos kifogás, hogy a gyarmatok nyakába nem tolhatjuk szegényeinket, hanem az is, hogy nagy teher a statusra, s igaztalanság a saját költségeiken kívándorlókra. Másik: az állami munkabiztosítás, s itt idézi a droit au travail következtetését Louis Blanc tanulságos nemzeti gyárainál. Harmadik: az ingyenes nevelés kérdése. E kérdést kerületi

Cambridge tudós tanára, s aligha tévedek, ha nézetét mellette vélem lenni, kivált miután élénken kárhoztatja a Factory Act ki nem elégítő voltát, mint a mely csupán a gyármunkások gyermekeiről gondoskodik, míg a mezei munkásokét a legszomorubb s legkétségbeesőbb tudatlanságban véli megengedhetőnek. E törvény azonban csak kötelező, de nem egyszersmind ingyenes oktatást rendel el.

Az 1870-iki törvény e tekintetben csodálatos vegyíték: „Permissive Compulsion“ — mint egy tudós író nevezi, s mint maga Fawcett is élénken taglalja a *negyedik* fejezetben, — a *harmadikat* kizárólag Malthus hírhedt teoriájának szenteli égre-földre magasztalván ezt. — E törvény tudniillik megengedi a helyhatóságoknak oly statutumokat hozni, melyek a gyermekek iskoláztatását kényszerítik. Ki zsebéből? arra F. ur sem felel, hacsak feleletül nem vehetni a Mark Pattison jelentéséből vett idézeteket a porosz iskolai állapotokról, s azon ténynek kimutatását, hogy az angol parasztok oly nyomorult állapotban vannak, miszerint gyermekeik iskolába küldése munkába fogás helyett egyértelmű volna az éhen halással, s hogy hosszú értekezéseket tart az általános nevelés s e tekintetben nivellirozás szükségéről tisztán nemzetgazdasági szempontból F. ur a radicalis párt egyik vezértagja, hanem azért dicséri Angliát, mert nem szereti a radikál reformokat!

Mielőtt tovább mennénk: két megjegyzést kívánok tenni. Egyik az, hogy Angliát csak Franciaország mulja felül a köznép tudatlanságában; pedig a sociál kérdést sok író — s úgy látszik F. ur is szeret e térre csapni át — legnagyobb részben nevelési kérdésnek tartja, tehát a pauperismus megoldásának legbiztosabb eszközeül a nevelést hiszi. Hát lehet-e ez *laissez faire*?

A másik az, hogy a házi és házon kívüli segélynyújtás mellett és ellen igen sok okot lehet felhozni, s különösen az angol dolgozóházak szempontjából, a melyek, — a hogy én ismerem, nem valami renomirt helyek; s bár kétségkívül fellette nevezetes előnyei vannak a dologházi segélynek: nem lehet tagadni, hogy egy lélek megmentése mindig elegendő jutalom 10 – 20 méltatlan segély helyett. Eredmény: a dolgozóházak emelendők, a segély azonban, ép úgy mint a modern nevelés, — ad hominem osztandó.

Roszul esik ez alkalommal Malthus teoriájára tér szüke miatt ki nem terjeszkednem. A positiv tételt utcunque igaznak vélem én is, de a consequentiát tagadom. Eltiltani a szegényt attól, hogy házasodjék, s gyermekei legyenek azért, mert szegény: nem igazság. Nem is emberi, de nem is nemzetgazdasági. A vagyon egyenlőbb felosztása: ez a rejtély kulcsa. A munkásosztály ereje számában van, s a kevesbülés más pályára önzönzés által történend meg. Emez eszköz a nevelés, az adóügy, s a közjóllét emelése. Aztán a törvényes gyermekek számának apasztása mi? A törvénytelenek emelése. S a statistika mit mutat? Hogy a gabna árával van a születés arányban: más szóval azért van most szaporaság, mert az élelmi szerek bőséggel vannak, s azok fogyása apadást involvál. Így a betegség megvan, de az orvosság a természet kezében van, s Malthusé bizonynyal rosszabb magánál a betegségnél.

A következő három nagy rész kérdéseiben szabadelvűbb, s határozottabb alapra lép szerzőnk. A Partnership és a Cooperativ rendszerről az *ötödik* részben oly hangon nyilatkozik, a mely hang megillet egy tekintélyes nemzetgazdát. Sőt a communismustól sem iszonyodik. E fejezet végső szavai ezek: „Ujonnan népesedett országokban, minők például Australia vagy Amerikának nyugati államai, igen is helye van a communistikus törekvéseknek. Sikertülni is fogna. Az utahi communismus, mely kétségkívül jelentékenyen szerencsés nemzetgazdaságilag is, mindenesetre megbukott volna Angliában. S én úgy vagyok meggyőződve, hogy cooperativ és más ilyenmü combinativ társaságok alapítása még akkor is felette kívánatos, ha a direct communismushoz nincs elegendő bátorságuk.“ A formulázás kétségkívül nagyon tág, s nincs sem oly hatásosan, sem oly mereven odadobva, mint Stuart Millé, ki nemcsak a tényleges állapotok tarthatlanságát hirdeti, nemcsak declamál a tőke hatalma ellen, hanem határozottan formulázza álláspontját, mely a földbirtok kérdésében legkevésbbé sem más, mint tiszta communista.

Fawcett soká időzik az egyenlőtlen felosztás kérdésénél. Idézi a legkiáltóbb példákat, Bass izgatásait a vasuti munkások közt, kiknek bére ép akkor szállított le, mikor e társulatok bevételei átlag 32%-al emeltettek, — s más efféle nagyon is közönséges dolgokat, s a legközelebbi átmenetelt a Copartnershiphez ajánlja. Idézi a párisi társaságokat, a szoba-

festőkét s zongoracsinálókét, kik cooperativ viszonyba léptek; s aztán a Copartnershipeket is, például a Methley testvérekét. Ez utolsónál a tőkés osztozik a netto-jövedelem százalékán a munkással, az előbbinél tőkés nincs. Szívesen elismerjük, hogy helyes az okoskodás, s az átmenet első bázisául jelen viszonyaink közt nekünk is ez ut látszik legezélszerűbbnek.

Uj azonban azon nézet, mely ilyenmü társaságok viszonyát a földművelésre alkalmazza. Egy tekintélyes kiterjedésű föld — mondja — az Allington Hallon, Suffolokban, a néhai Gordon ur tulajdona, sok éven keresztül e rendszer értelmében volt, s igen kitünő eredménnyel, munkálva. E derék férfi, munkásai nyomorát enyhítendő, részvényekre osztá fel birtokát, melynek megvásárlásához ő adott nekik kölcsön pénzt. A társaság, mint a hivatalos adatok tanúsítják, folyvást növekedett s boldogult. Először 60 acre volt a megvett föld, most már 130-ra emelkedett, a részvényesek száma pedig 13-ról 21-re. Egy részvény értéke — melynek eredeti ára 3 font volt — most 50 font. A derék birtokosnak már minden kölcsöne vissza van fizetve, s mind azon beruházás, mi a birtokon van, a társulat tulajdona, melynek Gordon örökösei is tagjai.

1854-ben Mr. John Scott Vandeleur Irlandban Ralahiren hasonló kísérletet tett. Társaságba lépett munkásaival nem csak közösen élni, de közösen művelni is a földet. A 600 acre-val rendelkező társaság elnöke maga Vandeleur volt, s a munkásoknak mind gazdasági, mind erkölcsi s társadalmi állásukban nevezetes haladás mutatkozott. Szerencsétlenségre pár évvel ezelőtt Vandeleur megbukott s hitelezői nem akartak tudni semmit e két telepről.

E két eset tárgyalása alkalmas átmenetet képez a *hatodik* és *hetedik* fejezetre, mely a mezeti munkások s földművelők helyzetével foglalkozik különösbbe. Mi együvé foghatjuk egész bátran e két fejezetet, mert az utóbbi, a tagosítás kérdése, illetőleg a legelő felosztása, külön tárgyalást nem igényel. Ebben ugyanis az mondatik el, hogy a közös legelők beakertelése óta a házi állat tenyésztése lehetetlenné vált a szegényebb parasztokra nézve, s ez által nagyon is érzékeny és fellebbezésre csorba üttetett addigi helyzetükön. Még két más dolog is járul hozzá: az egyik tudniillik az, hogy ezen csupán locális czélokra szolgáló törvények nem tartatnak kellő figyelemmel a házban, s ennek ismét természetes következménye

az, hogy a közséta, játszó helyek a birtokosok önzése folytán folyvást kisebb és kisebbre szorítkoznak. Hosszasan ecseteli ennek morális, nemzetgazdasági és egészségügyi káros viszonyait, a koresmákba üzetvén erőszakkal a szegényebb paraszt; — s felhoz egy rakás esetet az ily közhelyek hasznosságának illusztrálására s az ezek elzárására irányzott követelések igaztalanságára. Meg tudjuk bocsátani Fawcett urnak e szeszadalmasságot e helyi érdekek mellett, ha tudjuk, hogy az ő izgatása teremté a fentartó társaságot, s gátolta meg a mult évben Lowe financzministert, a Victoria-Park elzáratása, s illetőleg esetleg feldarabolása s házhelyekül eladatása szándokában.

Sokkal fontosabb azonban a hatodik rész, mint a mely Anglia főkérdése. Minden országban jobb helyzete van a parasztnak, mint a gyármunkásnak, s minden országban jobb helyzete van a gyármunkásnak, mint az angol parasztnak. Ennél élesebben nem lehet jellemezni a nyomort, miben e szegény ördögök synylödnék, kiknek élete a „Daily Telegraph“ szerint „alig rosszabb az alsóbb rangu állatokénál.“ Földbirtokos, bérlő és munkás három osztály Angliában, kik olyan viszonyban vannak egymással, mint az áruló és a vevő. Oly parasztgazdáknak, mint a mieink, hol a három minőség egyesül, hire sincs.

IV. Eduárd és Erzsébet törvényeiben el volt ismerve a parasztok azon joga, hogy ők is birhatnak fekvőséget. A mellett marháik legeltetésére is megvolt privilegiumok. E törvények nyomán a XVII-ik század elején jó sorsuk volt a parasztoknak, s bár a polgári háboru s a Protectoratus excisei kegyetlenül megtépték jövedelmét, a XVIII-ik század első három negyede az angol parasztok aranykorának méltán nevezhető. Két körülmény nevezetesen befolyt a változásra. Egyik az amerikai háboru, mely felemelte az adókat, másik az Enclosure Act 1760—1774, a mely kevesebb mint száz év alatt 7 millió acre közös legelőt fogott be privát tulajdonba. Ehhez véve még a szegényadó növekvését, F. kimutatja, hogy ha a bérekben 30% emelkedés történt volna is: az eredmény mégis keserves a parasztra. „Anglia legjobban művelt némely kerületében — mondja a hivatalos rapport — nem lehet, vagy nagyon nehéz találni oly mezzi munkást, a ki maga jóvoltából megtudna élni a szegényadó segélye nélkül, hogyha betegség vagy más egyéb ok miatt képtelenné válnék egy napon dolgozni.“

Nagyon keveset lehet hozzáadni ehhez. Soha parlament nem kapott borzasztóbb ajándékot, mint ezen bizottság jelentése. Egyik siralmasnak, másik átkozottnak mondja a helyzetet. Azon adatok, melyek a munkások életmódját constatálják, valóban borzasztók. Némely kerület burgonyával él, más disznókkal lakik, a harmadik a szalonnát nevére sem ismeri.

De vissza kell térnem Fawcett állításaihoz. Ő kutatja az okokat. Első szerinte a birtok egy kézbe halmozódása. Nincs érdekében senkinek javításokat tenni. A primogenitura törvénye nem azt teszi, hogy szükségkép az első szülött fiu az örökös, hanem azt, hogy végrendelet nem hagyása esetén a felveségek birtoka az első szülött fiura száll. Felesleges bővebben elemezni ennek kártékony voltát. Mig más vagyomból, t. i. a személyes birtokból $\frac{1}{3}$ -ot kap az özvegy, s a többit a gyermekek egyenlően: itt végrendelet nem léte esetén minden az első fiué. De nagyon sok ember nem tesz végrendeletet s aztán a törvény erkölcsi tekintélye oly nagy, hogy önkénytelen nehezkedik mindenkire annak érzete, hogy ez így helyes, s az egyenlő felosztás nem volna jó. Mi következik ebből? Az, hogy az atya, ki természetesen szereti többi gyermekeit is, nem igyekszik ingó vagyonát, mely halála esetén egyenlően oszlik meg gyermekei közt, befektetni a jószágba, s ezáltal elsőszülött fia rovására a többit károsítani, így is igen gyakran megeshén, hogy az öröklés aránya úgy áll, mint 1 az 500-hoz. Ha pedig nem történik befektetés: nem keresett a munka, nem emelkedik az érték.

De nemcsak ennyi kára van a primogeniturának. A latifundiumok, melyek Italiát tönkretették, — bizony a britt birodalomnak sem válnak nevezetes hasznára. Már maga hogy a föld műveletlen marad: elég ok az elmélkedésre. Hogy a walesi herczeg új birtokain, Norfolkon, újra meg újra megújulnak a kihágások, s ha az új communismusnak legélesebb neme: a földbirtok elleni izgatás kezd hovatovább élesebb lenni: bizonyítja, hogy a földbirtok állapota is azonos az iparoséval. A gazdagok gazdagabbak, a szegények még szegényebbek lettek. Itt a törvényhozásnak kell közbelépnie.

A múlt év Irish Tenant Billje volt az első. E törvény által arra hatalmaztatott fel a bérlő, hogy vissza nem térített, s ki nem meritett beruházásaiért kárpótlást követelhessen a földesurtól. Első lépés, mely távolról érinti még csak a munkások ügyét, de olyan, mely után több fog jönni.

És mennyi még e rendszer közvetett keserű következménye. Mint a mi régi vármegyéinknél, a Lord lieutenant, a deputy lieutenant, high sheriffek és majd minden countytisztviselő a földbirtokosok osztályából választatik. Ez osztályt képviseli a felsőház, s a legújabb reformbillig, mely 62°/₁₀₀-al nevelte a borough választók számát, az alsóház is. Ily körülmények mellett az a csoda, hogy az irlandiak szomorú helyzetére nem jutottak, a mi nagy jel a stabilitásra hajlandó mezei munkásnál.

Nincs terünk tovább elemezni az ép oly érdekes, mint megrázó képet, melynek illusztrálása után F. még egyszer vizsgálat kedves témájára: a Malthus theoria ajánlására. Malthuson kívül csak egy tekintély van előtte: Mrs. Fawcett, a ki okos hölgy, derék hölgy és szép hölgy is, hanem tanúnak nem fogadhatjuk el, mert nemcsak hogy ő írja le a teljesen világítatlan Fawcett ur műveit, hanem azonfelül — *felesége is*.

GYÖRGY ENDRE.

ERTESITŐ.

Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815, par Edouard Sayous, professeur d'histoire au lycée Charlemagne. — (Paris 1872; 8°, 283 l.)

Magunkban keressük-e okát vagy vizsgálóinkban annak a furcsa jelenségnek, hogy minket magyarokat, viszonyainkat, intézményeinket, törekvésünket, multunk történelmi fejlődését: a távolabbi idegenek, francziák, angolok, amerikaiak többnyire helyesen fogják föl s ismertetik hazájok irodalmában; csak szomszédaink, a németek nem tudnak vagy nem akarnak érteni bennünket. A mult századbéli Lady Craven óta, ki 1780-ban utazott át országunkon, a legújabb utazókig, Paget, de Gerando, Brace, Patterson, sőt a különben elfogult és sokban tájékozatlan Boner is, találunk bennünk életrevalóságot, erőt, fejlődési képességet, hivatást a nemzeti önállóságra. A németek között pedig minduntalan föllép egy-egy olyan író, mint éppen mostanában Löher, a müncheni tanár, ki egy kis kirándulást tévén a Kárpátok közt, illetékesnek hiszi magát az

augsburgi újságban megjósolni fajunk gyors pusztulását. Pedig ez még ellenséges politikának is rossz, mert csak saját olvasóit árnítja vele.

Sayous munkája egyik legjobb mű, a mit valaha rólunk külföldön irtak. Nemcsak az idegen olvasóra nézve érdekes, ki viszonyainkba egy pillantást kíván vetni, de tanulságos reánk is, mert történetünk egy korszakának némely pontokban oly oldalát világítja meg, melyet hazai történetíróink sem festettek ily eleven színnel.

E korszak tulajdonképen francia szempontból van választva. Az 1790-től 1815-ig terjedő idő, a köztársaság és a császárság kora, a francziák történetében egy önálló egész korszakot képez, a nemzet legdicsőbb korszakát, melyet roppant katasztrófák választanak el mind a megelőző, mind a következő korszaktól. Európa többi népeire nézve is korszakok határai ez évek, kivált az 1815-ki, mely a nagy háborúk erőfeszítéseiből a szent szövetség békés igájába hajtotta nyakokat. De reánk magyarokra s nemzeti küzdelmeinkre nézve ez az év még sem oly jelentékeny határ-mesgye. Mintegy közepére esik Ferencz uralkodásának és se az ő kormányzási elvein, se a nemzetnek ellene folytatott küzdelmén nem változtat sokat. Ferencz, mióta trónra lépett, folyvást azt a politikát követé nemzetünkkel szemben, néha leplezve, néha látszólag abba is hagyva, a mit a szent szövetség által nyert megerősödése után nyiltabban és erősebb parancsoló hangon fejezett ki. Az 1815-ki év csak modorát változtatta, de irányát nem. És a nemzet is épen így folytatta ellene a vis inertiae küzdelmét. Nem változott se a kormány, se az országgyűlési pártok elve. Egy ideig, midőn a rettegett világhódító betört a monarchiába, félbeszakadt e belső tusa. A dynastia válság szélén állott, de a nemzet is érezte, hogy Napoléontól üdvöt nem remélhet és csábító ígéreteiben nincs mit bíznia. Közös erővel, egyforma elszántsággal s általános lelkesedéssel szegültek a közös ellenség ellen. De mikor a külső veszély megszűnt, folytatták egymás közt a belső tusát ott, a hol elhagyták. Még a pártok s a párt vezérek sem változtak. Nagy Pál ugyanazon elveket hirdette 1825-ben, a miket 1807-ben hangoztatott; legfeljebb az országgyűlési közvélemény módosult annyit, hogy ekkor már nem kiálták neki, mint husz évvel előbb: ne stultiset!

Azonban Sayous, francia szempontból, igen jó tapintattal szakítá ki épen e korszakot történetünkéből, mert ez függ össze legerősebben saját nemzete történetével. Érdekes felmutatnia, mily hatással voltak nálunk a forradalom nagy eszméi, s mily szerepet vittek a magyarok Napoleon nagy hadjárataival szemben. Ez időre esik az 1791-diki alkotmányos küzdelem, mely kétségkívül a francia forradalom nyomása alatt állt; Martinovits összeesküvése, mely merészsége által megdöbbsé az országgyűlést s bizonyára késeltette a szabadelvű eszmék meghonosodását; és ez időre esnek a hadjáratok, melyekben már szemtől-szemben álltunk a francziákkal.

Sayous éles szemmel tekint e korszak szellemébe. Nagy érdeme, hogy le tudja vetkezni a pusztá francia felfogást s objective nézi nemzetünk viszonyait.

Még hazai íróink is gyakran megróvják az 1790/1-diki országgyűlés „szűkkeblűségét“, melylyel a nemesi kiváltságok eszélytelen túlterjeszkedésére törekedett. Sayous jobban méltányolja ez idők indokait. Az angolok szívós kitartásához hasonlítja nemességünk akkori magaviseletét. „Schol — ugymond — a királyi koronázás nem megy oly lelkesedéssel végbe, mint a westminsteri egyházban és a Duna partján. A régi szokásokhoz egyenlően ragaszkodik e két nép, s ha a magna charta 1215-ből való, a magyar aranybulla sem újabb 1222-nél. Könnyű hát érteni, hogy a nemzeti ébredés miért ragaszkodott egyszersmind a nemesi szellemhez is: a legreactionariusabb terveket a régi jó szokások visszahozatala ajánlotta. A nagy és kis nemesség hallani sem akart József humanistikus újításairól a parasztok javára, kik többnyire idegenek voltak: oláhok, tótok, ruthének.“

Igaz, hogy szerzőnk e felfogása néha futólag változik is. A polgároknak (les bourgeois) majdnem oly befolyást tulajdonít nálunk is, a melyet Franciaországban gyakoroltak, sőt egy helyen (48. l.) egy könnyedén odavetett mondat által egyenesen nekik tulajdonítja, hogy a mult század óta sokat haladtunk s hogy „a nemesség és szolgaság országa teljes és civilisált országgá lett.“ Ebben épen nincs igaza. Az alkotmányos szabadság, művelődés, tudomány, nemzetgazdasági érdekek előmozdításában e század kezdete óta kétségkívül nagyobb része volt nemességünk jeles férfiainak, mint a polgári osztálynak.

A magyar olvasóra nézve legérdekesebb része e műnek a francia háborúk kora. E részben új adatokat is ad, francia források, különösen Napoleon levelezései után.

Napoleon már az austerlitz-i ütközet előtt teljesen belátta, hogy a magyarok politikai magatartása mily fontos Austriára és a háború folyamára nézve. Fölismerte a nemzetiségi kérdés hatalmát s levelezései mutatják, mily ügyesen akarta azt hasznára fordítani. Bécsben is népszerűsége törekedett; kedvében járt a népnek, sajnálkozott balsorsukon, s igyekezett a háború ellen elégedtelenebbé tenni őket. Magyarország rokonszenve még becsesebb lett volna neki; megbénította volna Austria erőfeszítéseit, sőt sakkban tartotta volna Porosz- és Oroszországot is. Ezért fogadá Napoleon nagy örömmel József nádor azon ajánlatát, hogy Magyarországot tekintsék semleges területnek, mely ajánlatot azonban a nádor utóbb desavualta ¹⁾.

Napoleon levelezései — írja Sayous — egy roppant politikai tervet lepleznek le, mely több bajt okozhatott volna ellenségeinek, mint ágyúit. A régi uralkodók megkiséértették a régi uralom emlékeinek följutása által fölébresztteni a népek elégedetlenségét a jött-ment császár ellen. Napoleon meg talán ösztönszerűleg érezte, hogy ez által kell elvesznie s hogy megfordítsa a fegyvert, az elnyomott nemzetek bajnokaként lép föl. A népek rokonszenve iránti e küzdelem nem 1813-ban ered, sőt nem is spanyol háborúk idejében, hanem visszamegy egész a császárság kezdetéig.

Már az első egyenletlenség alkalmával, midőn Austria fegyverkezni kezdett (1804. december) így ír Napoleon II. Ferencznek: „Egy új háború csak új terheket róna népeinkre.“ Bécs felé nyomulása közben meg a württembergi herczegnek írja: „Az oroszok rabolnak, égetnek, sarczolnak oly rettenetesen, hogy Austria és Csehország népei sirva esedeznek nekünk, mentjük meg őket furcsa szövetségeseiktől.“ Kevéssel az austerlitz-i csata előtt egyenesen II. Ferenczhez fordult, fölszólítván, hogy vessen véget e borzasztó háborúnak, ha saját alattvalóit el nem akarja teljesen pusztítani.

De főleg a magyarokkal foglalkozott Napoleon. Nem hitt hűségük őszinteségében; nem hitte (ez uttal helyesen) a bécsi lapoknak, hogy 80,000 magyar ajánlkozik hadra kelni a frau-

¹⁾ Horváth: *Magyarország története*. VI. 221.

eziák ellen. Belátta, hogy a hírlapok nem rosszul használhatók a népek izgatására. „Monsieur Fouché — írja egy levelében — úgy látom, hogy az újságok nem lelkesítik eléggé a közszellemet. A mi újságainkat olvassák mindenütt, kivált Magyarországon. Irasson ön cikkeket, melyek megértessék a németekkel és a magyarokkal, mily bolonddá teszi őket az angol eselszövény; hogy a német császár aranyért adja el népei vérének.” A capitulatio alkalmával több magyar nemes főtitzt, Gyulai, Stipesics, Mecséry jutott közelébe s különösen gróf Gyulai nagygyon megnyerhette a kegyét, mert attól kezdve a hadjárat végeig mindig őt használta alkudozásokra az osztrák seregénél. A mint táborával előbbre haladt, mind pontosabb felvilágosításokat nyert a magyarokról is. Bizonyítja egy akkori levele, melyben a magyar ellenzék sérelmeit röviden, de igen jellemzően így foglalja össze: „A magyarok panaszkodnak illiberalis kormányukra, mely nem tesz semmit iparukért, folyvást fenyegeti előjogaikat s nyugtalanítja nemzeti szellemüket.” S aztán hozzáteszi: „Magyarországon mint Austriában megvannak győződve, hogy Napoleon császár békét akart, s hogy barátja minden nemzetnek és minden nagy eszmének.”

A pozsonyi béke után kénytelen volt abbahagyni minden ellenségeskedést „e csontváz Ferencz ellen, kit ősei érdekei a trónra helyeztek” — mint ő nevezi, nem nagyon hízelgőleg, leendő ipát. Azonban a magyarokat nem vesztette el szem elől s a *Journal de Mayence*, a mainzi császárpárti lap, Mátyás királyhoz hasonlítá őt, hogy ezzel is ébreszsze a magyarok rokonszenvét. Ez ugyan nemigen sikerült s a magyarok akkori érzelmeit egy másik hasonlat által valószínűleg hitebben fejezte ki a primás, midőn 1808-ban tette buzditá a rendeket s a mohácsi vést és Szolimán betörését hozta emlékezetükbe.

A könyvnek ezen egész része, mely a napoleoni háborukról szól, különösen érdekes olvasmány. Nem sok új adata van, de új a tárgyalási mód, a tények csoportosítása s az előadás.

Folytonos figyelemmel kíséri a korszak irodalmát és költészetét, melyet a szerző jól ismer. Bacsányi, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, Csokonai, Szentjóni Szabó László s mások költeményeiből igyekszik kimutatni a magyarok akkori hangulatát. Strófhákat, sőt egész verseket is közöl franczia prózai fordításban. Különösen szereti Bacsányit, az egyetlen akkori magyar költőt, kinek sok költeményén meglátszik a nagy for-

radalom eszméinek lehellete, míg a többiek: Csokonai, Berzsenyi, Kisfaludy sohasem tudnak rokonszenvre gerjedni a Napoleon által vezetett francziák iránt.

E fordításokban találtunk egy pár kisebb félreértést, s a könyv többi részében is néhány apró hibát. De ezek épen nem lényegesek s műve által megmutatá Sayous, hogy nemcsak nyelvünket sajátítá el, hanem nemzetünk jellemét, törekvéseit, hangulatát, szokásait s intézményeit is képes megérteni s másokkal megértetni.

—y.

Our Seamen, by Mr. Plimsoll, London. 1873.

Az utolsó hónapok alatt az angol könyvpiacon megjelent irodalmi termékek közül egy sem keltett fel a közönségnél oly nagy figyelmet, mint a derby-i választókerület parlamenti képviselőjének, Plimsollnak e munkája. Szívreható rajza ez a szerencsétlen angol matrózok sorsának, kik silányul épített vagy elkorhadt, tulságos összegekig biztosított, s épen ezért tulajdonosaik által pusztulásra szánt járművekben a tengerre szállíttatnak, s ott nyomoruságosan halnak el. Szerző általánosan ismert tényekből indul ki. Az angol kereskedelmi hivatal ugyanis évenként közzé teszi a partok mentében előfordult hajótörések kimutatását. 1871-ben e hivatalos kimutató 1827 ily balesetről tett említést, melyek közül 850 egészen középszerű szél, 149 mérsékelt és 528 erős vihar miatt történt. A kereskedelmi hivatal már előbb, de ez alkalommal is kifejezést adott azon nézetének, hogy a veszteségeknek legalább is fele rosszul épített, tulterhelt, s főleg partkereskedésre szolgáló hajók által idéztetik elő. Hasonló következtetés olvasható a *National Life Boat Institution* jelentéseiben is, a melyek szerint a tengerre szálló járművek elijesztően romlott állapota miatt a legénység nagy része, még mielőtt a mentő sajkák elérhetnék, elpusztul.

„Ha — így kiált fel Plimsoll — ügyvédek, papjaink, orvosaink vagy államférfiaink közül évenként mintegy ezernek életét feláldoznák, még pedig, mint épen egy kormányhivatalnok nevezé, az „embergyilkolás valóságos rendszere“ által, vajon mit szólánánk hozzá? Egész Anglia visszhangzanék e gonoszság fölötti indignatiótól; én pedig lelkiismeretes meg-

győződésemből s a viszonyok teljes ismeretével azt állítom, hogy az ugynevezett munkás osztályoknak minden ezere épen oly méltó becsülésünkre és hajlandóságunkra, mint a magasabb osztályoké. Ha becsületesség, a tunyaság iránti ellenszenv, a hitves és gyermekek szeretete, szerencsétlen felebarátaink iránti nagylelkűség s a szenvedésben tanusított bátorság igényt tart a tiszteletre, akkor nem tudom, ki vannak-e ily nagy mértékben fejlődve más osztályoknál ez erkölcsi tulajdonságok? ... Én is a szegények közt éltem, osztottam sorsukban és tapasztalásból beszélek.“

„Akarjátok-e tudni — olvassuk néhány lappal hátrább — minő emberek azok, kiket férfikoruk virágában a tengernek dobnak martalékkul? Kövessetek néhány perczig és meg fogom mutatni őket. A kezdőbetűk, melyeket a nevek megjelölésére használni fogok, valamint a czimzetek is, egészen megfelelnek a valóságnak. Szükség esetére az áldozatok hátrahagyottjait a nyilvánosság előtt meg is nevezhetem. E házban itt, L—ll utca 9. sz. A—r R—e asszony lakik. Még alig huszonkét-huszonhárom éves, s szegény szomszédainak irgalmából tartja fenn magát. E két gyermek itt az övé. A kisebbik bámulva néz föl anyjának kisirt arczára. Rövid idő előtt még szerető atyjok, szerető férje volt; de az „S—n“ hajó tulajdonosa, a kinél szolgált, pénzt akart szerezni, s hajóját értékénél 3000 font sterlinggel nagyobb összegben biztosította; s ha a hajó elvész, ő megnyeri ez összeget . . . Egy nap megrakták a járművet, a tulajdonos személyes felügyelete alatt, még pedig annyira, hogy a kikötő főhivatalnoka felkiáltott: „E hajó soha sem fogja rendeltetése helyét elérni.“ Nem is érte el, — mindenesztől odaveszett. — Menjünk tovább. A C—utca e bűzhödt szobájában két szegény nőt, anyát és leányt, látunk betegen nyomorogni. A leány férje, ki mindkettőről gondoskodott, kevészel azelőtt a tengerbe veszett. Egy másik fiatal ember az S—hajón akart szolgálni, a hajó azonban egészen korhadt volt; megigérték neki, hogy kijavítják a megrakás előtt, de nem javították ki, és két nap múlva legénységével együtt elslyedt.“

Akaratlanul is felvetjük a kérdést, hogyan történhetik meg, hogy ily roncsolt, hasznavehetlen járművek általában tengerre szállhatnak? Plimsoll egy esettel felel, mely a fennálló hajózási törvények szerint valóban lehetséges is. Elárusítanak pl. egy 250 tonnás hajót, mely legutóbbi útjában csak

nehezen menekülhetett meg az elsüllyedéstől, s egészen használhatóvá tétele többbe kerülne, mint a mennyi értéke bármi körülmények közt is lehet. Megveszik 50 font sterlingért, s a vevő a helyett, hogy szétdarabolná, ismét tengerre készül azt bocsátani. A volt tulajdonos minden figyelmeztetése eredmény nélkül marad. A hajót újból befestik, idegen kikötőkből matrózokat állítanak fűdélzetére, kik a járművet soha sem látták. Új nevet adnak neki, túlságosan megterhelik, nagy összegekig biztosítják, s aztán tengerre küldik. Ha a matrózok idején észre is vették az ily hajó roncsolt állapotát, a mult 1872. évig nem segíthettek a dolgon. Egy azóta kelt parlamenti acta értelmében minden matróz megkivánhatja, hogy a kikötő-inspector vizsgálja meg a hajót, de azon kényes feltétel alatt, hogy hibátlanak találtaiván a hajó, a kapitány a matróz fizetéséből levonhatja a vizsgálati díjt, . . S a hajó tengerre száll, viharal találkozik és odavész! És a szerencsétlenséget senki sem okozta. A halottak némák s mert a biztosító társulatok számitanak is ily csalási igényekre s risicojukat úgy számitják ki, hogy nem érdemes a dologért pert folytatni, a hajótulajdonos speculatiója igen jövedelmezőnek bizonyul. A kiinduló kikötőben talán furcsa hírek keringenek egy ideig, talán kétértelmű pillantásokat is vetnek néhány napig a tulajdonosra, de aztán minden feledve van, s az egészet elülről lehet kezdeni.

Borzalmasnak, csaknem hihetetlennek tünik fel ez eljárás; de Plimsoll határozottan kijelenti, hogy nemcsak lehetséges, de sőt oly gyakori, hogy az angol partokon előforduló hajótörések legnagyobb részét ily okoknak tulajdonithatni. A baj főökát főleg a teherhajózás kellő felügyeletének hiányában, de másfelől a divatozó biztosítási rendszerben is találja, a mely lelkiismeretlen speculansoknak segédkezet nyújt a tengeri szállításra egészen alkalmatlan hajókkal való gyalázatos üzérkedésre. Könyve, melynek minden sorát nemes emberbaráti érzés sugalmazta, igen rövid idő alatt már három kiadást ért. Maga Plimsoll egy millió példányt nyomtatott belőle, s annak legnagyobb részét ingyen osztatta ki az angol munkások közt.

Kritische Blicke in die Geschichte der Karpaten-Völker im Alterthum und im Mittelalter von Dr. Isidor Szaraniewicz. Lemberg, Selbstverlag, 1871. 8-adr. 144 ll. Ára 1 frt 50 kr.

Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte von Dr. Isidor Szaraniewicz. Lemberg, bei Karl Wild. 1872. 8-adr. 150 és XVI. Ára 1 frt 60 kr.

E két munka a mult évben csaknem egyidőben jelent meg. Írójuk tanár a lemergi egyetemen és lengyel történetnyomozó, ki Galiczia történetének megírását tűzvén ki feladatául, e céljának megfelelő történeti és régiségtani tanulmányokat tett. Értekezéseit lengyel és ruthén nyelven írta, s a német lapok ismertetései szerint azok önálló buvárlat eredményei. E tanulmányai közé a Galicziával határos országok viszonyait, történeteit is be kelle vonnia, s minthogy ezek eredményei már nemcsak honfiat érdeklik, hanem szélesb körben is elterjedésre számíthatnak, e munkáit német nyelven adta ki.

Ily módon hozzáférhetőkké lettek a magyar történetírók számára is, kik kétségtelenül jó hasznukat vehetik.

Habár e két munka egy célra intézett tanulmány eredménye is, de mindkettő önálló független egymástól s más összeköttetés, minthogy egy szerzőtől származtak, nincs is köztök.

A *Kritische Blicke* első része egy nagyobb terjedelmű munkának, mely négy részből fog állani: I. (s csak ez jelent még meg) az ó-kor forrásai a kárpátvidéki népekről; II. a népvándorlás és befolyása a kárpátvidéki népek csoportosulására; III. a kárpátvidéki államok alakulása s területi és nemzetközi érintkezésük kezdete; IV. a kárpátvidéki népek átalakulása a gyarmatosítások következtében.

Érdekes program ez, melynek megoldását annyival nyugodtabban várhatjuk, mert szerző képességének kétségtelen bizonyítványát szolgáltatja a megjelent első rész.

A *Kritische Blicke*t örömmel és meglelégedéssel olvastuk. Már megszoktuk, hogy az őstörténetet majd minden nemzeti író a maga képére és hasonlatosságára teremti. A források többnyire kiinduló pontul szoktak szolgálni kalandos és vakmerő hypothesisekre. Azokat sokszor nem felhasználni, hanem összegyűjteni szokták, nemzeti családfák megalapítására, nem-

zetiségi ábrándok támogatására, többnyire politikai és soha sem tudományos czélokból.

A forrásokkal üzőtt ily visszaélések mellett helyes gondolat és hasznos tény volt a forrás-kutatást visszavinni a kritikai mederbe. Ez főérdeme Szaraniewicznek az elharapózott szédelgéssel szemben. Mi magyarok sem vagyunk ettől egészen mentek, habár józanabbak vagyunk egyik másik szomszédunknál vagy a köztünk élő nemzetiségeknél. Mi is tanulhatunk, de ezek még inkább e józanon elemező higgadt főtől.

Távolról sem akarjuk megtámadni a történetíró jogát, hogy az adatokat ne csoportosíthassa, ne állíthassa össze bizonyos eredmények kimutatására, ne öntesse művészi formába olvasói kedvéért, ne vonhasson le belőlök tanulságokat s ne kutathassa azok szellemét. De hosszas időtől fogva nem ez történt az őstörténeti kutatások mezején. A régi források tanulmányozása hypothesiseknek szolgált alapul, s a történettudás abból kevés, néha semmi hasznot sem merített.

Szaraniewicz gonddal kerüli a hypothesiseket. Már munkájának terve kizár minden ilyest. Fölveszi az ókor összes irodalmát abban az időrendben, a mint készültek, kiveszi belőlök a kárpátvidéki népekre vonatkozó adatokat, s kritikai tárgyalás alá vévén, az eredményből az összes kárpátvidéki népeknek időrendi történetét állítja össze. Ő csak bonczol s eredményeket ad — s ily módon gyakran igen összebonyolított kérdéseket meglepő könnyűséggel kellő világításba helyhez. Ez eljárás nagyon fáradságos, sok tanulmányt, combinatiót igénylő volt, de egyedül helyes ott, hol az adatok hézagait néha túlságosan merész következtetésekkel töltötték ki. Sőt meglepő abban is, hogy összefüggőbb egésznet tudott nyújtani, mint azt egyelőre várni lehetett volna.

„A fekete tenger mellett tengeri és parti utazások, ősrégi kereskedelmi utak és háborúk — mondja szerző, — melyekkel az őskor civilizált népei Európa északkeletén elönyomultak, minden esetre alkalmasok voltak a legsötétebb őskorban is némi világosságot terjeszteni ama hegyláncz felett, melyet mi a Kárpátok neve alatt ismerünk. Ha nem érnek is a Kárpátok közvetlenül a Pontus Euxinusig, a tengerészek még is megtudhattak egyet-mást, mi onnan nem nagyon messze történt. . . . Ha a hadi expeditiók, melyeket az Ister alsó részétől intéztek északkeletre, s az országok, melyek ott támadtak és eltűntek, nem érinték is közvetlenül a Kárpátokat,

de még is lába közeléig érték. Így nyújtanak ama munkák, melyek a Pontus és Alsó-Ister melletti országokról s a hadi vállalatokról szólnak, a Kárpátokról szóló historiai kutatásokhoz kiinduló pontokat szolgáltatnak.“

S valóban csak ilyenmü adatok szolgáltak alapul szerző művéhez: másodrendü források, melyek közül némelyeknek elveszése, másoknak hézagossága nehezíti a feladatot csak némileg is összefüggő egészet hozni létre. És e források is két részre oszthatók, a minthogy azok első fele a Kárpátok keleti oldalán az Istertől északra, a Pontustól nyugatra lakó népekről szól, míg a macedoniai birodalom bukása után a római legiok az Isterig nyomulván, a Kárpátok keleti oldalát eddig borító homályt a Carnuntumtól a Vág mentében, a Visztulától a Balt-tengerig eső kereskedelmi ut s a rómaiaknak a Rajnán túlig, s a közép- és alsó Dunától északfelé történt előnyomulása osztatja el valamennyire.

A források első része Herodottal kezdődik, s Pliniussal végződik. De minthogy töredékesek, az új és régi adatokat összekeverik, minthogy az egészet nem ölelik fel, nem mindig jól tájékozottak, s álláspontjuk is vizsgálat alá veendő: csak szigorú kritikával használhatók. A források második fele, mely a rómaiaknak a Kárpátvidéken előnyomulásával s foglalásával kezdődik, lépést tart ezekkel, bár kezdetben itt is sok a hézag, hiány s egészben csak Ptolemaeus földrajzi munkája maradt fenn.

E sok nehézségekkel járó forrás-tanulmányokat s eredményöket, mint mondók, összefoglalva adja szerző. Helyesen. Önmagát s az olvasót kettős munkától menté meg. Így lépésről lépésre haladunk elé forrás- és történetismeretben. S ez kétszeresen lényeges dolog itt, hol az igazság néha oly közel van, pedig igen sokszor oly messze kerestetett. Herodottól Pliniusig, Tacitustól a Tabula Peutingerianáig, ezer év története áll előttünk, nem pragmatikai rendben, de kritikai összeállításban; s ily módon előadva, eredményében nem egy fontos tanulságot szolgáltatva: hogy a Kárpátok népvándorlási áramlatok alkalmával az alatta elterülő síkok gyengébb és üldözött népeinek menhelyül szolgáltak, viszont harcziás és vadnépek elfoglalni igyekeztek, hogy ormairól az elterülő síkok civilizált államait pusztitással fenyegecssék, míg másfelől sajátság-

gos merész alkatásu hegylánczai gyakran az oda letelepült népeket hegyi népekké alakítá át.

Bizonynyal e tanulságok a népvándorlás folyama alatt még jobban kifognak tűnni: de a *Kritische Blicke* nem is azok kiderítése végett iratott. Azokat a tények sorozata deríté ki. A mi a *Kritische Blicke*-nek feladata a források kritikáját és történetek folyamát párhuzamban adni elő: azt derekasan megoldá — előbb vivén mindkettőnek, a forrásoknak és tényeknek birálatát.

E munka első sorban érdekel minket. Igaz, hogy a mi történetünk kezdetéig nem nyúlik be — tárgyalván csak a római és görög világot, de a Kárpátok-alja, hazánk nagy részét magában foglalja, s annak őstörténelme, a történelmi fejlődés lánczolata miatt sem lehet közönyös előttünk.

De a második munka, a *Hypatios-Chronik*, már egészen benyúlik történetünkbe. Ez a legrégebb orosz krónikás, mely a kostromai Hypatios-zárdában őriztetik, s három részből áll: 1) Nestor (1111-ig) 2) a kiewi vagy dél-orosz krónika (1111—1201-ig) 3) a Wolyń-féle krónika (1201—1292).

A krónika két első részében is vannak hazánkra vonatkozó adatok: de legtöbb s mondhatni meglepően sok van a harmadik részben. Szaraniewicz jelen könyvével azon fáradságos, de részünkről elismerésre méltó munkára vállalkozott, hogy a krónika minden egyes adatát a többi német, cseh, magyar kutfők adataival összehasonlítá, s ezeket egymással párhuzamba téve, kritikailag megrostálta.

Eddigi történetírásunknak legkevesebb alkalma volt a szláv kutfőket használni, s hazánknak gyakori érintkezéseit a lengyel és orosz nemzetekkel részben legalább csak másodrangú források után tudhatták történetíróink. Hogy e részben legalább az első rangúak nagyobb botlásokat nem követtek el, azt, saját kritikai tapintatok mellett, annak köszönhetik, hogy a körvonalok meglehetősen ki vannak domborítva, de hogy általán még nem látják íróink eljötnék az időt, melyben a részleteket is tisztázhatják, mutatja azon körülmény, hogy Czartoriczky herczeg pályadíja, a lengyel a magyar nemzet érintkezéseiről, válasz nélkül maradt. S valóban annak ideje csak a szláv kutfők helyes kritikai ismeretével fog eljöni.

Első lépés arra a Hypatios-krónika kritikája. Szerző egy bevezető fejezetben a három rész általános ismertetését adja.

E három krónika a nyugot-, főként Magyar- és Csehország- s Ausztriának csaknem kizárólag a halicsi s wladimiri ügyekkel való kapcsolatát tárgyalja. Összeköttetések, háborúk és szerződések határos területi kérdésekben, továbbá a szomszédos uralkodó házak családi összeköttetései a nyugoti népeket és fejedelmeket a Kárpáton túli népek viadalaiba belekeverik, de a halicsi s wladimiri fejedelmeket a magyar, cseh, osztrák uralkodókkal összeköttetésbe hozzák, s ily módon Galiczia és ez országok történetei közt közvetlen érintkezést eszközölnek. Ez uton nem egy fontos nyugoti esemény híre jutott el a krónikába — olyané is, melyről az illető országok forrásai kevesebbet, sőt kevesebbé kimerítő tudósítást adnak, mint a milyent a Hypatios-krónikában találunk feljegyezve.

És e pontnál engedjék meg olvasóink, hogy ismertetésünk szűk köréhez mérve egy ilyen adatot bemutathassunk. Csak röviden említve meg, hogy II. Endrének érintkezése Galicziával némely pontjában új világítást nyer, milyen pl. törekvése fia számára megszerezni Halicsot, az ő fiának IV. Bélának összeköttetései Dániel herczeggel, ennek gyakori utazásai Magyarországra s a két országnak folytonos érintkezése — Gertrud királyné megöletésének elbeszélésére térek át. Forrásainkból e gyászos eseménynak évét sem tudták meghatározni egész biztossággal, (elfogadva 1213 volt ugyan, de némely adat 1214 elejére mutatott) annál kevesebbé napját. E krónika mindkettőt meghatározza: 1213. november 27. Sőt más részleteket is tanulunk meg belőle. Szerinte az abban szereplő vagy abba bevont egyének következők voltak: először magyar főurak, kik a király és királyné ellen összeesküdtek, oly czéllal, hogy a királyt meggyilkolják, de tervöket csak a királynén hajthatták végre; másodsor a királyi udvarnál levő németek, általán a német párt, mely a királyné testvéreivel s rokonaival Magyarországra jöve, az udvarnál elhatalmasodott: — általán a magyar főurak ez összeesküvése főként ellenök volt intézve. A Wolyn-féle krónika szerint a királynéval sok németet agyonütöttek s a többi csak nehezen menekülhetett. Dlugoss is említi, hogy Endre a magyar főurakat elűzte jószágaikból, s azokat németeknek adta: míg hazai forrásaink a gyilkosságot Bánk magán boszujának tüntetik fel, mely elfogásnak helytelenségét magának II. Endrének egy III. Inczéhez intézett irata is mutatja, melyben a király bevallja, hogy Berchtold herczeg túlságos pártfogásával vonta magára a ma-

gyarok gyűlöletét. Harmadszor az ezen katastrophából csak nehezen menekült személyek közt említi a krónika: a király vejét, Lajos Hermann tartománygrófnak fiatal fiát, ki több német herczeggel pl. VII. Leopold ausztriai herczeggel az udvarnál volt, s a királyné legifjabb testvérét, Berchtoldot.

Kétségtelenül fontosabbak az ilyenmű felderítéseknél azok, melyek a egyenesen külügyi állampolitikára vonatkoznak: mint például IV. Béla és Dániel herczeg találkozása Zólyomban 1250-ben, melynek eredménye szövetekezés lett, előidézte azon álláspont által, melyet Béla az osztrák örökösödési kérdésben elfoglalt, s milyenhez hasonló és eddigelé nem ismert szövetekezést többet is hoz napfényre e krónika.

S épen e szövetekezések s szövetekezési kísérletek történetét vizsgálja szerző leggondosabban és főfigyelmét ezek kritikai megállapítására fordítja — természetesen a többi részletek elhanyagolása nélkül. Általán szerző azon eljárása által, hogy e krónikát a nyugoti forrásokkal párhuzamba tette, annak Galiczia történetére vonatkozó néhány részletét kibővíté, másfelől Magyarország történetének egyes részleteire is új világot derített. Áll munkája összesen hét fejezetből: I. bevezetés; II. Nesztor; III. a kiewi krónika — e kettő barátmunka; IV. a Wolyń-féle krónika — mely világi szerzőtől, Wladimir herczeg egyik udvari emberétől eredt; V. befejezés; VI. a külföldi források idézése s kritikája, mely 461 jegyzetben a munkának több mint egy harmadát teszi; VII. kivonatok a krónikákból fordításban.

Ez egész munkának legnagyobb része hazánkat illeti, s ha nem vesszük is egész láncolatban az Árpádház érintkezőseit az északi szlávokkal, de vesszük annak legnagyobb részét, még pedig eddig nem ismert részletekkel bővítve. Nagyön sovány bókot mondanánk Szaraniewicz urnak, ha csak gondos kritikáját s lelkiismeretes összeállítását emelnék ki, tanulmányainak széles terjedelme, az összes ismert források felölelése szembeállítás, helyes megvitatása a forrásbírálok sorában kiváló helyet biztosítanak neki.

S mi ismertetésünket nem zárhatjuk be jobb kívánsággal mint: vajha mennél hamarább folytatná a *Kritische Blicket* s vajha a Hypatios-krónikáról irt forrás-tanulmányát hasonló tanulmányok követnék a többi szláv forrásokról. Mert abból indulva ki, hogy főként ez utóbbi könyv történettudásunkat számos új adattal szaporítja, sok homályos tény új vi-

lágításba helyezett, s több kételyt eloszlatott — és mind ezt kiválóan történetünk azon részében hol tudásunk legszagattottabb, legkevesebb összefüggő, leghézagosabb: a szláv népekkel való érintkezéseinknél — a későbbi források ismertetésétől hasonló eredményt várhatunk.

—yi.

Shakespeare jellemképei. Irta Szendrői Brankovics György, m. k. honvédhadnaggy. Budapest, 1873.

E kis munka, mint a címlapon olvassuk, Mars Jameson, A. Meziére, Rio, Ulrici, Fischer, Schlegel és Röttscher után készült és Shakespeare műveiből hét drámai alakot ismertet meg több-kevesebb szerencsével. Coriolán, Lady Macbeth, Shylock, III. Richard, Portia (a *Felencei kalmárból*), Lear király s ugyancsak Learból Edgar: ez a hét drámai személy van a könyvben fejtegetve.

A szerző mindenesetre dicséretet érdemel, hogy Shakespeare és magyarázói tanulmányozására adta magát, azonban akár az egy Ulrici, akár még inkább Röttscher nyomán könnyebben irhatott volna Shakespeare hőseiről s talán nagyobb szabotossággal dolgozik, ha egy író követ, mint dolgozott most, midőn, kellő alapismeretek nélkül, annyi aestheticust átforogtatva, minden alakba rendkívül sok mindent olvas bele, a nélkül, hogy azt mind ki is tudná magyarázni a költő művéből. A német aestheticusoknak különben is általánosan ismert gyengeségök, hogy mindig többet keresnek a költői munkákban, mint a mennyit a költő elmondani és megalkotni akart s gyakran jelentéktelen részleteket bölcsészeti fejtegetés által akarnak nagyszerűvé duzzasztani.

E gyengeség már egész betegséggé fajult Brankovics művében. Mint mükedvelő aestheticus megtanulta a német irodalomban oly könnyen megtanulható lángész-imádást s ezt egész a nevetségig túlajtja. Ennek kisebb mértékben találni nyomait a Shakespeare jellemeiről szóló fejtegetésekben, mert ott a szerzőt mérséklék forrásai, de abban az öt kis czikkecskében, melyet bevezetés gyanánt irt könyvéhez, az imádó rajongás magában elég volna megzavarni fejét, ha egyébként teljesen tisztában volna is a műbölcsészet és műbiralat elvei-

vel. „Shakespearenak — ugymond mindjárt az első lapon — mennél inkább hatunk szelleme mélyébe, annál inkább tapasztaljuk, hogy csak művészi művek megértésére képes ítészet méltányolhatja műveit érdemileg. Ámde — folytatja a második lapon — szükség, hogy az ember a nagyszerűt előre feltételezze s benne sokat igyekezzék találni, mikép legalább valamit szemezzen ki.“ E sajátos elmélet, mely Shakespearet mikor magasztalná is kisebbíti, nemesak Shakespearehez, hanem „művészi művek megértésére képes ítész“-hez is méltatlan. S hogy az egész tizennégy lapnyi bevezetés csupa ilyen aesthetikai fonákságokkal van tarkázva: ez mutatja, hogy műkedvelővel van dolgunk, a ki mennél inkább eredeti akar lenni, annál inkább zavarja a fogalmakat.

Egyet kell csak fordítanunk s már ismét kisebbitést találunk a szerző magasztalásában. Az irány-drámákról szól, melyek egy-egy gyakorlati cél előmozdítására készülnek s felhossa példa gyanánt „a budai népszínház egykori kedvencét, a *Bem apót*“ s mindjárt utána kimondja Shakespeare magasztalására, hogy neki egyetlen drámája sem sorozható az olyan tendenciosus drámák sorába. (5. l.)

Mint minden mélyebb látás nélküli bámuló és imádó mindent egyenlőnek tart, a mit méltányol: Brankovics sem ismer jót, jobbat és legjobbat, mert neki Shakespeareban minden tökéletes. „Nincs műve, melyben úgy az alakítás oka, mint a cselekvő személyek bukásának szükségessége iránt felmerülhető kérdésekre maga a mű természete meg nem felelne; nincs műve, mely önmagában egy tökélyes egészet nem képezne.“

De hosszas volna végig kihüvelyezni minden ily hibás állítását szerzőnek s ezért csak még azt említjük meg, hogy az aesthetikai műszavak közül sokat nem az aesthetikából, hanem a mindennapi életből ismer — *más értelemben*, mint az aesthetika használja. Így Brankovics, midőn külföldi forrásai a „cselekvés *processusú*“-ról szólnak, a „cselekvés *pöré*“-ről beszél, valamint a „vétközők benső feloszlási pörét“ is emlegeti a feloszlási processus helyett.

Ismételjük, hogy a szerző egy író követve megbizhatóbb munkát adott volna a magyar olvasónak, sőt még azt az egy író is jobb lett volna neki nagy gonddal lefordítani, mint átdolgozni, mert már ehhez is több ismeret kívántatik, mint a mennyi neki, e téren, rendelkezésére áll.

*A bécsi világtárlati jury elé terjesztett jelentés Ráth Mór
kiadói tevékenységéről.*

Ez 1857-ben alapított könyvkiadó-üzlet körülbelől egy évtized óta nagy mérvű tevékenységet fejt ki, és a menyiben a nevezetesebb írókat szétszórva megjelent, s gyakran el is feledett dolgozataik összeszedésére buzdítá, kiadványainak külső kiállítására kiváló gondot fordított, a derekabb irodalmi erőket jelentékeny, néha fényes honorariummal jutalmazta; — s minden bármennyire nyereséggel kecsegtető, mind a mellett kiadványainak irányával meg nem egyeztethető speculatiót következetesen elutasított magától, — a magyar irodalomban oly állást vívott ki, a melynél fogva az irodalmi fejlődésnek nem csekély tényezőjévé vált.

Legyen szabad mintegy ezer kötetre menő kiadásai közül némely tervszerűleg fejlődő vállalatait kiemelni.

CABINET-KIADÁSOK.

E diszesen kiállított s kis nyolezadrétü bekötött kiadványokból álló gyűjteménynek célja, a legkitünőbb magyar írók műveit, s a külföldi nevezetesebb munkákat jó fordításban közrebocsátani, és így a miveltebb magyar irodalom pártolók könyvtárának magvát képezni. E gyűjteményben jelentek már meg, vagy fognak megjelenni: Báró Eötvös József összes munkái 18 kötetben; Toldy Ferencz összegyűjtött munkái 10 kötetben; Vörösmarty minden munkái 12 kötetben; Csengery Antal és Szemere Bertalan összegyűjtött munkái 6—6 kötetben; Hunfalvy Pál utazásai, és kisebb művei 5—6 kötetben; Greguss Ágost, B. Kemény Zsigmond, Szabó Károly és Ipolyi Arnold tanulmányai stb. Rendezés alatt van egyűjtemény számára a legnevezetesebb magyar memoire-írók kritikai kiadása. Továbbá ugyanabban jelentek meg: Laboulaye-tól az egyesült államok története, s meg fognak jelenni a magyar tudományos akadémia megbízásából fordítva: Mommsen-től a Rómaiak s Curtius-tól a Görögök története, Duncker-től az Ó-kor története, J. St. Mill Logikája, Max Müller Felolvasásai a nyelv-tudományról, Lewestől Goethe élete, Bluntschlitól az állam-tudományok törté-

nete, Beule Augustus kora s Yuketól a Geologia kézikönyve.

A MAGYAR NEMZET JUTÁNYOS CSALÁDI KÖNYVTÁRA.

E sok száz kötetre tervelt vállalatnak czélja, szerényebb, mind a mellett csinos és jó olvasható betűkkel nyomtatott kiállításban a magyar közép osztály kezébe olcsó áron, lélek- ésszív-képző olvasmányokat adni; s a mennyiben a művek felvétele minden pedánság nélkül történik, s a classicusokon és történeti műveken kívül a nemesebb irányu regényt is felveszi sorozatába: a kiadó reméli, hogy ez által a tartalmasabb irodalomnak lassanként mind szélesebb olvasókört fog szerezni. A vállalat tervét és jelentőségét magok az itt következő művek megmutatják, a melyek részint már felvételtek a sorozatba, részint a felvételéig jutottak: Vörösmarty minden munkái; Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harczának története; Bárány Eötvös József Karthausija; Arany János összes költeményei; II. Rákóczy Ferencz emlékiratai; Párizs Amerikában Laboulaye-tól; Washington élete Sparks-tól; Dickens Twist Oliwérje; Feuillet-től Egy szegény ifju története, Goethe Faustja; Martinuzzi bibornok élete Horváth Mihály-tól; Kazinczy Ferencz utazásai; Keleti Károly-tól Hazánk és népe, az akadémia által nagy díjjal jutalmazott mű; Macaulay Anglia története; Kölcsey válogatott prózai dolgozatai; Cserey historiája, Scott Walter regényei; A jegycesek Manzoni-tól stb.

RÁTH MÓR DÍSZ-KIADÁSAI.

A könyvkiadó-firma egy csoport csak nagy áldozattal létesíthető diszművet adván ki, míg ezzel egy felől művészes alakítások iránt érzéket kívánt felköltetni az országban, addig másfelől alkalmat ohajtott adni a hazai művészeknek tehetségök e téren való kifejtésére. Eötvös báró költeményeinek díszkiadása rajzokkal Székely- és Keletitől, az Arany-album, Thán és Locztól, Orczy Thekla báróné imakönyve, az Eszterházy-képtár kétféle kiadásai, a Nibelungen-ének kitűnő fordítása Szász Károlytól, alig állanak hátrább más irodalmak hasonló jelenségeinél.

A HÖLGYEK KÖNYVTÁRA.

Mintegy negyvenre terjedő, nagy gonddal kiállított, s nagy részt művészi izléssel bekötött 16-od formájú kötet alkotja e sorozatot, melynek keretébe a magyar költészet leg szebb termékei foglaltattak. A nemzet három nagy költőjének, Arany, Vörösmarty és Tompának el nem muló becsü összes költeményei diszítik e könyvtárt, a melyekhez méltóan csatlakoznak Gyulai Pál összes költeményei, Szász Károly összegyűjtött műfordításai, Goethe Faustjának fordítása az ismeretes Kaulbach-féle fényképekkel, és egyebek.

A TÖRTÉNETI ÉS POLITIKAI KÖNYVTÁR.

E sorozat nagy 8-ad alakban jelenik meg, s a legjelentékenyebb történeti és politikai művek sorozatát foglalja magában. Ezek közül elégnek tartjuk csupán Horváth Mihály történeti forrás-műveit 10 vastag kötetben, a Budapesti szemle tartalmas kötet-sorozatát, Nagy Ivánnak a magyar nemes családok leszármazását tartalmazó művét 13 kötetben, Szabó Károly, Salamon Ferencz, Frankl Vilmos, Szalay László becses történelmi dolgozatait, s Eötvös, Kerkápoly, Lónyay, Kautz és Tisza publicistai műveit megemlíteni. Az idegen irodalomból eddigelé a kiadó a következő műveket választá ki e könyvtár számára: Attilának és utódainak történelme Thierry-től; A szabadságról Mill St. János-tól; Az államigazgatás és igazgatási jog alapvonalai Stein Lőrincztől, Julius Caesar története III. Napoleontól. Ezekhez csatlakoznak még, kisebb alakban, fordítások Macaulay, Thiers, Juste, Prescott, Renan, Palgrave, Döllinger, Laboulaye stb. műveiből.

TANESZKÖZÖK A NÉPISKOLÁK SZÁMÁRA.

Midőn az 1868-ik évben a népiskolákra vonatkozó azon nagy hasznu törvény meghozatott, mely a népnevelésben egy új korszakot vala teremtenő: a könyvkiadó-kereskedés figyelme ez eddig annyira elhanyagolt mezőre is azonnal kiterjedt. Hogy a legsürgetőbb szükségnek eleget tehessen,

szerződésre lépett a legjobbaknak tapasztalt taneszközök külföldi kiadóival, minek következtében azok a hazai tanítás céljához alkalmazva magyar kiadásban megszereztek. Ily módon jelentek meg Bopp K. Természettani fali táblái; Geissler Természetrajzi fali abrosza; Rasch Természetrajzi táblái, Gönczy Pál miniszteri osztálytanácsosnak kiűnő magyarázó szövegével, stb.

HONVÉD-IRODALOM.

Az 1868-ik év visszaadá az országnak a nemzeti hadsereget a honvédségben, s szükségessé vált ennek számára is irodalmat teremteni, a mi annál nehezebb vala, mivel itt még az előföltételek, például a megállapított katonai terminologia is alig léteztek. Mind a mellett a kiadó erőlyesen munkához fogott, s kiadásában 3—4 év lefolyása alatt mintegy 50, kisebb nagyobb jelentőségű, katonai czélokra szánt kötet vagy füzet jelent meg. Egy pár valóban derék eredeti munka mellett, — a melyek közül, csak Forinyák Gyula honvéd-őrnagy hadászatát, és Terstyánszky honvéd-ezredesnek a hadi tudományok tanáról való felolvasásait emlíjük meg —: átdolgozások történtek Rüstow, Waldstätten, Reitter stb. műveiből s most megy sajtó alá Buljowsky honvédőrnagynak fegyvertana, és több más derék katonai mű.

A JOGIRODALOM.

A magyar országgyűlés törvényhozó munkásságának föléledésével a könyvkiadó-firma ez irányban is nagy változatokba volt kénytelen bocsátkozni, hogy a nap parancsoló szükségeinek eleget tegyen. Az országos törvények magyarul három különböző alakban jelennek meg — melyek közül a csinos zsebkiadás nagy népszerűségnek örvend, ezen kívül még megjelentek öt más hazai nyelven. Kevés év alatt a magyar törvényhozás és közigazgatás egész körét magában foglaló, 150-en felül menő kötetet és füzetet kellett szakadatlanul s alig kivihető gyorsasággal közzé tenni, némelyiket, minő a községi törvény, 50—60,000 példányban. Maga a kiadó volt kénytelen a hasonnemű szétszórt törvényeket és rendeleteket összeszedni, s így jár kézzől kézre sok most már nélkülözhetlenné vált, s több ízben utánnyo-

mott mű, melyet sürgető szükség és sietség között kellett magának szerkeszteni, kinyomatni és szétküldeni.

NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK.

E könyvkiadó-firma volt talán az első Magyarországon mely, bár magyar törvények erre nem kötelezték, méltányosabbnak tartotta a fordításjogot a szerzőktől s az eredeti kiadóktól megszerezni, mint a fordítás-jog fentartását egyszerűen nem venni számba. Ily módon szerzette meg a magyar irodalomnak Renan munkáit, Napoleon Julius Caesarját, Hugo Victor regényeit, Roscoe vegytanát, Schnorr rajzait a Nibelungénekhez és sok más többé kevésbé jelentékeny művet.

A TOLDY-JUBILAEUM.

Toldy Ferencz, a magyar irodalomtörténet teremtője, az elmúlt évben írói pályájának ötven éves jubilaumát ünnepelte. Ráth Mór a magyar irodalom ez ünnepe iránti részvétét úgy vélte legméltóbban kifejezni, hogy kiadása legkitűnőbb munkáiból — mintegy 5000 forint értékűt — osztatott ki a magyar középtanodák legjobb tanulói között.

E körvonalak egy oly fokozott tevékenység képét kívánják vázolni, melynek külső körülmények nem igen kedveztek. Ez évek nem csekély száma az absolutismus időszakára esik, mely mindennemű, még irodalmi mozgalmat is, vas-karral igyekezett elnyomni. A visszanyert szabadság mindenkiket a politikai térre csábított s az utolsó öt év általában nem volt kedvező a műsáknak. Mindenek előtt azonban figyelembe veendő, hogy a magyar munka ritkán szárnyalja át a Kárpátokat és Adriát; a magyar kiadó törekvése és hatása szűk körre van szorítva; ő kétszeresen érzi nemzetének minden baját: a rosz termést, pénzválságot, a politikai változásokat, s a pártküzdelmek zavarait; Magyarországon a kiadó ily irányu működése azért szerfelett nehéz s küzdelmes pályáját ritkán vagy csak szerény mértékben jutalmazza anyagi haszon.

Nyomatott Bécsben, Holzhausen Adolfnál.

